

Олександр Гуржій
Василь Орлик

Селяни України
та їх оподаткування
в XVII – середині XIX ст.

Олександр Гуржій
Василь Орлик

Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.

Біла Церква
Видавець Олександр Пшонківський
2012

Смолій В. А., відповідальний редактор,
доктор історичних наук, професор,
академік НАН України.

Рецензенти:

Колесник В. Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України;

Реєнт О. П., доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України.

У монографії розглядаються проблеми історії оподаткування сільського населення України у XVII – середині XIX ст., висвітлюються процеси структуризації та еволюції різних груп сільських мешканців у взаємозв'язку з їхніми фіскальними зобов'язаннями. Автори комплексно досліджують особливості становлення та діяльності основних інституцій реалізації податкової політики на тлі складних і часто непослідовних заходів урядових структур, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фіскальної політики.

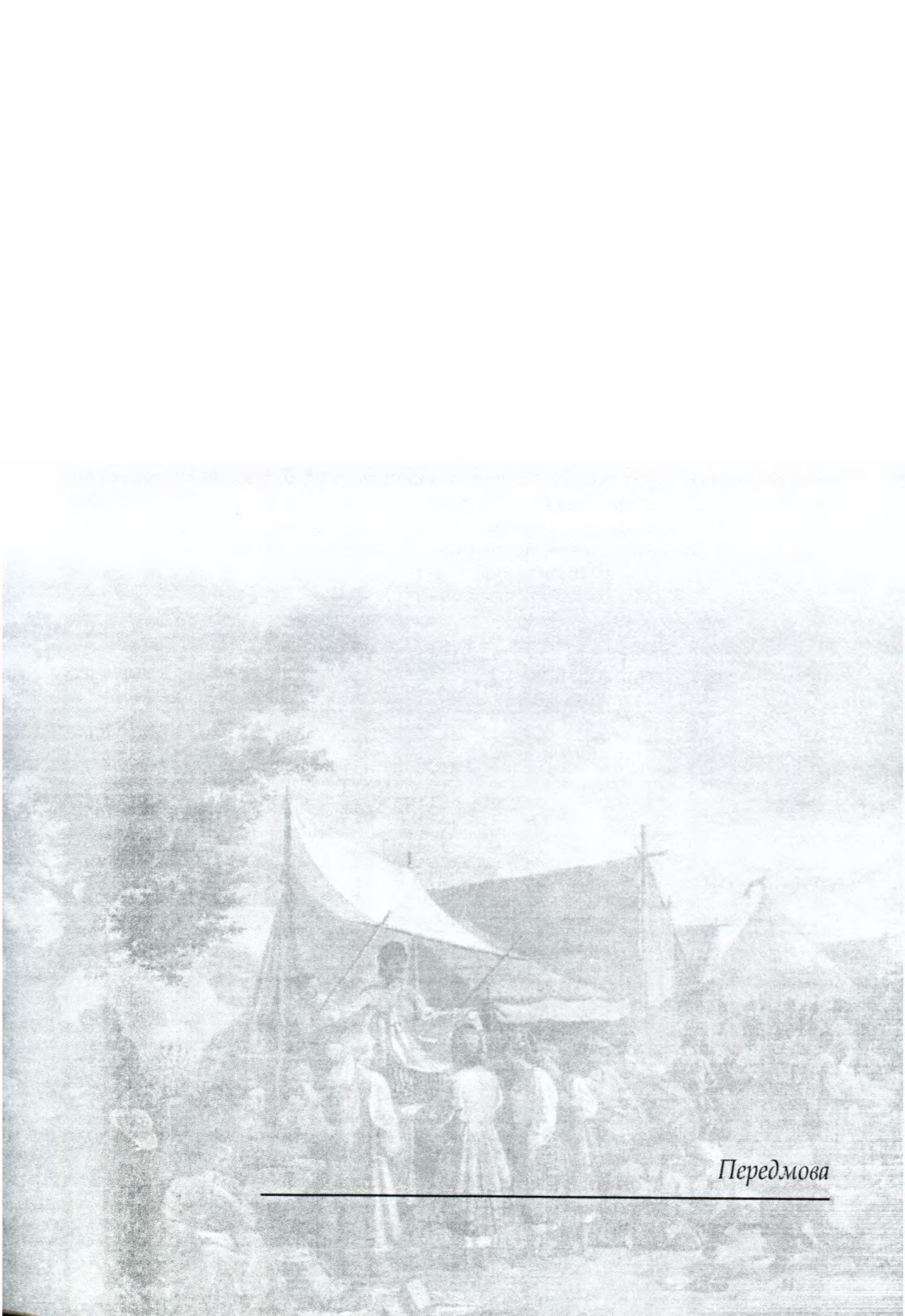
Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Російської імперії.

Охороняється Законом України
“Про авторське право та суміжні права”.

Передрук або відтворення у будь-який інший спосіб цієї книги
або якоїсь її частини переслідуватиметься в судовому порядку
згідно з чинним законодавством України

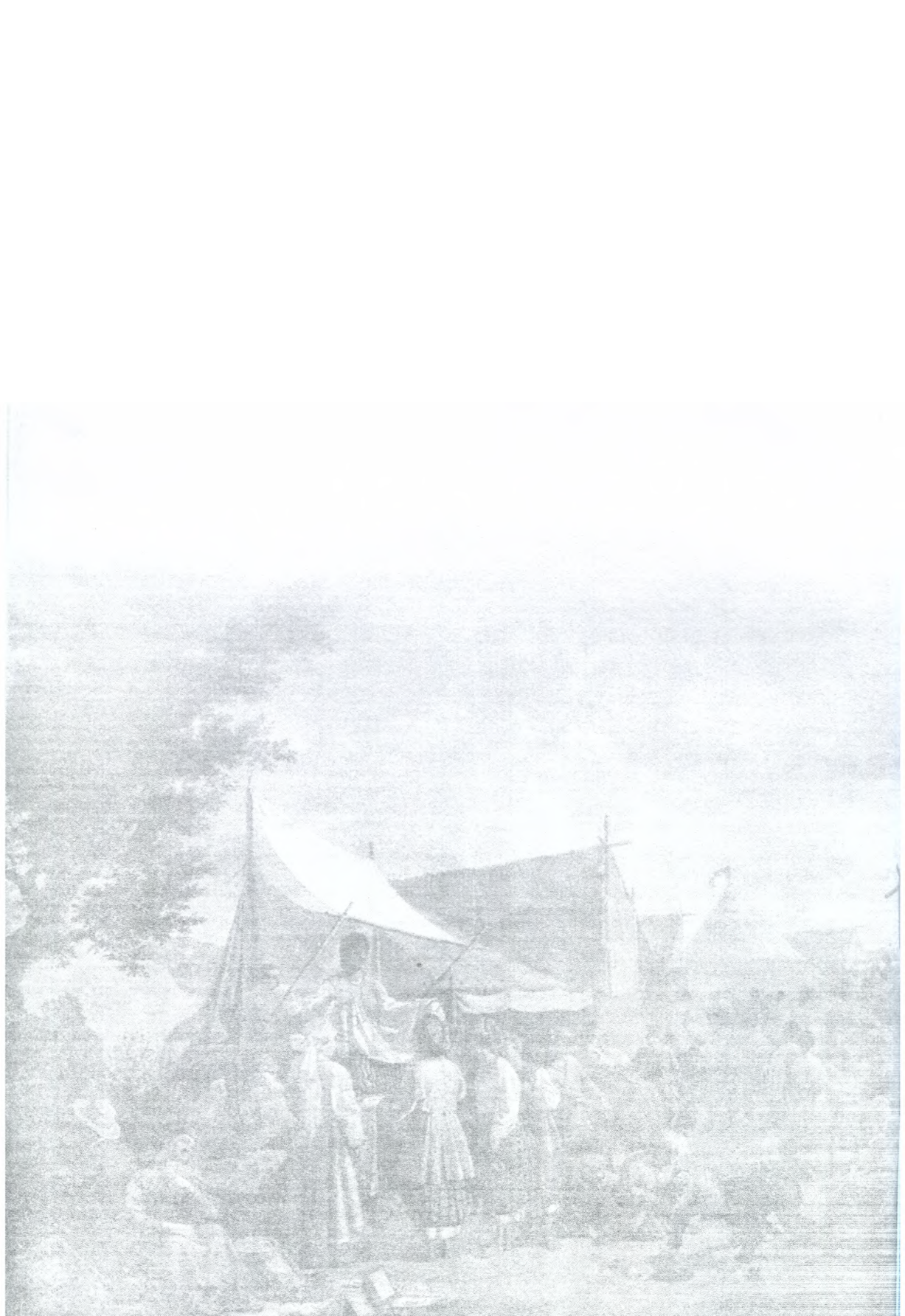
<i>Передмова</i>	5
Розділ 1.	
<i>Соціальні групи і категорії сільського населення XVII - XVIII ст.</i>	11
1.1. Формування соціальної структури села на Лівобережжі та Слобожанщині у другій половині XVII ст. – середині XVIII ст.	13
1.2. Соціальні групи і категорії сільського населення на Правобережжі та західноукраїнських землях у XVII ст. – XVIII ст.	59
1.3. Структурні зміни в середовищі сільського населення (друга половина XVIII ст.)	65
1.4. Кріпосне населення та джерела його поповнення	70
1.5. Секуляризація монастирських маєтків. Державні селяни: структурні зміни	81
Розділ 2.	
<i>Податкові зобов'язання</i>	91
2.1. Оподаткування сільського населення в Гетьманщині та на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового	93
2.2. Основні тенденції податкової політики російського уряду в різних регіонах України	98
2.3. Державні фінанси та податі в Російській імперії у XVIII – на початку XIX ст.	120
2.4. Оподаткування сільського населення в українських губерніях Російської імперії	132
2.5. Місцеві податі та збори	164
Розділ 3.	
<i>Органи управління та оподаткування</i>	187
3.1. Повноваження урядових владних інституцій щодо оподаткування селянства.	189
3.2. Фіскальні повноваження дворянських і селянських самоврядних інституцій	217
<i>Загальні висновки та підсумки дослідження</i>	228
<i>Джерела й література.</i>	233
<i>Показчик</i>	269

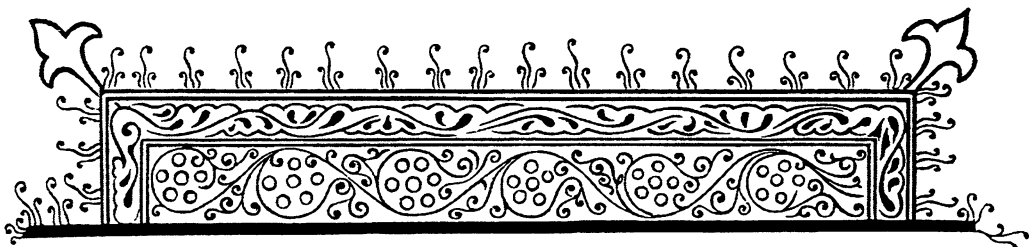

Передмова

Х VII–XIX ст. — це особливий період в історії не тільки України, а й сусідніх з нею держав. На теренах України він розпочався масовими рухами козаків, селян і міщан проти соціального, національного та релігійного гноблення польських панів. До перших приєдналася і патріотично свідома дрібна та середня шляхта. Вибухи народного гніву, які нерідко переростали у збройні конфлікти й локальні війни під проводом Тараса Федоровича, Павла Бута, Якова Острянина, Дмитра Гуні та інших ватажків, неабияк підірвали могутність Речі Посполитої і завершилися утворенням та функціонуванням відносно самостійної й самобутньої Української держави (Війська Запорозького) на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, яка окрім інших державних атрибутів мала і власну податкову систему. Щоправда, згодом розпочався процес поступового, але неухильного знищення автономії Гетьманщини урядами двох держав — Польщі (Правобережжя) та Росії (Лівобережжя), а також козацького устрою на Запорозжжі й Слобожанщині царською владою. Еволюція кріпосницької системи господарювання в Російській державі (імперії), яка поширювалася й на території “національних окраїн”, що входили до її складу, протягом двох століть існування досягла свого апогею й завершилася цілковитим занепадом.

Функціонування в Україні порівняно демократичної полково-сотенної системи управління збіглося в часі з розквітом російської абсолютистської монархії, характерними рисами якої були самовладдя, бюрократизм і відверта деспотія. Та коли в Росії поміщики вже давно перетворилися на “традиційних” можновладців — головну опору влади, то на українських землях у зазначений період соціальна та політична еліта тільки-но починала формуватися. Здобуття нею економічних прерогатив і юридичних прав на працю залежного посполитого чи рядового козака затяглося на багато десятиліть. Тільки в кінці XVIII ст., повністю втративши свою політичну самостійність, козацька старшина зрівнялася в правах з російським дворянством. Усі такого роду процеси супроводжувалися, з одного боку, появою нових груп населення, а з другого, — поширенням на них різноманітних податкових статей.

Враховуючи важливість для розвитку українського суспільства саме цього чинника, автори пропонованого видання визначили його наукову мету — всебічне та об'єктивне висвітлення податкової політики щодо сільського населення в різних регіонах України в період із XVII і до середини XIX ст. включно, порівняння її регіональних характеристик, з'ясування особливостей оподаткування різних груп селянства, а також структури, функцій, напрямів, форм і методів діяльності державних та самоврядних інституцій у сфері забезпечення державних доходів. Гео-

графічні межі даного дослідження охоплюють українські території, які протягом XVII–XVIII століть не лише перебували у сфері інтересів Російської держави, а й були введені до її складу на рівні губерній – Полтавської, Чернігівської, Слобідсько-Української (Харківської), Волинської, Київської, Подільської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської.

Великі геополітичні зміни в Центральній і Східній Європі наприкінці XVIII ст., насамперед зникнення таких держав, як Кримське ханство й Річ Посполита, які традиційно досить вагомо впливали на розвиток подій в Україні в попередні періоди історичного розвитку, спричинилися до виникнення нової політичної конфігурації для українських етнічних земель. Як відомо, кількість держав, між якими було поділено територію України, зменшилася з чотирьох до двох. Майже всі українські землі після третього поділу Польщі (1795 р.), окрім Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, увійшли до складу Російської імперії, але, як справедливо зазначив Я. Грицак, “до середини XIX ст. ця територія залишалася політично й економічно незінтегрованою”¹. Натомість сформувалися чотири великих регіони: Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя й Південь (Степова Україна). Регіональні особливості мала й фінансова, зокрема податкова, політика Російської держави, а щодо такого явища, як регіоналізм, то він залишається одним із головних факторів і сучасної України.

В останні роки помітно зріс інтерес науковців до проблем вітчизняної економічної історії. Актуалізації такого роду досліджень сприяє ряд важливих чинників, вагоме місце серед яких займає гостра потреба вивчення та осмислення основних інститутів вітчизняної економіки. Створена в Україні податкова система увібрала багато рис, що притаманні податковим системам провідних сучасних країн. На шляху до Євроінтеграції досить позитивними є спроби законодавців уніфікувати деякі норми вітчизняного податкового законодавства відповідно до норм Євросоюзу. Проте цей надзвичайно складний процес вимагає від вітчизняних професіоналів одночасного виконання двох важливих завдань. Законодавцям слід не лише вивчати та переймати зарубіжний досвід, а й враховувати при цьому особливості еволюції вітчизняної податкової системи, які можна визначити за умови освоєння історичного досвіду.

Серед багатогранного комплексу питань, що стосуються дореформеного періоду історії України, більша частина якої на той час перебувала у складі Російської імперії, особливе місце належить проблемам, що були пов’язані з фіскальною політикою двору Романових в українських губерніях, а також із взаємовідносинами у царині державних доходів, що склалися між різними верствами населення, з одного боку, та центральною і місцевою владою, з іншого. Зважаючи тільки на цю обставину, податкова політика Російської імперії, особливо в роки визрівання капіталізму, коли існуюча влада усвідомила той факт, що без кардинального реформування податкової системи не можливо забезпечувати ефективну діяльність державного механізму, сьогодні має бути об’єктом серйозних наукових пошуків.

Необхідно зауважити, що перші спроби податкових реформ належали ще діячам дореформеного періоду. Важливою віхою вітчизняної економічної історії стала гільдійська реформа Єгора Канкріна. Запропонована ним система оподаткування підприємницької діяльності вже на ту пору унеможлиблювала прояви таких нега-

¹ Історія України. — Львів: Світ, 1996. — С. 166.

тивних економічних тенденцій, як “мінімізація” та “оптимізація”, котрі й сьогодні в активі, адже реалізуються сучасними підприємцями з метою зведення фактичної сплати податків до мінімуму, а часом і до “нуля”. А після проведення реформи Є. Канкріна тогочасні представники торгівельно-промислових кіл мали платити за право займатися тим чи іншим видом підприємницької діяльності, купуючи для цього спеціальні патенти. І, виявляється, ніякі маркетингові послуги не могли вплинути на вартість такого патенту, як це спостерігаємо сьогодні, коли при великих доходах суб’єкти підприємницької діяльності, декларуючи витрати таких же розмірів, отримують нульове податкове навантаження.

Не менш вагомим є й досвід реформування П. Кисельовим системи оподаткування сільськогосподарської діяльності, коли сума податку встановлювалася з урахуванням стану дохідності землі. Саме тому цілком логічне в цьому аспекті визнання потреби вивчити заявлені проблеми на державному рівні.

Досвід останніх років у сфері вітчизняного оподаткування переконує в тому, що нехтування вченими й політиками необхідності вивчення й осмислення фіскальної політики минулого спричиняє суттєві прорахунки законодавців. Найбільш кричущим із них стало невдале введення гербового збору у другій половині 1990-х років та його скасування через недосконалість механізму адміністрування. І це при тому, що даний податковий платіж успішно використовувався в Російській імперії ще за часів Петра I, будучи одним із надійних і сталих джерел державних доходів.

Саме на необхідності збільшення науково-дослідних розробок проблем “соціально-економічної історії України, історії вітчизняної економіки” наголошується у п.3.2. постанови Національної академії наук України № 115 від 25.04.2001 “Актуальні методологічні проблеми української історичної науки”.

Один із важливих напрямів таких наукових пошуків становить історія фінансової політики в Україні. Ще наприкінці XIX ст. академік імператорської академії наук І. І. Янжул звернув увагу на особливе значення вивчення відповідного досвіду для формування науково обґрунтованої податкової політики. “В числе вспомогательных наук, которыми может пользоваться наука о финансах при выводе своих общих положений, мы должны отвести первое место истории вообще и истории финансов в частности. Значение первой понятно само собой: все разнообразные человеческие отношения до такой степени переплетены между собой, до такой степени зависят друг от друга, что нельзя основательно изучать финансовую деятельность, не зная истории других сторон государственной жизни. Но еще большее значение для того, чтобы вывести то или иное общее положение относительно наилучшего способа добывания государственных доходов, чтобы построить финансовую науку на более прочных базисах, имеет историческое изучение положительных законодательств в различные времена и в различных странах. ... Только одно сравнение и сопоставление исторических фактов, углубление в опыт прошлого дает нам возможность рационально оценивать правильность, целесообразность и применимость того или другого финансового мероприятия, того или другого источника государственных доходов. ... Лишь благодаря сравнительному изучению истории финансов получается возможность оценивать действительные достоинства, слабые и хорошие стороны не только отдельных частей, но и целых финансовых систем, существующих в различных странах. Какие формы налогов лучше всего установить и почему?”

В каком направлении должна развиваться их совокупность и в каком нет? Отчего известный налог является в одном месте целесообразным, а в другом дурным?"².

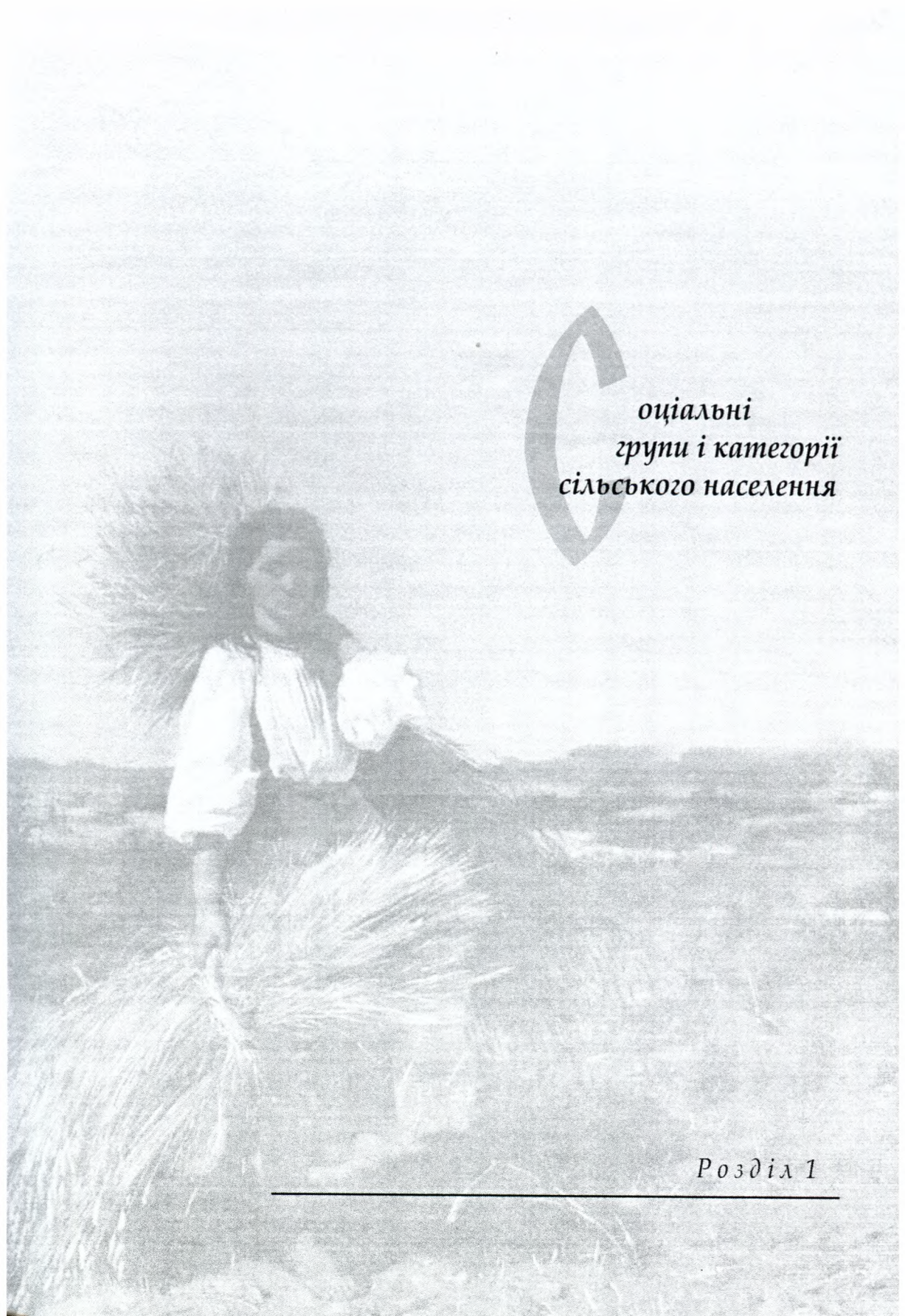
Втім, незважаючи на важливість дослідження цих та інших проблем економічної історії Російської імперії другої половини XVII – середини XIX ст., слід констатувати, що в Україні їм приділяється недостатня увага, а їхня історіографія, фактично, перебуває у кризовому стані.

Ця книга стала результатом багаторічних наукових пошуків її авторів, окремі результати яких були викладені в ряді праць, у тому числі й монографічного характеру. Враховуючи вагомість порушеної теми та досвід вирішення комплексу складних методологічних проблем, набутий під час її студювання, вчені об'єднали свої зусилля для всебічного й об'єктивного висвітлення процесу становлення різних груп сільського населення на теренах України протягом XVII–XIX ст. та історії формування його податкових зобов'язань.

Об'єктом наукового вивчення стали і процеси, що мали місце в економічній сфері після включення переважної частини цих територій до складу імперії Романових. Це дало можливість порівняти податкову політику царського уряду як у "великоросійських", так і в "малоросійських", "новоросійських", "південно-західних", "білоруських" та інших губерніях імперії наприкінці XVIII – середині XIX ст., а також з'ясувати особливості оподаткування різних верств населення, відобразити структуру, функції, напрями, форми і методи діяльності центральних і самоврядних інституцій у сфері забезпечення державних доходів.

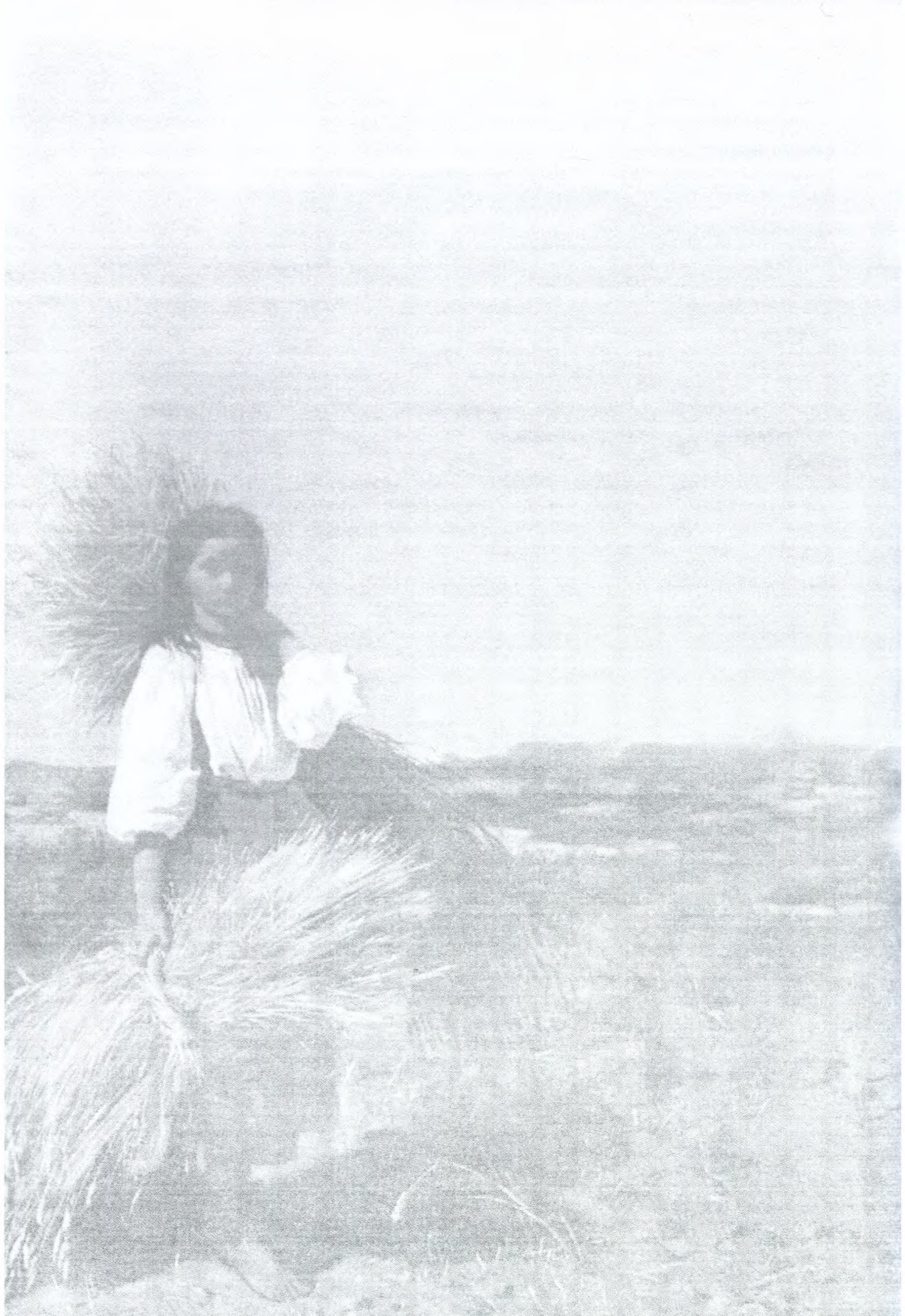
² Я н ж у л И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. — М.: "Статут", 2002. — С. 51.

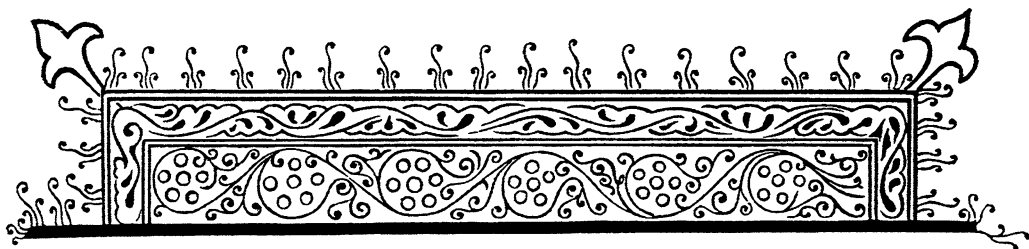

Соціальні
групи і категорії
сільського населення

Розділ 1

1.1. Формування соціальної структури села на Лівобережжі та Слобожанщині у другій половині XVII ст. – середині XVIII ст.

Національна революція і Визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, не лише внесли кардинальні корективи в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому в контексті зазначеного слід враховувати і той факт, що за буквально карколомних обставин мало хто у кров “рук своїх не вмочив” і пограбування не чинив, адже “...тута великая людем всякого стану значним была...”¹.

Історична свідомість українців з тієї пори розпочала відлік нового часу, а в їхній пам'яті назавжди закріплювався шалений перебіг тих епохальних подій. Самі ж селяни поділили власне життя на два періоди: “при владені ляхом”, коли вони особисто перебували “за ляхом”, і “от изгнанія з Малой Россіи ляхов”, тобто вже “после полского владенія”. Наприклад, про такі етапи говорили старожили села Степанівка (Ніжинський полк), сіл Мезина, Радичіва та Іванківа (Чернігівський полк) при складанні так званого “Генерального слідства про маєтності” 1729–1730 рр. по всіх 10 полках Лівобережної України². Окрім того, на їх переконання, за гетьмана Б. Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові поселення, а значить на такі, які ні в чиєму підданстві та власності не перебувають. Отож, селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході революції та Визвольної війни.

Окреслені вище погляди селянства згодом знайшли певне відображення у вітчизняній історіографії. Зокрема, М. Ткаченко був переконаний, що “Козацька революція” повністю скасувала ті закони та права, якими володіли панівні вер-

¹ Літопис Самовидця. — К. 1971. — С. 52.

² Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 гт. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. — Вып. 1. — Чернигов, 1901. — С. 34; Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 гт. // Там же. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 197, 198.

Посполитий (селянин).

Худ. С. Васильківський. Бл. 1899 р.

стви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало”³. Хоча в дійсності попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. Більше того, наприкінці 1653 — на початку лютого 1654 рр. однією з вимог гетьмана, адресованих цареві, було питання про підтвердження набутого статусу лише для шляхтичів, козаків і міщан. “...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныше бы государь пожаловал, — ідеться у статейному списку російського посольства, очолюваного В. Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської ради, — велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем...”⁴. Одночасно Б. Хмельницький своїми універсалами зобов'язував селян виконувати повинності “по-прежнему”. На думку сучасника тієї епохи, вони на деякий час просто “отвикли были давати подачок”, але їх незабаром знову “повернули в послушенство”⁵.

Проте, як би там не було, не можна не погодитись із твердженням В. Смоля, що саме за Хмельниччини “селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці”⁶. Бурхливий порив учасників визвольної боротьби досягти спільних цілей обумовив неабияке послаблення внутрішніх соціальних протиріч у країні, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян “ставати в козаки” саме в той час⁷. Подальший, отже більш глибокий, поділ суспільства на різні прошарки та верстви формував у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. У народному середовищі досить швидко утвердилася думка про пріоритет “козацького товариства”. Скажімо, навіть у XVIII ст. простий люд

³ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. 26. — К., 1931. — С. 102, 118–121.

⁴ Під термінами “Запорозьке Військо”, “Військо низове запорозьке” в тогочасних джерелах розумілася Українська козацька держава.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954. — С. 473.

⁶ Літопис Самовидця. — К., 1971.

⁷ Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К, 1985.

⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 216.

с. Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, то “можнейшіє пописались в козаки, а подлейшіє* осталися в мужиках”⁸. Така думка була досить поширеною в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

В цілому ж селяни, підтримуючи демократичні засади в системі “козацького” правління, що оформилися протягом 1648–1649 рр., були порівняно консервативними у плані сприйняття республіканських ідей, які саме тоді поширювалися в Європі, викликані спалахами буржуазних революцій. У першу чергу тогочасне селянство хвилювали вузькосоціальні завдання: обрання “справедливого” місцевого голови громади, “чесного” вїйта, “пана” возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як, скажімо, запорожці, могли відповідно до “духу” української нації, яка, за висловом сучасника, до речі, француза, “струснула навіть польським троном”, прагнути не тільки усунути зловживання та упорядкувати сферу функціонування адміністрації, а й наважувалися аналізувати (зокрема критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в “розумі”, історії, добровільній згоді людей, народній волі як вищому критерієві. Таким чином, переважно козаки і кращі представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б. Хмельницького), вводили в “моду” республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування тоді ще “чужого” для них царату.

Одним із найвагоміших наслідків Національної революції та Визвольної війни, які небувалими спалахами осяяли Україну та прокотились могутнім валом по її значній території, зруйнувавши старі кріпосницькі устої, що існували тут за часів польської шляхти і магнатів, стала зміна соціальної структури населення на Лівобережжі, Правобережжі та Слобожанщині. А саме поява у межах названих регіонів нових груп і категорій посполитих. Мешканцями сіл на Гетьманщині стали козаки, селяни, підсусідки, городники, бобилі, захребетники, наймити. На Слобожанщині в основному мешкали старшини, значна частина яких у попередні роки переселилася з Правобережжя та Лівобережжя, козаки, однодвірці, селяни, підсусідки та захребетники, про що, зокрема, свідчать матеріали “Статистичного опису” Терновської волості (Путивльщина) 1676 року⁹.

У свою чергу селянство різних регіонів було складним за структурою й відрізнялося великою неоднорідністю як в економічному, так і правовому відношеннях. До речі, у джерелах зазначеного періоду представники селянства називаються по-різному: “посполиті”, “люди”, “селяни”, “крестьяне”, “мужики”, “піддані” тощо, серед яких виділялися “можні”, “тяглі”, “убогшіє”, “льозні” та інші категорії.

Вітчизняна історіографія виокремила цілий ряд критеріїв поділу селянства України на окремі групи. Так, український історик Я. М. Маркович (1776–1804)

* Тобто: найбідніші.

⁸ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — Т. 1. — К., 1929.

Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. Зб. док. і матеріалів. — К., 1978. — С. 51.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІРНБУВ). — Ф. 2, № 1490, арк. 1–2; № 1523.

у своїх студіях констатував наявність чотирьох “малоросійських” класів: дворян, міщан, козаків і мужиків, при цьому зображуючи останніх, як правило, однорідною масою¹⁰. Інший український вчений — О. М. Лазаревський (1834–1902), поділив усе лівобережне селянство за “економічною ознакою” на тяглих, городників і льозних¹¹. Такий поділ не охоплював усіх категорій селян різних маєтків, не відображав повною мірою суті їх залежності. На “непридатність” підходу, запропонованого О. Лазаревським, звернув увагу дослідник М. М. Ткаченко (1893–1965)¹². Інакше вирішували це питання історики В. О. Мякотін (1867–1937) і В. О. Барвінський (1885–1940)¹³, які визначили окремі категорії селян згідно з характером маєтностей, де вони мешкали, та залежно від того, у кого перебували: монастирські, приватні, рангові, вільні військові та магістратські (ратушні)*. Орієнтовно саме такий поділ на групи лівобережного селянства доби раннього нового часу прийнятий і сучасною історичною літературою.

На наш погляд, не до кінця розробленим залишається питання стосовно структури слобідського селянства, хоча воно й перебувало в полі наукового осмислення. Зокрема, Д. І. Багалій (1857–1932) визнавав існування на території Слобожанщини головним чином державських підданих, або “пашенних крестьян”, та вільних слобожан. На його думку, в Лівобережній і Слобідській Україні різні стани, в тому числі й селянство, формувалися однаково: у козаки записувалися заможні, а біднота залишалася у поспільстві¹⁴. Такий підхід ученого не відображав усієї складності процесу класоутворення в межах обох регіонів. А. Г. Слюсарський (1901–1980) у своїх працях, присвячених соціально-економічному розвитку Слобожанщини XVII–XVIII ст., серед сільського населення виділив такі групи: підсусідки, захребетники, однодвірці, кріпосні, двірцеві, економічні й приписні селяни¹⁵.

Думається, неправомірно без певного застереження відносити до кріпаків усіх старшинських, монастирських та деякі інші категорії селян, котрі існували на Слобожанщині у другій половині XVII ст. (як це робили деякі радянські історики, зокрема А. Г. Слюсарський). Адже загальновідомо, що в Лівобережній та Слобідській Україні юридично кріпосне право було оформлене указом Катерини II лише в 1783 р. Стосовно ж досліджуваного періоду, то більшість тодішнього сільського населення залишалася ще не прикріпленою до землі. Внаслідок Національної революції та Визвольної війни десятки тисяч колишніх підданих католицьких монас-

¹⁰ Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. — СПб., 1798. — Ч. 1.

¹¹ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783 гг.): Историко-юридический очерк по архивным источникам. — К., 1908. — С. 15.

¹² Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. // Записки історико-філологічного відділу УАН. — К., 1931. — Кн. 26. — С. 173.

* Такі ж групи селян виділили і складачі “Генерального слідства про маєтності” по лівобережних полках, яке стало важливим джерелом з історії соціально-економічного розвитку регіону XVII – першої третини XVIII ст.

¹³ Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. — Прага, 1924–1926. — Т. 1. — Вып. 1, 2, 3; Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — Харьков, 1909. — 269, IV с.

¹⁴ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1990. — С. 90.

¹⁵ Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954. — 279 с.; Слюсарський А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — 460 с.

тирів, великих землевласників, таких, як Вишневецькі, Жолкевські, Концепольські, Браницькі, Потоцькі та інші, позбулися нестерпного національного гноблення, здобули право порівняно вільного переходу з місця на місце, з одного стану до іншого, отримали можливість активніше долучатися до господарського життя краю.

У роки революції та протягом перших десятиліть після її завершення відбувалося масове покозачення селян, з чим останні безпосередньо пов'язували власну незалежність від окремих державців. На той час це явище зумовлювало *формальний перехід* маси посполитих із селянського стану в козацький. Один із сучасників тих подій — Григорій Климов, зазначив, що піддані магнатів І. Вишневецького, А. Киселя та С. Потоцького, захопивши маєтки своїх господарів, всі “стали в козаки ж”¹⁶. «Верстання в козаки» здійснювалося й старшинською адміністрацією у зв'язку з надзвичайно гострою потребою збільшення війська. “И гетман Іван Самуйлович, — говорить в “Літописі Самовидця” про події 1678 р., — свої войска скупивши, рушил з Батурина мая 10, с которим войска немаліе пойшли, бо не тилко козаков у войско гнано, але и міщан и из сел два третего виправовали, и убогшіе чотири пятого з оружием и борошном, як до войны”¹⁷. Подібні акції мали місце і протягом наступних років¹⁸. Повернувшись із військового походу, посполиті часто-густо вважали себе вже козаками, вимагали, щоб саме в такому статусі їх і записували до компутів. В окремих районах покозачення набрало особливо значних розмірів, бо не тільки в багатьох селах, слободах і містечках, а й у ряді міст все посполите населення переходило до козацького стану. Траплялося й таке, коли один із братів, який вів господарство самостійно, записувався в ревізії козаком, а інший — селянином¹⁹. Нечіткість соціальних граней між посполитими й козаками існувала навіть у 80-х роках. Це явище знову ж таки знайшло своє відображення в “Літописі Самовидця”: “... Люд посполитий, козаками менуючися, бо межи ними и козаки били”; “козаков приболшало з посполства”²⁰. Нерідко переходили селяни і до міщанського стану (“за скудостью, в козаках бытъ не похотели и почели бытъ в мещанех”)²¹.

Необхідно зауважити, що гетьманське правління поступово повело рішучу боротьбу проти таких переходів. Отож, процес подальшого формування різних соціальних груп відбувався за досить складних і неоднозначних умов.

Основні, так би мовити, традиційні, отже, найбільш експлуатовані категорії селянства становили *монастирські й приватні посполиті*. За підрахунками М. Ткаченка, в кінці XVII ст. на території лівобережного регіону у володіннях православних монастирів, української шляхти і козацької старшини знаходилося вже не менше 200 сіл²², а отже, — тисячі селян. Протягом другої половини століття група останніх зазнала певної соціальної еволюції. Зокрема, православні монастирі, які *напередодні* Хмельниччини мали відносно невеликі маєтки порівняно з католицьким духовенством і польськими магнатами, в ході боротьби українського народу за свою етнічну незалежність, особливо на її початковому етапі, втратили певну частину своїх

¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 216.

¹⁷ Літопис Самовидця. — С. 128.

¹⁸ Там само. — С. 143.

¹⁹ Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 699.

²⁰ Літопис Самовидця. — С. 139, 143.

²¹ Акты ЮЗР.— СПб., 1878. — Т. 10. — С. 81.

²² Ткаченко Н. М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. — К., 1963. — С. 19.

Українські селянки.

Малюнки Т. Калинського. 1778–1782 рр.

володінь, окремі з яких спустошила війна. В інших посполиті відмовлялись визнавати владу духовних можновладців і виконувати на них “звикле послушення”, записувалися до козацького стану чи наймалися служити до війська²³. Проте вже за гетьманування Б. Хмельницького спостерігався неухильний процес зростання у монастирів земельних багатств та кількості селян. Шляхів до того існувало декілька. Насамперед, володар булави особисто повертав у володіння духовенства колишніх підданих і під загрозою жорстоких покарань наказував їм виконувати різні “роботизни”. Одним із перших такого роду документів-розпоряджень є “Послушная грамота” Б. Хмельницького від 28 грудня 1648 р. жителям села Підгорці,

які були приписані до Києво-Печерського жіночого монастиря: “Все вобщем и каждому зособно, особливо подданным монастыря Печерского, до инокинь того монастыря в селе Подгорцах належачым, и новым козаком, сим листом моим гетманским ознаймуем и владою нашою гетманскою сурово напминаем, абысте яко вы подданные, так и тые, которые с охоты своее, под тот час в козачество не хотячи, до того монастыря работы и повинности отпраляти удалися честной законнице, госпоже Магдалине Белецкой, игуменье Печерской, и всем сестрам о Христе того ж монастыря, послушны были, и повинности и работы всякие отпраляти, постерегаючи на себе войскового каранья. Бо мы со всим войском не хотим от монастыров, особливо от убогих законниц подданных отыймовати...”²⁴. Як бачимо, гетьманський уряд інколи прагнув повернути монастирям не лише їх колишні землі та підданих, які жили на тих землях, а й тих, хто вже записався до козацького реєстру.

Цікаві з цього погляду й інші гетьманські розпорядження. Скажімо, 1651 р. Б. Хмельницький видав універсал, яким підтвердив права київського Пустинно-Микільського монастиря на володіння маєтками, а від посполитих вимагав виконувати “послушення звикле”²⁵. У 1654 р. схожого змісту універсал він видав і ніжинському Благовіщенському монастиреві²⁶. 18 квітня 1655 р. володар булави підтвердив надані свого часу ще княжною Вишневецькою права Мгарського монастиря на маєтки та селян у Лубенському полку: “А которіе бы в тіе кгрунта втручались и перешкоду чинил, такових пану полковникове тамошнему карат роз-

²³ Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. — Одесса, 1909. — С. 15.

²⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі: Акты ЗР). — СПб., 1853. — Т. 5. — С. 85.

Тобто нововписаним до козацького стану.

²⁵ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 57673, Арк. 1.

²⁶ Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 145, оп. 1, спр. 3, арк. 1–2.

казуем; и тіе за которіе на кгрунтах монастирских седят и оних уживанню розказуем, абы вшелякую повинность монастыреви отдавали”²⁷. Цей документ згодом підтвердили інші гетьмани: Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, Д. Ігнатович (Многогрішний), П. Тетеря, І. Самойлович, І. Брюховецький, І. Мазепа, І. Скоропадський. Ще одним вагомим їх підтвердженням стали царські жалувані грамоти²⁸. Отже, маємо підстави говорити не про випадкові речі, а цілу систему відносин, що була санкціонована на вищому рівні.

З-поміж інших досить значним джерелом збільшення кількості монастирських посполитих стали селяни, які ще в першій половині XVII ст. були кріпаками польських магнатів та шляхти, а також католицьких монастирів. Так, село Степанівка (Ніжинський полк) “после полского владенія” перейшло до архієпископа чернігівського Л. Барановича. По тому воно належало “катедрі” ніжинського Різдвяного монастиря²⁹. Частина маєтків магната І. Вишневецького і шляхтича Тишкевича одержали, відповідно, київський Пустинно-Микільський та Межигірський монастирі. Село Мезин (Понорницька сотня), як зазначається в “Генеральному слідстві про маєтності Чернігівського полку”, “от изгнанія з Малой Россіи ляхов” перебувало у володінні новгородського Спаського монастиря. Села Радичів та Іванків у тому самому полку “при владеніи лядском, были за ляхом Соломеем; а по изгнаніи ляхов, жена оного ляха Афанасія Юдицкая, постригшися в девичом печерском монастире,.. тими селами владела, а при смерти своей, вручила оние монастирю Печерскому киевскому”³⁰.

Не менш важливим й “ефективним” способом здобуття монастирями маєтностей та збільшення кількості залежних селян було так зване «осаджування слобід», коли представники різних соціальних груп, переселившись на нове місце проживання, поступово перетворювалися на “підданих” духовних можновладців. Так, відразу після Національної революції у явочному порядку зайняло утіття духовенство Києво-Печерської лаври³¹. У Чернігівському полку слободу Ілгівку “поселил на грунте монастирском илговский архиерей чернеговский” І. Максимович³².

Важливу інформацію для роздумів щодо змін у соціальній структурі селянства дають матеріали, пов’язані з історією с. Авдіївка (Овдіївка, Ніжинський полк). Згідно з даними “Генерального слідства про маєтності”, її “осажовал архимандрит елецькій чернеговский Безбородко; после оного архимандрита наихал лях свецкій Оранскій и завладел селом”. Шляхтича змінив архимандрит чернігівський І. Галятовський. З того часу Авдіївка перебувала у “подданстве” тамтешньої “обители”³³.

²⁷ Генеральное следство про маєтності Лубенського полку // Український архів. — К., 1931. — Т. 4. — С. 70.

²⁸ Там само. — С. 70–81.

²⁹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1901. — Вып. 1. — С. 34.

³⁰ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729–1730 г. // Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. — Чернигов, 1908. — Вып. 3. — С. 197, 198.

³¹ Багалей Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина. — 1883. — № 11. — С. 16.

³² Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 191.

³³ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 40.

Жниця.
Худ. М. Пимоненко. 1889 р.

Крім цих відомостей збереглися й деякі дані про тогочасний склад жителів села, стан забезпеченості їх робочою худобою та про сплату податків. За матеріалами “Переписних книг 1666 року”, у 38 дворах Авдіївки мешкало 30 чол. (без урахування жінок і дітей). У хаті одного з них жив підсусідок. Окрім того в селі проживали 22 бобилі. Безпосередньо в користуванні селян було 19 волів і 60 коней (одного коня мав підсусідок). Дехто тримав по 4 воли чи коня, інші — лише по одному-два. Із селян за цю худобу збирали податок: “по окладу хлеба” — 141 осмачку жита і вівса, 21 крб. 5 алтин. Бобилі сплачували 11 осмачок “хлібом”³⁴. Як свідчать дані “Переписних книг 1666 року”, такий поділ сільських жителів на селян, підсусідків і бобилів та характер їх оподаткування у своїх основних рисах були досить типовими для Ніжинщини.

Подібне явище спостерігалось у другій половині XVII ст. й на Слобожанщині. Наприклад, у 50-х роках сумський Успенський монастир “оселив” 80 дворів прихожих черкас (українських переселенців), а сennянський Новопечерський — 100 дворів. У 60-х роках балаклійський священник на землях, що йому належали, дав можливість “осісти”

20 переселенцям, а валківський — 8, яких згодом перетворили на своїх підданих³⁵. Так само чинили й служителі Хорошевського та Острогоського жіночих монастирів. На початку 80-х років “за попами” значилося й “новоустроенное” село Лежич (пізніше ввійшло до Білопільського повіту)³⁶.

Різного роду пожалуваннями, куплею-продажем, заселенням “вільних пляців” і відвертим загарбанням земельних ділянок разом із селянами супроводжувався процес поновлення та подальшого поповнення великого загону приватних, або, як їх називали в тогочасних джерелах, “частновладельческих” посполитих. У результаті Національної революції та Визвольної війни на території Ніжинського, Переяславського, Гадяцького, Київського та Прилуцького полків майже не збереглося більш-менш значного приватного володіння. На півдні лівобережного регіону разом з монастирськими, практично, повністю були ліквідовані і шляхетські маєтки.

³⁴ Переписні книги 1666 року. — К., 1933. — С. 433–434.

³⁵ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Харьков, 1852. — Кн. 1. — С. 170, 210; 1857. — Кн. 4. — С. 19.

³⁶ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1487, арк. 3 зв.

Близько 30–40 маєтностей залишилося у приватному володінні на Чернігівщині та Стародубщині (головним чином, у державців, які перейшли на бік повсталих). Серед тих, хто хоча б частково утримав власні угіддя, можна назвати таких представників шляхти й колишніх великих землевласників, як Бороздни, Рубці, Пісочинські, а також “землян” Богушів, Бакуринських та ін. Отже, крім зазначених, усі інші *такого роду маєтки (а значить і приватні селяни)* з’явилися у другій половині XVII ст. як наслідок реалізації певного курсу, що його проводила нова старшинська адміністрація на чолі з гетьманом. Принциповим з погляду з’ясування суті цього аспекту є висвітлення політики, яку в питаннях земельної власності, що зосереджувалася в руках приватних осіб, здійснював Б. Хмельницький. Стосовно наступників Б. Хмельницького, то вони, як правило, в основних напрямках продовжували її.

Як відомо, Національна революція та Визвольна війна були пов’язані з небаченими раніше не тільки людськими втратами, а й матеріальними збитками. Гетьманська скарбниця постійно потребувала великих грошових поповнень. Тому Б. Хмельницький вдається до продажу угідь, що були покинуті їх попередніми власниками. Так, 15 червня 1655 р. гетьман видав універсал про віддачу за 8 тис. польських золотих “панові” П. Я. Хмельницькому сіл Бугаївка, Беркове, Масани і Борщівка. Процитуємо частину цього важливого документа: “...До відомости доносим, іж на потребу войсковую взялисмо осм тисячей золотих полских у пана Павла Яновича Хмельницкого, за которую суму пустилисмо єму в спокійное уживане маєтности пана Грузевича, то єсть чотири села, Бугаювку, Берково, а за Припетю рекою два села, то єсть Масани і Борщувку з млинами, ставами, полями, сеножатми і з даню медовою, і з деревом бортним і зо всіми кгрунтами і пожитками до тих сел чотирох належачими і з подданными на кгрунтах тамошних седячими, і з двором у Києві стоячим, як небожчик пан Грузевич держал і уживал і всі пожитки належние отбирал. Бороним теди, аби жаден з старшини і черни Войск Запорозких і вшеляких преложоних до тих маєтностей вічне не втручалсе...”³⁷. У тексті гетьманського універсалу звертає на себе увагу, по-перше, те, що за гроші приватній особі відразу, без зайвих формальностей, надані у спадкове володіння значні маєтки іншого “пана”. По-друге, цим документом передбачалося збирання новим власником старих податків. На той час означене явище ще не стало типовим для такого роду володінь, про що зауважують і науковці. Наприклад, В. О. Барвінський був переконаний, що лише пізніше “з легкої руки” царського уряду й завдяки жалуваним грамотам в усіх універсалах почала йти мова про “послушенство” та виконання селянами повинностей окремим державцям, а до того вони мали виконувати їх тільки монастирям³⁸. По-третє, селяни у ставленні до свого власника виступають як “піддані” стосовно “пана”. Все це має принципове значення для характеристики статусу приватних селян.

Про те, що наведені нами факти не були якимись винятковими, свідчить і гетьманський універсал від 26 червня 1655 р. Якому Сомковичу на “вічне уживане” панських земель у містечках Воронкові та Рогозові (Переяславський полк)³⁹. Тут також зафіксовано факт продажу-купівлі землі старшиною. Додатковим, але досить

³⁷ Документи Богдана Хмельницького (упорядники І. Крип’якевич та І. Бутич). — К., 1961. — С. 432–433.

³⁸ Барвінський В. А. Указ. соч. — С. 58.

³⁹ Документи Богдана Хмельницького. — С. 436–437.

виразним штрихом до цього акту може послужити й така деталь — долю маєтків на Переяславщині Б. Хмельницький вирішував, перебуваючи під Баром.

Уже в період Визвольної війни непоодинокими стали випадки повернення селян до їх попередніх власників — шляхти, представники якої в 50-х роках були урядовцями у “старшинській адміністрації”. Зокрема, Б. Хмельницький підтвердив “давні” права на маєтки любецького сотника (Чернігівський полк) Сави Унучки, Артема Красковського та інших шляхтичів, котрі служили в Запорозькому Війську (1655 р.): “...Іж ми видячи прихильних і зичливих щире Войску Запорожскому всю шляхту повіту Любецкого (підкреслено нами. — Авт.), а меновите людей значних, Саву Унучку, сотника любецкого, і Артема Красковского із всею шляхтою тамошню (підкреслено нами. — Авт.), которие од початку войны щире служачи у Войску Запорожском, в кождих потребах добре ставают і за віру православную бьются, которых ми заховуючи при добрах власних отчистих, яко привилеї од королей здавна наданом мают, сурово приказуем, жеби жаден... найменшее кривди, меновите полях, сеножатех, озерах, руднях і бортех і інших пожитках чинит не важился”⁴⁰. Загалом на Чернігівщині Б. Хмельницький підтвердив права шляхтичів на майже 25 маєтків. Серед них були й села Юрія Бакуринського — Велика Вісь, Осняки, Ріпки та інші, що дісталися йому від батька та братів “под час войны... по убитью ляхами”⁴¹.

Своїми універсалами гетьман підтверджував права на володіння, зокрема у Чернігівському полку, не тільки шляхтичам, а й шляхтянкам, які, зрозуміло, у війську не служили. В одному з таких документів, наприклад, зазначалося: “...До відомости доносим, поневаж бог всемогущий наклонил шляхту до Войска Запорожского, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживат, яко здавна уживали, позволилиємо; сурово теди приказуем, аби жаден с козаков наездом, мимоездом і отправованем чат і розних подездов в маєтностях і селах пані Катерини Борисовой Грязной, меновите в селах Слабине, Яновце, Лукашовце, Стефановце, Суличовце, Пересяжжю и всяких до тех сел приналежностях, людем там мешкаючим найменшой кривди чинить не важился так яко здавна те маєтности в себе мелися; а люде, там мешкаючие, спокойно, за показаніем сего писанія нашего, сидели, іначей не чинячи, под ласкою нашею і под строгим войсковим каранем”⁴².

Чисельність приватних селян, як і монастирських, зростала й за рахунок слободян, котрі селилися на вільних землях. Як правило, протягом певного часу ці поселенці не виконували жодних повинностей, але з переходом в особисту або поземельну залежність до землевласника (наприклад, шляхом пожалування йому цих земель) вони вже офіційно зобов’язувалися до “послушенства”. Отож, їхня так звана свобода могла існувати роками. На це було кілька як об’єктивних, так і суб’єктивних причин. Зокрема селянин, котрий тільки-но переселився і лише починав обзаводитися господарством, деякий час здебільшого залишався малопридатним об’єктом зазіхань державця. Рік-два, а то й більше бідному слободянину просто ще не було чим сплачувати податки. Інша річ, коли якась слобідка, поступово розростаючись, перетворювалася на селище з більшою кількістю посполитих, які вже могли самостійно і не без успіху вести власне господарство. Саме такі села в першу чергу і привертала увагу заможних дідичів. Наведемо щодо цього кілька характерних прикладів. У Київському полку с. Обухів, яке раніше було “шляхет-

⁴⁰ Там само. — С. 481.

⁴¹ Там само. — С. 505.

⁴² Там само. — С. 598–599.

ское владенія полского”, внаслідок військових дій “опустелое зостало”. Потім його “людми осадил” київський полковник Мокієвський. Після нього селом володіли князь Дмитро Михайлович, київський комендант М. А. Єренков, князь І. Ю. Трубецькой та ін.⁴³ Слободу в містечку Воронкові (Переяславський полк) 1655 р. було надано Сомку, від якого вона перейшла його зятеві — сотнику І. Берлу. Пізніше ця колишня слобода стала спадковою маєтністю родини Берлів⁴⁴. По кожному полку подібних прикладів можна навести багато. Вони свідчать про перехід слободян до категорії приватних селян, їх поступове зосередження в руках великих землевласників.

Відразу після завершення першого етапу Визвольної війни гетьман Б. Хмельницький почав видавати універсали, якими примушував слободян виконувати різні повинності, сплачувати податки. Так, слободянам старшини Лукаша Носовича він наказав віддавати своєму землевласнику десятину (1657 р.)⁴⁵. Взагалі ж питання про сплату податків у старшинських та шляхетських маєтках “по-прежнему” і “по-старине” порушувалося представниками гетьманського правління ще в 1650 р.⁴⁶.

Схоже явище спостерігаємо й на Слобожанщині. Щоправда, тут виникнення слобід нерідко було справою рук самих землевласників, які переслідували при цьому корисливі цілі. Наприклад, сл. Артемівку (Мерефянська сотня) заснував відомий полковник і кошовий отаман Запорозької Січі І. Сірко, оселивши спочатку на власній землі 20 дворів “вільних черкас”. Пізніше він передав слободу своєму зятеві — сотнику І. І. Сербину. Так само набував собі маєтки в Лебединському повіті полковник М. Васильєв⁴⁷. Багато слобід заснував на полкових землях сумський полковник Г. Кондратьєв, який після закінчення пільгових років масово обертав своїх слободян на підданих. У такий спосіб родина Кондратьєвих придбала протягом другої половини XVII ст. велику кількість різноманітних угідь та осадила на них десятки селян. Коли ж село спільно засновували кілька власників, то вони нерідко разом закликали до нього і на проживання різних людей. Так, село Глушкове, засноване 1669 р., опинилося у володінні “многих помещиков”, які “призвали” оселитися тут близько 100 черкас⁴⁸. Причому, досить типовим при реалізації наміру заснувати слободу стало звернення державців до центрального або місцевого уряду такого змісту: “... Отведено б где было мочно меж слободоцкими украинскими родами часть некоторую земли на поместье...”⁴⁹.

Для козацької старшини Слобідської України, як зазначила К. І. Стецюк, певний час взагалі було характерним захоплення земель явочним порядком, так би мовити, на правах “черкаских обыкlostей”. Однак у міру зміцнення позицій царизму

⁴³ Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1730 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ). — К., 1893. — Кн. 7. — Отд. 3. — С. 56.

⁴⁴ Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка 1729–1730 г. — Харьков, 1896. — С. 12–13.

⁴⁵ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 342.

⁴⁶ Грушевський Михайло. Історія України — Руси. — К., 1928. — Т. 9. — Ч. І. — С. 1.

⁴⁷ Багалій Д. Історія Слобідської України. — С. 94.

⁴⁸ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1487, арк. 3.

⁴⁹ Там само. — № 1502, арк. 22.

Дівчина з полотном.

Худ. К. Трутовський. Друга пол. XIX ст.

в цьому регіоні виникала потреба ще й в офіційному оформленні новопроданих маєтків, зокрема у Розрядному приказі, а пізніше у приказі “Малыя России”⁵⁰.

Виникнення групи рангових підданих мало свої значні особливості. Її виокремлення було пов’язане з існуванням рангового землеволодіння і, як свідчать джерела, ця група в основному поповнювалася за рахунок вільних військових селян, зубожілих міщан і рядових козаків. Деякі старшини, використовуючи своє, дещо привілейоване, становище, самочинно, без будь-якого на те дозволу з боку гетьманського правління, захоплювали собі землі й безпосередніх виробників на них. Згодом нерідко траплялися й такі випадки, коли, залишаючи ті чи інші уряди, ці господарі втрачали й маєтки, оскільки їх уже під свій ранг займали інші урядники, причому перебування на такій самій посаді для них було не обов’язковим.

Розвиткові рангового землеволодіння тривалий час сприяла й соціально-економічна політика, що її проводила старшинська адміністрація. Остання дуже швидко усвідомила всю необхідність і вигідність такого роду маєтностей. Пізніше стало системою, коли замість платні за службу вищі органи

влади “приписували” до своїх рангів усе нові й нові села та угіддя, так само й ті, котрі вже належали раніше окремим особам. Типовий приклад такого явища — історія с. Перевід (Прилуцький полк), яке на початку XVIII ст. стало ранговим маєтком “на уряд полковництва”. Територія, де виникло село, за даними “Генерального слідства про маєтності”, “после держави полской і по спустошенію татарами лежала ... впусте, а била под видением сотне полковой Прилуцкой, а в ратуши Прилуцкой во владеніи не била, понеже на тоє і крепостей жадних не имеет, и когда там населились люде, в той час досталось во владение Обидовскому, полковнику Нежинскому, а по нем жене его по уневерсалу Димитрия Горленка, полковника Прилуцкого, і уневерсалу Мазепином. А по змене Мазепиной покойній Лукян Жураковскій, полковник же Нежинскій, тим же селом по грамоте монаршой владел. А по нем Жураковском Нежинскій полковник Толстой оним селом владел, тож по грамоте монаршой”⁵¹.

⁵⁰ Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50 – 70-х роках XVII ст. — К., 1960. — С. 311.

⁵¹ Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка 1729–1730 гг. — К., 1896. — С. 11.

Про те, як саме відбувався перехід вільних військових селян у категорію рангових, також свідчить “Генеральне слідство про маєтності”. Село Талалаївка, як зазначається в цьому документі, “здавна войсковое било і до сотне Красноколядинской надлежало, которое всякую по определениям прежним отдавало для служителей войскових належитость. А за Мазепи гетмана, як в поход войскової ходили, то после походу за услуги войсковие надано било на уряд сотникове Красноколядинскому, Тимофею Андреевичу, которій владел тим селом до измертвия по уневерсалу гетмана Мазепи”⁵².

У вітчизняній історіографії існують різні думки щодо виникнення, формування та характеру рангової земельної власності у старшини. Зокрема, В. О. Барвінський стверджує, що: 1) за перших наступників Б. Хмельницького рангових селян у старшини не було; 2) призначення маєтків на ранги почалися за гетьманування І. Самойловича (1672–1687 рр.) і тривали при наступних гетьманах⁵³. Документальні матеріали спростовують таку думку. До окремих рангів маєтки приписувалися вже за перших наступників Б. Хмельницького. В рукописі “Генерального слідства про маєтності Полтавського полку 1729–1730 рр.”, з яким В. О. Барвінський під час роботи над своєю книжкою, мабуть, не був ознайомлений, бо зовсім не згадує про нього, зазначено: “Городок Решетилровка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавского, який за гетмана Богдана Хмельницкого был*... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую”⁵⁴. Щоправда, подібних фактів, які свідчать про таке раннє існування рангового землеволодіння, у джерелах існує небагато.

Так само бракує аргументації й положенню Д. М. Бантиша-Каменського, згідно з яким точна кількість дворів на ранги була визначена вже за гетьмана Б. Хмельницького⁵⁵.

Процес формування рангового землеволодіння протягом другої половини XVII ст. відзначався складністю і зазнав багатьох змін: відчужування маєтків і селян, що там проживали, від деяких рангів; заміна одних маєтностей, наданих на ранг, іншими; захоплення їх та перетворення на спадкову власність тощо. Старшини дуже рано почали обертати рангових посполитих на приватних, передавати право на їх експлуатацію від батька до сина і т. д. У досліджуваній період не особливо наполегливі спроби окремих гетьманів перешкодити цьому ні до чого не приводили, вони й самі нерідко чинили так само⁵⁶.

Значну кількість селян становили ті, що фігурували в офіційних документах як мешканці поселень, наданих “гетьманові на булаву”, тобто рангові⁵⁷. Кілька суміжних таких сіл могли утворювати староства, “ключі”, “дворці”, куди входили десятки і сотні посполитських дворів. Вже за Зборівським договором 1649 р. і царським

⁵² Там само. — С. 21.

⁵³ Барвинский В. А. Указ. соч. — С. 96.

* Вперше Ф. Жученка обрано полтавським полковником 1659 р.

⁵⁴ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 248, оп. 29, спр. 1809, арк. 15.

⁵⁵ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. — 4-е изд. — Ч. I–III. — СПб.; К.; Харьков, 1903. — С. 416, 585 (примечание).

⁵⁶ Лазаревский А. М. Заметки о Мазепе: По поводу книги Ф. М. Уманца “Гетман Мазепа” // Киевская старина. — 1898. — № 4. — С. 144.

⁵⁷ Генеральное следствие о маєтностях Гадяцкого полка 1729–1730 г. — Полтава, 1893. — С. 3.

“Привілеєм Війську Запорозькому” 1654 р. гетьман Б. Хмельницький отримав “на булаву” Чигиринське староство з прилеглими до нього маєтностями (а згодом замість нього — Гадяцький ключ)⁵⁸.

Деякі рангові посполиті, визначені “на булаву”, могли перебувати в залежності від гетьманів протягом тривалого часу і після смерті одного переходити до іншого. Так, с. Курінь Ніжинського полку “от гетмана Многогрешного, за всех гетманов ... било в подданстве на гетманов”⁵⁹. Частина ж із них досить часто потрапляла у володіння до різних осіб, а згодом гетьмани нерідко їх знову повертали до попереднього власника і т. д. Наприклад, с. Підлипне, як видно з “Генерального слідства про маєтності”, за Многогрешного “надлежало на его гетманскую особу (ранг. — авт.), и он, гетман, надал бил полковнику компанейскому, прозванием Мурашце. А як настал по Многогрешному гетман Самойлович, а Мурашка взят в неволю, то оное село на гетмана Самойловича належало, и он, Самойлович, надал бил тое село некомуь Константію; а от Константія отобравши и владевши мало сам, и знову надал свату своему Федору Сулиме; а от Сулими отобравши, надал сину своему Якову. А як после Самойловича гетманом Мазепа учинен, то тое село йшло на его гетмана; а он Мазепа надал был енералному асауле Василю Войце; после же Войце изнову на его гетмана належало. А после Мазепа гетман Скоропадській владел”⁶⁰.

Ось така непроста історія цього рангового маєтку. Вона з усією очевидністю доводить помилковість твердження В. В. Веселаго про те, ніби рангові селяни перебували у старшин довічно⁶¹. Такі маєтки призначалися “на уряд” замість платні, й коли особа залишала старшинську посаду, то нерідко разом з посадою вона юридично втрачала й право на землю та на працю безпосередніх виробників, що мешкали на ній. Так, зокрема, сталося з одним урядовцем нижчого щабля ієрархічної драбини старшинської адміністрації в Усерді (Слобожанщина) в 1665 р.⁶² Проте значна кількість рангових селян продовжувала перебувати у володінні окремих осіб, і після того, як їх зміщали з певних “урядів”, навіть передавалася у спадщину рідним і близьким колишнього посадовця.

Свого часу М. О. Рожков запропонував оригінальну концепцію, яка дала підстави стверджувати, що після Визвольної війни саме в рангових маєтках передусім дістав свій вияв процес закріплення селян⁶³. На наш погляд, це не зовсім так. Хоча соціально-економічне становище посполитих у деяких із маєтків зазначеного типу й наближалося до стану кріпосної залежності (але це стосується переважно XVIII ст.), проте значно гіршим воно було у більшості монастирських і приватних селян. Навіть з урахуванням того факту, що урядовець, одержавши маєтність на ранг, прагнув якомога швидше “витиснути” з підлеглих йому селян усе можливе,

⁵⁸ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 496–497; Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы: — Т. 3. — С. 568.

⁵⁹ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 53.

⁶⁰ Там само. — С. 53–54.

⁶¹ Веселаго В. В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657 гг.): Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. — К., 1955. — С. 7.

⁶² Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 132.

⁶³ Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12-ти т. — М., 1923. — Т. 4. — С. 30–31.

останні (особливо у досліджуваній період) мали відносно більше прав на переходи, зайняття сільським господарством і торгівлею.

Соціально-правовий статус магістратських і ратушних підданих мав свої особливості. Ця категорія посполитих, що перебувала в залежності від органів міського станового управління, відома в Україні з XIV ст. Протягом XVII–XVIII ст. вона зазнала певної еволюції. Зокрема, серед названих верств поступово поглибилася майнова нерівність, змінився характер їх “послушенства”. Як свідчать документальні матеріали, приблизно до середини XVI ст. магістратські і ратушні піддані, головним чином, сплачували чинші. Пізніше до нього додалися значні натуральні побори, а з XVII ст. ще й різного типу “роботизни”. Основні прибутки з усього цього діставалися міському патриціату — представникам так званого “меского уряду”. За спостереженням В. Й. Борисенка, в досліджуваній період у магістратських і ратушних володіннях Лівобережжя не існувало точно встановленого податку: в одних селах, слободах і містечках він збирався залежно від кількості робочої худоби, в інших — землі⁶⁴. Так, Ніжинському магістратові разом з деякими іншими найближчими населеними пунктами належало с. Кунашівка. 1666 р. в ньому проживало 48 селян (чоловіків) і 14 бобилів. З усіх мешканців села по 2 воли мали лише 4 особи, по одному — 37, по одному коню — 7 осіб (тільки мірошник Данило Вакулін тримав 1 вола та 1 коня). Робочої худоби не було зовсім у 14 осіб (очевидно, у бобилів). Із селян збирали “денежного окладу тех волон и лошадей” 7 крб. 20 алтин і 5 “денег”, “хлеба” — 30,5 “осмачек” жита й вівса. З бобилів брали тільки грішми — 1 крб. 30 алтин і 4 “деньги”⁶⁵.

Крім Кунашівки, Ніжинському магістрату також належали села Плоське, Хороше Озеро, Синяки, Крути, Печі, Кагарлик “с мельницами”, що були надані йому ще гетьманами Богданом та Юрієм Хмельницькими. У березні 1698 р. магістрат одержав на ці маєтки й царську жалувану грамоту, де, між іншим, наказувалося: “Людей посполитих, в селах ратушних живущих, никто бы на приватную свою работу не принуждал и никаких не домогался на них дач, в роспись козацкую не вписовал и под оборону свою от ратуши не отрывал”⁶⁶.

До Чернігівського магістрату тривалий час були приписані села Петрушин, Хмельниця, Березанка, Свин, Киселівка та ін. Більшість із них перебували “з давних лет во владении ратуши черниговской” і призначалися для всіляких “расходов меских”. Разом з тим, у процесі детального аналізу джерел з’ясовуємо, що селом Петрушином “з польських часів” безпосередньо володів магістрат, селянами Хмельницьків та Погорілок розпоряджались чернігівські бурмистри, а села Березанка, Свин і Киселівка надавалися “на уряд” місцевому війту⁶⁷. В документальних матеріалах того часу надання земель і посполитих “на уряди” міським чиновникам нерідко формально ототожнювалося з безпосередніми пожалуваннями ратуші чи магістрату “взагалі”. І в першому, і в другому випадках гроші та натуральні податки від посполитих цих маєтностей потрапляли, за незначними винятками, до рук урядовців.

У межах Лівобережної України ті чи інші маєтності, в основному, були приписані до міст. У другій половині XVII ст. на території регіону налічувалося понад

⁶⁴ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 185.

⁶⁵ Переписні книги 1666 року. — С. 301–302 (підрахунки авторів).

⁶⁶ Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 95.

⁶⁷ Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. — С. 184, 185, 364.

Сівач.

Худ. Леон Вичулковський, 1896 р.

100 магістратських і ратушних володінь. Виняток становили міста Миргородського полку, органи самоврядування яких маєтків не мали⁶⁸. Деякі міста, як, скажімо, Київ, втратили надані їм землі разом із селянством уже в ході Національної революції. Одним містечком і 14 селами ("а в тех во всех местах и селах, по росписи", в переліках написано 385 дворів"), що належали Київському магістрату, заволоділи козаки⁶⁹. Проте незабаром "давні права" міста відновив гетьман, а пізніше жалувані грамоти російських царів їх зміцнили.

На Слобожанщині цей процес відбувався дещо інакше, бо там чимало міст і містечок на той час тільки-но виникло. Про активність містоутворення в регіоні свідчить хоча б той факт, що 1666 р. тут існувало 57 міст і містечок, а невдовзі ще з'явилося більше 50, серед них Богодухів, Миропілля, Балаклія, Суджа, Зміїв, Ізюм, Коломак, Ворожба⁷⁰. Кількість сіл була відносно невеликою. 1692 р. в Охтирському полку їх налічувалося лише 27 та ще існувало кілька хуторів. У Харківському й Ізюмському полках було 54 села⁷¹. Все це, звичайно,

не могло не обумовити нерозвиненість земельної власності у магістратів і ратуш. Відповідно, обмеженим було й формування групи залежних від них селян.

Феноменальним соціальним та економічним явищем в історії України, яке протягом не одного десятка років впливало на суспільну свідомість, стало масове утворення (в основному, шляхом займанщини) так званих вільних військових сіл і містечок. У результаті Визвольної війни, як справедливо наголосив В. А. Смолій, у селянства й рядових козаків істотно змінився «культивований віками панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи — питання землі та волі, звичайно на власну користь»⁷².

⁶⁸ Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка 1729–1730 гг. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1910. — Вып. 7/9. — С. 127.

⁶⁹ Йдеться про 1654–й рік.

⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 625.

⁷⁰ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1491, арк. 1; № 1498; Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 125.

⁷¹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 45.

⁷² Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII – XVIII ст.). — К., 1985. — С. 189.

Головним чином вільні військові поселення виникли на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти і католицького духовенства. Наприклад, у Ніжинському, Переяславському та Київському полках у 60-і роки XVII ст. вони становили понад 50% загальної кількості населених пунктів⁷³. Згідно з подвірним переписом 1666 р., на території Лівобережжя у вільних військових селах і містечках, де більшість місцевих жителів також займалася сільським господарством, налічувалося понад 24,6 тис. дворів посполитих⁷⁴. На думку К. І. Стецюк, вони становили скарбову власність⁷⁵.

Деякі історики (О. М. Лазаревський, В. О. Барвінський, В. О. Мякотін та ін.) значною мірою ідеалізували становище селян у вільних військових маєтностях, зокрема перебільшували їх права на землю. Так, В. О. Мякотін стверджував, що вільні військові села й містечка “входили як рівноправні одиниці в сотенний союз самоврядних общин, і їх посполите населення було вільними громадянами”⁷⁶.

Насправді ж ця категорія селян перебувала у значній залежності від старшинської адміністрації. Такі посполиті тільки вважалися вільними, а їх ділянки землі, по суті, становили державну власність, якою розпоряджалися гетьмани, генеральні старшини, полковники та інші службові особи. Найповніше уявлення про історію виникнення і характер вільних військових поселень дають документальні матеріали “Генерального слідства про маєтності”. Відповідно до них такого роду села й містечка “за держави лядской были шляхетские, а по отбытіи от держави лядской стали быть войсковые в воле и диспозиции гетманов малороссийских, которые тые ж маєтности, так по дачи полковников, яко и сами свободно, кому хотя и смотря по заслугам, своими уневерсалами определяли; и по тому их определению многие владельцы подтверждение вящшее получили, високомонаршые жалованные грамоты”⁷⁷. У джерелах зустрічаються різні визначення таких поселень: “вольное войсковое в диспозиции гетманской”, “свободное и к диспозиции гетманской надлежащее”, “под ведением полковника належитую в государственных и войсковых интересах отбывает повинность”, “свободное войсковое, к диспозиции гетманской належит и в ведомстве сотников найдется”, “войсковое под видением сотне”, “здавна надлежало до сотне и было под видением сотничим и во всеяких общенародных датках помоществовало городу”⁷⁸. Отже, за загальноприйнятою термінологією того часу, ці маєтності перебували “под правлением сотенным, в ведомстве полковом и в диспозиции (розпорядженні. — авт.) гетманской”.

Що ж до адміністративної підлеглості, то жителі цих маєтностей зі своїми “виборними” війтами (або старостами) певною мірою перебували в так званому “присуді” (підпорядкуванні) ратуші сотенного містечка. Очолювали ратушу, як пра-

⁷³ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 115. У 1666 р. на території Лівобережжя зафіксовано близько 800 поселень, а на початку XVIII ст. — приблизно 2 тис.

⁷⁴ Романовский В. А. Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века) // Воссоединение Украины с Россией: Сб. статей. — М., 1954. — С. 397.

⁷⁵ Стецюк К. І. Назв. праця. — С. 108.

⁷⁶ Мякотин В. А. Указ. соч. — Т. 1. — Вып. 2. — С. 21.

⁷⁷ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. — С. 1.

⁷⁸ Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка. — С. 10–13; Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка. — С. 81–82; Генеральное следствие о маєтностях Прилуцкого полка. — С. 3–38 та ін.

вило, сотник і сотенна старшина, котрі засідали разом з виборними членами від міського населення. Сотенна адміністрація юридично не була власником вільних військових сіл і містечок, а лише управляла ними. Тому між вільними військовими та магістратськими (чи ратушними) маєтностями існували принципові відмінності. Про це, зокрема, свідчить “Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку”: “Местечка, села и деревне Лубенского полку, которые в ревизии офицерской написаны быть при ратушнем владении и названы ратушными, тые все як и вышшеозначенные, которые суть за владельцами в роздаче при ратушнем владении и ратушными селами, никогда не были и ныне не суть ратушными, но толко называются ратушными и до ратушей надлежащими не по существу, но потому что понежеле отданы владельцам. Того ради сотенная и городовая ратушами ведающая старшина оные села имея в своем видении, а не владении (підкреслено нами. — авт.), собирают на компанію месячную плату, и куда надлежит по указам дают з тих же сел подводи, да на арматные войсковые коне и на наезди косят сено, мости подчищают, гребле гатят шарварками, и протчая”⁷⁹.

Тут необхідно зауважити, що О. М. Лазаревський свого часу неправильно зараховував вільні військові маєтності до ратушних, тобто вважав і ті, й інші власністю міст. При цьому термін “свободное войсковое” він майже не вживав, а використовував замість нього інший — “ратушное” (село, “поспільство” тощо)⁸⁰. Обидва ці терміни історик визначав в окремих випадках по-різному. Іноді він писав, що ратушні села перебували в “диспозици войсковой”, а поняття “ратушный” ототожнював з поняттям “свободный”⁸¹. Іншим разом визнавав, що ратушні села юридично не підлягали роздачі, перекреслюючи цим свій попередній висновок⁸². На таку плутанину звернув увагу І. В. Лучицький. Рецензуючи перший том праці О. М. Лазаревського “Описание старой Малороссии”, вчений відзначив неправомірність ототожнення в ній маєтностей двох різних категорій — ратушних і вільних військових⁸³. Однак О. Лучицький і сам припустився помилки, вважаючи, що у другій половині XVII–XVIII ст. поряд із селами, які належали містам, існували й такі, що виконували особливі повинності на користь ратуш⁸⁴.

Серед тих науковців, хто одним із перших найбільш вдало охарактеризував вільні військові маєтності в адміністративному й економічному відношеннях, слід назвати В. О. Мякотіна. У своїй рецензії на другий том названої вже праці О. М. Лазаревського він, звернувши увагу на помилки, допущені їм автором при висвітленні даного аспекту питання, наголосив на тому, що вільні військові села не становили

⁷⁹ Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку. — С. 31.

⁸⁰ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полк Нежинский. — С. 82, 84, 85.

⁸¹ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1. Полк Стародубский. — С. 167; Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн. 11.— Отд. 2.— С. 111.

⁸² Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.: Искры // Русский архив. — 1875. — № 2. — С. 305.

⁸³ Лучицкий И. В. (Рецензия на кн.) А. М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. — Т. 1. Стародубский полк. — Вып. 1, 2 // Университетские известия. — 1889. — № 12. — С. 288–289.

⁸⁴ Там само. — С. 291–297.

власність ратуш, а тільки перебували в їх "віданні"⁸⁵. Концепцію В. О. Мякотіна про суть вільних військових маєтностей після деяких вагань⁸⁶ підтримав В. О. Барвінський⁸⁷.

В. А. Дядиченко, К. І. Стецюк та деякі інші дослідники, висвітлюючи у своїх працях питання про соціально-правове становище посполитих у вільних військових селах і містечках, зазначили, що порівняно із селянами приватних, монастирських і рангових маєтків перші могли дещо незалежніше від можновладців розпоряджатися своїми земельними ділянками та власним майном, займатися торгівлею і промислами, полювати у громадських лісах, ловити рибу тощо. Певний час посполиті цих маєтностей мали змогу порівняно вільно не тільки обробляти землі, а й передавати їх у спадщину, обмінювати, заставляти і навіть продавати⁸⁸. У середині XVIII ст. Генеральна військова канцелярія висловила з цього приводу такі міркування: "За силу пред изображенных высокомонарших жалованных грамот, указов, малороссийских прав и пунктов Хмельницкого и протчих бывших по нем гетманов... в Малой России в свободных войсковых местечках, селах и деревнях посполитым дворам и грунтам свободной продаже и купле, надлежало быть"⁸⁹. Водночас ці "грунти" становили головний земельний фонд для різного роду "пожалувань" — роздач.

Вільні військові посполиті були одними з найактивніших членів сільських громад, соціальне обличчя яких вони багато в чому й визначали. Коли ж не виникало заперечень з боку місцевої влади, їх перехід з однієї маєтності в іншу здійснювався значно простіше, аніж селян приватних, монастирських чи рангових маєтків. Проте опинившись у поземельній чи особистій залежності від землевласника, посполиті вільних військових маєтностей досить швидко зрівнювалися у становищі з останніми.

Проміжні, або збірні, групи (підсусідки, городники, бобилі, захребетники) сільської людності також певною мірою можна віднести до селянства. У вітчизняній історіографії аспекти стосовно соціально-правового статусу цих категорій населення висвітлено досить недостатньо, а до того ж не обійшлося й без помилкових концепцій при його трактуванні. Скажімо, історик XIX ст. В. Г. Авсеєнко, досліджуючи соціально-економічне становище населення Лівобережжя, неправомірно відносив до підсусідків* осіб, які щойно вписалися в козацтво, але ще не користувалися козацькими становими привілеями (до початку виконання ними дійсної військової служби). На його думку, в тому разі, коли зубожілий підсусідок не мав змоги сплатити податки, зокрема так званого "рубльового окладу", це за нього робили заможні козаки⁹⁰. Тим самим автор дещо ідеалізував і водночас спрощував взаємо-

⁸⁵ *Мякотин В. А.* К истории Нежинского полка. — СПб., 1896. — С. 74–83.

⁸⁶ *Барвинский В. А.* Указ. соч. — С. 104–105.

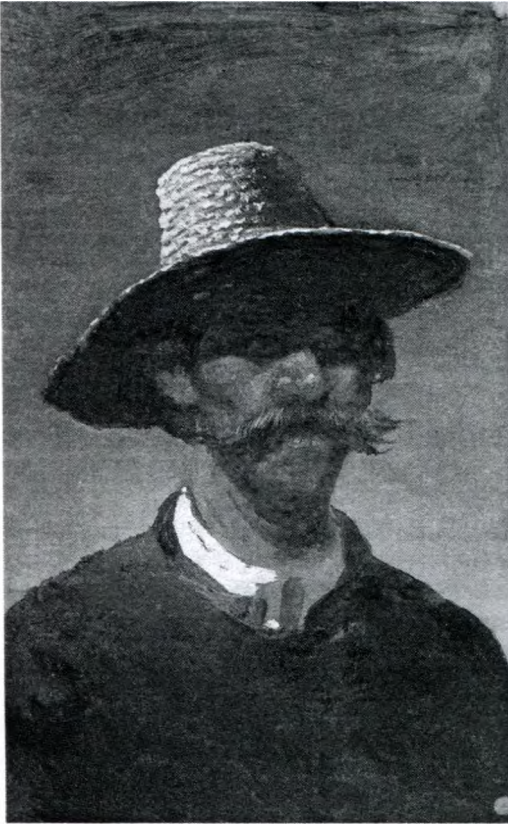
⁸⁷ *Барвинский В. А.* Вводная статья // Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка. — С. 125–126.

⁸⁸ *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 51–52; *Стецюк К. І.* Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: Зб. наук. праць. — К., 1986. — С. 15–25.

⁸⁹ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 1358.

* Ця категорія залежного населення існувала вже у XVI ст.

⁹⁰ *Авсеєнко В. Г.* Малороссия в 1767 году: Эпизод из истории XVIII столетия. — К., 1864. — С. 108–109.

Голова українського селянина
в солом'яному брилі.
Худ. Архип Куїнджі, 1890–1895 рр.

відносини між козацькою верхівкою та підсусідками. Становище ж інших проміжних груп сільських мешканців учений, фактично, оминув у своїй розвідці.

Детальніше й достовірніше показав побут представників зазначеної категорії населення О. М. Лазаревський. Він писав, що статус проміжних груп залежав головним чином від власників тих господарств, де вони жили, причому “козацькі” підсусідки могли вільніше розпоряджатися своїм нерухомим майном, ніж “державницькі”. Появу підсусідства як соціального явища в Україні дослідник відносив до кінця XVII ст.⁹¹. Слідом за ним приблизно до такого ж висновку дійшов і М. Є. Слабченко⁹².

Посилення експлуатації підсусідків дістало певне висвітлення на сторінках праць В. О. Барвинського та Д. І. Багалія. Зокрема, перший з них обґрунтував тезу, згідно з якою спочатку підсусідки не виконували жодних “загальнонародних” (тобто державних) повинностей. При цьому одні з них могли жити в чужих хатах на землі власника, інші — в особистих будівлях на “державницьких ґрунтах”⁹³. М. С. Грушевський навів документальні факти про існування підсусідництва вже у XVI ст., але помилково

во пов’язав це явище лише з “новопоселеними” селянами на “вільних” землях⁹⁴. М. П. Василенко вважав, що підсусідки становили окремий “розряд” селян, які “сиділи” на чужій землі і були “особисто вільними”⁹⁵.

Соціальне місце підсусідків і захребетників у загальній ієрархічній структурі населення в основних рисах визначено в радянській історіографії (маємо на увазі, насамперед, праці М. М. Ткаченка, А. Г. Слюсарського та ін.). У цілому ж мусимо констатувати: характер залежності й еволюції проміжних груп сільської людності

⁹¹ Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. — С. 70.

⁹² Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Одеса, 1923. — Ч. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII – XVIII століття. — С. 23.

⁹³ Барвинский В. А. Указ. соч. — С. 207, 229–230.

⁹⁴ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — 3-е изд. — СПб., 1911. — С. 321–322.

⁹⁵ Василенко Н. П. Прикрепление крестьян в Малороссии // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. — М., 1911. — Т. 1. — С. 118.

у XVII ст. дуже слабо відображений в документальних матеріалах і, фактично, не висвітлений у спеціальній історичній літературі.

Разом з тим, аналіз джерел дає підстави зробити кілька попередніх узагальнень. По-перше, в ході і в результаті Національної революції та Визвольної війни перерозподіл, роздрібнення і поява значного масиву незайнятих земель, а також послаблення антагонізмів між різними соціальними верствами призвели до того, що частина підсусідків, городників, бобилів і захребетників на певний час ніби розчинилася серед інших категорій населення. При цьому помітно зменшився чи звівся до мінімуму визиск їх можновладцями. Відомі навіть факти, коли представники проміжних груп з різних причин взагалі не виконували будь-яких повинностей. По-друге, став досить вільним перехід підсусідків, городників, бобилів і захребетників з місця на місце, з маєтку одного “державця” до іншого, з’явилася відносно широка можливість розпорядження власним не тільки рухомим, а вже й нерухомим майном. Згадаймо, що за Литовським Статутом, навіть “осівши на волі”, люди через кілька років юридично втрачали права на більшість свого майна (помешкання, ділянки землі тощо). По-третє, цілком логічно припустити й таке: окремі представники із проміжних груп, заволодівши землями своїх колишніх утискувачів (особливо коли до того ж мали ще й робочу худобу), позбувалися якщо й не назавжди, то на досить тривалий час матеріальної несаможитності, напівголодного існування, а подекуди вони навіть збагачувалися й тоді поповнювали заможні прошарки тогочасного суспільства.

Своєрідним чином підсусідництво розвивалося на Лівобережжі та Слобожанщині від середини XVII ст. “Переписні книги 1666 року” у багатьох українських населених пунктах зафіксували існування десятків прізвищ підсусідків. У цілому ряді міст останні здебільшого сплачували податки грошима, а в селах — житом чи вівсом. Це, мабуть, пояснювалося високим ступенем натурального характеру сільського господарства і тим, що підсусідкам — мешканцям міст, які займалися різного роду ремісничою або промисловою діяльністю, легше було збути свою продукцію на ринку й одержати необхідну суму грошей. Адже, крім хліборобів, серед них зустрічалися ковалі й шевці, бондарі й мірошники, представники інших професій.

Як правило, у містах ця категорія податного населення в 60-х роках XVII ст. мала сплачувати до державної скарбниці податок у розмірі 6 алтин і 4 гроші, а в селах — по півосьмачки жита і вівса з двору⁹⁶. Деяко іншим було становище підсусідків у містечках. Так, 17 бобилів і підсусідків, які мешкали у Березані, раз на рік відвозили до Переяслава податок — “по полуосмачке ржи”. Схоже відбувалося і в містечку Басань⁹⁷.

Слід зауважити, що в деяких документах XVII ст. захребетники, бобилі, городники і підсусідки не фігурують як окремі категорії населення, а подекуди, хоч і називаються роздільно, фактично, не різняться між собою. Наприклад, у “Відписці” в Розрядний приказ корчеського воеводи І. Ржевського від 31 жовтня 1650 р. зазначено, що поблизу острогу Корчі “...устроено служилых черкас 400 человек, а детей их и братья и захребетников 300 человек”⁹⁸. У чолобитній жителів Сум на ім’я царя люди, які мешкали в їх дворах, тобто підсусідки, названі захребетниками (1685 р.). А. Г. Слюсарський зафіксував, що на той час підсусідки й захребетники іс-

⁹⁶ Борисенко В. Й. Назв. праця. — С. 184.

⁹⁷ Переписні книги 1666 року. — С. 323, 331, 333, 351.

⁹⁸ Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 2. — С. 454.

нували в усіх слобідських полках⁹⁹. Причому, в межах регіону підсусідки досить часто називалися не серед основних платників податків, а серед їх “детей и братьев и племенников... и всяких свойственников”, як це видно, зокрема, з межової книги Миропілля 1671 р.¹⁰⁰. Захребетники, на відміну від підсусідків, в основному, не вели власного господарства, часто не платили податків. Нерідко вони наймитували в заможних козаків, селян і міщан, виконували за них частину повинностей. Багато захребетників до середини XVII ст. утікало на Дон, Запорозжя тощо. Проте у другій половині століття такі втечі вже офіційно заборонялися російським урядом. У царській грамоті від 28 квітня 1682 р. безпосередньо наказувалося: “...А они бы домовные козаки тех своих захребетников и наймитов в заднепровские места отнюдь не пускали”¹⁰¹. Нерідко праця захребетників використовувалася на пасіках, при випасанні худоби, в землеробстві, торгівлі тощо. Траплялося, що старшинська адміністрація залучала їх і до служби. Тоді цим людям надавалися платня й можливість ведення власного господарства, а також передбачалися й певні пільги на кілька років. Проіснувавши близько трьох століть (XV–XVII ст.), захребетники як соціальна категорія поступово зникли.

Важливо зазначити, що “Переписні книги 1666 року”, практично, не виділяють з-поміж сільського населення захребетників і городників, а відокремлюють лише бобилів і підсусідків. Але про існування, скажімо, городників у Лівобережній Україні свідчать інші документи. Зокрема, в “Генеральному слідстві про маєтності Стародубського полку” зазначається, що в селі Симонтовці “на вечистом кренте дедовском и отческом” Опанаса та Олексія Єсимонтовських мешкали “из истари осаженіе огородники, дворов 21”¹⁰².

За матеріалами перепису 1666 р., в одних селах проживали поряд “пашенные” селяни, підсусідки й бобилі, а в інших — селяни лише з бобілями або підсусідками. Матеріальний стан двох останніх груп був неоднаковим. Так, у с. Литченки Батуриного повіту зафіксовано 220 дворів, у яких проживали 393 особи. Із зазначених дворів 163 двори належали “пашенным” селянам, 3 — “ремесленным” людям і 54 — бобілям. На останніх загалом було “положено денежного оброку” 11 крб. 31 алтин 4 гроші. Вдамося до конкретики: бобиль Федір Шульга мав хату й город, сплачував грошового податку 8 алтин і 12 грошів. Бобиль Федір Якушко — “ремесленной человек ткач”, який не вів власного господарства, сплачував “денежного оброку” 6 алтин 4 гроші. Близько 40 бобилів не мали ні “пашні”, ні робочої худоби, а 5 утримували “непашенных коней”, і тільки одна вдова — “бобилка”, — мала вола¹⁰³. Сплачували грошовий податок і не мали ніяких утідь 22 двори бобилів у с. Красне, 8 — у селі Тростянці¹⁰⁴.

Дещо інша ситуація виникла в с. Курені. Тут один з бобилів — Михайло Алексеев, значився навіть війтом, мав коня, платив 10 алтин оброку. Бобилі Я. і П. Михайлови були кравцями, Г. Коломієць — “торговой человек, жилец Нежинский” (сплачував понад 16 алтин оброку). Бобилі В. Григорьев, М. Иванов, І. Константинов мали ко-

⁹⁹ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 378–379.

¹⁰⁰ РНБУВ. — Ф. 2, № 1486, арк. 2 зв.

¹⁰¹ Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Кн. 2. — С. 121.

¹⁰² Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. 1. — С. 65.

¹⁰³ Переписні книги 1666 року. — С. 29–44.

¹⁰⁴ Там само. — С. 44–54.

ней. Цікаво, що дві “бобилки” – вдови, одна з яких була бездітна, а друга мала сина, сплачували однаковий грошовий оброк — 3 алтини 2 гроші¹⁰⁵. Очевидно, в цьому випадкові головним критерієм при визначенні розміру грошових зборів були матеріальні статки кожної з них, незалежно від наявності дітей (на жаль, не відомо, чи був повнолітнім син). До речі, на бездітних бобилів-чоловіків інколи також “клали” по 3 алтини 2 гроші “денежного оброку”. Можливо, тут має місце певна закономірність, але категорично стверджувати, що це так, не маємо вагомих підстав. Візьмемо інший факт: М. Романов і М. Матвеев — бездітні бобилі, які хоч і не мали ні коней, ані угідь, а проте сплачували по 6 алтин 4 гроші, тобто вдвічі більше порівняно з попередніми. Стільки ж віддавав у скарбницю й бобиль М. Петров, економічне становище якого було приблизно таким самим, але він мав сина¹⁰⁶.

Бобилі й підсусідки містечка Березань показані в “Переписних книгах 1666 року” разом. З них, різних за фахом людей — ковалів, бондарів, мірошників та інших, рівною мірою передбачалося брати “по окладу полуосмачке ржи”¹⁰⁷.

У цьому ж джерелі серед бобилів зафіксовано й кілька “бортних вотчинників”. Вони повинні були щороку віддавати оброк медом¹⁰⁸.

Отже, бобилів, з огляду на їх соціально-правове становище, можна в основній масі долучити до групи селян, нерідко самотніх, що, як правило, не мали власної орної землі, ніяких угідь і сплачували щорічний податок (відомий під назвою “бобильщина”) натурою чи грошима. Часто-густо вони, як і захребетники, ставали наймитами “на чужих тяглах”, вступали в особистісні господарські стосунки із заможними хазяями, у хатах яких і проживали.

Підсусідство ж мало дещо інше соціальне коріння. Назву «сусідів» або «підсусідків» на Наддніпрянщині й Слобожанщині найчастіше діставали колишні рядові козаки, селяни чи міщани, котрі якимось чином втратили своє господарство (все або частину

Жниця.
Худ. Микола Пимоненко, 1889 р.

¹⁰⁵ Там само. — С. 66–79.

¹⁰⁶ Там само. — С. 80–81.

¹⁰⁷ Там само. — С. 333.

¹⁰⁸ Там само. — С. 437.

його) й перейшли жити у двори до заможних господарів. Зафіксовані випадки, коли в підсусідки записувалися козаки та посполиті, які продовжували володіти всім своїм майном. Це траплялося, як правило, тоді, коли перші з них прагнули обійти військову службу, а другі — уникнути залежності від державців. Головною причиною переходу в підсусідництво, звичайно було: для козаків — розорення від непосильних тягарів військових походів, виснажливі роботи на будівництві каналів і різного роду укріплень, а для селян та міщан — непомірне “послушенство”, що від них вимагалось, бажання не потрапляти на тяжкі “роботизни”, не платити натуральні та грошові побори.

Поступово перехід у підсусідки, як і “шукання козацтва”, перетворився на одну з форм боротьби народних мас проти посилення експлуатації. Це певною мірою позначилося й на соціальній свідомості трудящих. Дуже часто рядові козаки, міщани та селяни, опинившись у статусі підсусідків, відмовлялися виконувати будь-які повинності, зверталися для захисту своїх прав навіть до суду. Для більшості з них підсусідництво уособлювало особисту незалежність, можливість порівняно вільно розпоряджатися майном та обирати вид господарської діяльності.

Залежно від того, у дворі якого власника проживали підсусідки, вони, відповідно, й називалися старшинськими, монастирськими, козацькими, а також посполитськими. Їхнє становище багато в чому різнилося. Так, старшинські й монастирські підсусідки здебільшого не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною “роботизною”. Причому багато з них потрапляло під своєрідний захист можновладців у вигляді звільнення від державних повинностей. Це робилося як з відома, так і без дозволу на те старшинської адміністрації. Таке “звільнення” нерідко слугувало для землевласників підставою для ще більшого визискування та розорення підсусідків, адже державні повинності в такому разі вимагалось виконувати вже на себе. Потім підсусідки досить швидко опинялися на правах приватних або монастирських підданих з тією тільки різницею, що, на відміну від останніх, вони не мали ні власної землі, ні дворів. Адже навіть фіктивний продаж двору чи ґрунтів і перехід у підсусідництво позбавляв попереднього власника права на них. Надалі підсусідка могли взагалі позбавити будь-яких юридичних підстав (на основі Литовського Статуту щодо селян, які втратили землі) претендувати на якусь частку такого майна чи передавати його іншій особі.

Трохи інакшим було становище козацьких та посполитських підсусідків. Окрім того, що вони потрапляли в особисту залежність до розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх часто примушували до “відбування послушенства” ще й на старшинську адміністрацію.

Таким чином, враховуючи все вищесказане про населення сіл, слобід і містечок Лівобережної й Слобідської України, соціальну структуру основних груп, категорій і проміжних верств у другій половині XVII ст. схематично можна представити (що-правда, досить умовно) таким чином:

Селяни:

староста (або вїйт)
монастирські, приватні, рангові
магістратські, ратушні
вільні військові, слободяни

Проміжні, або збірні:

наймити, бобилі
захребетники, городники

Підсусідки:

монастирські, “державські”
козацькі, посполитські.

Перша половина XVIII ст. стала своєрідним перехідним етапом у процесі поступової ліквідації здобутків Національної революції і перетворенні значної кількості порівняно незалежних в економічному та правовому відношеннях груп сільського населення на кріпаків. Супроводжувалося це, як відомо, поглибленням соціальної диференціації посполитих і козаків, зростанням майнової нерівності серед них. На той час помітно звузилися функціональна діяльність і вплив сільських громад, відчутно змінився характер заселення слобід, що зумовлювалося головним чином згортанням довільної заїмки землі. Як самостійна господарська одиниця набирала сили хутір. Поволі, але невпинно ставала іншою сама соціальна свідомість селянства: на зміну дідам і батькам, що брали безпосередню участь у Національній революції та Визвольній війні, приходили покоління посполитих, в умах яких давні традиції та наслідки боротьби за свободу значно трансформувалися під впливом нових умов життя.

Певні категорії безпосередніх виробників дедалі активніше втягувалися у ринкові відносини, що визрівали в надрах попередньої системи суспільно-економічних зв'язків і котрі, природно, формувалися й у територіальних межах українських регіонів. У соціальному плані про це може свідчити, зокрема, перехід окремих посполитих на статус таких груп населення, які не займалися сільським господарством, а “бавилися купеческим промыслом”, наймитували або становили основу групи робітних людей, що почала тоді складатися. Таким переходам не могли повністю перешкодити навіть рішучі заходи старшинської адміністрації щодо встановлення вже в першій половині XVIII ст. суворих станових перегоронок. Часто безпосередні виробники порушували й законодавчі акти царського уряду, котрі також обмежували їхні соціальні права.

На той час панівна верхівка українських земель, що входили до складу Російської держави, наполегливо виступала й проти переходу селян з місця на місце, з маєтності одного можновладця до другого, з губернії в губернію. У цьому аспекті її підтримував і царський уряд. Так сенатський указ 1713 р. постановив *стосовно Київської та Азовської губерній*: “И буде... в которых селах и деревнях явятся беглые... люди и крестьяне, и тех отсылать людей и крестьян с женами и с детьми и с их животы на прежния жилища”¹⁰⁹. На підставі іншого указу, виданого Сенатом 1715 р., вимагалось, щоб усіх служилих людей і селян приватних, що втекли, повертали на попереднє місце проживання¹¹⁰. В універсалі гетьмана І. Скоропадського від 5 листопада 1721 р. грізно наказувалося: “...Дабы не токмо в великоросійскіе слободы отнюдь никто з войсковых и посполитых людей малоросійских

¹⁰⁹ О переписи в Киевской и в Азовской губерниях новопостроенных сел и деревень: Сенатский, 24 августа 1713 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 5. — СПб.: Типография II отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. — № 2706. — С. 50.

¹¹⁰ Там само. — С. 150.

на житло не вибирался и не уходил, под забором того всей худобы и жестоким на теле караньем, але и з единого в другой полк, чьли з города и з села в село, или в якую слободку, на мешканье жадною мерою переносится и переходити не дерзали бы...”¹¹¹. Відстоюючи в питанні про селянські переходи інтереси великих землевласників, Генеральна військова канцелярія 1727 р. постановила: “...После ушедших подданных” їхні “кгрунты, дворы купленние и некупленние” мають залишатися у володінні “державців”¹¹². Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів представників залежних груп населення.

Указом від 29 травня 1738 р. Сенат заборонив землевласникам у межах російських губерній переховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили зі Слобідської України, а Генеральна військова канцелярія постановою від 20 липня 1739 р. самочинно поширила дію цього документа й на територію Гетьманщини, надавши йому силу загального розпорядження про заборону переходів¹¹³. Тим самим можновладці отримали юридичне обґрунтування й “законні” підстави для повернення підпорядкованих їм селян-втікачів на попередні місця помешкання.

Незважаючи на те, що 18 січня 1742 р. царський уряд, побоюючись небажаних ексцесів, скасував постанову Генеральної військової канцелярії, старшини, українські шляхтичі, православне духовенство продовжували наполегливо домагатися остаточного припинення переходів особисто чи поземельно залежних посполитих.

Важливо зазначити, що в документальних матеріалах першої половини XVIII ст. “владельцы” та їх “подданные” на соціальному рівні дедалі частіше протиставляються одні одним. Чітка станова межа між першими та другими проводиться, зокрема, у “відомості” Переяславського полку (1740 р.). Посполиті визначені в ній як такі, що повністю залежать від своїх землевласників і зобов’язані виконувати всілякі повинності¹¹⁴. Також спостерігалася тенденція до відокремлення селян не лише від рядових козаків, а й від загальної маси посполитих, наприклад міщан. Хоча на той час податне населення міста і села урядовці ще продовжували називати загальним терміном “посполиті”, окремі державні установи вже офіційно проводили думку про те, що міщани “от селян и протчего тяглого посполства имеют немалую разнь” (1749 р.)¹¹⁵.

Тогочасні джерела (матеріали ревізій, переписів тощо) зафіксували таку характерну для Слобожанщини деталь: великі землевласники вже досить часто називаються в них не лише “владельцами”, а й “помещиками”, які були пожалувані “поместной землей”. Про це, зокрема, йдеться в переписі населення Харківського полку 1732 р., постановах, відомостях і донесеннях харківської полкової канцелярії 40–х років¹¹⁶. У цьому випадку, на наш погляд, проявилася спроба ототожнити на практиці місцевих старшин з російськими сановниками — дворянами. Це можна пояснити кількома причинами. По-перше, Слобідська Україна раніше й більшою

¹¹¹ Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 305.

¹¹² Цит. за: Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. — С. 239.

¹¹³ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). — К., 1950. — С. 33.

¹¹⁴ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7787, арк. 1–7.

¹¹⁵ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 54556, арк. 1 зв.–2.

¹¹⁶ ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, 233.

мірою, ніж Лівобережжя та Правобережжя, потрапила під вплив загальноросійських суспільних процесів. По-друге, наявність на території Слобожанщини певної кількості російських кріпосних і дворян, що володіли ними, позначилася й на ставленні тамтешніх державців до власних посполитих (можливо, навіть стала прикладом для наслідування). По третє, соціальні наслідки Національної революції та Визвольної війни українського народу середини XVII ст. тут на той час відчувалися значно слабше, ніж у Гетьманщині. Що ж до панівних верств

Відпочинок орача.
Худ. невідомий. XVIII ст.

останньої, то їх конкретні прагнення, а також міру розуміння ними суті свого привілейованого становища і статусу залежних від них груп населення добре видно зі збірника норм тогочасного права, відомого під назвою “Права, по котрым судится малороссийский народ”. Відповідно до його положень, одне з основних питань — питання про землю — вирішувалося, головним чином, однозначно: “грунти” посполитих вважалися власністю державця, у маєтку котрого вони мешкали. Продаж їх або передача іншій особі без відома та дозволу останнього заборонялися¹¹⁷. Люди “посполитой породи” не сміли привласнювати “чести и волности шляхетского или воинского (тобто козацької старшини. — авт.) звання”, за винятком хіба що тих випадків, коли б такі були надані самим царем. “Да их же посполитих, — наголошується в цьому зводі юридичних норм, — вишше шляхти предпочитать никто не имеет”¹¹⁸. “Права, по котрым судится малороссийский народ”, передбачали позбавлення вдови шляхтича чи старшини всіх привілеїв, якщо вона одружувалася з посполитим¹¹⁹. Піддані, як наголошувалося далі, своєму власнику “надлежащее послушание и повинность отдавать всегда должны”. Ніхто не мав права його владу над посполитими “унимать”, так само, як і звільняти останніх “от надлежащего послушания”. Державцеві дозволялося на власний розсуд карати своїх селян за непослух або непокору, а за кримінальний злочин — віддавати до суду¹²⁰. Без згоди землевласника заборонялося брати його підданих у “наряды” та на “приватную работу”. Той, хто порушував це правило, повинен був через суд сплатити 24 крб.

¹¹⁷ Права, по котрым судится малороссийский народ... из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по перевде из польского и латинского языков на российский диалект в единую книгу сведенья в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879. — Гл. IV, арт. 9, п. 1.

¹¹⁸ Там само. — Гл. IV, арт. 10.

¹¹⁹ Там само. — Гл. IV, арт. 7; гл. X, арт. 22, п. 1, 2.

¹²⁰ Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 1.

штрафу і, крім того, мав “возместить убытки” в подвійному розмірі¹²¹. Також заборонялося будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, “покамест они будут жить под владельцем”¹²².

У тому ж разі, коли залежний посполитий брав за дружину жінку з козацького стану або якщо козак одружувався із селянкою-підданою, то нова родина не мала права одержувати нерухоме майно дружини. Угіддя повинні були залишатися у володінні особи козацького “звання”¹²³.

Хоча “Права, по котрым судится малороссийский народ”, не дістали царського санкціонування, все ж окремі їх положення використовувалися в реальному житті тогочасного українського суспільства, визначали юридичне місце різних категорій населення у загальній становій структурі.

Протягом першої половини XVIII ст. дві групи залежних посполитих — приватні та монастирські піддані — за своєю чисельністю поступово виходять, так би мовити, на перше місце серед інших груп населення. Вже давно минулися ті благословенні роки, коли по Національній революції та Визвольній війні жителі вільних військових сіл і містечок становили більшу частину всього населення Наддніпрянщини. Тоді ж і в Слобідській Україні значна частина колишніх слободян була перетворена на підданих окремих землевласників чи монастирів. Згідно з матеріалами ревізії 1719 р., на території майбутніх Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній¹²⁴ загалом налічувалося близько 822 тис. селян чоловічої статі, з яких 334 тис. мешкали у приватних маєтках¹²⁵. У 1729–1730 рр. на Лівобережжі¹²⁶ кількість лише монастирських маєтків досягла, за нашими підрахунками, 305, а кількість дворів у них перевищила 11 тис. (що становило понад 20% від суми дворів посполитих у краї)¹²⁷.

Що ж до Слобожанщини, то тут маємо важливі, хоча й не зовсім точні, дані перепису 1732 р. (вони охоплюють 4 полки з 5–ти). Отже, за цим джерелом усіх жителів у Харківському полку налічувалося 37,8 тис. осіб, серед них 36,2 тис. — українців, 1,5 тис. — “великоросіян”, 0,1 тис. — представників інших національностей. При цьому козаки становили 17,6 тис.¹²⁸, а піддані різних “державців” (у тому числі й козаків, проте небагатьох) — 15,3 тис. осіб. Зокрема в Охтирському полку загалом мешкало 41,1 тис. осіб (із них всього 22 — росіяни), в тому числі 26,4 тис. козаків і 9,1 тис. підданих. В Ізюмському полку з 31,1 тис. жителів (у тому числі 115 росіян) було близько 12 тис. козаків і 9,2 тис. підданих. У Сумському полку зазначене джерело зафіксувало 43 тис. усіх мешканців (із них тільки 14 “великоросів”). До за-

¹²¹ Там само. — Гл. IV, арт. 8, п. 3.

¹²² Там само. — Гл. IV, арт. 9, п. 1.

¹²³ Там само. — Гл. IV, арт. 9, п. 3.

¹²⁴ Дані по Правобережній Україні відсутні.

¹²⁵ Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). — М., 1971. — С. 67–9.

¹²⁶ У дев’яти полках з десяти (крім Стародубського).

¹²⁷ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К., 1986. — С. 30–1.

¹²⁸ Нерідко до козацького стану вписували не лише тих, хто служив безпосередньо у війську, а й “их детей и свойственников”. Наприклад, у “відомості” Харківського полку 1733 р. зазначено тільки 700 “справжніх” козаків, а 3859 осіб становили їх діти і родичі, а також 395 підпомічників і 1270 “их детей и свойственников”. — ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 26, арк. 44 (Дані неповні).

гальної кількості населення полку входило 17,5 тис. козаків та 18,5 тис. підданих чоловічої статі¹²⁹.

Коли брати до уваги тільки монастирських підданих, то згідно з даними ревізії 1732 р. у маєтностях 15 монастирів, розташованих у 4-х полках (крім Острогозького) їх налічувалося 2,7 тис. ревізьких душ¹³⁰.

Отже, перепис 1732 р. свідчить про те, що в першій половині XVIII ст., фактично, більшу частину населення ще представляло незалежне у становому відношенні козацтво. Посполитих також було багато, проте інтенсивне збільшення їх кількості припадає головним чином на другу половину століття, коли царський уряд законодавчо ліквідував самобутні збройні сили українців, і більшість козаків перейшла на статус різних категорій селян. До того часу, як нам видається, не можна говорити і про домінуючий вплив росіян на етнічну ситуацію та соціальну структуру, що склалися у краї. Він стане виразнішим наступного історичного періоду.

Безпосереднє ознайомлення з матеріалами перепису населення Харківського полку 1732 р. дає підставу для кількох конкретних висновків. А саме: у цьому джерелі часто-густо поряд з терміном сільські “подданные” фігурує визначення “работники”, на основі чого можна припустити, що в ту пору на селі відбувалося формування специфічної соціальної категорії робітних людей. Причому останні працювали (були на роботах) у різних груп населення (старшин, козаків, посполитих та ін.). Крім того, в одних селах співіснували різноманітні категорії селян, в інших зафіксована наявність дворів виборних козаків, підпомічників і робітників у них, але без селян. Ще в інших селах козаків, “работников” і підсусідків було більше, ніж селян. Типовим явищем для багатьох сільських районів стало виконання двох днів відробіткової ренти на конкретного землевласника (вона головним чином зводилася до сіяння хліба, орання землі, косіння трави на сіно тощо). Зауважимо, що в полкового судді та його дружини в залежності перебувало декілька “кріпосних” посполитих¹³¹.

Безправне становище приватних (а подекуди й рангових) та монастирських посполитих позначалося на всіх сторонах їх суспільного життя та господарської діяльності. А їхнім першочерговим обов'язком стосовно свого державця було “послушенство”, яке необхідно було виконувати “без жодной спреки и одмовы”, інакше названим вище категоріям загрожувало жорстоке покарання. Так, призначений з особистої волі Петра I новгород-сіверським сотником Ф. Лисовський (Стародубський полк), який обіймав цей ранг у 1709–1722 рр., за скарги на нього, за відмову виконувати повинності та інші “ослушания” віддавав розпорядження своїх селян “до смерти бить киями”¹³². У “Дневных записках” генерального підскарб'я Я. Марковича є такий запис: “Двум подданным наказание киевое учинено за неорание поля” (1740 р.)¹³³. Дочка прилуцького полковника, А. П. Ніс, в 1722 р. звеліла слугам зачинити селян,

¹²⁹ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 98–9.

¹³⁰ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст.— Харьков, 1886. — Т. 1. — С. 204–76.

¹³¹ ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 1–552.

¹³² Моравский С. Федор Лисовский. 1709–1722: Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й половине XVIII ст. // Киевская старина. — 1891. — № 10. — С. 23, 24.

¹³³ Дневные записки малороссийского подскарб'я генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 2. — С. 114.

які не з'явилися на першу її вимогу відбувати "панщину", до комори й, "выводя оттуда по одному, наказывала всех киями, от котораго то бою иные пролежали недель по шесть и больше"¹³⁴.

Особливою жорстокістю "прославилась" Антипиха — дружина бакланського сотника (Стародубщина). У листі до стародубського полковника гетьман І. Скоропадський так писав з приводу її злочину — нелюдської розправи над власною служницею-посполитою: "Донеслося нам... Антипиха, сотничка бакланская, некую молодицу, в ей служившую, приревновавши до своего малжонка (чоловіка. — авт.), возненавидела и так в дому велела канчуками безмерно бити, что аж тело падалося, яко потим и на хутор завезши, по тих же ранах шипшиновыми розками, кругом оборочаючи, немилосердно била и еще тим неуконтентовавши (не задовольнившись. — авт.), горелкою збитое нещадно тело поливала и палила, после якого мучения же скилко дний тая молодица била жива, теди знову сотничка оную поти била, поколя внутрности стали видни, а опосле и железом пекла и умертвила, чого и виписовати неудобно, якої замордованой на смерть молодице тело" (1719 р.)¹³⁵. А щоб мати закатованої не сміла скаржитися в суд, сотник її "боем и турмою страшал"¹³⁶.

На Слобожанщині були непоодинокі випадки насильницького одруження землевласниками людей, що належали до різних соціальних груп, зі своїми підданими. Це, зрозуміло, робилося з метою будь-яким шляхом збільшити кількість останніх.

Старшина, прагнучи закріпити за собою необмежену владу над своїми підданими, настійливо домагалася від царського уряду юридичного права карати їх за непокірність. Наприклад, 15 грудня 1722 р. чернігівський полковник П. Л. Полуботок і генеральні старшини у зв'язку з тим, що "поспольштво, подданные легкомысленные, показывая самовольство, не хотят владельцом своим надлежащего отдавать послушания", вимагали від президента (бригадира) Малоросійської колегії С. Вельямінова розіслати по всіх лівобережних полках універсали, за якими б "таких брали в тюрьмы и по рассмотрению вины нещадно публично наказывали"¹³⁷. І хоч Вельямінов не дав на це своєї згоди, проте старшина все зробила по-своєму¹³⁸.

Отримуючи від селян численні скарги про насильства, які чинилися над ними, царський уряд час від часу вимагав, аби старшинська адміністрація розглядала їх на місцях і вживала заходів для того, щоб можновладці не завдавали своїм підданним "надмірної кривди". Зокрема, в одному з рапортів полкової канцелярії Полтавського полку повідомлялося про одержання сенатського указу, який забороняв переяславській і полтавській старшині чинити свавілля стосовно посполитих¹³⁹. Траплялося, що за скаргами підданих гетьман відправляв довірених осіб "для розшуку" або доручав провести відповідне розслідування представникам місцевої влади. Останні ж здебільшого покривали злочини тих, на кого була написана скарга.

¹³⁴ Цит. за: Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне. — С. 67.

¹³⁵ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 27507, арк. 1-1 зв.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Цит. за: Ефименко А. Я. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 2. — С. 140.

¹³⁸ Там само. — С. 141; Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века. — (К., 1963). — ВИНИТИ, 1964. — С. 32.

¹³⁹ ЦДДА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 353, арк. 1.

На цьому “слідство”, як правило, й закінчувалося. Коли ж селяни зверталися з проханням полегшити їх становище безпосередньо до власників маєтків, то найчастіше чули у відповідь: «*Вы наши вечные подданные, кровью запечатаны и не может вас никто отобрать*»¹⁴⁰. Фактично, вже в першій половині XVIII ст. землевласники ставилися до залежних селян, як до своїх кріпаків.

Але при всьому тому ще раз наголосимо: у соціальному відношенні повністю ототожнювати приватних посполитих з кріпаками, як це робили деякі історики, було б неправильним для періоду, що висвітлюється. Адже перші навіть на середину XVIII ст. юридично продовжували користуватися правом переходу від одного “державця” до іншого (хоча і в досить обмеженій формі). Законодавчо вони у своїй основній масі залишалися не “прикріпленими” до землі. Окремими царськими розпорядженнями заборонялося купувати селян як з ділянками, так і без них. Так, в указі Єлизавети Петрівни від 14 березня 1746 р. наголошувалося: “*Впредь купечеству.., архиерейским и монастырским слугам и боярским людям и крестьянам и написанным к купечеству, в цех, также казакам и ямщикам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе..., людей и крестьян с землями, и без земель, ... покупать во всем государстве запретить и крепостей оным нигде не писать*»¹⁴¹.

Статус монастирських посполитих багато в чому нагадував становище приватних. Використовуючи власні впливи серед правлячих кіл, духовенство православних монастирів часто добивалося жалуваних грамот і гетьманських універсалів, відповідно до яких належні йому маєтності потрапляли в особливо вигідні умови. За ними монастирські піддані звільнялися від виконання державних повинностей, а це, у свою чергу, відкривало перед духівництвом нові можливості ще більшого визискування їх для власної вигоди. Права монастирів щодо монастирських підданих суворо оберегала старшинська адміністрація.

Подібно до світських можновладців духовенство також карало посполитих за невиконання повинностей, “непослух” і “зухвальство”. Так, 1725 р. ігуменя Карбутивського дівочого монастиря А. Чуйкевичівна “витиснула” селянина Я. Ілленка з його власного двору й “без всякої причини, граблением” розорила. Коли ж Ілленко почав благодіяти ігуменю повернути відібране у нього майно, вона не тільки не зглянулася на це прохання, а ще й наказала колишнього господаря “тиранско бити и мучила тюремным заключением без пощады”. Скарги потерпілого сотникові, полковникові, а також київському архіпастиреві ні до чого не привели. Двір і все майно на ньому залишились за ігуменею, а вона — безкарною¹⁴².

Духовні особи мали право заборонити чи, навпаки, дозволити селянам, а подекуди й козакам займатися торгівлею, винокурінням, промислами, йти на заробітки в інші маєтності¹⁴³. Тих же з монастирських підданих, які без дозволу залишали маєтки своїх власників, гетьманське правління категорично забороняло приймати.

Важливо зазначити, що для першої половини XVIII ст. стало характерним “верстання” окремими землевласниками чи монастирями рядових козаків у своїх підданих. Про це, зокрема, можуть свідчити матеріали “відомості” та ревізії Полтав-

¹⁴⁰ Цит. за: *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 246.

¹⁴¹ О не покупке купцам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крепостных: Сенатский, 14 марта 1746 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 12. — СПб., 1830. — № 9267. — С. 523–528.

¹⁴² *Лазаревский А. М.* Описание старой Малороссии. — Т. 2. — С. 297–298.

¹⁴³ ЦДДА України. — Ф. 130, оп. 1, спр. 23, арк. 1.

Жнива в Україні.
Худ. Микола Пимоненко

ського полку 1726 р. Серед козаків тут уже чітко виділяються такі групи, як “тягліє”, “козаки под протекцією пана”, “державческие”¹⁴⁴. Козаки с. Ковягин (Харківський полк) скаржились до полкової канцелярії в 1713 р.: “Прежде бывали в казацкой службе сотне перекопской и слухавалисмо богу и великому свету государю, всегда на его службе царской. А нонича прежде бывший господин наш полковник Лаврентий Шидловский, еще ли не хтеисмо з службы воинственной отставати, отставивша нас и в подданство себе нас подбил и завладел нами, в котором то укривжении нашем не малом и обиде превеликой...”¹⁴⁵. Потрапивши у становище залежних посполитих, козаки, як правило, на рівні з ними виконували ті ж самі повинності.

Соціально-економічні умови розвитку Слобідської України у XVIII ст. призвели до утворення своєрідної групи селян, які через цілий ряд обставин опинилися у приватному володінні так званих однодвірців. Останні були нащадками російських служилих людей (боярські, козацькі, драгунські, солдатські діти), яких на початку століття, після реорганізації російської армії, обернули на державних селян. Більшість із них жила одними дворами (звідси і їх назва), сплачувала подушний податок і виконувала повинності. Водночас на них працювали інші селяни¹⁴⁶. Під час перепису 1722 р. однодвірці Харківського полку зазначали, що вони “пришли... в тот полк на житье в прошлых годах и того полку в уезде испоместились и поселились дворами, а другие имеют купленные двory и земли...”, а раніше “служили в том

¹⁴⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2183, арк. 4–136; Спр. 2204–2204-а.

¹⁴⁵ Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / Собр. и изд. С. И. Шидловский. — СПб., 1896. — С. 218.

¹⁴⁶ Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. — СПб., 1901. — Т. 2. — С. 729.

полку в казаках и в подпомощниках"¹⁴⁷. Загалом у Харківському полку їх у 20-их роках налічувалося близько 3 тис. осіб. Так з'явилася окрема група селян, що мала власних підданих.

Доля однодвірців в майбутньому складалася неоднаково. Одні з них, використовуючи працю залежних селян, збагачувалися й поповнювали стан поміщиків, інші — біднішали і поступово переходили на статус кріпаків. Але безперечним маємо визнати, що у становій структурі тодішнього суспільства ця соціальна група відігравала важливу роль. Кількість однодвірців невпинно зростала за рахунок інших категорій населення. З часом таке явище стало характерним не тільки для Слобожанщини.

Перша половина XVIII ст. також стала переломним етапом у долі рангових посполитих. Певний розвиток рангового землеволодіння, що мав місце спочатку, змінився поступовим, а в кінці століття — повним його занепадом. Спроби гетьманського правління точно визначити кількість дворів, які належало виділяти на кожную посаду в старшинській адміністрації, завершилися невдачею. Головним чином це можна пов'язати з тим, що верхівка панівного класу, намагаючись забезпечити надійні гарантії одержання ренти та зробити свої прибутки постійними, а не такими, які залежали тільки від службового становища, різними шляхами перетворювала рангових підданих на приватних. Раз отримавши з рук місцевої влади (нерідко при підтримці й царського уряду) право експлуатувати тих чи інших рангових селян, старшинам уже не хотілося втрачати його ніколи. Тому історія існування цієї групи населення багата на складні ситуації і трагічні повороти долі цієї категорії селянства.

У досліджуваний період певною мірою продовжували зростати кількість і розміри володінь, визначених гетьманові "на булаву". Так, за жалуваною грамотою від 26 травня 1730 р. Д. Апостолові "на уряд гетьманства" надали Гадяцький ключ "зо всеми доходами", 2 волості, 1 містечко, десятки сіл і хуторів із загальною кількістю 4167 дворів посполитих¹⁴⁸. А царським указом від 5 червня 1750 р. гетьманові К. Розумовському пожалували у тимчасове держання Гадяцький замок з належними до нього містечками, селами й хуторами (2444 двори), міста Батурин, Почеп, Ямпіль з повітами (3268 дворів), Шептаківську, Чехівську й Бихівську волості (3246 дворів), Бакланський дворець (276 дворів), а також інші угіддя¹⁴⁹.

Що ж конкретно являло собою сільське населення гетьманських рангових маєтків? Це можна з'ясувати, проаналізувавши дані 1731 р., де зафіксоване розшарування жителів у селах і слободах Шептаківської волості — одному з найбільших такого роду володінь. За "відомістю" тут значилося 20 сіл і 2 слободи, в яких налічувався 2281 двір посполитих. Серед останніх були "можніе пахотніе" селяни — 213 дворів, "средніе пахотніе" — 366, "последніе пахотніе" — 923, "бобиле без грунтов" — 779 дворів¹⁵⁰.

Як бачимо, найчисленнішу групу (понад 40%) становили зубожілі селяни. А разом з бобілями їх частка в загальній кількості мешканців перевищувала 74%.

¹⁴⁷ Цит. за: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 387–388.

¹⁴⁸ Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка. — С. 172.

¹⁴⁹ РДАДА. — Ф. 13, спр. 52, арк. 4 зв.; О бытии графу Разумовскому в Малороссии Гетманом: именной, даный Сенату, 5 июня 1750 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 9758. — С. 284.

¹⁵⁰ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787.

“Можними” були менше 10 відсотків. Вражає кількість бобилів — людей, взагалі позбавлених орної землі (більше 30%). Саме вони й становили одне з основних джерел при формуванні загонів найманих робітників. Все зазначене свідчить про те, що процес розкладу селянства охопив і таку його групу, як рангова.

У першій половині XVIII ст. значну кількість рангових маєтностей гетьмани поступово прибрали до своїх рук і перетворили на спадкову власність, передавши лише їх частину монастирям¹⁵¹. Це ж стосується й окремих державців, рангові маєтності яких перейшли їм “в зуполное владение”. І так чинила, можливо, тільки в дещо менших розмірах, уся верхівка старшинської адміністрації. Така ситуація призвела до значного скорочення чисельності рангових посполитих. Так, у 1729–1730 рр. у Лівобережній Україні, за неповними даними “Генерального слідства про маєтності”, існувало 136 рангових маєтків з 3948 дворами посполитих у них, що становило близько 6% загальної кількості маєтків і 9% усіх дворів¹⁵². Станом на 1764 р. чисельність таких маєтків скоротилася до 116, а дворів — до 2791¹⁵³.

До того ж хронологічного періоду відносяться спроби офіційного Петербурга узаконити точну кількість дворів на ранги генеральній, полковій і сотенній старшині. У своїх “Дневных записках” генеральний підскарбій Я. А. Маркович зазначив, що царський уряд указом від 1 лютого 1732 р. звелів приписати до рангу генеральних обозного 400 дворів, двох суддів — по 300, малоросійського підскарбія — 300 дворів, осавула, бунчужного й хорунжого — по 200, на ранг писаря залишити попередню кількість (тобто 140 дворів), писаря судового — 30, канцелярії військової й судової — 100 дворів¹⁵⁴.

Тоді ж полковникам “по давним гетманским дачам” на утримання замість платні надавалися: ніжинському — 346 дворів посполитих, гадяцькому — 335, полтавському — 320, чернігівському — 284, київському — 312, стародубському — 145 дворів. Переяславському полковникові чомусь “определения не учинено”¹⁵⁵. Полковій і сотенній старшині кожному на ранг у середньому призначали, виходячи з “прежних дач”, від 5 до 35 дворів посполитих¹⁵⁶.

Маєтності, надані на ранги генеральній старшині чи полковникам, числилися, як правило, в різних полках і сотнях. Наприклад, генеральний обозний мав рангові маєтки в Чернігівському, Прилуцькому й Ніжинському полках; перший генеральний суддя — у Стародубському, Лубенському, Прилуцькому та Ніжинському полках; другий генеральний суддя — у Стародубському і Лубенському полках¹⁵⁷. Це пояснюється насамперед тим, що вже на той час деякі полки не мали на ранги достатньої кількості вільних маєтностей, інші ж і взагалі позбулися приписаних раніше до них дворів посполитих. Так, у Ніжинському полку не виявилося маєтностей на ранги полковим обозному, судді, осавулові, підосавулові та 17 сотникам¹⁵⁸.

¹⁵¹ Там само. — Спр. 2917, арк. 3–6.

¹⁵² Підрахунки зроблено авторами на підставі “Генерального слідства про маєтності” 1729–1730 рр.

¹⁵³ Барвинский В. А. Указ. соч. — С. 116.

¹⁵⁴ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. — М., 1859. — Ч. 1. — С. 385; див. також: ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 1–3.

¹⁵⁵ РДАДА. — Ф. 13, спр. 24, арк. 15.

¹⁵⁶ Там само. — Арк. 15–16 (підрахунки авторів).

¹⁵⁷ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4167, арк. 4–5.

¹⁵⁸ РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1814, арк. 82 зв.

Підданство.

Худ. Юзеф Шерментовський, 1873 р.

В адміністративному відношенні рангові посполиті формально перебували у віданні Генеральної військової канцелярії, яка підлягала безпосередньому керівництву гетьмана й діяла за його вказівками. У 1734–1750 рр. Генеральна військова канцелярія підпорядковувалася Канцелярії міністерського правління або Малоросійській колегії. В соціальному аспекті статус рангових селян нагадував становище приватних, з тією лише різницею, що їхній власник юридично був дещо обмежений у праві розпоряджатися ними (дарувати, продавати, обмінювати, закладати і т. д. землю, на якій ті “сиділи”). Спостерігалася певна відмінність і в характері виконання повинностей. У тексті універсалів, або “листів”, якими гетьман (генеральний старшина чи полковник) підтверджував права державця на спадковий маєток, як правило, містився наказ посполитим завжди “во всяких роботизнах чинити послушенство”, бути слухняними “во всякой повинности без отречения”. Що ж до рангових маєтностей, а також наданих “до ласки войсковой”, “ку вспартю домови” (на допомогу при домі), “по смерть” тощо, то в універсалах чи “листах” деколи зазначалися термін і різновид праці, що її мали виконувати на земельного власника селяни. Здавалося б, що становище приватних посполитих було безправнішим. Та водночас напрошується й такий гіпотетичний висновок: в окремих випадках старшина експлуатував рангових селян значно інтенсивніше, ніж власних приватних. Адже перші могли незабаром перейти до нового господаря, тому з них потрібно було якнайшвидше одержати якомога більше прибутків.

У досліджуваний період одну з характерних рис становища магістратських і ратушних посполитих продовжувало визначати те, що вони юридично не належали приватним

особам. Як і раніше, з таких селян брали загальні “посполитські” побори, а крім того їх притягали до різного роду “роботизн”, які вони виконували переважно на користь ратуші (у невеликих містах і містечках: Лубни, Козелець, Ніжин, Охтирка та ін.) чи магістрату (при великих містах). У зв’язку з цим міська влада була зацікавленою в “захисті” своїх селян від насильств і зазіхань державців. Та все ж більшість селян, записаних за ратушею чи магістратом, змушена була додатково працювати або на старшину, або на монастирі. Внаслідок посилення наступу можновладців на права народних мас значна частина таких посполитих потрапляла в особисту чи поземельну залежність від землевласників, а магістрати й ратуші з часом втрачали значення органів самоврядування. Щоправда, царський уряд вважав магістратських і ратушних селян державними, а тому здійснив ряд заходів, спрямованих на те, щоб відібрати їх у землевласників. Проводився навіть спеціальний розшук “государевих земель з мужиками”¹⁵⁹. Однак бажаних результатів це не дало, і більшість таких селян продовжувала залишатися за державцями.

“Відомість” Полтавського полку 1726 р. подає такі дані про кількість і розширення селян у полковій сотні, “до ратуша... полтавского прислушаючих”: “тяглих” – 281 двір, “пеших убогих” – 220, “вдов убогих” – 43, а всіх разом – 533 двори. Як бачимо, найчисленнішу групу, понад 50%, становили двори “тяглих селян”. Крім того, в цьому джерелі чітко простежується відокремлення загальної маси посполитих від міщан. Під першими тут розумілися головним чином жителі сіл¹⁶⁰. В іншому документі – даних ревізії Полтавського полку за той самий рік у с. Тахтаулів, значаться тільки “тягли” ратушні “мужики”¹⁶¹.

Важливою, з погляду вивчення соціальної структури тогочасного селянства, є “відомість” Полтавського полку 1740 р., в якій наведено співвідношення вільних військових, ратушних, рангових населених пунктів і відповідних груп жителів. Так, за цим документом у полку значилося 11 вільних військових і ратушних міст, містечок і сіл, а також 11 хуторів (2 посполитих і 9 козацьких). У них налічувалося 284 двори посполитих і їх підсусідків, 817 дворів козаків і їх підсусідків та 107 дворів, “владелцями скуплених”. Лише з посполитих збирали на рік 3 крб. 50 коп. “денежного окладу” й 70 четвертей – “хлебного”. Ранговими були 4 містечка та 4 села, де налічувалося: 393 двори посполитих і їх підсусідків, 381 двір – козаків і їх підсусідків, 2 – “владелческих” підсусідків, 3 – “владелцями скуплених посполитских дворов”. З них ніякого “денежного и хлебного окладу” до державної скарбниці не збирали. Маємо конкретні дані про ратушні села Павленки й Іванчинець. У першому було 6 дворів ратушних селян, 1 – “скуплений”, 22 козацьких. З посполитих “за живність” брали по 20 коп. і 3 чверті хліба на рік, що віддавалося до Військового скарбу “зборщикам”. У другому селі посполиті мешкали у 3 дворах, козаки – у 36. Із селян брали “за живність” по 60 коп. і 12 четвертей хліба. Приблизно те ж саме спостерігалось у селах Мазоли та Івашуки¹⁶². З цього видно, що в ратушних селах збори були як грішми, так і натурою, а їх розміри залежали від кількості не дворів посполитих, а робочої худоби.

¹⁵⁹ ЦДДА України. – Ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 70; Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // УЖ. – 1960. – № 6. – С. 133.

¹⁶⁰ ЦДДА України. – Ф. 51, оп. 3, спр. 2183, арк. 72.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 2204, арк. 35.

¹⁶² Там само. – Спр. 7788, арк. 7–11.

“Відомість” Чернігівського полку 1740 р. про вільні військові, ратушні й рангові маєтності містить такі дані. До перших двох із названих тут категорій належали: 1 місто, 3 містечка, 6 сіл, а в них міщанських і їх підсусідків та “скуплених” було 304 двори, посполитих і їх підсусідків — 935, козаків і їх підсусідків — 1103, безпосередньо “владельческих и приезжих” — 36 дворів. Із селян збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та на інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею. З рангових маєтностей на той час у полку збереглося 2 містечка, 19 сіл і хутір, а в них 504 двори посполитих і їх підсусідків, 680 — козаків і їх підсусідків, 34 — скуплених державцями, 12 дворів стрільців і їх підсусідків. Із залежного населення збирався великий оклад лише на власників, а саме: 266 крб. 27 коп., 45 четвертей жита, 72,5 четверті вівса, 1 четверть маку, 1 четверть пшона, 1,5 четверті різних круп, 1,5 четверті конопляного насіння, 12 баранів, 12 гусей, 12 вінків цибулі, 12 кварт коров'ячого масла. Крім того, ці групи селянства ще виконували відробіткову ренту на власних землевласників й “загальнонародні” повинності на державу¹⁶³.

Отже, становище вільних військових і ратушних селян помітно відрізнялося від статусу рангових ще й номенклатурою повинностей. Однак в умовах подальшого розвитку кріпосницьких відносин усі посполиті ставали основними чи додатковими об'єктами збагачення та зміцнення влади верхівки панівного класу.

Протягом першої половини століття спостерігалось швидке скорочення кількості дворів вільних військових посполитих — головного фонду різного роду роздач і пожалувань. Так, протягом 1729–1730 рр. у 9 лівобережних полках (крім Гадяцького)¹⁶⁴ налічувалось близько 28 тис. таких дворів, а вже на початку 50-х років — лише 1,7 тис.¹⁶⁵ Більшість з них у результаті скупівлі-продажу й відвертого загарбання опинилася в руках державців на правах спадкової власності. Лише в Миргородському полку ревізія 1740 р. зафіксувала серед вільних військових дворів 253, “владельцами скуплених”, що становило приблизно 8 частину загальної кількості дворів посполитих. У цьому ж полку з категорії селян, про яку йдеться, збирали податки на консистентів, полкових і сотенних урядовців, а також служителів канцелярії. Даною справою займалися полкові “комісари”¹⁶⁶.

Одночасно зі скороченням кількості та посиленням соціального гноблення вільних військових посполитих відбувався й процес поглиблення майнової нерівності серед них. Наприклад, ревізія 1729 р. зафіксувала у Прилуцькому полку 2177 “вільних” посполитських дворів, у тому числі “можних” — 192, “средних” — 67, “убогих” — 528, “весьма убогих” і “крайне нищетных” — 1390 дворів¹⁶⁷. Отже, двори, що належали бідноті, становили понад 88% їх загальної кількості.

Реальне життя людей у вільних військових маєтностях можна чіткіше уявити з матеріалів ревізії 1729 р. по Миргородському полку. Розглянемо деякі конкретні приклади. Тут на той час десятки селян уже були позбавлені будь-яких угідь: “а пляц” (земельна ділянка) кожного з них “в пусте состоит и угодий никаких”. Багато

¹⁶³ Там само. — Спр. 7802, арк. 2–3.

¹⁶⁴ “Відомість” Гадяцького полку 1740 р. повідомляє: “В полку Гадяцком свободних войскових городов, местечек, сел и деревень неимеется”. — ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7788, арк. 3.

¹⁶⁵ РДАДА. — Ф. 13, спр. 34, арк. 42; Барвинский В. А. Указ. соч. — С. 114.

¹⁶⁶ ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7789, арк. 11.

¹⁶⁷ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55425, арк. 1–15.

Оранка в Україні.
Худ. Леон Вичулковський, 1892 р.

мешканців сіл не мали власних хат, жили “по суседах”, а пізніше “сошли безвестно”. Селянин Улас Серенко жив у власній хаті “от зароку” (тобто періодично сплачував певний податок). “Прихожий” Іван Ткаченко мешкав у хаті сотника і перебував також “на зароці”. У Власівській сотні значилося 86 “зойшедших” у різні міста сімей поселян, у Кременчуцькій — 62. В останній було 82 двори “нововписаних” до козацького стану, “кои жодних войскових служб неотбувають, толко всякіе роботизни в подданстве сотнику робят”. 109 дворів залишилося Останицькій сотні після селян, що втекли. У ній, а саме в селах Опанасівка й Семеренки, кілька посполитих, “грунтов никаких” не маючи, здобували “пропитание от зажону” (тобто найманою працею)¹⁶⁸.

Поширеним явищем стало на Лівобережжі й Слобожанщині перетворення на “владельческих” посполитих переселенців з інших районів України, а також Росії, Білорусі, Грузії, Молдови й т. д. Особливо багато людності мігрувало на лівий берег Дніпра й далі, у слобідські полки та на Південь, з Правобережної України, частково із західноукраїнських земель, де соціальне й національне гноблення набуло на той час найгрубіших форм і проявів. Так, у “відомостях” центральних установ про посполитих, “бежавших из сел и деревень” різних регіонів України, котрі оселилися на території Гетьманщини, називаються сотні прізвищ селян (1738)¹⁶⁹. “Реестр пере-

¹⁶⁸ ЦДДА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 383, арк. 9–15.

¹⁶⁹ Там само. — Спр. 78, арк. 1–39.

селенців" із Правобережжя, а також з лівобережних полків у межах Лубенського полку містить конкретний матеріал, що дає уявлення про те, хто саме прибув на його територію в 40-х роках і яким було їхнє становище. З документа, зокрема, видно, що багато переселенців не змогли здобути на новому місці землі: у них "...никаких ґрунтів не маєється"¹⁷⁰. Заснування прибулими з інших територій нових населених пунктів — слобід — досить часто відбувалося з відома царського уряду і під наглядом місцевих чиновників¹⁷¹. В одному з розпоряджень старшинської адміністрації 1744 р. йшлося про спеціальне відведення для селян і козаків, які переселилися з Правобережної України, "пахотных и сенокосных земель" та звільнення їх "от податей на 3 года"¹⁷².

Як же практично здійснювалося освоєння та заселення слободи чи хутора? Зокрема, в Переяславському полку "разного званія люде, купивши гребелку или шмат земли, а другіе давши на церков рублей два или тры, построили хуторы и заведши коло тих хуторов кошары и другые заводы... и немалые слободы осаждали" на вільних степах. При цьому одні з господарів мали письмовий дозвід на користування новопридбаною землею, інші ж — "без жадних крепостей (тут: документів. — авт.) оними" володіли (1732–1735)¹⁷³. Часто-густо можновладці, приймаючи прибулих людей, надавали їм, за згодою, земельні ділянки, житло, деяке майно. Таких на певний термін звільняли від виконання будь-яких повинностей — доки вони обживалися на новому місці (як правило, від 1-го до 10-ти років). Зрозуміло, що селянин, який ще не став міцно на ноги при власному господарстві, не міг бути вигідним об'єктом експлуатації. Наприклад, генеральний підскарбій Я. Маркович у своєму маєтку — с. Перервинці (Лубенський полк) — наказував управляючому: "Прихожим до году давать свободы" (1733 р.)¹⁷⁴. Нерідко траплялося, що старшини спеціально купляли "кґрунти" під слободи, а потім заохочували людей там оселитися. Саме так на початку століття робив старшина Василь Зелененко при заснуванні сл. Бадсеї (Полтавський полк). А вже 1712 р. він одержав від гетьмана І. Скоропадського універсал, де започаткована у такий спосіб слобода фігурувала як його новий маєток¹⁷⁵. Інколи таке "оселення" козаків старшиною викликало неабияке невдоволення російського уряду і зумовлювало відповідну протидію з його боку¹⁷⁶.

¹⁷⁰ Там само. — Спр. 204, арк. 1–10.

¹⁷¹ Там само. — Оп. 3, спр. 7483, арк. 1–6.

¹⁷² Там само. — Оп. 1, спр. 732, арк. 1.

¹⁷³ Там само. — Спр. 57, арк. 4.

¹⁷⁴ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / Под. ред. А. М. Лазаревского. — К., 1897. — Ч. 3 (1730–1734 гг.). — С. 290.

¹⁷⁵ ЦДДА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1351, арк. 7.

¹⁷⁶ О содержании в Малороссии артиллерии доходами города Коропа; о порядке сбора с тамошних обывателей порций и раций для драгунских лошадей; о переводе Малороссийских прав на российский язык; о бытии в Малороссии третейским судам по прежнему обыкновению; о производстве в оной ревизии душ, с означением звания людей, которых положить вновь в оклад следует; о нечинении одиноким казакам в повинностях облегчения; о невзимании на мостах и перевозах никакой пошлины; о продаже ґрунтов; о числе значковых товарищей в Малороссийских полках; о попах и диаконах, посвященных без надлежащих аттестатов и о невступании архиереям в гражданские дела; о имени греческим купцам, в Нежине живущим, расправы в делах между собою, по прежнему обыкновению: Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому, 8 августа 1734 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — СПб., 1830. — № 6614. — С. 397.

Сінокіс.

Худ. Микола Пимоненко

Серед переселенців могли бути селяни, міщани, козаки, підсусідки, а також представники інших соціальних груп і прошарків. Проте всі вони, оселившись на угіддях магната, тим самим підпадали під його особисту владу, ставали перед ним, практично, беззахисними. Одним з виразних свідчень на підтвердження цього можуть бути ганебні вчинки миргородського полковника Капніста щодо переселенців, зокрема й козаків, із Правобережжя, які від нього “понесли крайні обиди и разоренія”. Він їх грабував, безпідставно тримав “под караулом”, “отягощав своими податями”. Багато хто з цих людей не витримував і втік назад у “Польшу безвестно”. Інколи, ігноруючи спеціальні дозволи царського уряду, цей високопоставлений можновладець забороняв переселенцям освоювати незайняті землі і карав їх за непослух. “...Полковник миргородській Капніст, — зазначено в одному з документів, — по Заднепром на собственной государевой земли умышленно... [без] укажу отняв от тамошних жителей многие пахотные земле, леса и паселив себе слободы, а именно первая слобода прозиваемая Свилярня¹⁷⁷, другая Чернечая Гребля, третья Начутце... да пасел (посів, зайняв. — авт.) три футори”, поблизу яких було “поля рабочего и сенокосов верст на двадцать”. Подібним чином діяли й інші урядники Миргородського полку (1748 р.)¹⁷⁸.

Перепис Харківського полку 1732 р. зафіксував такий факт: у сл. Кремінна поселяни виконували на полковника Л. Іванова відробіток у розмірі двох днів на тиж-

* Тут цікавою для постановки питання є згадка про земельну власність царя в межах українського регіону.

¹⁷⁷ Можна припустити, що спочатку тут було місце, де розводили й вигодували свиней.

¹⁷⁸ ЦДДА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 270, арк. 1–33.

день: “Першое пашут, второе жнут, третья прудят мелницу”¹⁷⁹. У цьому ж полку по два дні на тиждень працювали на свого власника й жителі сл. Зуков¹⁸⁰.

За непокору “панові” або відмову виконувати повинності після закінчення “свободних років” колишніх переселенців жорстоко карали, проганяли із землі можновладця, якою вони користувалися. Водночас права окремих державців на слободи досить речно оберігалися старшинською адміністрацією. Зокрема, в кількох гетьманських універсалах чернігівській старшині заборонялося втручатися у взаємовідносини землевласника та “його” слободян, збирати з останніх різного роду збори та вимагати від них “послушенства” на свою користь (1731 р.)¹⁸¹.

Що ж являло собою населення слобід у соціальному та майновому відношеннях після кількох років їх існування? Воно могло бути досить строкатим. Про це, наприклад, свідчить опис сл. Ключківки (Харківський полк, 1732 р.). У цій слободі проживало 14 козаків, 12 підсусідків, 2 робітники, 76 козацьких підпомічників. Піддани, а їх загалом налічувалося понад 100, належали різним землевласникам: харківському полковнику Квітці, сотнику Ковалевському, капітану Бестужеву, старшинській вдові, монастиреві¹⁸². Зауважимо, що місцева влада, проводячи переписи населення в Харківському полку, вимагала від обліковців, аби новоприбулих підданих і козаків “причислять з протчими”, відповідно до їхнього стану¹⁸³. У слободах Жадова і Камінська (Лівобережжя) в 1731 р. мешкало 30 “можних пахотніх”, 35 “средніх пахотніх”, 59 “последніх пахотніх” селян і 71 бобиль “без ґрунтов”¹⁸⁴.

З наведених прикладів видно, що серед населення слобід відбувалися соціальні процеси загального на той час характеру: поглиблювалася майнова нерівність, зростала інтенсивність експлуатації поселенців.

Говорячи про зміни в соціальній структурі селянства України, слід згадати й про невелику групу так званих відписних посполитих, становище яких у різних регіонах не було однаковим. Часто відписними на царський двір (чи сім'ю) селяни ставали тоді, коли маєтності, де вони мешкали, з якихось причин (суперечка між власниками, “неправильне” їх придбання тощо) відбирались у попереднього можновладця, а залежні від нього люди деякий час “по отобрании состоялы свободными без всякого в казну платежа”¹⁸⁵. Виходячи з цього, вчені у спеціальних працях з історії селянства й висвітлювали їх статус (хоч і досить побіжно) саме в такому аспекті. Але дійсність тогочасного життя, як правило, не вкладалася у визначені вище “рамки” і нерідко демонструвала складніші ситуації та реалії.

Згідно з царським указом 1730 р. була створена так звана Канцелярія конфіскації, чиновникам якої наказувалося у своєму підпорядкуванні “иметь все описные за вины и за доимки и за штрафы и выморочные деревни, земли, дворы, заводы, лавки и всякия пожитки”. У зв'язку з цим уряд вимагав описати і підрахувати всі маєтності такої категорії, визначити кількість осіб чоловічої статі в них, з'ясувати, які податки платили та які повинності виконували селяни, скільки худоби й “пожитков” вони мали. З них позбавлялися своїх маєтків і платежів “плуты и похити-

¹⁷⁹ Там само. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 1370.

¹⁸⁰ Там само. — Арк. 1439.

¹⁸¹ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787, арк. 1–10.

¹⁸² Там само. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22, арк. 146.

¹⁸³ Там само. — Спр. 136, арк. 10.

¹⁸⁴ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787, арк. 1–10.

¹⁸⁵ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55414, арк. 1.

тели государственных казенных денег”, “народные грабители и несправедные суди”, порушники державного законодавства, а також інші злочинці¹⁸⁶.

Незважаючи на царські укази і заборони адміністрації, окремі представники влади на місцях примушували відписних посполитих “всякия работы работать”, ставилися до них, як до власних підданих (відбирали собі певну частину хліба, худоби, птиці тощо). При цьому вони приховували від уряду дані про наявність таких селян і, відповідно, не давали про них правдивих відомостей¹⁸⁷.

Невеликі групи відписних існували в містах, містечках, селах і навіть хуторах. Так, в Охтирському полку 1740 р. вони проживали в містечку та 10 селах (загалом понад 600 дворів). Певний час, згідно з царським указом від 26 лютого 1736 р., з них збирали різні податки в “государеву” скарбницю. Згодом ці селяни почали виконувати на користь держави всілякі повинності, яких раніше вимагав від них їхній землевласник¹⁸⁸.

На Лівобережжі, а саме в місті Переяславі, джерело в 1740 р. зафіксувало 9 дворів відписних підданих, причому всі вони були “весма нищетные”. З них передбачалося брати грошовий “оклад” у розмірі 4 крб. З відписних жителів села Стівпяти та хутора Даран, також “весма нищетных”, взагалі нічого було взяти, бо ті не мали навіть орної землі і всі разом могли тримати протягом року лише одного коня¹⁸⁹.

Отже, непевність становища відписних селян призводила, врешті-решт, до того, що їх експлуатувала і “держава”, й царська родина, а також й окремі старшини. Вид “послушенства” та правовий статус такої групи посполитих відзначалися несталістю.

Із другої чверті XVIII ст. набуло поширення юридичне оформлення деяких представників проміжних груп на селі, скажімо підсусідків, в окремі податні категорії населення з обов’язковим виконанням ними різного роду “послушенства” і “роботизн”. Водночас зростала їхня залежність не лише від якихось конкретних осіб, а й від держави в цілому. Поступово із джерел зникають згадки про захребетників і городників (загородників). Бобилі все більше відходять від землеробства, втрачаючи під тиском соціального гноблення останні клаптики орної землі. Як уже зазначалося, в Шептаківській волості 1731 р. “по селам” мешкало близько 800 бобилів, і всі вони були без “грунтів”.

У першій половині століття стає значно строкатішим склад підсусідків. У тогочасних документах вони, головним чином, розподілялися на такі розряди: “подсоседки козаціе, которіе в чужих хатах живут, своего грунта не имеют, кормлячися з зажону и другой роботизни”; колишні “скупленные козаки”; “убогие з заработков питающиеся”; “были козаками и, попродавши свои грунта, на них же грунтах живут, а от консистентов остаются волни”; “з мужиков, а живут в дворах чина козацкого, их угодиями”. Особливо трагічною була доля тих “многих”, які, “оставляя свои пахотныя и другия земли, бродят из места на другое ... остаются навсегда без грунтов, под именем подсоседков, работая лениво за корм и напой вином”¹⁹⁰.

¹⁸⁶ ЦДДА України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 620, арк. 1–1 зв.

¹⁸⁷ Там само. — Арк. 2 зв.

¹⁸⁸ Там само. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7795, арк. 9–11.

¹⁸⁹ Там само. — Спр. 7787, арк. 4–5.

¹⁹⁰ Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии. — Т. 1. — С. 88, 123, 131, 214, 346; Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. — С. 115.

У матеріалах “Екстракта о слободских полках” 1734 р. зазначалося, що в Харківському полку “подсоседки собственных своих грунтов и никаких угодий не имеют, а живут во старшинских и казачьих и подпомощичих домах при пасеках, при скоцких и овчарных и винокуренных заводах и при мельницах и пропитания имеют от своего зарабатывания”. В Ізюмському полку “за подсоседками прежде сего во владении земель и никаких угодий не было и ныне нет для того, что оные за крайнею своею скудностю проживают в чужих дворах и имеют пропитание работаю”¹⁹¹. Про поширення підсусідництва на Лівобережжі маємо такі порівняльні дані¹⁹²:

Таблиця 1.1

**Чисельність підсусідків на території Гетьманщини
за матеріалами ревізій 1724-го і 1751-го років**

Назва полку	Кількість підсусідків за даними ревізії 1724 р.	Кількість підсусідків за даними ревізії 1751 р.	
		“кінні”	“піші”
Лубенський	1283	151	681
Стародубський	933	605	1869
Київський*	156	280	552
Полтавський	52	399	898
Прилуцький	969	657	1344
Гадяцький	555	99	230
Миргородський	58	86	362
Ніжинський*	1143	653	1381
Чернігівський*	1899	968	2368
Переяславський*	412	636	1286
Всього	7560	4534	10971

* За іншими даними, в 1751 р. у Київському полку зафіксовано 1246 підсусідків, Ніжинському — 3623, Чернігівському — 4409, Переяславському — 2281 (ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 713, арк. 3).

Як видно з таблиці, протягом 27 років у Лівобережній Україні в цілому кількість підсусідків зростає більш як удвічі.

На Слобідській Україні в 1732 р. у Харківському полку налічувалося 580 підсусідків (або 3,28% загальної кількості козаків, підпомічників і “свойственников”), в умському — 3207 (18,2%), в Охтирському — 1631 (6,3%). В Ізюмському — 7560 (48,6%). Загалом у 4-х полках мешкало 12978 підсусідків (6%)¹⁹³.

¹⁹¹ Багалей Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст. — Харьков, 1886. — Т. 2. — С. 154, 155.

¹⁹² Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977. — С. 164–170; ИРНБУВ. — Ф. 1, № 57940, арк. 1.

¹⁹³ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 380.

У першій половині століття старшинські й монастирські підсусідки здебільшого вже не мали власного житла, особистого господарства й забезпечували своє існування щоденною “роботизною”. Так, у Стародубському полку бунчуковий товариш І. Журавка примушував підсусідків “ежеденно всякіе роботизни ему” відбувати (1747 р.)¹⁹⁴.

Право розпоряджатися підсусідками закріплювалося за можновладцями царськими грамотами, гетьманськими універсалами, “листами” полковників, розпорядженнями Генеральної військової канцелярії тощо. Цікавим щодо цього є “лист” переяславського полковника С. Томари, яким підтверджувалися права полкового судді І. Берла на його маєтки: “Люде зась в своих хатах жиючие, а по двору его, пана суде, наслуговуючи здавна... як пред сим до двору его належали сами, так и потомкове оних албо хто в тих хатах по их жити будет, ему ... жоне и наследником его подсутствовати меют и наслуговати” (1711 р.)¹⁹⁵. Як бачимо, полковницький “лист” офіційно узаконив “спадкове підсусідництво” з обов’язковим виконанням повинностей на користь державця.

У дещо іншому становищі перебували козацькі й посполитські підсусідки. Мало того, що вони потрапляли в особисту залежність до розбагатілого козака, селянина чи міщанина, їх нерідко примушували до “відбування послушенства” й ще на старшинську адміністрацію. Наприклад, ставленик Петра I — ніжинський полковник П. Толстой, у 1725 р. за указом Малоросійської колегії надав “на уряд” полковому писареві Л. Гроновському село Кропивне “зо всемы мужикамы и подсуседками, которие з мужиков, а живут в дворах чина козачого”¹⁹⁶. Гетьман Д. Апостол в універсалі на маєтності бунчуковому товаришеві І. Тарасевичу наказав, щоб останньому “подсуседки козачие ... повинни всякое подданическое отдавать послушенство и повиновение” (1730 р.)¹⁹⁷. Козацьких підсусідків зобов’язували також виконувати повинності на користь монастирів. Зокрема, універсал гетьмана І. Мазепи 1704 р. забороняв козакам с. Мороське “приховувати” підсусідків від “роботизн” на Київській Софійській монастир¹⁹⁸.

Орім усього цього слід зазначити й таке: в гонитві за наживою окремі представники старшинської адміністрації часто-густо зловживали своїм службовим становищем і владою щодо “чужих” підсусідків. Так, бунчуковий товариш І. Коронець у 1740 р. скаржився на київського полкового писаря І. Понорського за те, що той у його підсусідків відбирав коней, грошей не платив, а їх самих повигонив з “хат коропцевих” до власних “мужиков”¹⁹⁹. Один із сотників Київського полку, С. Мандрика, повідомляв про пограбування свого підсусідка С. Коломійця “дворовими слугами” військового канцеляриста Павловського (1749 р.)²⁰⁰. Подібних прикладів можна навести дуже багато, практично, по всіх лівобережних і слобідських полках.

¹⁹⁴ Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. — К., 1884. — С. 221.

¹⁹⁵ Лазаревский А. М. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина. — 1899. — № 1. — С. 108.

¹⁹⁶ Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка. — С. 115.

¹⁹⁷ Там само. — С. 152.

¹⁹⁸ ЦДІА України. — Ф. 129, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

¹⁹⁹ Там само. — Ф. 51, оп. 1, спр. 159, арк. 1–1 зв.

²⁰⁰ Там само.— Спр. 345, арк. 1.

Привертає до себе увагу й той факт, що вже на початку XVIII ст. та надалі перехід у козацькі, а тим більше посполитські підсусідки не завжди рятував тих, хто змушений був піти на такий крок, від виконання державних повинностей. Про це переконливо свідчить універсал гетьмана І. Мазепи 1701 р., в якому, зокрема, написано: "Подсоседы, которые свои хати попродавши, в козацких живут, а свои кгрунта мают и онимы пожиткуют, теды такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули"²⁰¹. Звільнялися від "подданских тяжаров" за гетьманським універсалом лише ті, хто, в "козацких хатах живучи, жадних своїх кгрунтов не мают, а тилко на услуге господаров своих будучих, самим у людей заработком живятся"²⁰². Царський указ від 16 квітня 1723 р. передбачав повсюдне стягування державних поборів із підсусідків²⁰³. Прагнення зменшити кількість людей, які б не сплачували податки, цариця Анна Іоанівна 8 серпня 1734 р. також оголосила, що податки на державу мусять сплачувати всі, зокрема й підсусідки. "Ревизию в Малой России, — йдеться в її указі, — дворового числа казаков и посполитых и подсоседков и прочих, в нынешнем 1734 г. учинить вновь, чтобы обыватели во всяких общенародных повинностях были уравнены. Подсоседков казачьих и мужичих також владелческих и духовного и мирскаго чина, которые на кгрунтах живут и мастеровых всякого звания людей, по той учиненной вновь ревизии положить же в оклад и велеть платить против других по пропорции пожитков"²⁰⁴.

Щоб виявити підсусідків, які не виконували "общенародные" повинності, і примусити їх відробляти на державу, у 30-х роках і пізніше неодноразово проводилися спеціальні "следствия". Зокрема такого роду захід було влаштовано в 1739 р. у Новгородській сотні (Стародубський полк). Його результатом стало значно рішучіше притягування цієї категорії сільського населення до виконання державних повинностей нарівні з іншими посполитими²⁰⁵.

Протягом усього XVIII ст. прискореними темпами відбувався процес поглиблення майнової нерівності підсусідків, їх поступового закріпачення, внаслідок чого вони ставали дедалі безправнішою соціальною групою населення. Досить поширеними на той період стали факти розорення, покарання і навіть убивства підсусідків можновладцями. "Відомість" Прилуцького полку за 1729 р. називає такі категорії підсусідків: "можные", "убогие", "весьма убогие", "весьма нищетные", "крайне убогие на земле помещицы"²⁰⁶. У Ніжинському полку з усіх 2723 приватновласницьких і козацьких підсусідків велику худобу (коні, бики, воли тощо) мали

²⁰¹ Цит. за: Костантинович Н. А. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 4. Полк Стародубский (Дополнение). — Чернигов, 1885. — С. 43–44.

²⁰² Там само. — С. 44.

²⁰³ О сборе денежных и хлебных доходов в Малороссии; — о сборе с пчел, казанов, мельниц и табаку; — об отдаче на откуп оброчных статей, о сборах Рагушских; — о сборах на гетмана; — о наказании оскорбителей Величества; — о зачислении в казаки неправильно укрепленных в подданство; — о составлении списков о числе казаков; — о решении всех дел Малороссийских особой Коллегии и об уничтожении разных незаконных и обременительных поборов: Именный, данный Малороссийской коллегии, 16 апреля 1723 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 7. — СПб., 1830. — № 4196. — С. 50.

²⁰⁴ О содержании в Малороссии артиллерии доходами города Коропа... — С. 397.

²⁰⁵ ЦДА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7635, арк. 1–34.

²⁰⁶ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55425, арк. 1–15.

тільки 632, а з усіх 1689 посполитських — 120 осіб. Причому на 752 підсусідків, що володіли такою худобою, її припадало лише 990 голів (1737 р.)²⁰⁷.

Проте, незважаючи на все це, масовий перехід у підсусідництво продовжувався. Царський уряд і старшинська адміністрація вживали рішучих заходів проти поширення такого явища. Зокрема, негативно до підсусідництва ставився гетьман І. Скоропадський. Він наказував заможним господарям у людей, котрі “йшли від них” у підсусідки до козаків чи селян, забирати майно. Неодноразово представники різних рангів старшинської адміністрації проводили в лівобережних і слобідських полках “слідства” з приводу правомірності переходів у підсусідництво й виходу з нього та виконання цією групою населення державних “служб” і повинностей²⁰⁸. Дедалі частіше поставали питання про “самовольные уходы” і розшуки “беглых” підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів та ін.²⁰⁹.

Таким чином можна констатувати, що на середину XVIII ст. найчисленнішими групами серед населення сіл, слобід і містечок стали приватні й монастирські посполиті. Причому з урахуванням того факту, що з кінця 20-х років монастирська велика земельна власність і шляхи її набуття почали обмежуватися центральними та місцевими органами влади, потенційні можливості духовенства у цьому аспекті неабияк зменшувалися. Помітно знизився відсоток дворів у рангових, магістратських, ратушних і вільних військових маєтностях. Фактично, зникли такі проміжні групи сільської людності, як захребетники та городники. Проте на Слобожанщині водночас формувалася нова суспільна категорія — однодвірці. Набули чіткішого юридичного визначення підсусідки та бобилі. Помітне зростання найманої праці в народному господарстві свідчило про якісні базисні зрушення в соціальних відносинах та економіці українських регіонів.

²⁰⁷ ЦДДА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 6048, арк. 42 зв.—43.

²⁰⁸ Там само. — Спр. 7594, арк. 1–12.

²⁰⁹ Там само. — Ф. 51, оп. 1, спр. 197; Ф. 54, оп. 1, спр. 335, арк. 1–3; Ф. 54, оп. 3, спр. 2136, арк. 1–6.

1.2. Соціальні групи і категорії сільського населення на Правобережжі та західноукраїнських землях у XVII ст. – XVIII ст.

Більша частина правобережного регіону (з 1667 р.) та західні землі (Східна Галичина, Закарпаття й Північна Буковина) у досліджуваний період продовжували перебувати в тій чи іншій залежності від іноземних урядів: шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини і монархічної Угорщини. Вплив Національної революції та Визвольної війни середини XVII ст. на соціальну структуру тогочасного суспільства тут позначився помітно слабше (особливо стосовно Західної України), ніж це спостерігалось на Лівобережжі та Слобожанщині. Проте, навіть на західноукраїнських землях у їх ході “багато ляхів заплатили своїми головами”, як зазначив відомий румунський та молдавський літописець і письменник, політичний діяч Мирон Костін (1633–1691)²¹⁰.

Усю другу половину XVII і значною мірою XVIII ст. у соціально-економічній історії Правобережної та Західної України можна охарактеризувати як чергування періодів господарської розрухи, епідемії, голоду, спустошень, викликаних, насамперед, військовими діями, і часом певного відновлення господарського життя. На цьому особливим чином позначалась і колонізаторська політика іноземних поневолювачів, побудована здебільшого на грабежі і гнобленні посполитих. Безпосереднім чином це стосувалося й українських селян у межах “Дворянської республіки”. Війни та збройні конфлікти лише посилювали і прискорювали на території Речі Посполитої процес занепаду, котрий особливо помітно почав проявлятися від середини XVII ст.²¹¹ В. І. Пічета навів дані, за якими чітко видно фактичні втрати українців, до яких спричинилися шляхетські війська. Більшість жертв становили жителі сіл. Так, у 13 селах Руського воєводства до 1648 р. існувало 3,4 тис. селянських господарств, а після завершення війни їх залишилося тільки 1,6 тис., або ж менше половини²¹². У “королівщинах” Львівської, Сяноцької та Холмської земель на 50–60-ті роки припадало всього 47% незруйнованих господарств. Близько 80% селянського земельного фонду опинилося “в пусці”²¹³. Разом з тим слід зазначити, що військові дії середини XVII ст. підірвали на певний час основи великої земельної власності, ненадовго затримали зростання повинностей на більшій частині Право-

²¹⁰ Костин М. Летописецул Церий Молдовой дела Арон-Водэ ынкоаче. — Кишинэу, 1972. — С. 101.

²¹¹ История Польши. — М., 1954. — Т. 1. — С. 264; Чухліб Т. В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання чверть XVII – XVIII ст. // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. — К., 2006. — С. 263–279.

²¹² Пічета В. И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. — М., 1940. — С. 83–84.

²¹³ Торжество історичної справедливості: Закономірність возз’єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. — Львів, 1968. — С. 143.

бережжя²¹⁴. Деякі дослідники простежили навіть зменшення земельної ренти на Волині та Галичині²¹⁵.

За особливостями розвитку соціальних відносин на Правобережжі й у західноукраїнських регіонах умовно можна виділити кілька окремих районів. Так, на півдні та сході Київщини і Брацлавщини визиск селян був найменшим, що обумовлювалось вигнанням на деякий час з цих територій польських шляхтичів і магнатів, а також послабленням економічної могутності католицької церкви. На Поділлі, Волині та в північних повітах Київського воеводства соціальний гніт досягнув найвищого рівня. Тут панувала відробіткова форма ренти, хоча вона й співіснувала з продуктовою і грошовою. У шляхетських і монастирських маєтках панщина коливалась від 2 до 3 днів на тиждень, залежно від розмірів селянських ділянок. Наприклад, з “Інвентара” села Камінна Гора (Володимирський повіт) від 21 квітня 1655 р. дізнаємося про те, що селянин Міхно, маючи волоку землі, повинен був з весни до жнив відробляти на свого “пана” 6 днів на тиждень, а сьомий – його дружина. Крім того, він сплачував чинш у розмірі 2 злотих і 3 грошів та давав натурою: 100 грибів, 20 яець, гуску, 2 каплуни, 2 мотків прядива тощо. Приблизно те ж саме робили селяни Суховерхий і Костюк, інші мешканці села²¹⁶.

Молдавський вчений і державний діяч Д. К. Кантемір (1674–1723) так писав про “послушенство” сучасних йому буковинських селян: “Всі вони незалежно від походження зобов’язані сумлінно працювати на пана, наперед не визначався обсяг робіт, а від волі пана залежало, скільки днів їм працювати”²¹⁷. Певною мірою це стосувалося всіх західноукраїнських і правобережних селян. Після Національної революції та Визвольної війни шляхта та магнати поступово зміцнювали свою владу, що супроводжувалось наступом на селянство (порушували давні норми права, все більше захоплювали у посполитих землю, робочий інвентар і худобу тощо). За їх рахунок збільшували розміри власних маєтків.

Актові матеріали зафіксували велику строкатість визначень названих категорій сільських жителів. Серед них існували загальні терміни – “хлопи”, “піддані”, “кмети”, “убогі люди” та ін. Одночасно, залежно від розмірів наявної землі, селян визначали як “ланові”, “дворищні”, “півланові”, “півдворищні”, “третинники”, “четвертинники”, “півчетвертинники”, “восьминники”. Заможний прошарок становили тільки посполиті з наділами землі в один або півлана (звідси і їх назва) та достатньою кількістю робочої худоби. Зауважимо, ще у XVI – на початку XVII ст. ця група селян домінувала над іншими. Проте незабаром значно зріс відсоток “четвертинників” і навіть “восьминників”, тобто людей, які володіли до $\frac{1}{16}$ лану. Про їх деяке співвідношення свідчать такі дані. У Клеванському маєтку на Волині в 1696 р. із 387 господарств 272 були $\frac{1}{4}$ – $\frac{1}{6}$ волочні і лише 11 господарств мали напівволочні наділи. Подібна ситуація спостерігалася й серед приватних і королівських селян Руського й Белзького воеводств. У Жидачівському повіті, наприклад, малоземельні

²¹⁴ Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. – К., 1963. – С. 25.

²¹⁵ Історія селянства Української РСР. – К., 1967. – Т. 1. – С. 195; Пірко В. О. Галицьке село наприкінці XVII – в першій половині XVIII ст. (Історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі). – Донецьк, 2006.

²¹⁶ Архив ЮЗР. – К., 1876. – Ч. 6. – Т. 1. – С. 9–10.

²¹⁷ Цит. за: Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 66.

селяни склали понад 50%, безземельні — 22,5%. Тільки 26,7% загальної кількості селян припадало на “півланових”²¹⁸.

Селянство Правобережної й Західної України різнилося між собою забезпеченістю тяглової сили. Ті з селян, хто мали достатню кількість робочої худоби, класифікувалися урядниками як “потужні”, “тяглі”, рідше — “волів”, а “піші”, не маючи тягла, займали нижчий щабель у матеріальних статках. У другій половині XVII ст. лише в приватних маєтках на території Галичини і в Жидачівському повіті селянство, що утримувало робочу худобу, становило 67,3%, безтяглове — 32,7%. При цьому серед перших більша частина мала менше чотирьох волів²¹⁹. Про становище селян уже згаданого вище села Камінна Гора Володимирського повіту збереглися такі дані. Зокрема, його мешканець Міхно обробляв ділянку землі в одну волоку, мав дві пари волів, двоє коней, чотири корови, “крім іншого дріб’язку”. Суховерхий і Костюк, “два на волоці”, утримували чотири воли і чотири корови. Тиміш і Корній, “два на волоці”, держали дві пари волів, чотири корови та коня. Роман “сидів” на ділянці в півволоки, у нього були один віл і дві корови. Грицько Бринчук “на півволоці” мав пару волів, дві корови. Денис, який мав волоку землі, утримував дві пари волів, чотири корови. Проте найбагатшим серед них вважався селянин Пати: волока землі, три пари волів, чотири корови, кінь. А найбіднішим був Лашко — півволоки землі, віл та корова (1655 р.)²²⁰.

Коли порівняти середню забезпеченість робочою худобою селян певної території Правобережжя і західноукраїнських земель, то можна помітити, що вона була вищою за середній показник забезпеченості посполитих на Лівобережжі та Слобожанщині. Очевидно, це пояснюється місцевими умовами, а саме переважанням скотарства і промислів над землеробством.

Майнова нерівність між окремими групами селян поступово настільки стала виразною, що це знайшло своє відображення в законодавчих актах. Так, Галицький сеймик 1663 р. наказав місцевим урядовцям при збиранні податків з населення різнити “убогих” і “богатих” селян. Інколи їх також називали “сильними” або “слабими” підданими²²¹.

Поступове зубожіння селян призводило до скорочення заможного прошарку селян-“кметів” і зростання числа таких категорій, як “городники”, “халупники”, “комірники”, “підсусідки”. В королівщинах вони становили 55%, а в шляхетських маєтках — 43% селянських господарств²²².

Наприкінці XVII ст. в селі Микуличин (Гуцульщина) матеріали інвентара зафіксували існування 80 селянських господарств. Серед них: 6 півдворищних, 47 хатників, 27 комірників. Отже, більшість становили зубожілі посполиті — комірники та хатники. Півдворищні селяни зобов’язувались до виконання панщини в три дні на тиждень (від дня св. Юра до Покрови). Крім того робили різні “заорки” і “обкоски”, платили данину по 7 злотих 6 гривен, “сторожового” — 4 злотих, “за рибу” —

²¹⁸ Історія Української РСР. — Т. 1. — С. 139.

²¹⁹ Грабовецкий В. В. Расслоение крестьян Галицкой земли во второй половине XVII — первой половине XVIII в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. — К., 1962. — С. 200.

²²⁰ Архив ЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — С. 9–10.

²²¹ Akta grodzkie i ziemskie. — Lwow, 1931. — Т. 24. — С. 288, 299.

²²² Мельничук Я. С. Аграрные отношения в Саноцкой земле во второй половине XVII века. — Автореф. ... дис. канд. ист. наук. — Львов, 1959. — С. 7.

Граф
Петро Румянцев-Задунайський

2 злотих тощо. Кожний з хатників відробляв по 2 дні на тиждень (всього за рік — 24 дні), комірник — 1 день щотижня (всього 12 днів на рік). І перший, і другий платили данину, виходили на “закоси” та “обкоси”. В с. Заріччі з 38 селянських господарств налічувалось 4 цілодворищних, 16 півдворищних, 15 хатників і 3 комірників. Ті, хто “сидів на цілих дворищах”, виконували відробітки протягом 3-х днів на тиждень, сплачували данину, поставляли “дерево” і давали гусей. Селяни, котрі “сиділи на півдворищах”, відробляли по 2 дні, сплачували чинш²²³. Як бачимо, “послушенство” цілодворищних, півдворищних селян, хатників і комірників мало певні особливості.

Значну групу залежного селянства становили “слободяни”. Подібно до жителів “слобід” Лівобережної та Слобідської України, вони тікали від поміщиків та “осідали” на нових місцях, часто засновуючи окремі села. Проте міграція населення у цих регіонах дещо різнилася

від переходів посполитих на лівому березі Дніпра, адже більшість із них була кріпаками. Лише в Галицькому Прикарпатті на середину XVII ст. понад 80% всього населення становили кріпаки, або їх ще називали “вечени”²²⁴. Проте в окремі історичні періоди явне переселення тут набувало масового характеру. В деяких населених пунктах основний контингент жителів становили саме переселенці. Нерідко слободяни селилися й у старих запустілих селах. Часто вони не мали власної робочої худоби, і при складанні інвентарів урядовці записували їх до категорії “піших”. Шляхта неоднаково ставилася до новоприбулих у межах своїх володінь. Однак в основному вона прагнула населяти ними ті свої землі, які лежали в “пусті”. При цьому слободянам надавались певні пільги: вони звільнялись на декілька років від виконання повинностей і сплати податків і тільки інколи відбували періодичні “роботизни” — “заорки”.

Починаючи від середини XVII ст., адміністрація все активніше вживала різні заходи щодо обмеження переходів селян. Стосовно останніх приймалися і спеціальні закони. В одному з таких документів — “Уложеніи Василя Лупу” (1646 р.), зазначено: “Когда убежит крестьянин из своего места и от своего господина, никто его не примет, если кто-либо примет его... и не вернет, тот платит 12 литров сере-

²²³ Грабовецький В. В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. — Львів, 1982. — С. 75.

²²⁴ Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. — К., 1962. — С. 22.

Літр — стара міра ваги, яка дорівнювала 320 г.

бра* господарю и 24 литра боярину, чей был крестьянин"²²⁵. Згідно з "Уложени-ем" власник одержував право відшукувати втікачів без обмеження терміну. З цим актом, як правило, вчені пов'язують остаточне закріпачення селян-"веченів".

У деяких селах, зокрема на Буковині, існувала ще одна група селян, так званих "резешів". Вони мали клаптики власної землі й порівняно з "веченами" перебували в меншій залежності від можновладців. Але протягом означеного періоду спостерігалась тенденція до поступового скорочення цієї категорії селян²²⁶. Зберегли право переходу селяни-"латураші".

Окремо слід зауважити про таку групу сільського населення, як ремісники: мельники, ткачі, бондарі, кравці, гончарі, шевці, пасічники та ін. Їх кількість була досить значною. За невеликим винятком вони, як правило, не мали орної землі (найчастіше тримали лише городи). Тому в документах того часу представники цієї групи селянства часто-густо фігурували поряд з городниками, халупниками, комірниками, тобто їх записували в ці категорії зубожілих селян. Однак треба відзначити, що й серед них існувала нечисельна заможна верхівка.

Із дробленням господарств основної маси селянства відбувалося перекладання давніх норм повинностей з лану на півлану, а з півлану на чверть і т. д.²²⁷. Земельна рента вже на кінець XVII ст. досягала в деяких районах своєї "критичної межі", що призводило до масових збройних виступів селян²²⁸.

Підбиваючи деякі підсумки викладеного вище матеріалу, можна схематично зобразити таку структуру основних груп і категорій сільського населення у Правобережній та Західній Україні:

С Е Л Я Н И:

Загальні групи за видами маєтків

приватні

монастирські

"королівщини" (державні)

Російська імператриця Катерина II

²²⁵ Цит. за: *Мохов Н. А.* Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). — Кишинев, 1964. — С. 264.

²²⁶ Нариси з історії Північної Буковини. — С. 67.

²²⁷ *Ковальчук Г. І.* Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988. — С. 92; *Гурбик А., Гошко Ю.* Самоврядні засади та судочинство західноукраїнських селян // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 279–293.

²²⁸ Див.: *Крижанівська В. В.* Форми соціального протесту правобережного селянства // Там само. — С. 293–302.

Основні назви окремих груп

Піддані, “хлопи”, “вечени”,
“резеши”, “латураші”, “кмети”

Головні категорії відповідно до забезпеченості землею

“Ланові” (або надільні), дворищні,
“півланові”, “півдворищні”,
“третинники”, “четвертинники”,
“півчетвертинники”, “восьминники”

Слободяни

Проміжні, або збірні групи

Підсусідки, городники,
хатники, комірники

Сільські ремісники.

1.3. Структурні зміни в середовищі сільського населення (друга половина XVIII ст.)

Характеризуючи другу половину XVIII ст., у першу чергу слід зазначити: настав завершальний етап “феодалізації” суспільних відносин в українських регіонах, що, зокрема, проявилось і в закріпаченні селянства. Складність та неоднозначність цього процесу полягала в тому, що одночасно з ним дедалі виразніше формувалися основи такого укладу, який базувався вже на приватній власності на землю та засоби виробництва. Усі ці явища супроводжувалися зміною у співвідношенні між підневільною та найманою працею, поглибленням станового розшарування і майнової нерівності в суспільстві, посиленням товаризації народного господарства. Тому переплетіння кріпосних порядків, утвердження яких на ту пору завершувалося, з буржуазними тенденціями розвитку наклали своєрідний відбиток на подальшу долю безпосередніх виробників.

Найбільш чітко уявлення про місце селян у суспільному поступі дають деякі узагальнюючі дані та бодай побіжна характеристика основних рис тогочасного життя. Так, 1782 р. у Київському, Новгород-Сіверському й Чернігівському намісництвах загалом налічувався 8271 населений пункт, у тому числі 33 міста, 89 містечок, 8149 сіл, слобід і хуторів з населенням 1144 015 осіб чоловічої статі (крім дворян). Причому найбільше сіл, слобід і хуторів існувало в Київському намісництві (3857)²²⁹, а в Новгород-Сіверському та Чернігівському їх було приблизно порівну (трохи більше 2,1 тис.)²³⁰.

У Слобідській Україні наприкінці XVIII ст. налічувалося 19 міст, більше 1 тис. сіл і слобід, 2,1 тис. хуторів, де загалом проживало близько 1 млн. осіб.²³¹ Отже, кількість сільських поселень на території обох регіонів була досить значною. Порівнявши щойно наведені дані по Слобожанщині з відповідними показниками по цьому ж регіонові наприкінці XVII ст. (232 міст і сіл з 250 тис. мешканців), побачимо, що, фактично, тут за 100 років людність кількісно зросла у 4 рази. А на Лівобережжі лише з 30-х років²³² по 1782-й р. жителів стало більше приблизно в 1,5 рази. При цьому дослідники відзначають у цілому однакові темпи середньорічного приросту як селянства, так і козацтва (до фактичного оформлення кріпацтва в 1783 р.)²³³.

Зрозуміло, більшість жителів представляло селянство. Так, за матеріалами ревізії 1763–1764 рр. у Гетьманщині селяни становили 58% усього населення, козаки ж — близько 31%, представники інших верств — 11%. Дані перепису 1782 р. свід-

²²⁹ “Сокращенное особенное географическое описание” Київського намісництва 1787 р. зафіксувало 1461 село і хутір // ІДІА України. — Ф. 193, оп. 2, спр. 303, арк. 4; Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 283.

²³⁰ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851. — С. 38–39.

²³¹ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — С. 113.

²³² Згідно з “церковною відомістю” та даними ревізій, в Гетьманщині тоді проживало до 703 тис. осіб чоловічої статі // Описание документов и дел, хранящихся в архиве Синода за 1740 год. — СПб., 1908. — С. 891–902; Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // УІЖ. — 1965. — № 2. — С. 112.

²³³ Кабузан В. М. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // УДЖ. — 1960. — № 6. — С. 163.

чать, що це співвідношення помітно не змінилося (селяни – 59%, козаки – 33%, інші верстви – 8%). Відсоток “малоросійського” міщанства та купецтва, в основному, досягав 3-х відсотків. Причому в цьому регіоні лише 2% населення звільнялося від сплати податків. Слід зазначити, що загалом по Росії на той час (IV ревізія) приватні й державні селяни (без “вільних поселенців” – 6%) становили 88%, а міщани й купці – 3%²³⁴.

У другій половині XVIII ст. тривав інтенсивний процес подальшого наступу на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що дістав свій вияв насамперед у прикріпленні їх до землі й обмеженні (пізніше – скасуванні) вільних переходів. При цьому дедалі частіше можновладці посилялися на юридичні норми Литовського Статуту. Зокрема, в 1752 р. генеральні старшини С. Кочубей, М. Скоропадський, А. Безбородко, М. Ханенко та деякі інші звернулися до гетьмана К. Розумовського з “донесенням”, у якому просили відповідно до розділів 3, 9, 12 “малоросійским правам книги Статута” заборонити “владельческим н[аслед]ственным по отцам і матерям подданным і вслуженным или положенным и яким колвек образом нажитим... отходити от своих владельцев к другим на житте, і таких бегающих возвращать в прежнее владение узаконено”²³⁵.

А коли б хто переховував селян-втікачів, то таких вони вимагали штрафувати. Тут, мабуть, варто навести й мотивацію такого прохання старшини, бо вона, по-перше, виражала офіційну позицію гетьманського правління, а по-друге, була досить типовою для подібного роду випадків (втеч приватних селян). “А ныне в Малой России многие, — зазначалося в документі, — вступя, і упривилеованных прав, і разных владений посполитие подданіе владельческие бегают с мест своих с женами, детьми і пожитками, а другие владельцы таковых чужого владения подданных принимают к себе в подданство в отменнім права, да теж бегающие с места на место посполитие, не имея нигде постоянного и твердого жилья ж, точию от надлежащих владельцам повинностей, но і от податей народных і всяких е. и. в. должностей прочь отбивают, а протчии обиватели, на своих местах оставшиесь, і за тех беглецов несут все с крайнею тяжестью, также те ж шатаючись переходци, беглецы, сискуя способы такими побегамі приближением к заграницам, бегают тайно і в чужие государства, как-то: в Полскую і Тур[ецкую] [б]лизкіе і пограничные области с убитком народного состояния, а особливо і внутрь России [в] разные места бегают же, как-то: в слободские полки і новонаселяючися в Великой России слободы, притом і на земле запорожских козаков, где они, запорожские козаки, населяли і селят малоросійскими людьми слободы немалым числом дворов, і от такова побегу и нетвердого життя в Малой России обивателей в городах, селах і деревнях малороссийского народа великое умаление произошло, і от времени до времени более происходит”²³⁶.

Як бачимо, цитоване джерело в черговий раз зафіксувало: 1) масовість переходів чи втеч селян на Лівобережжі в середині століття; 2) основні напрямки їх міграції: Правобережжя, Слобожанщина, південь України, центральні райони Росії; 3) негативний вплив міграційних процесів на розвиток місцевого господарства. До речі, останній аспект донедавна, як правило, випадав з поля зору сучасних дослід-

²³⁴ Русов А. А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1898. — Т. 1. — С. 24–34.

²³⁵ Селянський рух на Україні. Середина XVIII ст. – перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1978. — С. 45.

²³⁶ Там само.

ників і подавався в їх працях головним чином у позитивному плані — під кутом зору активізації класової боротьби й загострення соціальних антагонізмів.

Як конкретно й коли саме відповів гетьман К. Розумовський на “донесення” представників панівної верхівки, невідомо. Однак пізніше, а саме 22 квітня 1760 р., він видав спеціальний універсал, у якому чітко простежувався вплив вищенаведеного документа. Гетьман, зокрема, наказав, щоб посполиті, переходячи з однієї маєтності в іншу, не забирали з собою майна, нажитого на землі “свого” власника. “Чужим” господарям заборонялося приймати до себе таких селян під загрозою сплати значного штрафу. Змінювати місце проживання селянам дозволялося лише за письмової згоди державця, в залежності якого вони перед тим перебували. Щоправда, в універсалі передбачалося право посполитих при “упертості” чи небажанні можновладців видавати відповідні письмові дозволи звертатися за ними в місцеві органи влади²³⁷. Того ж таки року К. Розумовський видав ще один “ордер” про заборону переходів селян з Гетьманщини в Нову Сербію та повернення тих, що втекли, на попереднє місце проживання.

Тенденція до обмеження особистої незалежності безпосередніх виробників простежувалась і в діях царського уряду Росії, які мали можливість самочинно впливати на соціальну політику в межах українських регіонів. Так, у 60-і роки були законодавчо закріплені права великих землевласників відправляти залежних селян “за предерзости” (без суду і слідства) на каторжні роботи та на поселення у Сибір, віддавати їх, на власний розсуд володарів і в будь-який час, у рекрути²³⁸. Посполитим же під загрозою суворой кари заборонялося скаржитись на поміщиків²³⁹. Приблизно тоді ж вищі органи влади відпрацьовували заходи, які б з метою недопущення втрат робочої сили у володіннях землевласників регламентували селянські відходи на заробітки та промисли²⁴⁰.

У 1764 р., остаточно ліквідувавши інститут гетьманства в Україні²⁴¹, Катерина II передала новопризначеному генерал-губернаторові П. О. Румянцеву секретну інструкцію щодо управління краєм. У ній, між іншим, пропонувалося всіма “удобовозможними способами” припинити переходи селян, розмежувати функції

²³⁷ Універсал гетмана Разумовского об ограничении права перехода крестьян // Киевская старина. — 1885. — № 7. — С. 477–482.

²³⁸ О приёме Адмиралтейской коллегии присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжкую работу: Сенатский, по Высочайше утверждённому докладу, 17 января 1765 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 17. — СПб., 1830. — № 12311. — С. 10.; Об определении присылаемых на поселение за продерзости помещицких людей, в военную службу: Именной, данный Сибирскому губернатору, 28 января 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 17. — СПб., 1830. — № 12556. — С. 545–546

²³⁹ О бытии помещицким людям и крестьянам в повиновении и послушании у своих помещиков, и о неподавании челобитен в собственные Ея Величества руки: Сенатский, 22 августа 1767 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 18. — СПб., 1830. — № 12966. — С. 334–336.

²⁴⁰ Історія Української РСР. — Т. 2. — С. 371.

²⁴¹ Формальним приводом (окрім політичної причини) до цього послужило подання К. Г. Розумовським від “імені” українського “шляхетства” безпосередньо імператриці “прошення” про успадкування гетьманського титулу в його роду. Цей вчинок страшенно налякав Катерину II, а тому вона примусила брата колишнього фаворита Єлизавети Петрівни взагалі відмовитися від гетьманського “уряду”.

“перепутаного и перемешанного там правления воинского с гражданским”, пильно наглядати за економікою та сприяти збільшенню податків з населення. Для успішного виконання всіх тих завдань генерал-губернаторові радилося “искусно изворачиваться” та “иметь и волчьи зубы, и лисий хвост”. Проте оцінювати інструкцію однозначно негативно, як це робилося в радянській історіографії, було б, на наш погляд, неправильно. Адже в ній існували й пункти, де йшлося про обмеження безборонного розкрадання казенних прибутків і земель (п. 5); перевищення вивозу товарів над їх увезенням; заміну “грошової” торгівлі з Туреччиною сіллю на натуральний обмін* (п. 6); збереження лісів (п. 9); поліпшення та розширення водних шляхів (п. 11) тощо²⁴². І хоча головним чином усі ці заходи планувалося здійснювати не стільки задля корінного населення, скільки в загальноімперських та фіскальних інтересах, вони певною мірою мали позитивно вплинути й на розвиток господарства України.

У цілому ж, наголосимо на цьому ще раз, у ставленні Катерини II до суспільно-політичного устрою України знаходила свій яскраво виражений прояв її великодержавна політика, спрямована на поступову і, слід додати, обережну русифікацію корінного населення. Скасовуючи ж уряд гетьманства, Катерина II прагнула одного: щоб і пов'язані з ним часи, і сама назва “гетьман” зникли назавжди²⁴³. Обурюючись діями імператриці, син останнього гетьмана — сенатор О. К. Розумовський (1748–1822 рр.) у цілому також був прихильником русифікації національних “окраїн” Російської держави.

1772 р. вже Малоросійська колегія в указі Переяславській полковій канцелярії знову порушила питання про вжиття заходів проти втеч селян з Лівобережжя на територію Запорозької Січі й Новоросії. Конкретно урядовці з Малоросійської колегії вимагали: “... Чтоб никто отнюдь как с посполитого народа, так и ис козаков (!) в отменость висшеписаних указов побегов не чинили. Для чего от полковой канцелярии, зделав везде по заставам строгое повеление, чтоб таковых бегающих отнюдь пропускаемо не било и наблюдать того накрепко самим полковым канцеляриям, сотеним правлениям обще с учреждениии ныне от полковых канцелярий и от предводителей особими смотрителми, опасаясь, ежели впредь коллегии дойдет о пропуске где-либо на заставах таковых бегающих, самим присутствующим и смотрителям ответа и тяжчайшова штрафа, и ежели где увидано будет о побеге из жителей здешних к поселению куда-либо без отпусков и паспортов, за такими тотчас посылать команды для забратія их под караул и представления в полковіе канцелярии, в коих оних допрашивать, куда они и по чиему подговору уходит намерени били и представляя о том к резолюции коллегии, а между тем, семейство их [с] скотом и имуществом отдавать на прежніе жилища, а самих ходыев и виновнейших к тому побегу держать под караулом до воспоследованіи от коллегии по представленій об них резолюцій”²⁴⁴.

* Тут, очевидно, йдеться про збереження валюти.

²⁴² Бумаги императрицы Екатерины II. — СПб., 1871. — Т. 1. — С. 376–384; Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. — Нежин, 1913. — Т. 1. — С. 47–49.

²⁴³ Бумаги императрицы Екатерины II. — Т. 1. — С. 348.

²⁴⁴ Селянський рух на Україні. — С. 165 (підкреслено нами. — авт.).

Як бачимо, процитований документ дуже важливий для розуміння всієї системи заборони переходів і переслідувань за них не тільки селян-утікачів і козаків, а й тих, хто агітував їх так чинити.

1775 р. царський уряд видав новий указ, який стосувався як утікачів у цілому, так і конкретних груп державних посполитих. *«Всем вообще беглым, – наголошувалось у ньому, – как государственным, или дворцовым, или экономическим, или приписным к заводам крестьянам и из городов всякого звания людям, кои отлучились самовольно из своих мест, или жилищ, объявляем всемилоостивейшее прощенье, лишь бы только явились к тем местам, или селениям, куда каждый принадлежит, в течении 1775 и будущего 1776 года»*²⁴⁵.

Отже, незважаючи на всі раніше прийняті постанови про заборону (чи обмеження) переходів, втікачів посполитих ще раз “всемилоостивейше” прощали і прагнули “напоумити” протягом двох років повернутися на попередні місця проживання, тобто в маєтки своїх землевласників. Це були, фактично, останні реверанси “освіченої” імператриці в бік підлеглого простого люду: наближався 1783-й рік – рік остаточної заборони переходів селян з місця на місце та юридичного оформлення кріпосного права на Лівобережжі й Слобожанщині. Одночасно з цим указом від 3 го українського населення на стани, причому в тому вигляді, що його зафіксувала проведена перед цим ревізія 1782 р.

А ще через деякий час, указом від 21 квітня 1785 р., на українську старшину поширилася чинність “Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства”²⁴⁶. Миські жителі також ставилися в більш привілейоване становище, ніж сільські (головним чином це стосувалося патриціату й частково міщанства). Згідно з “Грамотою на права и выгоды городам Российской империи” (21 квітня 1785 р.)²⁴⁷, за жителями міст закріплювалися й охоронялися законом *«собственность и владение, что кому по справедливости и законно принадлежит, как движимое, так и недвижимое»*. Селяни такого права вже не мали.

Такими були найголовніші тенденції соціального розвитку тогочасного суспільства на території українських регіонів. Певні зміни сталися і в становищі кожної окремої групи селян. Розглянемо їх конкретніше в наступному підрозділі.

²⁴⁵ О Высочайше дарованных разным сословиям милостях, по случаю заключённого мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 20. — СПб., 1830. — № 14275. — С. 86.

²⁴⁶ Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 16187. — С. 341–358.

²⁴⁷ Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 16188. — С. 358–384.

1.4. Кріпосне населення та джерела його поповнення

У другій половині XVIII ст. кількість осіб, що перебували у приватному володінні, помітно зростає. За даними ревізії 1782 р., тільки в Київському намісництві налічувалося близько 151 тис. “поміщицьких” селян чоловічої статі, у Чернігівському – 293 тис.²⁴⁸ Згідно з матеріалами V ревізії (1795 р.) таких у межах майбутніх Чернігівської та Полтавської губерній²⁴⁹ мешкало, відповідно, 249 тис. і 287 тис. осіб (або 52% і 44% всіх селян)²⁵⁰. На Слобожанщині їх кількість збільшилася з 115 тис. у 1773 р. до 179 тис. у 1791 р., що становило, відповідно, 36% і 44% від загальної чисельності населення регіону²⁵¹. В 1795 р. на території Харківської губернії вже мешкало 188,4 тис. таких селян чол. статі²⁵².

Окреслена ситуація пояснюється кількома причинами. Зростання даної категорії поселенців насамперед відбувалося за рахунок природного приросту, котрий на Лівобережжі та Слобожанщині був досить високим, адже в цілому перевищував середньорічні показники по Російській імперії. Щоправда, запровадження у зазначених регіонах кріпосного права негативно позначилося на демографічній ситуації. Законодавчий акт царського уряду від 3 травня 1783 р. викликав великі міграції корінних жителів на сусідні родючі землі Війська Донського та Новоросії, а також частково в межі Астраханської, Воронежської, Оренбурзької й Казанської губерній. Так, за даними ревізії 1761 р. в Області Війська Донського проживало трохи більше 20 тис. осіб чоловічої статі українського походження, у 1782 р. – близько 27 тис., а в 1795 р. – вже 58,5 тис. осіб чоловічої статі²⁵³.

Освоюючи нові землі, українські селяни поширювали там рідну мову, побут і звичаї. Навіть на сучасному етапі етнічного розвитку – після багатьох десятиріч панування на зазначених землях русифікаторських процесів – значна частина населення колишньої Новоросії, що нині закономірно входить до складу нашої держави, говорить українською мовою (у вигляді східноукраїнського діалекту).

Та головним джерелом поповнення категорії приватних (а пізніше – кріпосних) селян у другій половині XVIII ст. стали представники інших соціальних груп і станів. На кінець століття земельні фонди з вільними військовими, ранговими, ратушними чи магістратськими посполитими, практично, вичерпалися. Тому широкого розмаху набрало закріпачення козацтва, як особливо вигідного об'єкта для експлуатації (наявність певної кількості землі й на ній власної оселі, особистого реманенту та робочої худоби тощо). В цьому процесі чітко простежувався подальший розподіл безпосередніх виробників між землевласниками.

²⁴⁸ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1989. – С. 283; *Шафонский А.* – Указ. соч. – С. 187–188.

²⁴⁹ Тобто фактично на території Малоросійської губернії, яку в 1802 р. було поділено на Чернігівську та Полтавську губернії.

²⁵⁰ *Кабузан В. М.* Изменения в размещении населения России. – С. 111–113.

²⁵¹ *Бутч І. Л.* Селянські рухи на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст.– Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1950. – С. 234 (У Слюсарського А. Г. дані дещо інші. Див.: Соціально-економічне розвиток Слобожанщини. – С. 399).

²⁵² *Кабузан В. М.* Изменения в размещении населения России. – С. 111–113.

²⁵³ *Кабузан В. М.* Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років. – С. 163.

Ось деякі конкретні приклади, що розкривають різні способи поступового закріпачення посполитих і рядових козаків. Жителі с. Ступаківки (Іваницька сотня, Прилуцький полк) у 1767 р. скаржилися П. О. Румянцеву, що їхній сотник Ф. Свирський, який був одночасно й земським суддею, не мав раніше в сотні ніяких ні земель, ні угідь, але згодом почав силоміць скуповувати у місцевих жителів найкращі млини, сіножаті, орні поля, гаї та лісові ділянки. При цьому багатьох козаків він “верстав” у підданих. Скупивши велику кількість козачих “грунтів” і нібито “задовольнившись”, Свирський дозволив і своєму тестю — колишньому сотникові І. Романовичу — набувати земель у Ступаківці. Той також силою скуповував у селі млини, житлові будинки, різні угіддя, а козаків обертав у підданство. При цьому сам процес купівлі-продажу був досить своєрідним: Романович кидав будь-кому з господарів гроші, після чого відбирав у того і привласнював усе, що тільки хотів. Жителі села протягом кількох років скаржилися на сваволю старшин у Прилуцьку полкову канцелярію, Генеральний і земський суди, однак захисту й порятунку так і не дочекалися²⁵⁴.

Російський імператор Павло I

У 1782 р. Палата цивільного суду розглядала “доношення” козака В. Сердюка про “насильное его взятие” військовим товаришем Красовським у свій дім та утримання “под караулом и принуждение быть его подданным” (Чернігівське намісництво)²⁵⁵.

Козачка села Семиполки (Київське намісництво) Ганна Городниченко скаржилася в суд з приводу того, що її чоловіка Павла, який більше десяти років “в разных мастеров обучался котлярского и сапожнического ремесла”, поміщик В. Дараган самочинно, без його відома, записав ще по ревізії 1764 р. у підсусідки і примушував до виконання різних робіт. Коли ж П. Городниченко відмовився відбувати “послушенство”, почав шукати “правду” в урядових установах і хотів переписатися до міщанства, Дараганові “люди” схопили козака, “бой и увечь” учинили і “скованого в железа” доставили в панський будинок. Там над ним знущалися й близько одинадцяти тижнів примушували виконувати всілякі “чорні” роботи. Коли ж нарешті суд зайнявся цією справою й чиновники прийшли до поміщика, козак був “уже так умучен, что только чути” живим залишався²⁵⁶.

²⁵⁴ Накази малороссийским депутатам. 1767 г. — К., 1889. — С. 243 (відбиток з “Киевской старины”).

²⁵⁵ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 2695, арк. 1.

²⁵⁶ ЦДДА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 58, арк. 1, 2. Див. також спр. 150.

Засідателі земського суду при Київському намісницькому правлінні Купчинський, Комарецький, Хоменко, Яновський та деякі інші без жодного “слідствия” відбирали земельні ділянки у козаків містечка Бориспіль, сіл Бобрися, Іванків, Калита, продавали їх великим землевласникам, а особисто вільних людей перетворювали, фактично, на кріпаків. Тільки в Іванкові вони “выбросили с ревизийних сказок” до двадцяти козацьких сімей, оформивши їх як підданих різних осіб. Купчинський дійшов до того, що власноручно бив “публично” батогами тих козаків у с. Калита, котрі не погоджувалися йти в підданство до канцеляриста земського суду Й. Лубенка (1783 р.)²⁵⁷.

Заслугує на увагу й “прошення” закріпачених козаків Стародубського полку на ім'я “малоросійського” губернатора Я. Л. Бакуринського, що становить типовий зразок тогочасних документів такого роду (1797 р.). “Предки наши прадеды, деды и отцы, — писали “прохачи”, — были бывшего малоросійського полку сотни Первой полковой козацки жители повета Стародубскаго сел Меженик, Лучкович и деревень Невтруев и Гарисловли, владея собственными своими землями, и по козацьему их состоянию служили наряду с протчими того полку козаками, а по них был потомки их состояли в том же звании, козачо служили и все повинности по званию своему отбывали до открытия в Малой Россіи губерній... Ныне же будучи утесняемы правлением²⁵⁸ незаконным в поданство помещицею генеральшею \ Софією Петровною Волькевичевою-Будлянскою в прописанных селениях і деревнях владение свое имеющеу ... будучи приневоляемы к работизмам и повинностям крестьянским, не свойственным козацьему званию; и по крайнему нашему изнеможению к услугам оной помещицы, а затем и происходившим угрозам на нас, жаловались мы бывшего Новгород-Северского наместничества губернатору Жарману о неправильном нас притеснении и притязаній оною Будлянскою к отбыванию ей крестьянских повинностей...”²⁵⁹. Далі козаки послалися на укази 1723–го, 1738–го та 1740–го років, які певною мірою захищали козацькі права на землю та станові привілеї, а також навели уривок з “рескрипту” від 26 жовтня 1781 р. Катерини II, де була «представлена свобода козакам записываться только в купечество и мещанство по городам, а не в крестьянство помещичье...». За цю скаргу на свою поміщицю кілька “главнейших зачинщиков” були “взяты под стражу для допросов”²⁶⁰.

Схожий процес “переведення” козаків і посполитих на статус кріпаків відбувався й на Слобожанщині. Тут, як і на Лівобережжі, він супроводжувався фізичними знущаннями над ними землевласників. Про це, зокрема, свідчать розповіді очевидців про звірства слобідських поміщиків Картухіних, які безсовісно грабували поселенців, глумилися над ними (80–90-ті роки XVIII ст.). Нерідко, бувало, б'ють людину, як згадували селяни, а тоді ще й розсолом або горілкою поливають доти, доки вона не втрачала свідомість. Далі все повторювалося спочатку. Часто-густо катований, не витримавши таких мук, помирав. Свою прислугу М. А. Картухіна, коли була нею невдоволена, колола голкою або виделкою під нігті²⁶¹.

²⁵⁷ Там само. — Спр. 226, арк. 2–4.

²⁵⁸ Мається на увазі Малоросійське губернське правління.

²⁵⁹ Там само. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 67, арк. 2.

²⁶⁰ Там само.

²⁶¹ Из народных рассказов о слободско-украинских помещиках // Киевская старина. — 1885. — № 1. — С. 200 (Известия и заметки).

Біля шинку.
Худ. Іван Соколов

Одним із поширених засобів збільшення кількості кріпосних селян стало їх безпосереднє скуповування. Так, 1795 р. у Пирятинському повіті полковий осавул І. Христин “переуступив” власного селянина дворянину, сотенному отаманові С. Видушу, а той, у свою чергу, — “господину” секунд-майору С. Савицькому²⁶². Кріпака В. Симонова за 90 крб. дворянин Ф. Т. Савицький, житель с. Щабалтасівка (Новгород-Сіверське намісництво), продав військовому товаришеві В. Ю. Романовському “во вечное и потомственное владение” (1795 р.)²⁶³. Землевласниця М. О. Янова у 1799 р. за 200 крб. “золотою російською монетою” продала свого посполитого тому ж таки С. Савицькому²⁶⁴. Така купівля-продаж нерідко призводила до зосередження в руках деяких поміщиків значної кількості прикріплених до землі безпосередніх виробників.

Як правило, поміщик лише за одним своїм бажанням міг відібрати у свого кріпака землю, а за його працю платив продуктами або часткою врожаю. Козацьку землю можновладці головним чином привласнювали тоді, коли їх господарі не своєчасно сплачували борги, при переході козака до станів посполитих чи в разі набуття ним ділянки прикріпленого до землі посполитого. Як свідчать джерела того часу, практикувалося скуповування “дідичами” за безцінь орних спадкових земель

²⁶² ІРНБУВ. — Ф. 2, № 22776, арк. 1.

²⁶³ Там само. — № 22775, арк. 1.

²⁶⁴ Там само. — № 22778, арк. 1; № 22779, арк. 1.

у збіднілого козацтва, що вже не мало ніякої змоги обробляти їх через відсутність і власного реманенту, і тяглової сили. Втративши особисте господарство, посполиті чи козаки змушені були поповнювати контингенти поміщицьких дворових “слуг” і найманих працівників.

Щоб використовувати підневільну працю якомога інтенсивніше, землевласники вдавалися до різних заходів. Найпоширенішим з числа таких акцій стало збільшення днів відробіткової ренти. Дослідження вітчизняних істориків переконують у тому, що в середині XVIII ст. на території Лівобережної та Слобідської України вона в середньому становила два – три дні на тиждень, а наприкінці століття панщина в більшості сіл досягала вже 4 – 5 днів на тиждень (у деяких районах навіть більше). Додатковий день, крім терміну, встановленого власником землі, піддані відробляли в рахунок того, що він сплачував за них державний податок²⁶⁵.

У зазначений період залежним посполитим вже категорично заборонялося вступати в козацькі полки. Якщо раніше одруження залежної особи з козачкою нерідко звільняло чоловіка від “общенародных повинностей”, то тепер, відповідно до розпоряджень старшинської адміністрації, такий шлюб не тільки не полегшував становища останнього, а, навпаки, — зобов’язував відбувати “послушенство” і дружину-козачку, і їхніх дітей. Взаємні суперечки, що виникали між кріпаком і його поміщиком, вирішувалися головним чином самим землевласником, який на власний розсуд міг покарати свого підданого (виняток становили тільки кримінальні злочини, які розглядалися в державних установах)²⁶⁶.

Вивчаючи селянське питання в Росії XVIII – першої половини XIX ст., відомий історик ліберально-народницького напрямку В. І. Семевський гранично чітко визначив основні риси статусу кріпосного селянина стосовно поміщика. Зокрема, він писав: “У пору найвищого розвитку цього “кріпосного стану” у другій половині XVIII століття, за царювання імператриці Катерини II, воно характеризується такими рисами: кріпосні люди зобов’язані були беззаперечно коритися своєму власникові в усьому, що не суперечить загальним державним законам; вони не мали права самовільно переходити від одного власника до іншого чи вступати в інший стан, а також і переселятися на інші землі без волі поміщика; вони не могли брати шлюб з ким би то не було без дозволу власника (однак останній за законом не міг силувати їх до шлюбу). Власник міг накладати на людей всілякі роботи, стягувати оброк і вимагати виконання особистих повинностей з тим тільки, щоб вони не терпіли через це розорення*, поміщик міг переводити селян своїх у двір чи дворових людей на рілля”²⁶⁷.

Подібні явища відбувалися в багатьох регіонах України. Певне уявлення про життя залежних безпосередніх виробників у маєтках державців дають деякі матеріали з архіву родини Галаганів. Їй у 1787–1788 рр. належало “господарское владение” – Покорська економія, до складу якої входило кілька сіл у Козелецькому та Прилуцькому повітах, у тому числі й с. Рудківка (364 особи чол. статі), села Су-

²⁶⁵ Гуржій І. О. Борьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). — К., 1958. — С. 16.

²⁶⁶ Отже, на практиці реалізовувались окремі пункти законодавчо несанкціонованих “Прав, по которым судится малороссийский народ”.

* Що порушувалося повсюдно.

²⁶⁷ Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. — СПб., 1888. — Т. 1.— С. 1.

хинки (33 особи) й Хомівки (11 осіб). Із кріпосних селян двічі на рік збирали подушний податок (по 3 і 3,5 коп.). Здійснював грошовий збір, причому “без всякого милосердя”, “надежный человек”²⁶⁸. На вимогу поміщиків посполиті давали їм трьох коней (“а больше в поданных лошадей выбрать нечего”), ловили рибу (“без всяких отговорок”), виготовляли вози, колеса, “виставляли” погоничів, виготовляли фарби²⁶⁹. Крім того вони сплачували натуральний податок (зокрема, господиня “покорского дома” К. Галаганова наказувала на свята їй “от всякой хати по двое яйц”, борошна “прислать немедленно”) і забезпечували переїзди через їх села різного рангу сановників. За весілля потрібно було платити окремо. Деякі з підданих замість безпосереднього виконання тих чи інших повинностей віддавали гроші. Наприклад, П. Лісовець платив на “погонця, фуру, вола”, пошту і навіть на випадок переїзду великого князя Павла Петровича (загалом понад 1 крб.). Збирали з селян також “для розводу пчел пней десять”. І все це вимагалось робити “немедля”, “самоскорейше”²⁷⁰. Тому становище основної маси безпосередніх виробників Покорської економії було жалюгідним. “Пильщики и другие работники, — зазначається в документі, — работают не хотят потому, что в оних хлеба не имеется... Наскучает безпрестано отданой в ткацкое ремесло Микита Омельченко, что сапоги вовсе подрались...”²⁷¹.

Зубожіння кріпаків стало у другій половині XVIII ст. досить поширеним, масовим явищем. Щоправда, і в цьому середовищі існувала майнова нерівність та відбувалося розшарування. Конкретний приклад, знову ж таки, можна навести з життя галаганівських селян. Так, Яків Лесик, який наприкінці століття був “подданим госпожи” К. Галаганової (Пісківський маєток), зумів не лише розбагатіти, а й з відома поміщиці скупити багато землі та різних угідь у таких же підданих, як і сам²⁷². Надалі членам родини Лесиків посміхнулася доля: їм випала рідкісна можливість відкупитися від Галаганів і в 1832 р. стати “вільновідпущеними”²⁷³. Однак такого роду випадки були поодинокими і в цілому не могли вплинути на загальний соціальний статус кріпосних селян у досліджуваній період.

Не полегшив становища прикріплених до землі посполитих і царський указ від 5 квітня 1797 р. Хоча в ньому офіційно й проголошувалося обмеження панщини трьома днями на тиждень, проте всі натуральні та грошові збори з податного населення залишалися без змін. Конкретно в указі йшлося про те, щоб “никто и ни под каким видом не дерзал в воскресные дни принуждать крестьян к работам...”, а “остающиеся в неделе шесть дней, по равному числу оных вообще разделяемые, как для крестьян собственно, так и для работ их в пользу помещиков... достаточны будут”²⁷⁴. Однак великі землевласники цього розпорядження всерйоз не сприймали і, практично, ніколи не виконували. Сучасники розглядали його швидше не як

²⁶⁸ ІРНБУВ. — Ф. 2, № 27449–27460, арк. 74, 89.

²⁶⁹ Там само. — Арк. 21, 65.

²⁷⁰ Там само. — Арк. 76, 78, 79, 99, 103, 118.

²⁷¹ Там само. — Арк. 38.

²⁷² Там само. — № 25325, 25326.

²⁷³ Там само. — № 25351.

²⁷⁴ О трехдневной работе помещицких крестьян в пользу помещика, и о непринуждении к работе в дни воскресные: Манифест, 5 апреля 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — СПб., 1830. — № 17909. — С. 587.

наказ, обов'язковий для виконання, а як "добрий совет"²⁷⁵. О. М. Радищев, наприклад, так оцінив суть підписаного Павлом I документа: "Ныне только запрещено работать по воскресеньям и советом сказано (підкреслено нами. — авт.), что довольно трех дней на господскую работу; но на нынешнее время законоположение сие не велико будет иметь действие, ибо состояние ни землевладельца, ни дворового не определено"²⁷⁶. І після виходу згаданого указу в Лівобережній і Слобідській Україні повсюдно застосовувалася 4–5–денна, а часом (наприклад, у жнива) і шоденна панщина.

Юридичне оформлення у цих регіонах кріпосного права свідчило про те, що еволюція цілісної системи певних суспільних відносин досягла свого апогею. Цей процес фігурально можна порівняти з людиною, яка дуже довго вибирається на високу й круту гору, а потім стрімголов котиться вниз. Підневільна праця кріпаків, поряд з працею державних селян, поступово вийшла на перше місце (коли не в якісному, то, принаймні, у кількісному відношенні) за своїм значенням для розвитку народного господарства. Однак своєрідність історичного моменту полягала не тільки в цьому, а й у тому, що одночасно відбувався активний розклад поміщицької системи експлуатації. Він спричинився до зникнення окремих соціальних груп населення, які існували протягом багатьох десятиліть, а то й століть.

Протягом досліджуваного періоду спостерігався процес поступового закріпачення й представників інших соціальних прошарків, зокрема підсусідків. Як це відбувалося, добре видно з "Опису" полковника В. Остроградського, що проживав у м. Голтва (1768 р.). Наприклад, підсусідок Г. Рашавський, 45–ти років, народився в містечку Рашівка (Гадяцький полк), був раніше "званія козачого", мав дружину і п'ятеро дітей у віці від одного до п'ятнадцяти років. На час складання опису він уже тривалий час з родиною в Голтві "на месте прописанного полковника Остроградского", "поля пахотного, сенокосу и лесу" не мав; тримав 3 корови та 2 свині; промислами чи ремеслами не займався, сплачував податок "на консистентов" 1 крб. 2 коп. К. Реценко до свого переходу в підсусідки також був "званія козачого", "вишел" у Голтву з Лубенського полку. Тут він жив із дружиною та чотирма дітьми віком від 2 до 14 років, не маючи ні "поля пахотного", ні сенокосу, ані лісів. З худоби за ним значилося: "быков рабочих — 2, лошадей меринов — 2, свиней — 4". Промислами Реценко не займався, сплачував "консистентський" податок. Подібним було становище приблизно ще 20 підсусідків, що мали дружин і дітей²⁷⁷. Звичайно, перед більшістю з них відкривалася безрадісна перспектива поповнити кріпацький стан.

У XVIII ст. дедалі частіше спостерігалось таке явище, як «спадкове підсусідництво», тобто запис до цієї групи і дітей підсусідків, їх передача поміщиками своїм спадкоємцям. Так, за "наследних подсоседков" — братів Хоменків — навіть виникла суперечка між веприцьким сотником Г. Калатурою і Гадяцькою полковою канцелярією (1783 р.)²⁷⁸. У другій половині століття корнетові Г. Смагнюку від батька-дворянина дістались у спадщину підсусідок Г. Смик "с женою и со всем се-

²⁷⁵ Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов (1743–1808). — К., 1890. — С. 22 (відбиток з "Киевской старины").

²⁷⁶ Радищев А. Н. Описание моего владения // Избранные философские и общественно-политические произведения. — М., 1952. — С. 440.

²⁷⁷ ЦДДА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 2809, арк. 1–13.

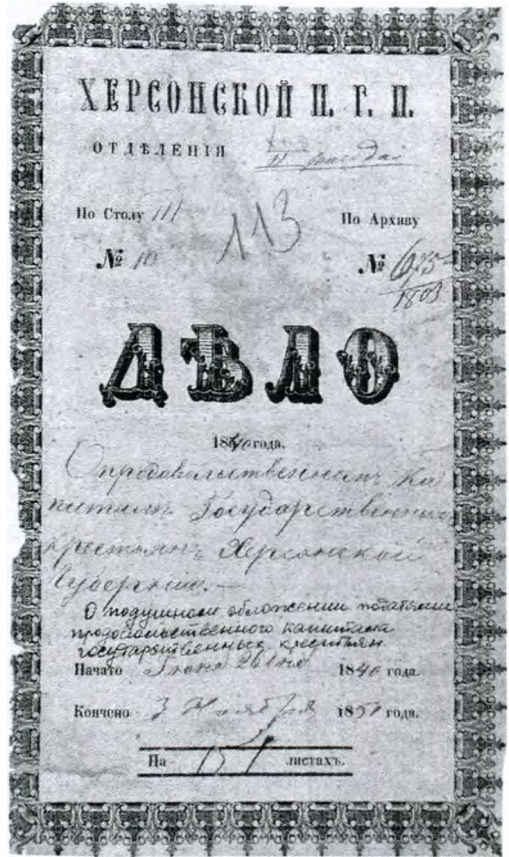
²⁷⁸ Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 747, арк. 1–2.

мейством", які в підсусідництві прожили понад 40 років і за цей час заборгували йому більше 70 карбованців (с. Чернотич, Новгород-Сіверське правління)²⁷⁹.

У другій половині XVIII ст. особливо швидко зростало зубожіння підсусідків, які поступово перетворювалися на безправну в соціальному відношенні групу. Для того періоду відомі численні факти розорення, покарання і навіть вбивства підсусідків можновладцями. Лохвицький городничий Алганіз 1788 р. доповів у Чернігівське намісницьке правління таке: "Многие бывшие монастырские... живущие в городе Лохвице люде, равно козацьи подсудетки, кои состоят наравне с козаками в подушном сорокоалтинном окладе, а живут не имеючи собственных своих изб и никаких именей на чужих, пешие по своему недостатку для прокормления себе и семействами хлеба ходят под окошками посторонних домов и просят милостини"²⁸⁰.

Підсусідки нерідко ставали жертвами злодіянь державців і чиновників. Так, з виписки, надісланої у Прилуцький полковий суд, довідуємося, що в 1758 р. сільські отаман К. Лисенко та осавул П. Богеменко разом з козаком і кількома посполитими вчинили "смертное убивство" підсусідка карибутівського сотенного отамана М. Пода²⁸¹. *Заможні жителі хутора Опанасівського Кищенко й Литвин "по голове, по спине, по боках и по руках" били місцевого підсусідка Гайдая, після чого "оставили... не вовсе убитого". Проте той незабаром помер (1763 р.)²⁸². 1765 р. у Серебрянській сотні Прилуцького полку військовий канцелярист А. Трифановський убив "боєм" власного підсусідка С. Скрипку²⁸³, а в 1788 р. військовий товариш Г. Яковенко — підсусідка, також військового товариша М. Сокола²⁸⁴.*

У другій половині XVIII ст. дедалі частіше поставали питання про "самовольные уходы" і розшуки "беглих" підсусідків військових товаришів, сотників, полкових писарів та ін.²⁸⁵ Як саме вони вирішувалися, свідчить, зокрема, "Покорнейшее до-

Архівна справа з фондів ДАХеО

²⁷⁹ Там само. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7933, арк. 1–5.

²⁸⁰ Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 3681, арк. 1.

²⁸¹ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 1697, арк. 1–122.

²⁸² Там само. — Спр. 54, арк. 17.

²⁸³ Там само. — Спр. 3310, арк. 2–20.

²⁸⁴ Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 3769, арк. 1–3.

²⁸⁵ Там само. — Ф. 51, оп. 1, спр. 197; Ф. 54, оп. 1, спр. 335, арк. 1–3; Ф. 54, оп. 3, спр. 2136, арк. 1–6.

Святогірський монастир. Листівка поч. XX ст.

ношение" 1767 р. військового товариша В. Тарновського в Малоросійську колегію та відповідь на нього. В різних селах і хуторах Полтавського полку за цим землевласником відповідно до ревізій 1756–го й 1764 рр. значилося близько 50 підсусідків, які мешкали в його хатах по 10–20 і більше років. У 1766–1767 рр. підсусідки В. Тарновського залишили ці "жиліє хати и со всем нажитим ... имуществом вишли под другіє владенія". Оскільки за помешкання, які залишилися "в пусте", їх власник сплачував у "комісаріат" податок — "рублевый оклад", він просив на цій підставі у Малоросійської колегії примусити колишніх підсусідків або платити цей податок, або повернутися "на прежнее... жилище". Однак нові господарі не відпускали від себе новопоселених посполитих. Тоді урядники Малоросійської колегії, *посилаючись на Литовський Статут* — «*основаніє малоросійских прав*», — і царський указ від 1763 р. про заборону без письмового дозволу поміщика селянських переходів, прийняли рішення: повернути підсусідків Тарновського на попереднє місце проживання²⁸⁶. Приблизно те ж саме сталося й з підсусідками канцеляриста Київської консисторії І. Юзефовича (1767 р.)²⁸⁷.

Починаючи з 60–х років XVIII ст., особи, які приймали до себе підсусідків без відповідного документа, що мав би бути виданий їх колишнім господарем (особливо коли це був великий землевласник), часто-густо притягалися судом до відповідальності. Навіть духовні можновладці не завжди уникали цього. Так, священика А. Данилевського було викликано до Генерального суду "за прием без письменного отпуску" підсусідка прилуцького "намісника" Я. Симоновича (1783 р.)²⁸⁸.

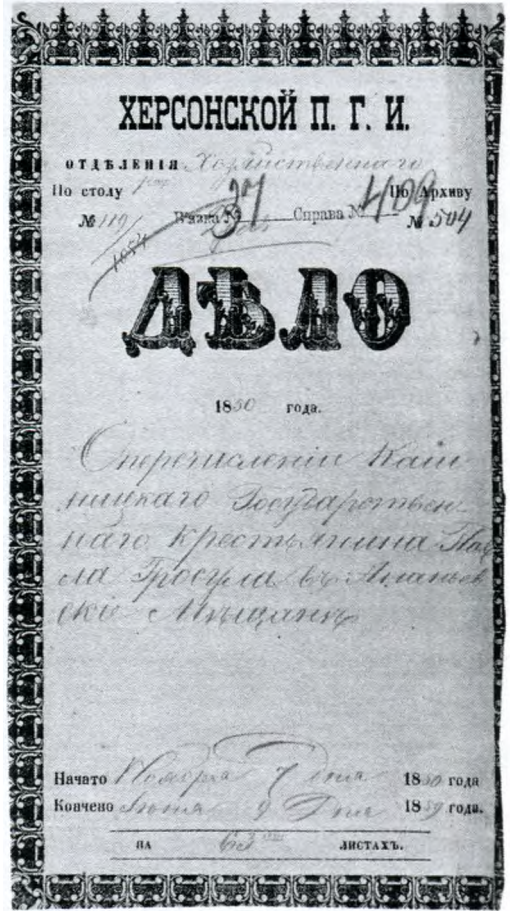
²⁸⁶ Там само. — Ф. 54, оп. 3, спр. 2136, арк. 1.

²⁸⁷ Там само. — Ф. 54, оп. 1, спр. 467, арк. 2.

²⁸⁸ Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 947, арк. 1–3.

Фактично, на кінець століття, особливо після юридичного оформлення кріпосного права в 1783 р. на Лівобережжі та Слобожанщині, значна частина підсусідків була знакріпачена. Лише в окремих випадках, згідно з указом від 17 січня 1784 р., підсусідкам дозволялося переходити в інші соціальні групи населення²⁸⁹.

Розглянувши найголовніші структурні зміни, що сталися протягом досліджуваного періоду в середовищі посполитих, та окресливши основні шляхи поповнення чи причини зникнення їх різних соціальних груп, коротко зупинимось на питанні про перехід селян в інші стани. Умови і форми таких переходів були найрізноманітніші. Досить часто це траплялося під час складання чиновниками "описів", "слідств", "ревізій" тощо. Так, у 1763 р. при проведенні ревізії у Полтавському полку до козацького стану записалося багато міщан і селян, що перебували під відомством магістрату²⁹⁰. В 1782 р. управитель Гадяцького замку Якубенко повідомив у Чернігівське намісницьке правління про запис у "мещанское общество" підданих К. Г. Розумовського²⁹¹. Згідно з відомістю Харківського намісництва 1783 р. посполиті казенного відомства в кількості 2645 осіб подали "прошение" про запис їх до міщанського стану, а 152 особи — до купецького²⁹². Перехід посполитих у ці два стани офіційно здійснювався на підставі спеціального царського указу 1781 р, яким заборонялося записувати до купців та міщан лише "владельческих"

Архівна справа з фондів ДАХеО

²⁸⁹ Об отобрании подсоседков и служителей от купцов и мещан в трёх Малороссийских наместничествах и о записании их, по желанию, в купечество, мещанство или в число Государственных крестьян, Сенатский, 17 генваря 1784 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 15907. — С. 8–10.

²⁹⁰ ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 83, арк. 1–207.

²⁹¹ Там само. — Ф. 204, оп. 5, спр. 314, арк. 1.

²⁹² Муравлева Т. Н. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70–90-е годы XVIII века. — Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1954. — С. 50.

Судня рада.
Худ. Тарас Шевченко. 1844 р.

селян²⁹³. Генерал-губернатор Лівобережної України П. О. Румянцев-Задунайський навіть запропонував козаків і «казенних людей», що записалися в «общество городских мещан», переселяти із сіл у міста²⁹⁴. Інколи мав місце й відхід від цих установ, і тоді перехід селян в інші стани тимчасово заборонявся (наприклад, під час війни)²⁹⁵.

²⁹³ О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгород-Северской губерниях в дворянские заседатели, предводители и в уездные судьи; о наблюдении Распрavam для казаков учреждённым, их прежних прав; о правах малороссийских магистратов; о дозволении казакам и всем казенного ведомства людям записываться в мещанство и купечество; об учреждении ратуш в местечках казенного ведомства; о взятии в ведомство директоров Экономии приписных к генеральной и полковым артиллериям деревень и земель; о бытии под их надзиранием находящейся на Беловежской степи иностранной колонии, и о распоряжении по устройству почт, дорог и устройению городов: Именной, данный генерал-фельдмаршалу и Малороссийскому генерал-губернатору графу Румянцову Задунайскому, 26 октября 1781 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — СПб., 1830. — № 15265. — С. 295–297.

²⁹⁴ ЦДДА України. — Ф. 206, оп. 3, спр. 546, арк. 1.

²⁹⁵ Там само. — Спр. 7364, арк. 1; Ф. 210, оп. 2, спр. 2, арк. 1.

1.5. Секуляризація монастирських маєтків

Державні селяни: структурні зміни

У третій чверті XVIII ст. статус селян, які перебували у підданстві духовних зверхників, мало чим відрізнявся від становища кріпаків. В обох випадках наявні, практично, одні й ті ж самі форми залежності, подібні види повинностей, фіксована майнова нерівність. Однаковими були й джерела поповнення кожної з цих груп посполитих. Щоправда, окремі дослідники, наприклад, В. М. Мордвінцев, зауважують, що в монастирських селах того періоду грошова рента не мала значного поширення²⁹⁶. Коли б це справді було так, то у згаданому факті можна вбачати певний дисонанс із загальною тенденцією до втягування господарств великих землевласників та їх посполитих у товарно-грошові відносини, що, на наш погляд, суперечило дійсному стану справ у більшості монастирських володінь як Лівобережжя, так і Слобожанщини. Тодішній соціально-економічний розвиток вимагав зовсім не таких умов експлуатації безпосередніх виробників. Та й названий автор в іншому місці своєї праці прагне довести, що монастирі у XVIII ст. були втягнуті в торговельні зв'язки і власне господарство повністю підпорядковували потребам ринку (*Отже, необхідність мати в наявності гроші повинна була перманентно зростати!*). Виняток він, зокрема, зробив для Києво-Печерської лаври, селяни якої мали нібито слабкий зв'язок з ринком, а тому "змушені були перейти з грошової ренти (за яку вони, як пише В. М. Мордвінцев, "боролися" протягом 50–60-х років) на відробіткову"²⁹⁷. Останні твердження виглядають непереконливо.

Характеризуючи становище монастирських селян у другій половині XVIII ст., здавалося б, логічно припустити, що в часи, коли кріпацтво в Україні набрало найгрубіших форм і проявів, їхнє життя було дещо кращим порівняно з буттям приватних посполитих. Гарантом цього мало б стати благочестя "святих отців", які завжди проповідували необхідність дотримання божих заповідей та інших праведних канонів. Проте дійсність засвідчила інше — жорстоку експлуатацію монастирями найбільш вразливих верств населення, сваволю й розбещеність окремих представників духовенства. І коли ще можна сперечатися про ступінь поширеності такого явища, як купівля-продаж монастирями людей, то "верстання" їх у піддані — типова ознака "діяльності" можновладців від релігії.

На підтвердження викладеного вище можна навести безліч прикладів по кожному з українських регіонів. Так, 24 козаки — жителі містечка Бровари — у скарзі до Генерального військового суду писали про спроби київського Троїцького Болонницького монастиря, підтримані Київським правлінням, закріпачити їх: "Почему того монастиря люде с опеределенными от сотенного Киевского правления, находя гвалтовно на наши дома, в некоторых, ограбив, позабырали пожитки, а других,

²⁹⁶ Мордвінцев В. М. Социально-экономическое положение и антифеодалная борьба монашеских крестьян Левобережной Украины в 30–80-х годах XVIII в. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1980. — С. 15.

²⁹⁷ Там само. — С. 14, 16.

притесняя насильно, привлекали к порабощению монастыря, стремясь сколь возможным образом привести нас всех в крайнешое разорение” (1776 р.)²⁹⁸.

“Ненадлежаще привлекала... в подданничество” козаків Кропивнянської сотні й Києво-Печерська лавра (1784 р.)²⁹⁹. Її духовні керівники вимагали від свого управителя в Кропивнянському маєтку неслухняних підданих “наказывать цепью, колодкою, тюрмою и посадением на хлеб-воду”. При цьому йому соромливо “не рекомендувалося” карати селян власноручно, а радилося натомість перекласти виконання цього не зовсім почесного обов’язку на війта чи “десяцького”³⁰⁰.

Часто-густо духовенство корисливо позирило й на чужих кріпаків, примушувало їх додатково працювати чи давати гроші ще й на свою користь. Наприклад, у скарзі підданих графа К. Г. Розумовського (1785 р.) на священника Шеневського із с. Оржиця зазначалося, що той робив різні “здиства” при вінчанні, “соблазни темные”, збирав “излишние деньги” – “роковщину”, користувався “владельческими землями и всеми угодиями”, пив і злословив, а літургії в неділю не служив. Коли ж почалося розслідування всього, що накоїв Шеневський, то він “неведомо куда отъехал”³⁰¹. Зазначимо й таке: А. Г. Слюсарський, досліджуючи питання про кількість кріпосних у руках духовенства, дійшов висновку, що в середині XVIII ст. більше 200 осіб перебували в безпосередній залежності 40 попів Харкова, Ольшан, Липець, Данилівки, Одринки, Мерефи, Островецької, Пересічної, Золочева, Валок, Перекопа, Водолага і Мерчика. На його думку, на Слобожанщині особи духовного звання мали власних кріпаків у містах, містечках і селах³⁰².

У XVIII ст. в Україні, як і в Російській імперії в цілому, відбувався процес секуляризації монастирських маєтків, тобто перетворення їх на світські, державні. У центральних районах Росії він проходив дещо раніше – в основному, в першій чверті століття. Щоправда, там церкви в 1744 р. землі на деякий час (до 1762 р.) було повернуто знову з обов’язковою умовою виконання посполитими всіх державних повинностей³⁰³.

На Лівобережжі й Слобожанщині секуляризація припала на останню чверть століття. У 1782 р, за нашими підрахунками*, лише в Київському намісництві у монастирів налічувалося 41578 ревільських душ чол. статі³⁰⁴. Тоді ж у Чернігівському намісництві їх у монастирському володінні було 19040 душ³⁰⁵. Напередодні секуляризації, тобто в 1786 р., за 60 лівобережними монастирями значилося 422,6 тис. посполитих³⁰⁶. При цьому розподіл підданих між ними був нерівномірним. Так, 18 монастирів мали до 50 дворів залежних селян і міщан, 24 – від 50 до 400, 11 –

²⁹⁸ Селянський рух на Україні. – С. 192.

²⁹⁹ ЦДІА України. – Ф. 193, оп. 1, спр. 428, арк. 1.

³⁰⁰ Муравлева Т. Н. Крестьянское движение... – С. 82.

³⁰¹ ІРНБУВ. – Ф. 2, № 221, арк. 1–4.

³⁰² Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. – С. 394.

³⁰³ Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. – М., 1977. – С. 59–133.

* У документі, на який ми посилаємося, підрахунки зроблені неправильно, а тому названо кількість монастирських посполитих “во всей Киевской губернии” – 41969. – ІРНБУВ. – Ф. 2, № 3884, арк. 7.

³⁰⁴ ІРНБУВ. – Ф. 2, № 3884, арк. 1–7.

³⁰⁵ Шафонский А. Указ. соч. – С. 193.

³⁰⁶ РДАДА. – Ф. 13, спр. 93, арк. 3–5.

від 400 до 2 тис., і лише 1 монастир (Киево-Печерська лавра) володів майже 5 тис. дворів залежних від нього безпосередніх виробників³⁰⁷. Значно менше підданих у 80-х роках було в розпорядженні слобідських монастирів — тільки близько 15 тис. ревських душ. З-поміж інших виділявся Святогірський монастир, який володів 2700 дес. землі й близько 2 тис. душ селян.

Секуляризація офіційно позбавила монастирі всіх маєтків з усіма посполитими в них. А підданих було перетворено на економічних селян, що безпосередньо підпорядковувалися спеціальній державній установі — Колегії економії (звідси й назва цієї категорії людної). Вони крім загальнодержавних податків ще мали додатково сплачувати оброк. Певну частину економічних селян царський уряд усе ж надав церкві — на правах “архієрейських і монастирських служителів”. Та на практиці останні продовжували залишатися підданими монастирів і виконували на них панщину, яка вже на кінець 60-х років XVIII ст. досягала 5–6 днів на тиждень³⁰⁸.

Так, згідно з царським указом від 10 квітня 1786 р. у Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах передбачалося відібрати всі села, землі та угіддя, що рахувалися за “архієрейськими домами”, Києво-Печерською лаврою “и прочими монастирями”, й передати їх у підпорядкування відомства “директорів домоводства”. Другий параграф указу передбачав надалі збирати із селян, які мешкали в цих маєтностях, по 7 коп. державного податку (замість “употреблення их в работе”), по 1 крб. “оброчных” і 2 коп. “накладных” на рік з кожної особи чол. статі³⁰⁹.

Секуляризація помітно змінила структуру селянського населення, підірвала економічний базис монастирського господарства, зробила церкву слухняним знаряддям у руках самодержавства та поміщиків. За рахунок маєтків, що належали монастирям, значно розширилася державна земельна власність.

Еволюція суспільних відносин на Лівобережжі та Слобожанщині призвела до того, що на кінець століття із соціальної структури селянства зовсім зникли рангові посполиті. Про темпи цього процесу можуть свідчити такі дані: станом на 1764 р. кількість рангових маєтностей скоротилася до 116, а дворів у них — до 2791; у 1773 р. рангових дворів налічувалося вже не більше 1 тис.³¹⁰. Відповідно, зменшувалася й ця категорія населення. Уже згадуваним царським указом від 3 травня 1783 р. рештки її було перетворено на державних селян або поміщицьких кріпаків.

Приблизно така ж доля спіткала й магістратських, і ратушних селян: більшість їх потрапила у приватне володіння³¹¹.

³⁰⁷ Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII вв.: Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова // Записки історично-філологічного відділу УАН. — К., 1927. — Кн. 11. — С. 167–168.

³⁰⁸ Юридический вестник. — М., 1889. — № 12. — С. 608.

³⁰⁹ О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместничествах за архиерейскими домами, Киевопечерскою Лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство директоров домоводства; о присоединении их к поселянам, содержащи войска в малороссийских губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых архиерейских домов и монастырей из собираемых с тех имений оброков: Именной, данный Сенату, 5 июня 1750 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 16374. — С. 574.

³¹⁰ Барвинский В. А. Указ. соч. — С. 116.

³¹¹ ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 339, арк. 70; Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку. — С. 133.

Як бачимо, на кінець століття всі розглянуті нами структурні зміни в середовищі різних категорій людності створили той ґрунт, на якому розвивалася приватна власність і зміцнювалася економічна база соціальної еліти. Щоправда, надалі картина дещо змінюється. З кінця XVIII – початку XIX ст. темпи збільшення кількості державних посполитих починають випереджати приріст “владельческих”. Головною причиною цього стало переведення монастирських підданих і (фактично) рядового козацтва на становище державних. На той час рядові козаки, практично, повністю втратили свої колишні станові привілеї. У них, на думку сучасника тих подій, князя М. Г. Репніна, залишився тільки “воїнський дух”³¹².

У 1765 р., відповідно до царського указу про переформування слобідських козацьких полків у регулярні гусарські полки, козаків Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького полків (загалом понад 300 тис. осіб) *перевели у ранг військових обивателів*, прирівняних за своїм суспільним статусом до державних селян³¹³. У 1783 р. було реорганізовано й “малоросійських козаків”, яких за ревізією 1782 р. налічувалося у Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах 415740 осіб. Матеріали ревізії зафіксували значне розшарування серед козацтва. Найзаможніші з них широко використовували у власних господарствах працю “підсусідків”, “слуг”, “робітників” та ін. Тільки в Чернігівському й Новгород-Сіверському намісництвах кількість людності трьох останніх категорій дорівнювала 13,6 тис. осіб чол. статі³¹⁴. Ліквідувавши традиційні для Лівобережної та Слобідської України політико-адміністративний і військовий устрій, царизм примусив рядових козаків відбувати військову повинність у регулярній російській армії³¹⁵.

Зовсім незначною за чисельністю була *група удільних селян, виділених у 1797 р. відповідно до указу Павла I (“Установлення про імператорську фамілію”)* з державних селян. У 1800 р. їх на Лівобережжі, Слобожанщині й Катеринославщині проживало трохи більше 3,5 тис. (ревізьких душ)³¹⁶.

Як бачимо, становище державних селян наприкінці XVIII ст. наближалось до економічного статусу козаків, а їхнє життя здебільшого ще залишалось порівняно кращим, ніж підневільне безправне існування кріпаків. Проте державні селяни і в другій половині XVIII ст. продовжували залишатись основним фондом для обдаровування урядом дворян і значних сановників. Так, у 1797 р. Павло I пожалував дійсному статському радникові, малоросійському губернаторові Бакуринському “за его усердную службу” в “вечное и потомственное владение в Малой России из состоящих в казенном ведомстве” села Макишина Дирчина, Гусинки та Масликовки (загалом 431 особа чол. статі)³¹⁷. Того ж року уряд “обдарував” селами казенного відомства й “малоросійського почт-директора” Милорадовича (близько 400 осіб),

³¹² Н. С. Очерк из истории малороссийских казаков в конце XVIII и в начале XIX века. — К., 1890. — С. 32–33.

³¹³ Багалію Д. І. Історія Слобідської України. — С. 136.

³¹⁴ Гуржій І. О. Повстання селян в Турбяхах. — С. 32.

³¹⁵ Пупро О. І. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // УІЖ. — 1969. — № 1. — С. 82.

³¹⁶ История уделов за столетие их существования (1797–1897). — СПб., 1897. — Т. 2. — С. 94.

³¹⁷ ЦДДА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 50, арк. 2–5.

дійсного таємного радника графа Безбородька (разом з титулом князя йому пожалували 6 тис. кріпаків) та ін.³¹⁸

Іншим регіоном, котрий посідав особливе значення у геополітичних планах Російської імперії у другій половині XVIII - на початку XIX ст., стає Південь України. Внаслідок імперських амбіцій Санкт-Петербурга, які постійно зростали, посилюється російська експансія в цьому регіоні. Прикордонне положення краю, що було пов'язане з постійною військовою небезпекою та необхідністю заселення його значних земельних площ, обумовило ряд особливостей в управлінні регіоном, у тому числі й проведення фінансової політики імператорського двору. Як відомо, у першій половині XVIII ст. на півдні України землі залишалися малозаселеними. Одну з головних причин цього слід вбачати в постійних турецько-татарських нападах, внаслідок яких життя в степах було небезпечним. На демографічну ситуацію в цьому регіоні певною мірою впливало існування Запорозької Січі — своєрідного центру збирання найбільш активних вихідців із різних місцевостей України та інших країн і зосередження їх на південних кордонах Російської держави. Отож, лише після війни Росії з Туреччиною 1735–1739 рр. тут помітно активізувалося сільське життя. Якщо в 1740 р. у прикордонному районі на правому березі Дніпра були відомими лише 13 сіл і одна слобода, то в 1745 р. тут існувало вже два міста, 36 сіл, 139 хуторів, а на початок 50-х рр. кількість сіл досягла 120. Майже все їхнє населення становили українці.

У середині XVIII ст. на степових просторах Південної України з'являються серби, переселенці з австрійського порубіжжя, для котрих уряд створює національні адміністративно-територіальні одиниці — Нову Сербію (1751 р.)³¹⁹ і Слов'яно-Сербію (1753 р.)³²⁰. Окрім сербів, до нових територіальних утворень дозволялось переселятися й іншим “єдиновірним Росії народам”, зокрема, волохам, молдаванам, болгарам та ін. Масовому переселенню іноземців на терени Південної України сприяла як зовнішня політика імперії, влада котрої була зацікавлена у підтримці російської армії християнськими народами, підвладними Порті, в неминучих війнах із нею, так і внутрішньополітичні чинники. По-перше, царизм за допомогою іноземних переселенців створював на Півдні України форпост для контролю за непокірними запорожцями, а на випадок необхідності — й боротьби з ними; по-друге, за допомогою цих переселенців укріплювалися південні кордони держави; а по-третє, збільшувалася кількість працездатного населення в цьому регіоні, що сприяло розвитку товарного хліборобства й скотарства³²¹. Колонізація заохочувалася російським урядом шляхом надання переселенцям ряду пільг, зокрема їх звільняли від сплати деяких податей, вони мали право вільного винокуріння та ін.

³¹⁸ Там само. — Спр. 52, арк. 1–15; Ф. 1331, оп. 1, спр. 51, арк. 1.

³¹⁹ О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалования по окладу гусарских полков конным, а пешим оклада пехотных, и о подчинении оных полков Военной коллегии: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1751 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 9919. — С. 552–558.

³²⁰ О распоряжениях по поселению сербов Шевича и Прерадовича с их единоземцами между Бахмутом и Луганью: Сенатский, 29 мая 1753 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 10104. — С. 840–844.

³²¹ Орлик В. М. До питання історії волосько-молдавських поселень на Україні. — К.: КДЛУ, 1996. — С. 7.

Окрім цього колоністи отримували значні земельні наділи, кошти на облаштування, військовослужбовці отримували платню, а нездатні до неї за віком — пенсію. 1753 р. створюється Новослобідський козацький полк, який дислокують на землях, взятих у запорожців, у верхів'ях Інгулу та на річках: Плетеному Ташлику, Верблюжці, Комісаровці, Домоткані та Самоткані, які впадали у Дніпро. Головною метою створення полку стало облаштування українського населення, яке виселялось з Нової Сербії, припинення його безконтрольної міграції, охорона кордону, створення буферу між Новою Сербією й Запоріжжям. Заснуванням так званих Нової та Слов'яно-Сербії, створенням Новослобідського козачого полку російський уряд розпочав систематичний наступ на земельні володіння Січі, коли північні землі Вольностей Війська Запорозького Низового віддаються чужоземним колоністам та українським переселенцям. У даний період також широко застосовувалась система вводу іноземців на територію російської імперії з-за кордону.

Проте реальний стан переселенців не завжди відповідав декларованим умовам. Історик права В. Саксонов указує, що колоністи, котрі перебували на військовій службі, отримували за неї гроші зі значними затримками, а “деякі підрозділи не одержували їх по 2–4 роки, тому поселенці, які жили за рахунок жалування, “страшенно мучились”. Зважаючи на те, що військовикам часто бракувало навіть продовольства, командири були змушені збирати усе необхідне з населення, обіцяючи компенсацію за це у майбутньому”³²². Не можна залишити поза увагою й інші сторони іноземної колонізації, переважно сербської. Йдеться про систематичні утиски місцевого населення: “брали підводи без прогонів, самочинно забирали худобу, продукти, “боєм нещадним вимагають”, примушують виконувати й партикулярні роботи без зарплати тощо (не зважаючи навіть на височайші укази, які забороняли це робити)”³²³. 1763 р. за зловживання владою й утиски переселенців генерал-лейтенанта Хорвата усувають від влади. Управління Новою Сербією тимчасово підпорядковується військовій колегії³²⁴. 22 березня 1764 р. Нова Сербія як окрема адміністративно-територіальна одиниця припинила своє існування. Згідно з указом від 11 червня 1764 р., до Новоросійської губернії включалася Українська лінія, Слов'яно-Сербія й бахмутські козаки.

Ні Нова Сербія, ні Слов'яно-Сербія не були спроможними виконати мету, яка формально ставилася при заснуванні згаданих військових поселень, а саме охорону південних кордонів Російської імперії від турецько-татарських нападів³²⁵. Ні Хорват, ні Шевич та Прерадович не змогли виконати своїх обов'язків і не набрали повного комплекту для своїх полків. Незважаючи на характеристику іноземних військових поселень А. О. Скальковським, як живу стіну хороброго війська, завжди готового для захисту рубежів від недобрих сусідів³²⁶, ми маємо про нього більш реалістичні

³²² Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дис. ... канд. юрид. наук. — Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. — С. 101–102.

³²³ ІРНБУВ. — Ф. 42, № 30, арк. 2.

³²⁴ Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 1 // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. 23. — СПб., 1863. — С. 35.

³²⁵ Орлик В. Міграції як складова процесу виникнення молдо-волоських поселень в Центральній Україні у другій половині XVIII століття // Проблеми міграції. — 1999. — № 2. — С. 34.

³²⁶ Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Т. 1. — Одесса, 1836. — С. 59.

На ярмарку.
Худ. Юзеф Хелмонський, 1883 р.

відомості сучасників. Так, зокрема, граф Панін у “всеподданейшем докладе” писав, що військо, котре знаходиться в Єлисаветградській провінції, потребує невинного утримання, при тому, що дана провінція “захистити, а й того менше зберегти себе не може, простий рух татар вже всіх жителів її в небезпеку приводить”³²⁷. На думку Паніна, для держави було вигідніше вивести все населення з Нової Сербії, ніж надалі охороняти й утримувати іноземні поселення. Таким чином, навіть у другій половині XVIII ст. на південно-українських землях сільське населення тільки формувалося, а тому мало доволі “розміту” соціальну структуру.

Четвертим українським регіоном, селянство якого потрапило в орбіту російської фіскальної політики, стає Правобережна Україна, яка в результаті другого й третього поділів Польщі відійшла до імперії Романових³²⁸, а на її теренах 1793 р. створені Брацлавське й Ізяславське намісництва (останнє 1795 р. було розділене на Волинське й Подільське). Щоправда, в середині 90-х років XVIII ст. російську владу не лише вразили розміри приватних та державних маєтків у Правобережній Україні, але й те, що виявити чіткі межі між ними було неможливо, адже, як указує дослідник поземельних відносин С. Борисевич, “розмежування земельних володінь за законодавством Речі Посполитої ніколи не проводилось”³²⁹. Існуюча у цьому регіоні польська традиція, практично, безконтрольного довічного або 50-ти річного

³²⁷ РНБУВ. — Ф. V, № 1 — 103, арк. 138 і зв.

³²⁸ Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. — М.: Русская книга, 1992. — С. 140–148.

³²⁹ Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). — К.: Вид-во НАДУ, 2007. — С. 24–25.

володіння державними маєтностями провокувала тимчасових власників до максимальної експлуатації орендованих селян як особисто, так і шляхом передачі маєтків у суборенду. Ця ситуація призвела до того, що рівень експлуатації у поміщицьких маєтках був значно меншим, аніж у державних, у наслідок чого Російський уряд на початку XIX ст. навіть змушений був на законодавчому рівні³³⁰ обмежити свавілля тимчасових власників шляхом уведення Правил управління казенними орендними. Законодавець указував, що системні зловживання з орендою державних маєтностей змусили міністра фінансів графа О. І. Васильєва перед Сенатом “поставить в виду часто встречающиеся вообще и по всем казенным именьям приобретенным от Польши областей затруднения, из коих главнейшаго внимания заслуживает передача казенных имений из рук в руки, яко крень зла, обращающагося на казенных поселян в арендных именьях”³³¹.

Достовірних даних щодо кількості різних груп державних селян в Україні, як і в цілому в Російській імперії на початку XIX ст., практично, не існує, найбільш точними є ті, що містяться в матеріалах ревізії 1836–1840 рр., проведеної під час передачі державних маєтностей новоутвореному профільному міністерству. Тоді, зокрема в українських губерніях, мешкало близько 1 604 107 державних селян, що становило 21,15% від загальної кількості селян в імперії³³². За регіонами цей розподіл був таким: 2,19% — на Правобережжі, 13,31% — на Лівобережжі і 5,65% — на Півдні. Як бачимо, на території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян була незначною, але у власності держави там було багато конфіскованих в учасників Польського повстання 1830 р. маєтків, котрі знаходилися в економічному підпорядкуванні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 осіб державних селян), у тому числі старостинських — 842 (307 063 особи), перших поезуїтських — 164 (35 889 осіб), других поезуїтських — 31 (9902 особи), конфіскованих — 354 (181 850 осіб), по монастирських — 204 (17 950 осіб), які перейшли від греко-російського духовенства — в Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській губерніях 3107 осіб, ленних — 71 (16 035 осіб), погалиційських — 2 (141 особа)³³³. У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 — у Подільській і 28 668 — у Волинській губернії³³⁴.

³³⁰ О правилах управления казенными арендными именьями в присоединенных от Польши областях: Высочайше утвержденный доклад Сената, 17 июля 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22218. — С. 638–645; О пояснении Высочайше утвержденных правил для казенных арендных имений в губерниях, от Польши присоединенных: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1807 г. // Там же. — № 22728. — С. 1361–1362.

³³¹ О правилах управления казенными арендными именьями в присоединенных от Польши областях. — С. 640.

³³² Підраховано на основі: Журнал Министерства государственных имуществ. — № 1. — 1841 — С. 8–9.

³³³ *Сташевский Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. — М.: Наука, 1968. — С. 87.

³³⁴ *Гуржій І.* Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — С. 98.

***

Таким чином, у другій половині XVIII ст. суспільство України мало досить строкату і складну соціальну структуру, особливо в селах, слободах і містечках. Протягом усього цього періоду в ній відбувалися важливі зміни, що свідчили про зародження і певний розвиток нових ринкових відносин. За п'ятдесятиріччя, фактично, зникли цілі станові групи населення (монастирські, рангові, вільні військові та деякі інші), а натомість виникли нові. Паралельно з цим, з одного боку, йшов процес формування кадрів вільнонайманих робітників, надзвичайно важливим джерелом поповнення яких стали збіднілі селянські маси, а з другого, — зароджувався прошарок місцевої буржуазії, що значною мірою збагачувався за рахунок безпосередніх виробників. В усьому розвитку селянства спостерігалася тенденція до групування двох основних, найчисленніших його категорій: державних і поміщицьких.

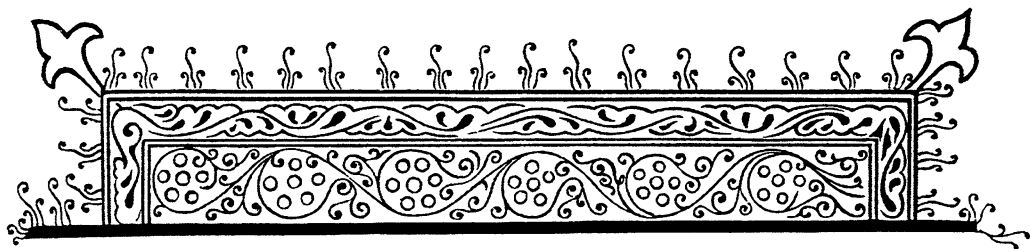
П

одаткові зобов'язання

Розділ 2

2.1. Оподаткування сільського населення в Гетьманщині та на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового

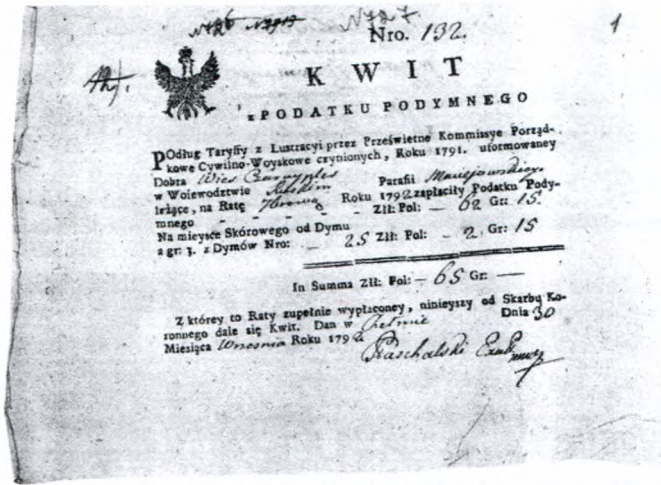
Створення гетьманом Богданом Хмельницьким українського державного механізму потребувало значних фінансових ресурсів, а, як відомо, основний вид державних доходів становлять податки. Стягнення з населення прямих податей та різноманітних зборів завжди було й лишається головним методом мобілізації фінансів, оскільки саме вони забезпечують найбільше надходжень до державної скарбниці. Підвалини податкової системи України-Гетьманщини закладалися гетьманом Б. Хмельницьким у роки Української революції в середині XVII ст. на основі польської, котра з'явилася внаслідок реформування прямого оподаткування Речі Посполитої 1629 р. Тоді замість ланового, що стягувалося лише із сільського населення, й шосу — з міського, встановлюється податок із будинків — так зване подимне. Ставки цього виду оподаткування варіювалися залежно від категорії будинків. Так, із сільських хат і невеликих міських будинків стягувалася плата у розмірі $\frac{1}{2}$ злого¹. Власну податкову систему, в повному розумінні цього терміна, Б. Хмельницький так і не встиг створити, “види податків і принципи їх стягнення не були точно визначені, ... стара фінансова система була значною мірою розхитана і зруйнована, а нова не встигла ще повністю оформитися”². У той же час, за свідченням великого коронного гетьмана Речі Посполитої М. Потоцького, річний дохід Богдана Хмельницького 1650 р. перевищував 5 мільйонів³.

Отож, як і до Хмельниччини, основним грошовим податком залишався “подимний”, тільки стягувався він не до бюджету Речі Посполитої, а для потреб гетьманської скарбниці. Ставка оподаткування, за свідченням київського полковника Павла Тетері, становила 2–3 злотих від диму, залежно від політичного становища

¹ Рутковский Я. Экономическая история Польши. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1953. — С. 235.

² Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К.: Видавництво АН УРСР, 1956. — С. 98.

³ Див: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — К.: Наукова думка, 1996. — С. 109.

Квитанція про сплату подимного податку

то стацію сплачували всі — козаки, селяни й міщани. Представники всіх верств населення за право виробництва спиртних напоїв сплачували показанщину.

Населення України, щоправда, не завжди охоче сплачувало податки, хай навіть і новій козацькій владі. Саме тому в часи військових негаразд чільники української козацької держави віддавали перевагу орендам — відкупові права продажу товарів масового споживання, перед стягненням прямих податків, адже вони не вимагали особливого адміністрування й забезпечували надходження коштів до скарбу значно легшим способом. 1665 р. Іван Брюховецький указував, що збирати податки з населення “ныне не надобно потому: время воинское и шаткое, поставят себе в оскорбление... А учинити б в городех ранды винные и с тех ранд наложить збор, ... а впредь и прибавливать на то мочно”⁴.

Загалом на території Гетьманщини у другій половині XVII – першій чверті XVIII ст. стягувалися такі податки та збори: “податки з різників, винокурів, калачниць та інших ремісників; з воскобоень, солодовень і броварень; із винокурних казанів, пасік і бортних дерев; ступних і фолюшних кіл млинів; ратушних корчем і відкупних дворів; торгових місць і ратушних комір; з різницьких комір і рибних “ловель”; за продані на торгах сіль, хліб, рибу, волоське вино, брагу та інші дрібні товари; “ярмаркове” з купецьких підвід; “повідне” з виведеної на продаж худоби; “покуховне” з вивезених на продаж горілки і дьогтю; “скатне” з продаваних оптом горілки і дьогтю; “відкупне”, “поківшове” і “повідеркове” зі “скатної” горілки; “скапщина”; “вагове” із проданих на пуди товарів; тютюнова десятина; “перевізне” через

краю. Так, наприклад, “протягом 1654–1658 рр. у Полтавському полку зібрано 60 тис. талярів⁴ і передано гетьману на військові потреби”⁵.

Значне місце в бюджеті Гетьманщини посідав надзвичайний податок на утримання війська — “стація”, зі ставкою близько 9 злотих. Об’єктом оподаткування подимним і стацією була садиба. Якщо від подимного звільнялося козацтво, що становило новий, привілейований стан українського суспільства,

⁴ Таляр (іоахімсталер, талер) велика срібна монета, в середині XVII ст. відповідала 3 злотим у срібній монеті (Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты / Под ред. д-ра ист. наук А. П. Игнатенко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Минск: Нар. асвета, 1978. — С. 154).

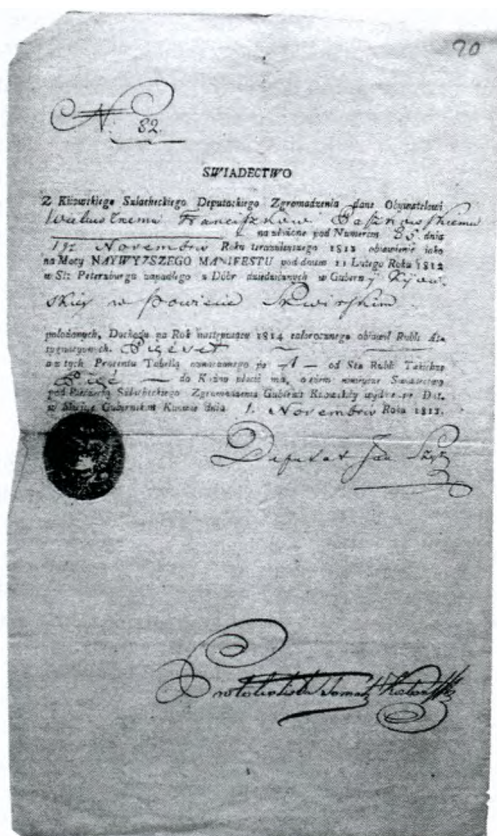
⁵ Див: Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986. — С. 167.

⁶ Цит. за: Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. — К.: Вища школа, 1970. — С. 116.

ріки; "стація"; грошовий чинш; "куничне" з весіль тощо"⁷. Окрім зазначеного козаки мали ще й податкові зобов'язання перед старшиною, на користь якої підносили подарунок "з поклоном низьким, на ралець"⁸, що формально вважався добровільним. І якщо "після Визвольної війни "ралеці" давалися натурою (птиця, м'ясо-молочна худоба тощо), то наприкінці XVII ст. — переважно грошима"⁹.

Як бачимо, податкова система Української козацької держави була досить громіздкою, із величезною кількістю податків і зборів, частина з яких мала локальний, тимчасовий, а інколи й "добровільно-подарунковий" характер, не існувало загально визначених ставок оподаткування. Окрім цього, створена Б. Хмельницьким фінансова система мала патріархальний характер, про що свідчать як зазначена податкова система, так і неподільність державного Скарбу та приватного господарства гетьмана.

Власні фінансову та податкову системи мала й інша автономна територія України — Військо Запорозьке Низове. Дохідну частину його бюджету, за свідченням Д. Яворницького, складали: "військова здобич, зовнішня і внутрішня торгівля, продаж вина, платня від перевозів, подимний податок і, врешті, царське хлібне і грошове жалування"¹⁰. На Запорожжі, як і в Гетьманщині, до Першої Малоросійської колегії існував "добровільний" податок — "ралець" (подарунок), який двічі на рік (на Різдво й Великдень) збирали з шинкарів та ремісників¹¹. Із перерахованих статей фіскальний характер мали торговельні мита та збори з купців, мита сплачувалися за перевіз, або "мостове", митні збори — за утримання шинків і торгівлю алкоголем, податок від хат, або "димовий". Щодо "мостового", то В. Голобуцький указував, що на території усіх паланок не було жодного моста або гаті, з яких би не стягувалося на користь полковника мито, бралось воно також за користування військовими човнами й поромами¹². "Димовий" податок стягували з

Свідоцтво Київського шляхетського депутатського зібрання

⁷ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. — С. 170.

⁸ Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. — К.: Наукова думка, 1982. — С. 115.

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. — С. 175.

¹⁰ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — Львів: Світ, 1990. — С. 301.

¹¹ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища школа, 1994. — С. 497–498.

¹² Там само. — С. 498.

одружених козаків — “сиднів”, та з посполитих людей, а ставка податку до 1758 р. складала 1 руб. від сім’ї, а вже з 1758 р. й до 1770 р. — 1 руб. 50 коп.

Зауважимо, що існував і тимчасовий податок під такою ж назвою — “димове”, і з тією ж базою обкладання, сума надходжень від якого становила 300 - 500 руб. з кожної паланки. Стягувався такий податок лише за надзвичайних ситуацій: під час війни (1768 р.), при відправленні до двору депутацій з особливо важливих справ (1758, 1765, 1773 рр.)¹³. Ймовірно, що саме його мав на увазі батько української літератури Іван Петрович Котляревський, коли писав:

*«Як амуницю спорядили
І насушили сухарів,
На сало кабанів набили,
Взяли подимне од дворів...»¹⁴*

Дослідник історії вольностей Війська Запорозького Низового О. Л. Олійник вказує, що на їх теренах “оподаткуванню підлягали майже всі категорії населення від посполства до козаків, “...що в наймах і без найму живуть в обивателів”, і навіть церковні установи та окремі духовні особи”¹⁵. Щоправда, рівень податкових зобов’язань окремих категорій населення вольностей був різним. О. Олійник зазначає, що спільноті названих “податків можна було частково уникнути, перейшовши в козацький стан, перебування в якому було вигідне і за матеріальними, і за моральними міркуваннями”¹⁶.

Таким чином переконуємося в тому, що фінансові системи і Гетьманщини, й Війська Запорозького Низового були слаборозвиненими. Цілком слушно З. Когут зауважує, що “всеохоплюючої податкової системи не існувало; ряд установ просто збирав податки для певних цілей — на утримання гетьманської канцелярії, його скарбниці, загонів найманців (гетьманської охорони), полкових і сотенних чиновників, церков і монастирів”¹⁷. На Гетьманщині до середини 60-х років XVIII ст. не існувало чітко визначених норм натуральних і грошових зборів у державну скарбницю. Дво-

Польські та російські монети XVII ст.

¹³ Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — С. 157–158.

¹⁴ Котляревський І. Поетичні твори. — С. 128.

¹⁵ Олійник О. Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького Низового часів Нової Січі // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_podatki.htm

¹⁶ Олійник О. Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей часів Нової Січі (1734–1775 рр.). // http://www.cossackdom.com/articles/o/olinik_uprava.htm

¹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. — С. 52.

ри селян, міщан, підсусідків і козаків-підпомагачів 1765 р. замість попередніх “консистентних” зборів, що не мали визначеної законодавцем ставки, і стягувалися як у грошовій, так і в натуральній формі, обкладалися новим, чітко визначеним, так званим “рубльовим окладом”. Саме тієї пори вводиться обов’язкове використання в судах гербового паперу тощо.

2.2. Основні тенденції податкової політики російського уряду в різних регіонах України

Іншим регіоном, котрий досить довгий час мав певні економічні пільги й, відповідно, автономний статус, хоча й більш умовний, ніж Лівобережжя, була Слобожанщина – “українсько-російське прикордоння, один з двох великих регіонів України, які утворилися у т. зв. Дикому степу, у трикутнику, що виник між непевними кордонами Росії, Речі Посполитої і Кримського ханства у XVII - XVIII ст.”¹⁸. Протягом 1756–1757 рр. російська влада проводить ряд заходів, спрямованих на відновлення регулярної військової служби на Слобожанщині. Сформований з мешканців регіону гусарський полк мав укомплектовуватися зі слобідських козаків, котрі раніше служили в драгунських частинах, та козацьких підпомічників у разі недоукомплектування перших. Видатки на утримання новоутвореного військового формування покладалися на козацьких підпомічників, які “внаслідок цього мали додатково сплачувати крім звичайних 18 копійок податку ще й 22,5 копійки”¹⁹.

Височайше затвердженою доповіддю сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Панина й таємного радника Олсуф'єва “Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков” від 16 грудня 1764 р. на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок - подушне. Його введення вмотивовувалося необхідністю впорядкування зборів на утримання козацьких військ. Сенатори наголошували, що “служба казачья состоит на содержании свойственничьем и подпомощников, и на сие общество расписываются, для содержания и снабжения каждого казака, ежегодныя складки, которыя непременно и равными никогда быть не могут; а как нередко случается, что, или во время, или после расписания таковой складки, из расписанного числа душ, многие переходами на владельческие земли и иными случаями выбывают, и остаётся иногда только половина, то уже одни оставшиеся, будучи принуждены содержать казаков и снабждать их всеми потребностями, не только в положенной на бывшее полное число складки облегчения никакого не имеют, но и несут великую тягость. Ежели же в таком случае уравнивать ту же складку по числу остающихся за убылью наличных душ, то должно быть всегда новым расчислениям и бесконечным замешательствам, без малейшего однако ж народу облегчения”²⁰. Найбільш обтяжливими ці складки були в Острозькому полку, в котрому “складчики приписанным к ним казакам дают деньгами по 32, по 35 и по 38 рублей, дабы они, получа те деньги, сами себя содержали, и более уже ничего в год от оных складчиков своих не требовали”²¹. Доповідачі наполягали на необхідності реформування системи управління на Слобожанщині шляхом ство-

¹⁸ Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми. — С. 96.

¹⁹ Яценко В. Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни / http://www.ukrterra.com.ua/review/223/yacenko_rosurjad.htm

²⁰ Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков: Высочайше утверждённый доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 16. — СПб., 1830. — № 12295. — С. 1003.

²¹ Там само. — С. 1004.

рення з усіх полків Слобідсько-Української губернії. Губернська канцелярія мала розташовуватися в центральному полку, а з 4 інших утворювалися повіти губернії. Грошові й натуральні податі та збори, що стягувалися на утримання слобідських і драгунських полків, скасовувалися, а на утримання новостворених Слобідських легких військ до того часу, поки триватиме межкування земель і визначення майнового стану жителів, вводилося подушне. Ймовірно, як один з варіантів, в регіоні планувалося запровадження поземельного оподаткування, але останнє так і залишилося лише в намірах сенаторів, а тимчасове подушне проіснувало аж до його скасування по імперії.

Ставки нового для Слобожанщини податку були чітко визначеними для різних категорій її населення. Так, для "свойственников, подпомощников и подсоседков", котрих разом нараховувалося 154 808 осіб, податкова ставка складала 95 коп. в рік з особи чоловічої статі; для 328 814 осіб поміщицьких і старшинських селян — 60 коп., а для тих 20 422 селян, що оселилися в донських станицях — 70 коп., тобто була такою ж, як і в великоросійських губерніях; 22 329 обивателям нових Слобідських полків, що мешкали "на таких землях, на которых силка и продажа вина указами запрещена, с каждой души токмо по 85 копеек"²² було призначено сплачувати. Планувалося, що податкові надходження в новоутвореній губернії складатимуть 356 418 руб. 50 коп., з котрих 38 763 руб. 90 коп. мали витратитися на утримання трьох драгунських та одного гарнізонного полку²³. 13 486 руб. виділялися на утримання губернської і чотирьох військових канцелярій, а 50 тис. мало належати до резервного фонду, на випадок недоїмок у наступному році. 200 тис. руб. додавалися до генеральної військової суми на утримання й постачання усім необхідним новосформованих слобідських легких військ. Суму в розмірі 14 295 руб. 40 коп., що збиралася зі слобожанців, які оселились у донських станицях, виділяли для потреб Війська Донського, а залишок обсягом 39 873 руб. 20 коп. мав надсилатися до штатс-контори в розпорядження імператриці, яку сенатори просили, "чтоб для непредвидимых иногда недостатков повелено было на первые два года, доколе новое Слободских полков учреждение, и сии полагаемые сборы на основании бездоимочного их получения надежно утвердятся, содержать в наличности, не употребляя их ни на какие другие расходы"²⁴. Таким чином, близько 88,81% зібраних коштів планувалося залишити на місцях, для фінансування місцевих полків та органів управління. Тобто, влада досить обережно підходила до проблем фінансової політики в регіоні, намагаючись знайти симпатиків серед населення, котре на той час остаточно ще не ідентифікувало себе з масами підданих імперії. Такою була практична реалізація тези з листа Катерини II до новопризначеного генерального прокурора А. А. Вяземського: "Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся конфирмованными им привилегиями, и нарушить оные отрешением всех вдруг весьма непристойно б было; однако ж, и называть их чужестранными и обходиться с ними на таком же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью, глупость. Сии провинции, также

²² Там само. — С. 1005

²³ Сума була аналогічна тій, що раніше збиралася на ці полки.

²⁴ Там само. — С. 1006.

1

2

3

4

5

6

7

8

1. Російський золотий рубль 1779 р. 2–4. Російські срібні рублі

5. Платинові 3 рублі 1843 р. 6. Золоті 5 рублів 1877 р.

7. «Барабаны» або «арматура» – монета періоду правління Петра III номіналом 4 копійки емісії 1762 р. 8. Семешник, семитка – житкова назва російської двохкопійчної монети після грошової реформи Канкріна 1839–1843 рр.

1

2

3

4

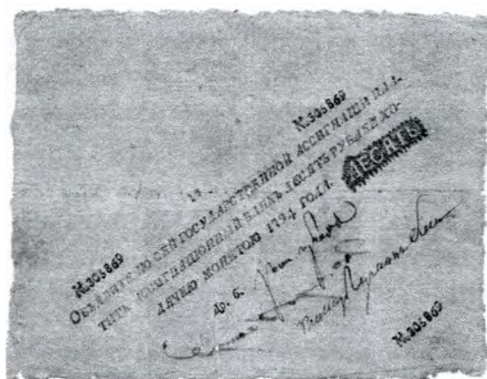

5

6

1. 2. Державний кредитний білет 1839-1843 рр.
(двосторонні паперові гроші реформи Канкріна.
3. Державний кредитний білет номіналом 3 руб. 1856 р.
4. Асигнація номіналом 5 руб. 1821 р.
5. Асигнація номіналом 10 руб. зразка 1818 р. (1818–1843 рр.)
6. Асигнація номіналом 10 рублів 1819 р.

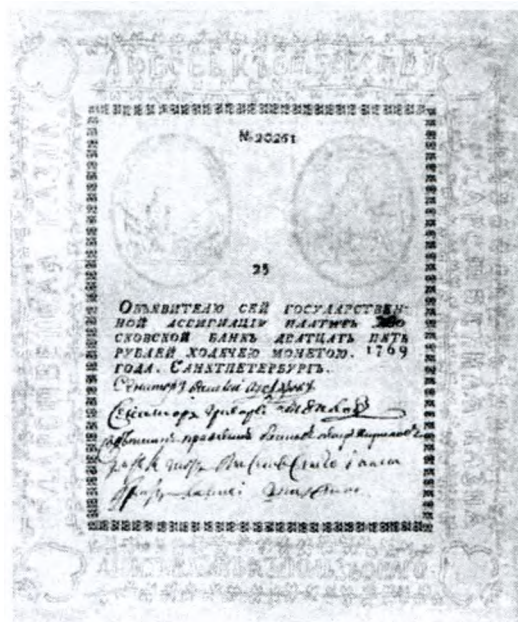
1

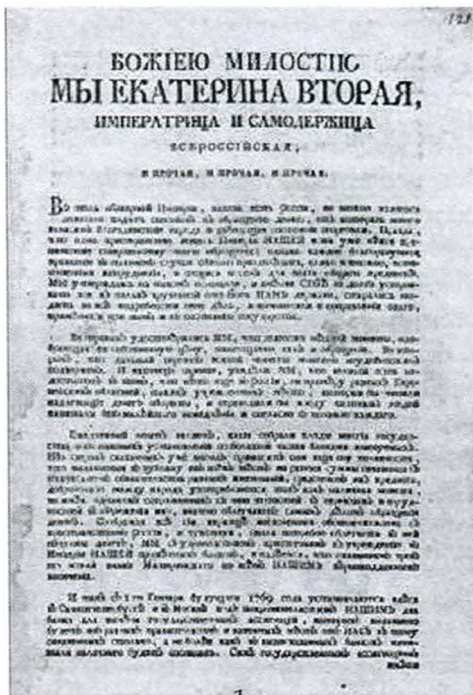
2

3

1. 10 рублів зразка 1794 р. 2 Асигнація 1802 р. номіналом 25 р. 3. Асигнація номіналом 10 рублів 1854 р. 4. Одна з перших російських асигнацій номіналом 25 рублів.

1

2

28 Нолбря 1819 года.

№ 97. Высочайше утвержденное мнение Государственнаго Совета.— О считаніи въ 1820 году при взиманіи таможенныхъ пошлинъ серебрянаго рубля въ 3 рубли 60 копѣекъ ассигнаціями.

Государственный Советъ въ Общемъ Собраніи слушалъ журналъ Департамента Государственной Экономіи, по представленію Министра Финансовъ, о считаніи серебрянаго рубля при приѣмѣ въ пошлину въ 1820 году въ три рубли шестьдесятъ копѣекъ Государственными ассигнаціями и согласно съ Департаментомъ Государственной Экономіи, признавая предложеніе Министра Финансовъ по сему предмету правильнымъ, мнѣніемъ полагаетъ оное утвердить.

Резолюція. Быть по сему.

(1 П. С. З. № 28002.)

3

16 Нолбря 1817 года.

№ 74. Высочайше утвержденное мнение Государственнаго Совета.— О считаніи серебрянаго рубля, при взиманіи пошлинъ въ 1818 году, въ четыре рубля ассигнаціями.

Государственный Советъ въ Общемъ Собраніи слушалъ журналъ Департамента Государственной Экономіи, по представленію Министра Финансовъ, о назначеніи на будущій 1818 г. курса сребряному Таможенному рублю въ четыре рубля ассигнаціями, и согласно съ Департаментомъ Государственной Экономіи, находя предположеніе Министра Финансовъ по сему предмету правильнымъ, мнѣніемъ полагаетъ: съ 1-го Генваря 1818 по 1-е число Генваря 1819 года, при взиманіи Таможенныхъ пошлинъ, съ числа, мѣри и вѣса съ привозныхъ и отпускихъ товаровъ, какъ по Европейской, такъ и Азіатской торговлѣ, считать серебряный рубль равномѣрно въ четыре рубля Государственными ассигнаціями.

Резолюція. Быть по сему.

4

1. Маніфест Катерини II про заснування в Москві та С.-Петербурзі двох банків для разніну асигнацій. 2. Асигнація номіналом 25 руб. 1840 р. 3-4. Законодавчі акти про встановлення курсу асигнацій до срібного рубля для стягнення мита в 1818 та 1820 рр.

1 Іюля 1839 года.

№ 190. Манифестъ. — Объ устройствѣ денежной системы.

Разныя перемены, временемъ и силою обстоятельствъ въ Нашей денежной системѣ произведенныя, имѣли послѣдствіемъ не только присвоеніе государственнымъ ассигнаціямъ, вопреки первоначальному ихъ назначенію, первенства надъ серебромъ, составляющимъ основную Имперіи Нашей монету, но и возрожденіе чрезъ то самое многообразныхъ мажей, въ каждой почти мѣстности различныхъ.

Убѣждаясь въ необходимости положить, безъ всякаго отлагательства, конецъ симъ колебаніямъ, нарушающимъ единство и строиность Нашей монетной системы и влекущимъ за собою потери и затрудненія разнаго рода для всѣхъ сословій въ Государствѣ, Мы, во всегдашней попечительности о пользахъ Нашихъ вѣроподданныхъ, признали за благо принять рѣшительныя мѣры къ пресѣченію происходящихъ отъ сего неудобствъ и къ упрежденію оныхъ на будущее время.

Въ слѣдствіе того, по подробномъ обсужденіи всѣхъ, принадлежащихъ сюда, вопросовъ въ Государственномъ Совѣтѣ, постановляемъ нижеслѣдующее:

1. Въ возстановленіе правила Манифеста блаженнаго памяти Императора Александра I-го, 20 Іюня 1810 года, серебряная Россійскаго чекана монета отнынѣ впредь устанавливается главною государственною платежною монетою, а серебряный рубль, настоящаго достоинства и съ настоящими его подраздѣленіями, главною, непремѣнною законою мѣрою (монетною единицею) обращающихся въ государствѣ денегъ; соотвѣтственно чему всѣ подати, повинности и сборы, а также разныя платежи и штатныя расходы, въ свое время имѣютъ быть исчислены на серебро.

2. При такому установленні сребра главною платіжною монетою, государственнымъ ассигнаціямъ, согласно первоначальному ихъ назначенію, остаются вспомогательными знаками дѣльности, съ опредѣленіемъ ихъ отнынѣ шредъ единократно навсегда постоянного и непремѣняемаго на сребро курса, считая серебряный рубль, какъ въ крупной, такъ и въ мелкой монетѣ, въ три рубля пятьдесятъ копѣекъ ассигнаціями.
3. По сему постоянному и непремѣняемому курсу предоставляется на волю плательщиковъ вносить какъ серебряною монетою, такъ и ассигнаціями:
  - а) всѣ казенныя подати и повинности, земскіе, мірскіе и другіе сборы и всѣ вообще, казною предназначенныя и ей слѣдующіе платежи;
  - б) всѣ платежи по особымъ таксамъ, какъ наприм., почтовымъ и вѣсовымъ деньгамъ, прогонамъ, за соль, за откупныя напитки, гербовую бумагу, паспорта, бандероли и проч. и
  - в) всѣ платежи, слѣдующіе государственнымъ кредитнымъ установленіямъ, Приказамъ Общественнаго Призрѣнія и частнымъ, правительствомъ утвержденнымъ, банкамъ.
4. Равнымъ образомъ и всѣ штатныя расходы, а равно всѣ вообще платежи изъ казны и кредитныхъ установлений и проценты по билетамъ Государственнаго Казначейства и государственнымъ фондамъ, на ассигнаціи неисчисленныя, будутъ производимы по тому же самому постоянному курсу, серебромъ, или ассигнаціями, соображаясь съ наличностію того или другаго рода денегъ.

Маніфест від 1 липня 1839 р. "Об устройстве денежной системы"

Смоленскую, надлежит легчайшими способами привести к тому, чтоб они обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу”²⁵.

Збір подушного розпочався 1766 р.²⁶ Місцеве населення негативно сприйняло введення подушного оподаткування. А. Г. Слюсарський наводить ряд прикладів відвертого саботажу урядового розпорядження мешканцями багатьох населених пунктів на Слобожанщині, яка першою з українських регіонів відчула всі “переваги” імперської податкової системи²⁷. Певне уявлення про фінанси цього краю після поширення на його теренах подушного допомагає сформувати відомість про доходи й видатки у Слобідській губернії 1780 р., згідно з котрою прибуткову частину складали: подушне з військових обивателів і поміщицьких селян в указаних вище розмірах, з міщан — 1 руб. 20 коп., із селян, виноградарів, циган і розкольників — 70 коп., а також процент з оголошеного купецького капіталу. Загалом планувалося стягнути 487 377 руб. 62 ¼ коп.²⁸ На видатки планувалося 303 924 руб. 01 коп., зокрема, 238 763 руб. 90 коп. — на утримання 5 слобідських гусарських полків, 9876 руб. 52 коп. — на окремий слобідський батальйон, 29111 руб. — на цивільне правління губернії, 398 руб. 59 коп. — на ремонт ретраншементу фортець, 13 974 руб. передавалися в державну статс-контору, які витрачалися на утримання слобідської межової контори, 8 тис. руб. — на будівництво канцелярії, 800 руб. — на ремонт Торської та Ізюмської фортець, 1 тис. руб. — на складання інструментального плану і 2 тис. руб. виділялися на утримання медичних чинів²⁹. Як бачимо, бюджет планувався профіцитний, тому П. О. Румянцев-Задунайський асигнує ще 12 тис. руб. для створення присутственних місць у Харківському намісництві³⁰, в яке того ж року була реформована Слобідсько-Українська губернія.

Щодо становища населення Лівобережної України та введення на її теренах подушного оподаткування, то ці питання залишаються відкритими. При наявності окремих напрацювань, а також достатнього джерельного, переважно архівного та законодавчого матеріалу сучасна історична наука ще не виробила єдиного підходу до вирішення зазначеної проблеми. Особливо спірною виглядає хронологія цього складного інкорпораційного процесу. Так, зокрема, відомий російський історик В. Неупокоев, досліджуючи державні податі й повинності селян європейської частини Російської імперії, без посилянь на будь-які джерела стверджував, що на Лівобережній Україні для селян казенних, власницьких і монастирських 1765 р. був запроваджений підвищений подушний збір³¹. Характеризуючи переведення малоросійського (лівобережного) козацтва з подвірного на подушне обкладення, проф. В. Неупокоев використовує вищезгадувану нами доповідь сенаторів князя Шаховського, генерал-аншефа Паніна й таємного радника Олсуф’єва “Об учреждении из всех Слободских полков особой Губернии и о сборе податей на содержа-

²⁵ Сборник Русского исторического общества. — Т. 7. — СПб., 1871. — С. 348; Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1885. — № 1. — С. 36.

²⁶ ЦДІА — Ф. 1710, оп. 1, спр. 1228, арк. 5.

²⁷ Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. — Харьков: Харьковское книжное изд-во, 1964. — С. 430.

²⁸ Підраховано нами на основі: ЦДІА України. — Ф. 1709, оп. 1, спр. 31, арк. 21–22.

²⁹ Там само. — Арк. 21.

³⁰ Там само. — Арк. 21 зв.

³¹ Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII — начале XIX в. / Отв. ред. П. Г. Рынзюнский, АН СССР. — М.: Наука, 1987. — С. 23.

ние и учреждение Слободских легких полков” від 16 грудня 1764 р., згідно з якою на Слобожанщині запроваджувався загальноросійський державний податок — подушне³², а його збір було розпочато 1766 р. Інші сучасні російські дослідники В. Захаров, Ю. Петров та М. Шаціло, розглядаючи питання еволюції оподаткування від Київської Русі до 1917 р., повторюють тезу В. Неупокоева щодо хронології встановлення в Україні російського подушного оподаткування і стверджують, що з малоросійських селян і міщан, починаючи з 1765 р., стягувався подушний збір³³. Спробуємо розібратися, коли ж, власне, російська подушна система оподаткування поширилася на Лівобережну Україну (в офіційному імперському діловодстві — Малоросію) та зробила подальший крок до остаточної інкорпорації.

Однією з характерних рис соціально-економічного розвитку Лівобережної й Слобідської України стала поступова заміна натуральних податків грошовими, причому помітною була тенденція до швидкого зростання останніх на користь скарбниці. Так, ще до 1765 р. не існувало чітко регламентованого державного податку. Він стягувався як натурою, так і грішми, то збільшуючись, то зменшуючись, залежно до умов та господарських можливостей самих посполитих. 1765 р. було запроваджено так званий рубльовий оклад, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсусідки. Проте натуральні податі стягувалися й надалі поряд із грошовими. “От посполитого владений атамана сотенного Николая Ограновича сотни Снетинской села Гонцов... 386 хат... по три чети с хати”, — зазначається у податковій квитанції від 17 березня 1774 р.³⁴ Про життя та податки економічних селян певною мірою можна довідатися з матеріалів “Опису Новгород-Сіверського намісництва” 1779–1781 рр. Наприклад, посполиті “дворцовой экономической конторы” в Чернігівському полку, Понорницькій сотні (486 дворів, а в них 578 хат без урахування 107 козацьких дворів) з 1776 р. обкладалися податком, що становив 40 коп. на рік із двору. Крім того, вони щороку платили в контору 373 крб. 82 коп. “за взятые ими на откуп экономическую винокурню на 12 котлов, четыре шинки, пашенную на 1000 коп. землю и на 12 кол мельниц”³⁵.

1782 р. затверджується єдина для імперії форма податкової квитанції, котра стосувалася як подушного оподаткування, так і інших податей та зборів. У цьому документі записувалося, що “по указу ЕИВ такого то звання, волости или селения такого то, такого то ведомства принято подушных сколько рублей и копеек, накладных сколько рублей и копеек, от такого то званием и именем, которых в казначействе записаны в настольном вступающем реестре такого то года, месяца и числа, под № в приходной окладной такого збора, или в такой генеральной доимочной книге, такого года, месяца и числа, под №”³⁶.

У другій половині 1783 р. травневим іменним указом Катерини II, адресованим Сенатові, на терени колишньої Гетьманщини поряд із Харківським, Могильовським,

³² Об учреждении из всех Слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение Слободских легких войск: Высочайше утвержденный доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 16. — № 12295. — С. 1003–1006.

³³ Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шаццлло М. К. История налогов в России. IX — начало XX в. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — С. 119.

³⁴ ДАПО, ф. 222, оп. 1, спр. 1461, арк. 2.

³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 — 1781). — К., 1931. — С. 24.

³⁶ ЦДДА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 8, арк. 1.

Полоцьким, Ризьким та Виборзьким намісництвами поширюються російські податкові статті, а міста урівнюються у правах³⁷. Умотивовуючи таке реформування оподаткування в названих губерніях, імператриця посиалася “на необходимо нужныя издержки” в них³⁸. Враховуючи той факт, що даний указ надалі стане наріжним каменем податкової політики Російської імперії в українських губерніях, зупинимось на ньому більш детально, а за необхідності наведемо ключові, хоча, можливо, й дещо завеликі цитати.

На Лівобережжі царський указ 1783 р. скасовував існуючий там “рублёвый оклад”. З того часу посполиті чи селяни різних категорій (державні, монастирські, церковні та поміщицькі) мали сплачувати державі по 70 коп. на рік подушного, а державні селяни ще й по 1 руб. оброку з кожної особи чоловічої статі замість “работ и разных других поборов оброка”; з козаків “на содержание военной их службы, вместо прежних неуравнительных поборов, зависевших от воли начальства, в чем они терпели крайнюю тягость, с каждой души мужеска пола по одному рублю по 20 копеек на год”; окрім цього із кожного рубля усіх перерахованих вище подушних зборів належало сплачувати по 2 коп. накладних³⁹. В українських губерніях до податних станів окрім селян потрапили козаки та міщани. Державним селянам, козакам і міщанам надавалося право “по городам, местечкам, селам и деревням подробную разкладку положенных с них доходов, делать самим между собою по состоянию их чрез выбираемых ими поверенных, или разкладчиков, мещанам под наблюдением магистратов или ратуш их, а прочих под надзиранием директора домоводства, коим однакож не стесняют собою добровольного их хозяйственного расположения; а в случае медленности, несогласия или другого затруднения пособствовать им в скорейшем того исполнении: таким же образом и в помещичьих деревнях подробную разкладку установленных с крестьян их податей оставить на распоряжение помещиков по лучшему их хозяйственному усмотрению”⁴⁰. Виходячи з фіскальних міркувань, забороняються переходи селян після ревізії, внаслідок чого українське селянство потрапляє під остаточне закріпачення: “Для известного и верного получения казённых доходов в наместничествах Киевском, Черниговском и Новгород-Северском, и в отвращение всяких побегов к отягощению помещиков и остающихся в селениях обитателей, каждому из поселян остаться в своём месте и звании, где он по нынешней последней ревизии написан”⁴¹.

У той же час на території Чернігівського намісництва мешкали різні категорії населення, котрі залишилися поза увагою травневого указу, зокрема підсусідки, іноземні переселенці та ін. Тому 25 вересня того ж року Сенат видає спеціальний указ, що регулював оподаткування зазначених категорій мешканців. Відповідно до

³⁷ ЦДДА України. — Ф. 1760, оп. 1, спр. 107, арк. 1 зв.

³⁸ О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — № 15724. — С. 907.

³⁹ Там само. — С. 908.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

нього підсудки й місцеві робітники обкладалися подушним на підставі указу від 3 травня, а щодо іноземних вихідців та іновірців, то необхідно було, аби Чернігівська казенна палата "греков, волохов, болгаров, персиян, а также новокрещенных иноверцев поместила по силе именного от 3 мая сего года указа в оклад, смотря по званию каждого, в какое кто из них вступил или впредь вступит, с тем однако же, что если в том не будет ... каких ни будь законных препятствий, или имеются какие привилегии, по которым бы они от платежа по общему установлению окладов изъяты быть могли"⁴². Результати такої, з дозволу сказати, реформи перевершили всі сподівання царських сановників: лише з населення Лівобережної України державна скарбниця замість попередніх 393,4 тис. крб. після 1783 р. почала збирати по 1 млн. 195 тис. крб. на рік⁴³.

Згаданий травневий 1783 р. указ також вносив зміни в систему оподаткування на Слобожанщині. Так, для військових обивателів, які користувалися правом вільного винокуріння та продажу горілки, збільшувалися податкові ставки з 95 коп. до 1 руб. 20 коп. в рік з особи чоловічої статі, а ця ж категорія населення, що мешкала в районах, де не було такого права, мала сплачувати відтепер 1 руб. замість колишніх 85 коп. Підвищувалися ставки подушного й для усіх категорій селян — із 60 коп. до 70 коп.⁴⁴ Якщо в аналізованому вище травневому указі Катерини II податкові новели на теренах колишньої Гетьманщини, Слобожанщині, Могильовській, Полоцькій, Ризькій та Виборзькій губерніях вмотивовувалися необхідними для них видатками, то державний розпис 1785 р. указував, що надходження від нововведених окладних зборів "семи, четыре и шести гривненыя равно как рублевые с однодворцев и сорокаалтынныя"⁴⁵ с мешчан и козаков все без изиятия причислять к общим государственным доходам"⁴⁶, а для місцевих потреб залишалися лише неокладні збори.

Поширення на українські землі російської подушної системи оподаткування викликало певні труднощі в діяльності казенних палат і повітових казначейств на рівні адміністрування нових нетрадиційних для підпорядкованих їм територій і населення податків. Так, зокрема, в листі четвертої експедиції Київської казенної палати до Козелецького повітового казначейства від 19 вересня 1785 р. наголошувалося, що не було майже жодного в губернії повіту, в якому б не виникало проблем із обліком податного населення через його рух, а це призводило до постійних неточностей у підрахунках податкових надходжень, тому палата вимагала від казначейства, "дабы как в окладных книгах так и в месячных ведомостях означемо было сколько именно в какой статье и с которого времени прибудет или убавится душ а с ними оклада и доимки в то число будет взыскано и на которое время и за тем останется в доимке и на которое ж время описывая все о том обстоятельства... во объяснениях означая даже селений и какого именно взыскать и на какой год и сколько велено; подобно ж сему показывать и в доимочных ведомостях"⁴⁷. Недо-

⁴² О сборе податей с греков, волохов, болгаров, персиян и прочих иноверцев, а также с подсу- седков и работников, обитающих в Черниговском наместничестве: Сенатский, 25 сентября 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — № 15833. — С. 1012.

⁴³ Шафонский А. Указ. соч. — С. 40.

⁴⁴ О податях с купечества, мешчан, крестьян и других обывателей... — С. 909–910.

⁴⁵ Алтин — давня російська грошово-лічильна одиниця, відповідав 3 копіякам.

⁴⁶ ДАЧО. — Ф. 366, оп. 4, спр. 2, арк. 10.

⁴⁷ Там само. — Арк. 74 зв.

ліки ревізії 1782 р., що передувала податковим нововведенням Катерини II 1783 р., та рух податних станів спричинилися до виникнення проблем не лише у роботі місцевих фінансових інституцій, а й у намісницьких правлінь, які безпосередньо відповідали за збір податей. Тому вони вимушено займалися й пошуком ревізських душ, які не були покладені в оклад за тим, що записані до інших станів, чи навіть територій. Так, наприклад, на вимогу Чернігівського намісницького правління указом Київської казенної палати козака Євстафія Волкова, котрий був записаний як підданий кафедрального монастиря в хуторі Комаровському Переяславського повіту, відправили до Козелецького повіту, в якому він мешкав раніше, вилучивши його при цьому з переяславських окладних книг, з вердиктом: “в городе Козелец в число козаков к платежу сорокаалтынного оклада причислить”⁴⁸. А поскільки козак Волков був незаконно записаний за монастирем і, відповідно, як посполитий сплачував до казни лише по 70 коп. з накладними подушного, то “до надлежащего по козачьему званию оклада за 2-ю половину 1783 года подушных двадцать пять копеек за 784 и нынешний 785 год по пятидесяти копеек с накладными, то взыскать оних с переяславского кафедрального монастыря за неправильное записание по ревизии означенного козака Волкова в число своих подданных и в доставлении оных в Переяславское уездное казначейство”⁴⁹.

Окрім цього повітові казначейства, безпосередньо відчувши всі вади подушної системи в перші ж роки її запровадження на Лівобережжі та розуміючи, що вона далека від досконалості й потребує значного корегування, зверталися до казенної палати з питанням, “каковым образом на будущий год окладные книги делать, против сего годных ли книг и указов, или же ожидать присылки новых из сей палаты”⁵⁰.

Зростаючі потреби в забезпеченні військ продовольством влада, як завжди, намагалася забезпечити шляхом визискування підданих. Квітневий 1789 р. іменний указ проголошував: “Для обеспечения войск наших, против неприятеля нашего и всего христианства действующих, в пропитании на следующую компанию, повелеваем в наместничествах: Киевском, Черниговском, Новгородско-Северском, Курском, Харьковском, Воронежском и Тамбовском с каждой ревизской души собрать по два четверика муки и по полтора гарнца круп с платежом за то из казны нашей по торговым ценам”⁵¹. Проте ціни, за котрими “скупали” в населення провіант, та з урахуванням, що за нього платили асигнаціями, далеко не відповідали “торговым”.

Ні казенна палата, ні повітові казначейства не могли змінити подушну систему оподаткування, котра пустила потужне коріння у власне російських губерніях з часів її введення. Мешканці ж українських регіонів мусіли змиритися з її вимогами та вчасно сплачувати до державної скарбниці визначені суми податкових платежів, ставки яких для різних категорій населення були різними. Для прикладу наведемо дані за 1794 р. по Переяславському повіту, що належав тоді до Київського намісництва:

⁴⁸ Там само. — Арк. 80.

⁴⁹ Там само. — Арк. 80 зб–81.

⁵⁰ Там само. — Арк. 76.

⁵¹ О сборе в наместничествах Киевском, Черниговском, Новгородско-Северском, Курском, Харьковском, Воронежском и Тамбовском с каждой ревизской души по два четверика муки и по полтора рартца круп: Именный, данный Сенату, 6 марта 1789 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 16750. — С. 14.

Збори з різних категорій населення Переяславського повіту 1794 р.

Таблиця 2.1⁵²

Категорії населення	Кількість душ	Податки і збори	
		руб.	коп.
Купці Переяславської округи	20		
- з капіталів процентних		30	40
Міщани, з них:	821		
- по два рублі		1642	–
- накладних		32	84
Міщани-євреї, з них:	60		
- по чотири рублі		240	–
- накладних		4	80
Козаки, з них:	19906		
- сорокаалтинних		23887	20
- накладних		478	15 ½
Різночинці, з них:	394		
- сорокаалтинних		472	80
- накладних		9	50 ¾
Відставні від служби, з них:	65		
- сорокаалтинних		78	–
- накладних		1	57 ½
Канцеляристи, з них:	87		
- сорокаалтинних		104	40
- накладних		2	13
Посполиті коронні, з них:	266		
- оброчних по рублю		266	–
- подушних семигривенних		186	20
- накладних		9	5
Казенні, колишні монастирські селяни, з них:	2360		
- оброчних по рублю		2360	–
- подушних семигривенних		1652	–
- накладних		80	27
Казенні, колишні монастирські посполиті, з них:	502		
- подушних семигривенних		351	40
- накладних		17	6 ¾
Рангові селяни, з них:	15		

⁵² Складено на основі: ДАКиО. – Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 231 зв, 233 зв, 234 зв, 235 зв, 236 зв, 237 зв.

Категорії населення	Кількість душ	Податки і збори	
		руб.	коп.
- подушних семигривенних		10	50
- накладних		–	21
Власницькі посполиті, з них:	16453		
- подушних семигривенних		11517	10
- накладних		230	64 ½
Підсусідки козацькі, з них:	1561		
- подушних семигривенних		1092	70
- накладних		22	4
Підсусідки різночинські, з них:	1013		
- подушних семигривенних		709	10
- накладних		14	34 ½
Підсусідки священницькі, з них:	41		
- подушних семигривенних		28	70
- накладних		–	58
Підсусідки канцелярські, з них:	703		
- подушних семигривенних		492	10
- накладних		9	94
Підсусідки відставних від служби, з них:	59		
- подушних семигривенних		41	30
- накладних		–	84 ½
Підсусідки селян, з них:	290		
- подушних семигривенних		203	–
- накладних		4	9
Жебраки, з них:	5		
- подушних семигривенних		3	50
- накладних		–	7 ¼
Кріпаки дворові, великоросійської породи люди, з них:	18		
- подушних семигривенних		12	60
- накладних		–	26
Крім того, добавилося із зарахованих з Чернігівської губернії 4 душ доїмки з 1788 р. семигривенної – 19 руб. 60 коп., накладних – 40 руб. ¼ коп., рекрутських складських – 57 руб. 92 коп., 15-копійчаних – 60 коп. і накладних – 1 ¼ коп.			
Всього	44 639	46 349	42

Як бачимо, податкові платежі розподілялися таким чином: купці – 0,06% від загальної суми податкових надходжень, міщани-християни – 3,61%, міщани-євреї – 0,52%, козаки – 52,56%, різночинці – 1,04%, канцеляристи – 0,22%, відставні від служби – 0,17%, підсусідки всіх категорій – 5,20%, різні групи казенних

селян — 10,62%, власницькі селяни — 25,37%, інші категорії — 0,4%. Найбільше до державної скарбниці було надходжень від сплати податей козаками та власницькими селянами, котрі становили найчисельніші групи населення Переяславського повіту, зокрема, козаки — 44,59%, власницькі селяни — 36,89%.

У червні 1794 р. іменним указом Катерини II підвищуються ставки подушного оподаткування для державних і поміщицьких селян. Четвертий пункт цього документа безпосередньо стосувався питань фінансової політики в українських намісництвах. Імператриця, врахувавши всі користі для землеробства, котрі, на її думку, отримували й отримують за царськими милостями поміщики та інші мешканці Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини, наказувала збирати “сверх положеннаго по указу нашему от 3 мая 1783 года в тех губерниях подушнаго сбора, со всех разного звания поселян казённого ведомства и с крестьян помещичьих, с каждой ревизской души по два четвертика ржи и по гарнцу круп, начиная сбор сей со второй половины нынешняго года”⁵³. Аналогічна хлібна подать встановлювалася і для названих категорій мешканців частини Харківської, Воронежської та Курської губерній, де існував вільний продаж алкоголю. А в тих місцевостях Харківського намісництва, де не було вільної торгівлі алкоголем, як і в Орловській, Курській, Воронежській, Рязанській, Тамбовській, Пензенській, Саратовській, Кавказькій, Симбірській, Уфимській, Нижньогородській, Казанській, В'ятській, Тобольській, Тульській, Калузькій, Смоленській і Могилівській губерніях подушне підвищувалося із 70 коп. до 85 коп. Окрім цього державні й поміщицькі селяни мали здавати по “четвертику ржи, и сверх того круп, с первых, по гарнцу, а с последних, с двух душ по гарнцу”⁵⁴. Також із другої половини 1794 р. поширюються хлібні податі й на Катеринославську губернію, де встановлюються на рівні, що був визначений для Київщини, Чернігівщини й Новгород-Сіверщини. Щоправда, з урахуванням того, що мешканці Катеринославщини здали значну кількість хліба в 1794 р., нові податі Катерина II звеліла стягувати вже з наступного, 1795 р.⁵⁵

На підставі урядового розпорядження, починаючи з 1797 р., загальнодержавний податок хлібом у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв також замінювався на грошовий⁵⁶.

Якщо на Лівбережжі (колишня Гетьманщина) та Слобожанщині досить болісно проходили інкорпораційні заходи, запроваджені російським урядом в царині оподаткування, то на Півдні України влада була змушена рахуватися ще й з різними внутрішніми та зовнішніми чинниками. Необхідність упорядкування життєдіяльності регіону, передусім у фіскальній сфері, стає одним із чинників створення Новоросійської губернії. Відповідно до березневого указу 1764 р., надходження

⁵³ О возвышении подушной подати со всех казенного ведомства поселян и помещичьих крестьян: Именный, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17222. — С. 530.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ ІРНБУВ. — Ф. 1, № 2533, арк. 1.

від податей і зборів з її території мали використовуватися для місцевих потреб⁵⁷. Дослідниця адміністративно-територіального устрою Південної України І. Савченко цілком слушно виділяє три характерні риси оподаткування в регіоні: “1) строка-тість установлених державою видів податків; 2) існування традиційних податків, не визначених російським законодавством (*аналіз податкової системи Запорозької Січі здійснений нами вище. – авт.*); 3) наявність пільгових податків, що визначалось існуванням значної кількості “пільгових” категорій населення”⁵⁸.

Значна розпорошеність населення, його постійна міграція змусили владу шукати особливі підходи для провадження податкової політики в регіоні, основним багатством котрого була земля. Тому в Південній Україні “встановлювалася особлива система прямого оподаткування — не з душі, як це було прийнято у Російській імперії, а з землі”⁵⁹. Відповідно до “Плана раздачі земель к их заселению”, що був розроблений сенаторами Микитою Івановичем та Петром Івановичем Панініми й височайше затверджений у березні 1764 р., в Новоросії земля поділялася на три категорії, відповідно до яких й обумовлювалася податкова політика майбутньої Новоросійської губернії: “1) Государственных поселян, с платежём с земли, а не с людей; 2) помещицы, также с платежём с земли; 3) военные ничего не платят”⁶⁰. Подушне сплачували лише однодворці, які мешкали на Українській лінії, військові обивателі сплачували сорокаалтинний збір, а військові поселяни звільнялися від оподаткування⁶¹.

Передбачалося, що після завершення процесу заселення регіону й пільгових років для поселенців, губернія мала в мирний час забезпечувати поселені полки власними доходами, для чого законодавець встановлював такі збори: 1) поземельні з названих вище категорій населення; 2) із шинків; 3) із продажу на ярмарках коней та худоби; 4) з прогону коней і худоби за кордон; 5) із привозу з Криму й Січі до Польщі солі та риби; 6) з привізного з Польщі гарячого вина; 7) з купецьких людей, залежно від торгів; 8) із цехових, залежно від їхнього промислу; 9) із млинів⁶². Указувалося, що після видання цього закону зазначені збори, окрім поземельного, з обкладанням їх помірним окладом збирати й використовувати на будівництво та утримання шкіл, госпіталів, “сиротских и приносных детей домов, лавок и другое казённое, на что в штате сумма не определена; и содержать оные доходы в силу законов о денежной казне”⁶³.

Нагадаємо, що цьому регіонові немислимим збитків на рівні людських та матеріальних ресурсів завдав набіг татар восени 1769 р. На території спустошеного Єли-

⁵⁷ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского; о плане раздачи земель к их заселению: Высочайше утвержденный доклад сенаторов действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных, 22 марта 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 12099. — С. 666.

⁵⁸ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. — С. 138.

⁵⁹ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дис. ... канд. юрид. наук. — Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. — С. 104.

⁶⁰ О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю... — С. 664.

⁶¹ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій. — С. 139.

⁶² О именовании Новосербского селения Новороссийскою губерниєю... — С. 666.

⁶³ Там само.

саветградського пікінерного полку було розміщено новий Молдавський гусарський полк, сформований 1769 р. зі східних романців, греків та представників інших, підвладних Порті, балканських християнських народів, які під час війни 1768–1774 рр. перейшли на бік російської армії. Усім новоприбульцям надавалося право вибору місця поселення: Катеринославська провінція, Малоросія чи Молдавський гусарський полк. Серед переселенців домінували вихідці з двох Дунайських князівств — Молдавії й Валахії, яких у часи тієї ж таки російсько-турецької війни починають переселяти, хоча справедливніше сказати, “переганяти”, на терени Російської імперії, зокрема з Бессарабії та Ханської України, із земель між Дністром та Бутом, у пору, коли ці території опинилися під контролем російського війська. Важке становище населення, яке перебувало у фронтівій зоні, постійі, здирства, грабунки окупаційного війська сприяли урядовим агентам в організації переселення частини місцевих жителів, в основному з Бессарабії, яку в царату не було надій залишити під своєю владою. Річ у тім, що обмежений особовий склад 1-ї армії (35 тис. осіб) жодним чином не дозволяв здійснювати широких наступальних дій, — наявних сил ледь вистачало для забезпечення Молдавії та Валахії від набігів турецьких військ⁶⁴.

Окреслена східнороманська колонізація здійснювалася згідно з резолюцією Катерини II генерал-губернаторові київському й новоросійському, генерал-аншефу Ф. Воєйкову від 21 серпня 1769 р., за якою імператриця дозволяла “части из оных молдавцев селиться в опустошённых от нашествия татар пикинерных слободах Мурзинке и Бешке в части в ротах Жёлтого гусарского полка, но в других способных к их селению местах, имянуя те их селения молдавскими или волоскими слободами и учредя из оных Молдавский гусарский полк по примеру протчих Новороссийской губернии поселённых полков”⁶⁵. Щодо фіскальних особливостей цього міграційного процесу, то Катерина II указувала: “Что касается до требуемой сими выходцами от нас денежной помощи оную на первый случай вы можете им производить на положенной на выходцов для поселения суммы с таким уважением и размером дабы при настоящих обстоятельствах не превзойти ея количности и тем невоспричинствовать казне нашей новой тягости”⁶⁶.

Історія згаданого військового підрозділу й заселення наданих йому територій тісно пов'язані з діяльністю Василя Лупула-Зверева. За успішні виводи “єдиновірних” народів, в основному, молдо-волохів, він отримує звання полковника й очолює Молдавський гусарський полк. Ще будучи майором, В. Зверев став автором трьох “Объявлений” “волоському православному народу”⁶⁷, у котрих мігрантам декларувалося, що ті, хто вступить до гусарського полку, отримає 60 левів на перший час і 20 левів щорічної платні, а також по 30 десятин землі й, а це головне, що “никаких всем волохам будущих в фамилиях податей не платит”⁶⁸.

Влітку 1775 р. царат знищує останні залишки українського автономізму — Запорозьку Січ, а через рік численні податі та збори, що існували на колишніх теренах її Вольностей, за прикладом Гетьманщини замінюються єдиним податком – рубльовим збором, від кожного двору. Ця реформа значно спростила адміністрування

⁶⁴ Ростунов И. И. Генералиссимус Александр Васильевич Суворов: Жизнь и полководческая деятельность. — М., 1989. — С. 169.

⁶⁵ ІРНБУВ. — Ф. 42, № 38, арк. 4.

⁶⁶ Там само. — Арк. 5.

⁶⁷ Орлик В. Міграції. — С. 35.

⁶⁸ ІРНБУВ. — Ф. 42, № 38, арк. 6.

фіскальної політики в регіоні. У грудні 1776 р. на поселен, із котрих формувалися нові гусарські й пікінерські полки, у тому числі й на колишніх запорожців, поширюється загальний поземельний податок⁶⁹. Запорожці, які мешкали по зимівниках, за ініціативою Г. Потьомкіна обкладалися окремим податком — по 3 руб. із зимівника (раніше він стягувався лише з тих запорожців, котрі мешкали на поміщицьких землях)⁷⁰.

Після анексії Кримського ханства Російською імперією у квітні 1783 р. більшість причорноморських і приазовських земель, втративши статус прикордонної зони, стали належати до Катеринославського намісництва, а Кримський півострів, півострів Тамань та землі між Перекопом і кордоном Катеринославського намісництва увійшли до створеної 1784 р. Таврійської області. Окрім названих адміністративно-територіальних одиниць у 1795 р. за ініціативи катеринославського генерал-губернатора створюється Вознесенська губернія, до складу котрої увійшли Херсонський, Елисаветградський та Новомиргородський повіти Катеринославського намісництва, землі, отримані за Яським мирним договором, а також окремі частини Брацлавської губернії.

Російська влада, отримавши Кримський півострів, водночас провадила досить обережну й виважену, а подекуди брутально-колонізаторську політику щодо його населення. Перше переважно стосувалося фінансової політики, свого роду загравання з татарською елітою, друге — земельного питання та феодальної експлуатації. У Кримському ханстві внаслідок частой зміни правителів, котрі намагалися в найкоротші терміни отримати надходження до своєї скарбниці, на початку XVII ст. формується відкупна податкова система, й цілком закономірно провідне місце у фіскальній царині посідають відкупники, котрі тримали ханські землі, ремісниче виробництво, зовнішню і внутрішню торгівлю та інші прибуткові статті, врегульовані шаріатом, який передбачав 4 види податей: закят, ушур, херодж (карадж) і джезіє. Перший стягувався на користь бідних і неімущих, зібрані від нього кошти могли використовуватися для потреб релігійної общини, ведення священної війни та поширення ісламу⁷¹; другий був прямим податком — десятиною із хліба й худоби, котру селяни сплачували хану⁷²; третій — податком із доходів від землеробства й тваринництва, який сплачували всі жителі півострова, незалежно від віросповідання; четвертий — це поголовний податок з немусульманського населення⁷³. Окрім цього існував цілий ряд непрямих зборів, наприклад, із продажу продуктів, забою худоби, укладення шлюбів, за упокій тощо. Російська дослідниця Південної України О. Дружиніна вказувала, що із 345 612 руб. податкових надходжень Кримського ханства 215 тис. руб. складали кошти від міських, митних зборів і промислів⁷⁴. Під час правління останнього кримського хана Шагін-Гірея відкупи,

⁶⁹ Скальковський А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 — 1823. — Одесса: Гор. типогр., 1836. — Ч. 1. — С. 131.

⁷⁰ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій. — С. 142.

⁷¹ Герасимова В. С., Тур В. Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Судейский сборник. — Киев; Судак: Академперіодика, 2003. — С. 37.

⁷² Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1990. — С. 28.

⁷³ Герасимова В. С., Тур В. Г. Система налогообложения... — С. 37–38.

⁷⁴ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. — М.: Издательство АН СССР, 1959. — С. 138.

практично, охопили всі джерела державних доходів. Мабуть, цілком слухна теза В. Саксонова про те, що “на час входження Кримського ханства до складу Росії значна кількість його мешканців була не тільки знедолена веденням війн, епідеміями тощо, а й потерпала від непомірного фіскального пригнічення”⁷⁵. Цікаво, що 1777 р. в руках купців, котрі були підданими Російської імперії, зосереджувалося 85% усіх відкупів⁷⁶, щоправда, сімферопольський дослідник П. Марциновський називає їх усіх “росіянами”, визначивши етнічну приналежність останніх здебільшого за прізвищами, як, скажімо, Адріяс, Пашенко, а то й лише за іменами: Яків Васильович, Дмитро, Михайло⁷⁷.

Після захоплення Кримського півострова перед російською владою, як слушно зазначає Б. Короленко, “постало завдання форсованого утвердження в Криму імперської влади, адже місцеве населення, за винятком угруповання колабораціоністів з середовища знаті, було неприхильно налаштованим до росіян”⁷⁸. З цієї причини царат після поширення своєї влади на півострові звільняє його населення від військових постойів і рекрутських повинностей, котрі були найтяжчими в імперії. Крім того надає таврійській еліті — мурзам — усі права й привілеї російського дворянства, а для населення встановлюється традиційна “десятина” від урожаю і “сороковина” на утримання мечетей та мусульманського духовенства⁷⁹. Щодо відкупних статей, то російський уряд залишив у Криму лише дві, традиційні для російської фінансової системи, — на сіль і вино, котрі, відповідно, зосереджуються в руках обер-директора митниць Таврійської області, грека Мавроєні, та елисаветградського купця Красногразова⁸⁰.

Колонізаційна політика імперської влади на півострові, особливо в земельному питанні, стала одним із чинників масової еміграції кримськотатарського населення до Туреччини — близько 40 його відсотків залишили свою батьківщину лише протягом 1783–1796 рр.⁸¹ Проте кримські татари, на відміну від населення інших інкорпорованих територій, не були покріпачені кримськими і російськими вельможами, а зараховувалися до стану державних селян. Відомості Таврійської обласної казенної палати за 1795 р. називають кримських татар серед неподатних і тимчасово звільнених від подушного оподаткування станів населення⁸².

Доходи Таврійського півострова, як й інших територіально-адміністративних одиниць Півдня України, використовувалися для задоволення місцевих потреб, за рішенням керівника краю. Ситуацію змінив іменний указ Павла I від 14 листопада 1796 р., у котрому наголошувалося: “Доходы Екатеринославской и Вознесенской

⁷⁵ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення. — С. 141.

⁷⁶ Марциновский П. Н. Доходная часть бюджета крымского ханства в 1777–1783 гг., по материалам “Камерального описания Крыма” // Культура народов Причерноморья. — 2001. — № 20. — С. 103.

⁷⁷ Там само. — С. 101–103.

⁷⁸ Короленко Б. А. Инкорпорация Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. — С. 9.

⁷⁹ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. — С. 93–94.

⁸⁰ Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення. — С. 145.

⁸¹ Короленко Б. А. Инкорпорация Криму. — С. 10.

⁸² Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4. — С. 125.

губерний и области Таврической, предоставленные до сего единственному распоряжению тамошняго генерал-губернатора, повелеваем присоединить отныне к общим государственным доходам, на основании правил о казённом управлении”⁸³. Таким чином було покінчено з певною фінансовою незалежністю Південної України.

У червні 1797 р. Павло I після затвердження доповіді Експедиції державного господарства скасовує збір за випас худоби на казенних землях, установлений ще ханами, котрий давав щорічно до державної скарбниці в середньому 10–12 тис. руб., вказуючи, що “сія трата несравненно вознаградиться должна произведениями, от свободного скотоводства получаемыми, коими довольствоваться будут домашния в государстве фабрики, мануфактуры и заводы; остающиеся же избытки в разных произведениях, вывозом в чужие края по Чёрному морю, увеличат государственную прибыль, в пошлинном сборе получаемую”⁸⁴. Окрім цього для розвитку торгівлі в регіоні кримський порт Феодосія 1798 р. отримує на 30 років статус порто-франко.

У кінці XVIII ст. для державних, палацевих та економічних селян Півдня України паралельно існували три види прямого оподаткування: одні сплачували земельну подать (5 коп. з дес.), інші — по 1 руб. від хати⁸⁵, а ще інші - оброк та подушне. За винятком оброку аналогічним було оподаткування для поміщицьких селян: поземельне (2 коп. з дес.) чи 1 руб. від хати, або подушне (70 коп.). Земельна подать (5 коп. з дес.) стягувалася і з військових поселенців. Щодо міщан та цехових, то у Катеринославському намісництві вони сплачували сорокаалтинний збір або податок з двору, котрий з 1784 р. був збільшений до 2 руб., частина зазначених категорій населення сплачувала відсоток з капіталу⁸⁶.

За даними 1801 р., державні й економічні селяни Південної України сплачували лише подушне та оброк, а поміщицькі — подушне. Земельна подать поряд із оброком та подушним стягувалася лише з військових поселенців до 1817 р., коли внаслідок утворення військових поселень на Півдні України ліквідовувалися останні залишки особливостей оподаткування в цьому регіоні.

Четвертим українським регіоном, котрий потрапив у сферу російської фінансової політики, стає Правобережна Україна, яка в результаті другого й третього поділів Польщі відійшла до імперії Романових⁸⁷, а на її теренах 1793 р. виникають Брацлавське та Ізяславське намісництва (останнє 1795 р. було поділене на Волинське й Подільське).

⁸³ О присоединении доходов Екатеринославской и Вознесенской губерний и области Таврической к общим государственным доходам: Именной, данный Сенату, 14 ноября 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 117551. — С. 5.

⁸⁴ О сложении в бывшей Таврической области сбора за пастьбу скота на казенных пажитях и об учреждении в том краю овчарного завода настоящей испанской породы: Высочайше утвержденный доклад Экспедиции государственного хозяйства, 20 июня 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 180091. — С. 70

⁸⁵ По 1 руб. з хати сплачували козаки, їхні помічники та підсусідки.

⁸⁶ Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій. — С. 143.

⁸⁷ Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. — М.: Русская книга, 1992. — С. 140–148.

У квітні 1795 р. через неврожайний попередній рік мешканці Пінського, Давидгородського, Мозирського, Овруцького, Радомишлецького, Думбровицького та частково Корецького, Житомирського й Ровенського округів звільнялися від хлібного збору, встановленого іменним указом Катерини II 23 червня 1794 р., до окремого височайшого розпорядження, а замість нього імператриця повеліла “собирать сверх бывшего семигривеннаго оклада положенныя тем указом деньгами по 30 копеек с души”⁸⁸.

1795 р. подушне поширюється на частини приєднаного від Польщі, за останнім її розподілом, Правобережжя, на території якого до того часу існувало традиційне подимне, хоча повністю справляння нового для населення податку розпочалося з 1 січня 1797 р. Маніфест Катерини II “О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединённых областей в частях бывшего Волынского, Хельмского, Бельского и Русского воеводств” від 13 липня 1795 р. проголошував: “Ныне же во изъявление перваго знака истиннаго материнского нашего о них попечения, и паче во все милостивейшем уважении, что обитатели новоприсоединённых ныне земель во время последних в Польше буйств и мятежей не покорялись злонамеренных зачинщиков внушениям и пребывали в мире, высочайше соизволяем: со всякого состояния людей тамо живущих, казённых окладных доходов в течение настоящего и будущаго до 1-го генваря 1797 года не собирать и не взыскивать, исключая из сего единственно те неокладные и другие доходы, кои платежём их Короне зависят от собственной воли каждого, яко произвольные и ни кому в тягость быть не могущие”⁸⁹.

⁸⁸ Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 12 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17316. — С. 661.

⁸⁹ О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединённых областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Маніфест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17356. — С. 730.

2.3. Державні фінанси та податі в Російській імперії у XVIII – на початку XIX ст.

Основи податкової системи Російської імперії у XIX ст. були закладені реформами Петра I в галузі прямого оподаткування, адже саме прямі податки посідали провідне місце в тогочасному бюджеті. Проте діюча у XIX ст. система була далекою від петровської тези, що “никакого государства в свете нет, которое б наложенную тягость снестъ не могло, ежели правда и равенство в податях и расходах осмотрено будет”⁹⁰. Після подушного перепису 1718 р. податі від сохи, як й інші окладні збори, з 1724 р. замінюється подушною податтю, новою податною одиницею стає “ревизька душа”, а всі піддані поділяються на служилих і податних; до останніх належали особи, що обкладалися подушним, вони й становили податні стани. “Понеже указали мы все армейские и гарнизонные полки, как от квалерии, так и инфантерии разположить на число душ мужеского пола, и содержать оные зборными с тех душ денгами... С каждой мужеского пола души, которые по нынешней переписке и по свидетельству штап офицеров явились земскому комисару велено собирать на год, по семидесяти по четыре копейки, а на треть года на первую и вторую по двадцати по пяти, а на третью по двадцати по четыре копейки: а больше того ни каких денежных и хлебных податей и подвод неимать, и платить неповинны...”⁹¹.

Вище зазначалося, що на українські терени подушне поширюється за часів Катерини II, саме при ній уперше підвищуються і ставки оподаткування. Так, відповідно до указу від 23 червня 1794 р., вони, залежно від категорій губерній, становили 85 коп. і 1 руб.⁹². Для губерній, в яких ставки оподаткування були меншими 1 руб., зокрема в “Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Воронежской, частию Саратовской и Тамбовской и в станицах Войска Донского”⁹³, встановлювалися хлібні збори на основі тієї ж подушної системи⁹⁴, які з 1797 р. замінювалися грошовими “по той самой цене, какая при учреждении сей подати положена в платежу на поселян оной неподверженных”⁹⁵. Однак у правобережних губерніях, в яких до того часу існувало традиційне подимне, справляння нового для населення податку в повному осязі розпочалося з 1 січня 1797 р. Маніфест Катерини II “О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединённых областей в частях бывшего Вольнскаго, Хельмскаго, Бельскаго и Рузскаго воеводств” від 13 липня 1795 р. проголошував: “Ныне же во изъявление перваго знака истиннаго материнского нашего о них попечения, и паче во все милостивейшем уважении, что обитатели новоприсоединённых ныне земель во время последних в Поль-

⁹⁰ Леонгардт А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. — СПб, 1869. — С. 47.

⁹¹ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Т. 4. — М.: Юридическая литература, 1986. — С. 202–203.

⁹² Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — С. 245.

⁹³ Об отмене подати, собираемой с поселян хлебом, и о собирании, вместо оной, в казну деньгами по 15 коп. за каждый: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 17628. — С. 226.

⁹⁴ ДАКиО. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 302.

⁹⁵ ДАВАРК. — Ф. 567, оп. 1, спр. 567, арк. 1.

ше буйств и мятежей не покорялись злонамеренных зачинщиков внушениям и пребывали в мире, высочайше соизволяем: со всякого состояния людей тамо живущих, казённых окладных доходов в течение настоящего и будущего до 1-го января 1797 года не собирать и не взыскивать, исключая из сего единственно те неокладные и другие доходы, кои платежём их Короне зависят от собственной воли каждого, яко произвольные и ни кому в тягость быть не могущие”⁹⁶.

За 34 роки царювання Катерини II видатки на внутрішнє управління збільшилися у 5,8 раза (у 2,6 раза — на армію й у 5,3 раза вони зросли на утримання двору)⁹⁷. Іван Бліох, автор фундаментального дослідження “Финансы России XIX столетия. История — статистика” зазначав, що головними чинниками хронічної дефіцитності російських бюджетів були “почти непрерывные внешние войны на юго-западных и южных окраинах, содержание больших армий, умножение членов государственного состава, значительное число всякого рода фаворитов и, наконец, непомерные выпуски ассигнаций”⁹⁸. Для покриття бюджетного дефіциту 1769 р. уряд змушений був вдатися до позик у зарубіжних кредиторів, зокрема в нідерландських та італійських банкірів⁹⁹, а також до випуску асигнацій на суму 17 млн 841 тис. руб. Усього за час правління Катерини II було випущено асигнацій на суму 157 млн руб., а їхній курс не сягав навіть 70 коп. У той же час ці негативні тенденції супроводжувалися зростанням державних видатків майже у п'ять разів — із 16,5 млн руб. до 78 млн руб.¹⁰⁰. Ще більше підривали фінансовий стан країни корупція та казнокрадство, поширені серед вищих чиновників. Майбутній імператор Олександр I зазначав: “Непостижимо, что происходит; все грабят, почти не встретишь честного человека”¹⁰¹. Важко не погодитися з тезою І. Бліоха про те, що “наследство, которое досталось императору Павлу I, восшедшему на престол 6 ноября 1796 года, в финансовом отношении было бы отчаянное, даже для монарха, более подготовленного к искусству управлять государством”¹⁰². У грудні 1797 р. Павло I ще більше посилює фіскальний тягар для населення: “Повелеваем собирать со всех поселян казённого ведомства и с помещичьих крестьян сверх установленного по указу 1794 года июня 23 подушного оклада, еще по 26 копеек с каждой души мужеского пола, включая тут и те 15 копеек, кои указом нашим от 19 сентября сего

⁹⁶ Оневзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Вольнского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17356. — С. 730.

⁹⁷ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). — М.: Госфиниздат, 1954. — С. 18.

⁹⁸ Бліох І. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. — С. 49.

⁹⁹ История финансового законодательства России: Учебное пособие / Серия “Экономика и управление”. — М.: ИКЦ “МарТ”; Ростов-на-Дону: Издательский центр “МарТ”, 2003. — С. 24.

¹⁰⁰ Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. — М.: ООО “Издательство Астрель”; ООО “Издательство АСТ”, 2004. — С. 78–79.

¹⁰¹ Цит. за: Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. — С. 79.

¹⁰² Бліох І. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — С. 53.

1797 года определены, и разумея в том же числе накладные из 2 копеек на рубль, которые по расчислению на сию накладку приходили бы¹⁰³.

Наприкінці XVIII ст. майже вся територія України, а саме Лівобережжя, Правобережжя й Південь, попри збереження за ними певних особливостей оподаткування, були включені до фінансової системи Російської імперії. Фінансові надходження з українських губерній стають складовою загальнодержавних доходів, а населення поділяється на податні й неподатні стани. Аналіз державних розписів (бюджетів) цього періоду свідчить, що більше половини державних надходжень складали прямі (окладні) податки з населення. Так, наприклад, згідно з опублікованим відомим російським ученим кінця XIX – початку XX ст. Т. Локтем державним розписом на 1797 р., річний прибуток імперії складав 63673194 руб. 64 ½ коп., з яких прямі податі становили 33 150 580 руб. 82 ¼ коп. (52,07%). До них, зокрема, належали: податі з купецького капіталу – 1 075 526 руб. 24 коп. (1,70%); подушне з міщан – 1 314 529 руб. (2,06%); подушне з козаків і військових обивателів, що мали право на винокуріння, – 1 049 068 руб. 30 коп. (1,65%); подушне з інших категорій селян – 14 390 053 руб. 43 ¾ коп. (22,60%); оброчні збори з різних груп державних селян – 14 707 921 руб. 95 ½ коп. (23,10%); накладні по 2 коп. з рубля (з подушної податі й оброчного збору) – 613 481 руб. 89 коп. (0,96%). Державна скарбниця також отримувала 18 089 393 руб. 58 ½ коп. (28,41%) від питних відкупів, 753 806 руб. 59 ¼ коп. (1,18%) з оброчних статей, 5 978 289 руб. 81 ¼ коп. (9,39%) митних зборів, 841 947 руб. 81 коп. (1,32%) соляного доходу, 1 426 484 руб. 52 ½ коп. (2,24%) з гірничих заводів і 3 432 691 руб. 47 ¾ коп. (5,39%) від інших неокладних зборів¹⁰⁴.

Як бачимо, більше половини державних надходжень – 52,06% – складали прямі (окладні) податки з населення. Окрім цього було ще близько 2 502 132 руб. 26 коп. місцевих зборів, що залишалися на місцях і використовувалися в тому числі і для фінансування загальнодержавних потреб: утримання апарату управління, поліції, розквартирування військових частин, опалення військових об'єктів тощо. Бюджетні надходження розподілялися між різними відомствами. Так, із запланованих 63 673 194 руб. 64½ коп. на військове відомство виділялося 20 млн руб., на морське – 5 млн руб., на цивільне – 6 млн руб., по 1 млн руб. – імператриці, уділам, імператорській сім'ї, іноземному департаментові, духовному штату, 3 млн 650 тис. руб. – на кабінет її імператорської величності, 3 млн 600 тис. руб. на її двір і 1 221 762 руб. виділялися на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії, 1 млн 673 тис. руб. – на тимчасові пенсії, 1 млн 200 тис. руб. на будівлі й водні комунікації, 6 млн руб. на сплату зовнішніх боргів, по 3 млн на сплату внутрішніх боргів і на знищення асигнацій і 4 328 432 руб. залишку спрямовувалися на інші на-

¹⁰³ О собирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по ¼ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особой бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 24. – № 18278. – С. 848.

¹⁰⁴ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – С. 106–107.

гальні потреби¹⁰⁵. Тобто, навіть у досить приблизному розписі державних видатків близько 39,26% з них призначалися на військові потреби, і це без урахування коштів, що витрачалися з місцевих бюджетів і натуральних повинностей населення губерній, у яких дислокувалися військові частини й флоти; а близько 21%, сумарно, — на утримання імператорського двору. Аналізований нами розпис 1797 р. свідчить про відсутність точних розрахунків видаткової частини, особливо це стосувалося військового відомства й імператорського двору. Єдиною статтею, що була обрахована з точністю до рублів, були видатки на училища, виховні будинки, лікарні й штатні пенсії. Усі інші цифри, як правило, округлялися до мільйонів рублів, що свідчить про досить приблизні підрахунки й підгонку їх під дохідну частину. Так, навіть близько 14,13% державних доходів планувалося витратити на погашення внутрішніх і зовнішніх запозичень влади. Проте історія свідчить, що насправді мало місце зростання державного боргу, адже протягом 1797–1800 рр. було взято в борг 18 126 000 руб.¹⁰⁶ Заплановані фіскальні надходження, зазвичай, не виконувалися, адже існували значні податкові заборгованості населення. Так, зокрема, лише по Малоросійській губернії недоїмка за 1800 р. і попередні роки складала 224 988 руб. 91 ¼ коп., а за першу половину 1801 р. вчасно не було внесено 1 102 371 руб. 17 ¾ коп.¹⁰⁷

Початок ХІХ ст. не покращив стан фінансової системи імперії, продовжувалися негативні тенденції ХVІІІ ст. Державний розпис, як і в попередній період, мав значний дефіцит, котрий у першому десятиріччі ХІХ ст. складав 390 млн руб. Державні видатки й надалі не відповідали доходам. Це було характерним як для держави в цілому, так і для окремих її регіонів зокрема. Дохідна частина державного розпису, як і раніше, складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Наприклад, 1804 р., перші три перераховані вище статті становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10%. Проте така ситуація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в Таврійській губернії найбільші надходження до бюджету давали доходи від продажу солі з соляних озер — 48,35%, оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем — 15,57%, митні платежі — 8,41%, а подушна подать разом з оброчними зборами — 8,39 % усіх платежів¹⁰⁸.

Структуру бюджетних надходжень початку ХІХ ст. відображає підготовлений М. Сперанським “План фінансів” 1810 р., згідно з яким у Російській імперії вони поділялися на три складові: 1) податі й податки, 2) доходи із казенних капіталів і 3) доходи з державної власності¹⁰⁹. Проте головним методом мобілізації фінансів до державної казни наприкінці першого десятиріччя ХІХ ст. так само, як і раніше у ХVІІІ ст., було стягнення з населення прямих податей і різноманітних зборів.

На початку ХІХ ст. на рівні країни дохідна частина державного розпису (бюджету), як і в кінці ХVІІІ ст., складалася переважно з подушного, оброчних зборів, питного й соляного доходу. Перші три перераховані статті, наприклад 1804 р., становили 63% державних доходів, а митні не перевищували й 10%¹¹⁰. Проте така ситу-

¹⁰⁵ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России. — С. 107–108.

¹⁰⁶ Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России. — С. 109.

¹⁰⁷ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 1, арк. 12.

¹⁰⁸ ДАВАРК. — Ф. 68, оп. 1, спр. 1628, арк. 3–13.

¹⁰⁹ Сперанский М. М. План финансов // У истоков финансового права. — М.: Статут, 1998. — С. 49–50.

¹¹⁰ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (ХІХ–ХХ вв.). — М.: Госфиниздат, 1954. — С. 21.

ація не була характерною для всіх регіонів імперії. Зокрема, в тій же Таврійській губернії надходження від подушного, оброчних зборів і оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем складали лише 21,38%, а митні — 7,36%¹¹¹.

Під час правління Олександра I податковий тиск ще більше посилюється: відповідно до маніфесту від 2 лютого 1810 р. подушне складало 2 руб.¹¹², а згідно з іменним указом від 26 лютого того ж року, даним Сенату в розвиток цього маніфесту, подушне отримувало нову чітко окреслену дефініцію: “Под общим именованіем подушной подати разумелись разные дополнительные сборы, как то: сбор на содержание присутственных мест по указу 27 ноября 1806 года, сбор на продовольствие подъёмных при войсках лошадей по указу 18 декабря 1797 года, и сбор накладных по две копейки на рубль по указу 15 декабря 1763 года. Все сии сборы и при настоящем возвышении подушной подати заключаются в числе двух рублей, на каждую ревизскую душу положенных; а по сему считать оные сборы вообще в количестве двух рублей и более их не взимать”¹¹³. Але через два роки подушне стягують уже за новими ставками. 11 лютого 1812 р. воно “тимчасово” підвищується ще на 1 руб.¹¹⁴, а 1816 р. подушне знову зростає, до нього вводиться додатковий 25-копійчаний збір на облаштування великих державних доріг, який 1818 р. підвищується ще на 5 коп. для розвитку водних шляхів сполучення. Таким чином, протягом 1794–1818 рр. ставка подушного із 0,85 руб. (1 руб.) номінально зростає до 3,3 руб., тобто, майже в чотири рази. У листопаді 1839 р. після переведення усіх податків і зборів, що раніше стягувалися асигнаціями на срібло, подушне становило 95 коп. сріблом¹¹⁵ із ревізької душі, з яких 86 коп. — власне сама подать і 9 коп. накладних на облаштування шляхів сполучення. За цією ставкою подушне сплачували державні селяни, малоросійські козаки та військові обивателі інших губерній, удільні, поміщицькі й приписані до різних відомств селяни. Інші ставки оподаткування були для безземельних панцирних бояр західних губерній, котрі проживали на поміщицьких землях — 2 руб. 09 коп., козаків Чернігівської і Полтавської губерній — 1 руб. 45 коп. (плюс 55 коп. за право вільного винокуріння), магістратських селян Київської губернії — 1 руб. 91 коп., євреїв-землеробів¹¹⁶ — 2 руб. 9 коп., селян Волинської губернії, які входили до складу Острозької ординації, — 70 коп. подушних і 9 коп. накладних. Міщани й цехові сплачували по 2 руб. 29 коп. подушних і 9 коп. накладних, а вільні та робочі люди в містах — 2 руб. подушних і 9 коп. накладних; аналогічною була ставка для вільних людей західних губерній, що мешкали в містах та інших по-

¹¹¹ ДАВАРК. — Ф. 68, оп. 1, спр. 674, арк. 238 зв.–242 зв.

¹¹² О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Маніфест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24116. — С. 57.

¹¹³ О приведении в надлежащее исполнение всех мер, постановленных в 10 пунктах Маніфеста 2 февраля о возвышении податей и налогов: Именной, данный Сенату, 26 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24132. — С. 70.

¹¹⁴ О преобразовании Комиссии погашения долгов: Маніфест, 11 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24992. — С. 184.

¹¹⁵ О переложении на серебро разных податей сборов: Именной, данный Сенату, опубликованный 19 ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12867. — С. 839.

¹¹⁶ У Вітебській, Київській і Подільській губерніях вони перебували в міщанському окладі, а в Херсонській сплачували земельну подать у розмірі 4 ½ коп. з десятини і 14 коп. накладних, у Чернігівській губернії — подушних 95 коп. і 2 руб. 29 коп. оброчних.

селеннях¹¹⁷. Наступне підвищення ставок цієї податі відбулося 1862 р. і для різних категорій податних станів в українських губерніях становило: 1 руб. з державних селян та іноземних поселенців; 15 коп. із менонітів та інших колоністів, які мали 14 коп. подушних; 90 коп. із кримських татар; 1 руб. 52 коп. із козаків і 2 руб. 20 коп. із вільних людей і євреїв-землеробів¹¹⁸. Подушне так само, як інші загальнодержавні податки та збори, сплачувалося в грошовій формі, щоправда, інколи траплялися й винятки з правил. Під час воєн, зокрема російсько-турецьких 1806–1812 рр. і 1828–1829 рр. частини губерній України податі збиралися продовольством, а не грошми. Однак така ситуація дійсно була винятковою.

Порівняємо структуру податкових надходжень до державного бюджету на початку й у середині 30-х років XIX ст. в різних регіонах Російської імперії. Для прикладу візьмемо одну південну губернію, зокрема Катеринославську, та одну південно-західну, а саме Київську.

Таблиця 2.2

**Структура податкових надходжень
Катеринославської та Київської губерній 1831–1835 рр.¹¹⁹**

Види податкових надходжень	Катеринославська губернія (в руб.)		Київська губернія (в руб.)	
	1831 р.	1835 р.	1831 р.	1835 р.
Прямі податки	1 461 236,83	1 409 124,20	3 435 00,44	3 845 686,89
Питні казенні відкупи	1 530 600	2 124 400	461 800	немає даних
Неокладні збори (оброчні статті, гербовий папір, паспорти, мита та ін.)	2 325 72,811*	3 078 141,832**	982 733,95	немає даних
Разом	5 317 009,64	6 611 666,03	4 880 74,39	немає даних

* У тому числі 1 741 807,24 руб. митних зборів.

** У тому числі 2 220 774,58 руб. митних зборів.

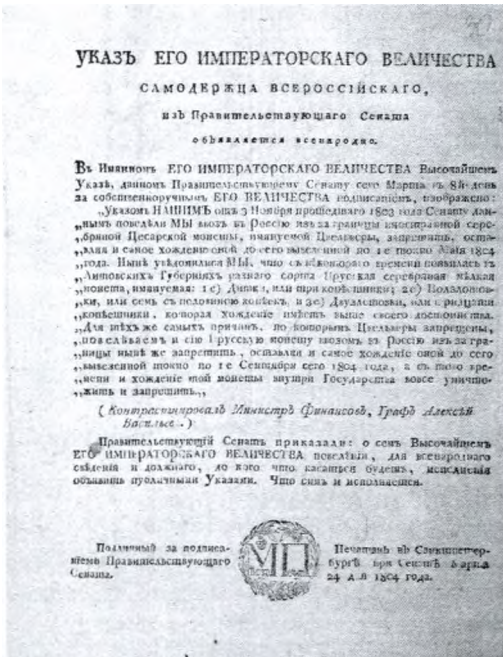
Як бачимо, в 1831 р. доходи Катеринославської губернії порівняно з прибутками Київської були більшими на 436 635,25 руб. (8,21%). Це при тому, що значна частина населення попереднього регіону мала податкові пільги й не сплачувала податків узагалі чи частково, що позначилося на структурі надходжень. Так, прямі податки складали 24,48% фіскальних платежів Катеринославщини у той час, як на Київщині ця цифра сягала 70,40%, а середній показник у державі 1832 р. був на рівні 36,6%¹²⁰. У Катеринославській губернії переважав так званий “питний дохід” – 28,78% усіх її прибутків; а в Київській губернії – лише 9,46%. У 1835 р. спо-

¹¹⁷ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 199–200.

¹¹⁸ ДАХаО. — Ф. 31, оп. 142, спр. 1806, арк. 34.

¹¹⁹ Складено на основі: ДАОО. — Ф. 1, оп. 151, спр. 118, арк. 29–36, 37; арк. 18, 10; арк. 206–207.

¹²⁰ Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона. — Т. XXVIIа (54). — СПб., 1899. — С. 198.

Указ від 24 березня 1804 р. про заборону ввезення на територію імперії та використання в обігу іноземних срібних монет

101 890 руб. 55 коп. сріблом і 6 645 042 р. 58¼ коп. асигнаціями¹²¹.

У зв'язку з відсутністю реформування в країні бази оподаткування у 1840-х рр. зберігалось процентне співвідношення державних доходів. Якщо в середині 30-х років XIX ст. у Подільській губернії прямі податі складали 53,36%, то в другій половині 1840-х рр., зокрема 1848 р., доходи по цій губернії були такими: 1 744 371 руб. 18 коп. — надходження від орендних, старостинських, казенних і поєзуйтських маєтків, поєзуйтських і погаліційських капіталів та інших статей державних маєтностей, 1 082 540 руб. 7 коп. — від прямих податей, 348 125 руб. — від винних відкупів і мит, 25 тис. руб. митних зборів, 2420 руб. — від Острозької ординації, 160 руб. за пробу золота й срібла і 379 794 руб. 77¾ коп. інших зборів, у тому числі й процентів від наданих кредитів. Тобто відсоток надходження від прямих податей майже не змінився і становив 54,05%.

Наведені дані переконують в тому, що подушне в кінці XVIII – середині XIX ст. було одним з основних джерел наповнення державної скарбниці Російської імперії. Саме подушне було становим феодальним податком, який справлявся із сільських обивателів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, вільних поселенців різних найменувань, а також міщан¹²², цехо-

стерігається збільшення надходжень до державної скарбниці, проте на Київщині зростає сума прямих податків, що пояснюється збільшенням кількості ревізських душ у губернії за результатами перепису 1833 р., а на Катеринославщині значно зростають надходження від питних і неокладних, зокрема митних зборів. На жаль, немає даних щодо інших доходів Київської губернії за 1835 р., проте є відомості по іншій губернії генерал-губернаторства, зокрема Подільській, яка в економічному відношенні була подібною до Київської. Усі види прямих загальнодержавних податей складали 3 645 105 руб. асигнаціями і 26 087 руб. сріблом, надходження від оподаткування виробництва й торгівлі алкоголем давали 1 245 950 руб., 1 753 987 руб. 48¼ коп. асигнаціями, а 75 803 руб. 55½ коп. сріблом становили різні неокладні збори, з яких до 151 374 руб. 47 ¼ асигнаціями були доходи від конфіскованих і секвестрованих маєтків, а загальний дохід Подільської губернії 1835 р. становив

¹²¹ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1807, арк. 236, 287–289 зв.

¹²² 1775 р. від нього звільняється купецтво, для якого встановлюються гільдійські мита.

вих та робочих людей у містах¹²³ (детальніше характеристики кожної із зазначених груп населення тогочасної України та їх фінансові взаємовідносини з державою розглянемо далі). За даними, що наведені міністром фінансів Є. Канкриним в "Короткому огляді російських фінансів за 1838 р.", усе населення імперії на той час становило 52 133 872 особи, з якого 23 013 556 осіб податних станів були чоловічої статі¹²⁴, тобто 44,14% підданих представляли платниками окладних (прямих) податей. У дев'яти українських губерніях цей показник в середньому становив 43,64%, зокрема 45,76 % — у Волинській, 46,25 % — Катеринославській, 46,95% — Київській, 46,75% — Подільській, 47,15% — Полтавській, 44,09% — Таврійській, 36,91% — Харківській, 27,06% — Херсонській і 47,47% — у Чернігівській губернії.

Подушне стягувалося у визначених законодавцем розмірах із ревізьких душ, що числилися в сільських чи міських товариствах під час останнього перепису населення — ревізії, коли всі особи чоловічої статі податних станів вносилися до так званих "ревізских сказок". Такого роду ревізії проводилися відповідно до височайших маніфестів та указів, які містили правила проведення переписів. Перша ревізія, що розпочалася за Петра I, закінчилася, ймовірно, не раніше 1727 р., друга проводилася в 1742 р., третя — в 1761–1767 рр., четверта — в 1781–1787 рр., п'ята — в 1794 р., шоста — в 1811 р., сьома — в 1815 р., восьма — в 1833 р., дев'ята — в 1850 р. й десята — в 1856 р. Отже, в досліджуваній період пряме оподаткування в імперії проводилося на підставі результатів останніх шести ревізій. Як бачимо, між ревізіями були значні й нерівномірні часові розриви¹²⁵, які, безумовно, супроводжувалися рухом певної кількості населення. Зазвичай цей показник не брався до уваги, отже, й не забезпечував зменшення сум податкових зобов'язань громад¹²⁶ при їх визначенні на наступний рік, хоча траплялися й винятки. Зокрема, відповідно до п. 2 іменних указів Павла I від 8 й 23 лютого 1799 р. із подушного окладу вилучали померлих від епідемії, що лютувала в Подільській і Волинській губерніях¹²⁷. У березні 1804 р. Сенат розглядав подання державного казначея Ф. Голубцова, підготовлене ним на основі відношення від волинського віце-губернатора П. Грохольського, в якому йшлося про те, що під час останньої ревізії частина поміщицьких селян записалася в міщанський оклад. Окрім того в оклад у статусі вільних осіб були записані іноземні піддані, котрі на момент ревізії перебували в наймах за контрактом у поміщиків та селян, а після

¹²³ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 4.

¹²⁴ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. — СПб., 1880. — С. 148.

¹²⁵ Через війну 1812 р. шоста ревізія залишилася незавершеною, а з урахуванням того, що війна мала негативні наслідки для людських ресурсів імперії, влада змушена була достроково провести сьому ревізію 1815 р.; за її наслідками податі стягувалися, починаючи з II півріччя 1816 р.

¹²⁶ Не враховувалися померлі, втікачі, а також особи, переведені в неподатні стани.

¹²⁷ О продолжении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразительной болезни и об исключении умерших от оной из подушного оклада: Именной, данный Сенату, 8 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18851. — С. 554; О распространении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразительной болезни, на селения Волинской губернии: Именной, данный Сенату, 23 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18869. — С. 573.

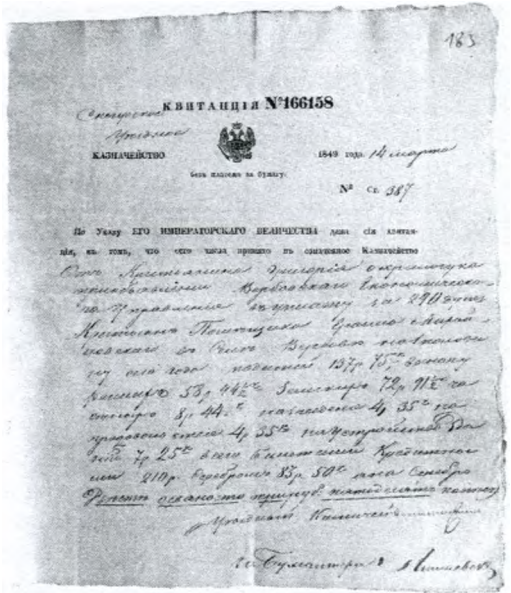
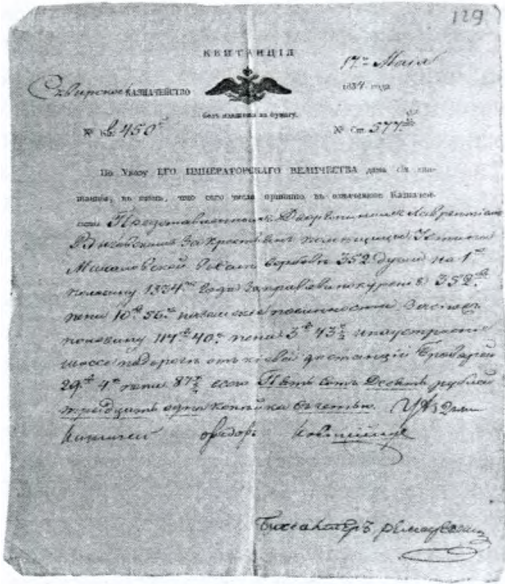
завершення терміну найманих робіт невідомо куди зникли й, зрозуміло, не збиралися сплачувати покладене на них подушне. Таким чином по губернії накопичувалася значна недоїмка, яка розверстувалася на наявних членів громад або числилася на міських магістратах. Для вирішення означеної проблеми пропонувалося повторити прецедент, що мав місце в грудні 1802 р. у Курляндській губернії, коли було проведено нову ревізію вільних людей. Сенат підтримав таку пропозицію, і незабаром п. 2 указу “Про перепис вільних людей по Волинській губернії” регламентував: “...отлучившихся и другими случаями выбывшими, чтобы они в тягость наличным не были, из оклада исключити”¹²⁸. В останньому випадку урядовці зробили виняток із загального непорушного правила, вмотивовуючи його ще й тим, що на Волині ревізія проводилася вперше й була незвичною для багатьох її жителів.

Після повернення в російське підданство задунайських козаків на чолі з Йосипом Гладким (1828 р.) влада знову була змушена на законодавчому рівні застосувати механізм виключення з ревізії. У даному разі це стосувалося поміщицьких селян-утікачів, котрі належали до колишніх запорожців, що повернулися в імперію. У березні 1829 р. видається указ з прописаним “височайшим повелінням” про те, що поміщикам чи іншим відомствам, “кои бы нашли, или впредь найти могли между возвратившимися в подданство России запорожцами людей, прежде от них бежавших” заборонялося “требование о возвращении сих людей в первобытное состояние”; окрім цього Микола I наказав таких осіб виключити з ревізії й, відповідно, звільнити від оподаткування¹²⁹.

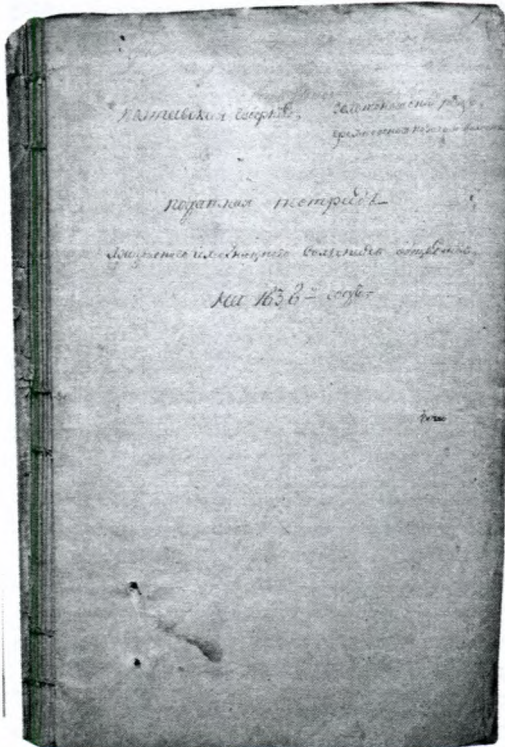
Щодо правил для проведення чергових ревізій, то найбільш вдалими були представлені в маніфесті від 16 червня 1833 р. Саме ці правила містили найдетальніший перелік тих категорій населення, що підлягали, а також тих, які не підлягали переписові. За цими правилами визначалася 21 категорія підданих, яких належало внести до ревізьких казок, зокрема: 1) купці всіх гільдій, що переходили в міщанство, за винятком почесних громадян, міщани, приписані до міст, робочі й вільні люди, громадяни західних губерній із шляхти; 2) поселяни всіх найменувань; 3) фурмани; 4) одновірці; 5) вільні хлібороби остзейських губерній; 6) вільні люди; 7) орні солдати, за винятком тих, що перейшли до цього стану з військових поселян і підлягали переписові, здійснюваному їхнім власним начальством; 8) малоросійські козаки та військові обивателі; 9) поселяни і майстри, що були приписані до казенних заводів, фабрик чи інших відомств; 10) поселені на основі височайшого указу від 10 лютого 1822 р. вихованці імператорських виховних будинків; 11) іноземні поселенці (колоністи); 12) кріпосні дворові люди; 13) вільновідпущеники; 14) члени сімей обох статей осіб, які вступили на державну службу й на період якої, відповідно до Положення Комітету міністрів від 4 жовтня 1832 р., особисто звільнялися від запису в ревізію й від усіх податків та повинностей; 15) магометанське духовенство, за винятком представників Таврійської губернії; 16) вихідці з податних станів, які навчалися у вищих навчальних закладах; 17) діти відставних нижчих військових чинів, які не підпорядковувалися вій-

¹²⁸ О переписи вольных людей по Волынской губернии: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 18 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21268. — С. 138.

¹²⁹ О невозвращении в крепостное состояние людей, кои окажутся между возвратившимися в подданство России запорожцами, и об исключении из ревизии тех из них, кои поступят в казачье войско: Сенатский, с прописанием Именного, 15 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2736. — С. 161.

Квитанції про сплату податей та земських зборів

Податний зошит та книга земських повинностей, податей та різних стягнень

ськовому відомству; 18) діти від шлюбів дочок російських підданих з азійцями, які тимчасово перебували в імперії; 19) поселенці в Сибіру та їхні діти; 20) звільнені від робіт засланці-каторжани та їхні діти; 21) усі іногородці, за винятком сибірських, для яких була проведена спеціальна ревізія. Усі зазначені категорії населення сплачували подушне чи інші особисті податі¹³⁰. До перепису не вносилися вісім категорій осіб, які належали військовому відомству, й чотири категорії осіб з різних станів. Щодо українських губерній, то до реєстрів передбачалося не вносити лише дві із зазначених категорій. Зокрема йшлося про осіб, які перебували на службі в казенних місцях, та про представників магометанського духовенства в Таврійській губернії¹³¹.

Відомий харківський учений М. Алексеєнко виділяв чотири, на його переконання, найбільш характерні риси подушної системи: 1) загальна сума податкових надходжень нараховується з окремих товариств; 2) ця сума відома наперед; 3) уряд має справу не з окремими платниками, а з товариствами, які несуть колективну відповідальність за своїх членів – кругову поруку; 4) для збільшення податкових надходжень наявна система давала змогу владі використовувати природний приріст населення та збільшення окладів¹³². На нашу думку, для характеристики подушної системи оподаткування досить важлива і така деталь, як дешевизна адміністрування, адже розкладку податків та їх стягнення проводила сама громада.

Щодо поміщицьких селян, то їхніми податковими агентами були поміщики, котрі сплачували державні податі за неплатоспроможних селян. Останні таким чином “делая долги у своих помещиков, принимали на себя новую обязанность работать сверх барщины; по этим причинам составлялось два рода барщины: по инвентарю и на пополнение долга по займам хлеба и прочаго и по казенным податям”¹³³. Плата за день роботи кріпака для відробітку боргу за сплачені податі встановлювалася поміщиком довільно й була значно меншою від оплати найманих працівників. Наприклад, у Подільській губернії в 40-х рр. XIX ст. поміщицьким селянам платили близько 5 коп. сріблом, у той час як вільний робітник обходився поміщикові за 15–20 коп. сріблом у день¹³⁴. Таким чином, фактична сплата подушного поміщицькими селянами перевищувала ставки оподаткування у декілька разів.

Уряд не раз офіційно (1727 р., 1810 р., 1832 р.) визнавав недоліки подушної системи оподаткування, намагаючись знайти більш дієві способи стягнення бюджетних зобов'язань. У 1848 р. подушне було повністю зібране тільки у п'ятій частині губерній країни, а в інших недоїмка становила близько 40% окладу¹³⁵. Загалом же недоїмка у стягуванні зазначеної податі протягом 1826–1858 рр. становила близько 18 млн руб.¹³⁶. У 1859 р. створюється комісія для перегляду системи податків і зборів, яка дійшла до висновку, що без скасування подушного оподаткування не

¹³⁰ О производстве по всей империи новой народной переписи: Манифест, 16 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6265. — С. 345–346.

¹³¹ Там само.

¹³² Алексеєнко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — С. 32–34.

¹³³ Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Отгиск из Киевской Старины. — К.: Типо-литография Т-ва Н. А. Гирич, 1906. — С. 40.

¹³⁴ Там само. — С. 41.

¹³⁵ Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). — С. 31.

¹³⁶ Алексеєнко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. — С. 42.

можливо досягнути істотного покращення системи прямих податків¹³⁷. Цілком слушно зазначає В. Р. Жвалюк, що "українські селяни в умовах істотної диференціації земельних наділів були... більше зацікавлені у скасуванні подушної податі й заміні її, скажімо, поземельним податком"¹³⁸.

Загалом в імперії 1859 р. до державної скарбниці було стягнуто 53 945 497 руб. прямих податей, з яких 26 646 292 руб. подушного, 26 441 408 руб. оброчної податі та 8 577 977 руб. інших зборів, зокрема з іноземних ремісників, ямщиків, колоністів, іногородців та інших категорій населення¹³⁹.

Уведене 1724 р. подушне проіснувало більше, ніж півтора століття, й на початку 1860-х рр. усе ще залишалося основним податком. Навіть після звільнення від сплати подушного міщан у 1863 р. воно складало близько 70% загальної суми податкових надходжень, а його платниками були понад 26 млн осіб чоловічої статі із 70-мільйонного населення держави¹⁴⁰. Подушне в уявленні селянства зливалось з іншими податковими платежами, адже, як правило, воно не виділялося окремо, а розкладалося разом з усією сумою належних з них зборів. Тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII – початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання "присутственных" місць, а для українських, прибалтійських та білоруських губерній та області Війська Донського — ще й збір за право винокуріння тощо.

Зупинимося детальніше на характеристиці подушного оподаткування сільського населення українських губерній, що складала абсолютну більшість серед тогочасних податних станів.

Реєстр економії П. Г. Галагана
про збір із селян грошей
на сплату подушного та інших зборів

¹³⁷ Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. — Т. 3. — Ч. 1. — СПб., 1860. — С. 24.

¹³⁸ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. — К.: Атіка, 2001. — С. 34.

¹³⁹ Василенко Н. Подушная подать в России // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона — Т. XXIV (47) — СПб., 1898. — С. 125.

¹⁴⁰ Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. — 1974. — № 94. — С. 184.

2.4. Оподаткування сільського населення в українських губерніях Російської імперії

У подушній податковій системі різні категорії державних селян мали певні особливості. Щодо податкових зобов'язань, то, наприклад, державні селяни Київської губернії щорічно сплачували до казни 423 359 руб. подушної податі та оброку¹⁴¹, державні маєтності цієї губернії мали прибутку — 75 899 руб. 77½ коп. сріблом і 10 771 руб. 50 коп. асигнаціями¹⁴². У той же час надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними.

Окрім загальнодержавного подушного різні категорії державних селян сплачували й інший, подушний за характером, податок — оброк (з 1812 р. — оброчну податі), що займав друге місце за значущістю доходів до бюджету. Його витoki також сягають петровських реформ, коли 1723 р. для формування гусарських полків із українських однодворців вводився додатковий збір з однодворців Азовської та Київської губерній у розмірі чотирьох гривень із душі. В іменному указі, оголошеному президентом військової колегії князем О. Меншиковим, зазначалося, що однодворці, окрім покладеного на них, із загального подушного окладу нікому нічого не сплачують, а палацеві селяни платили до палацу, вотчинні — своїм власникам, тому для однодворців встановлювався особливий збір, що відповідав зборам із палацевих та вотчинних селян, а надходження від нього мали спрямовуватися на утримання гусарських полків¹⁴³. У 1724 р. для зрівняння в повинностях поміщицьких і державних селян, адже перші, крім подушного податку, платили також оброк панові, а державні селяни — лише подушне, цей додатковий чотиригивневий збір поширюється на всіх державних селян як оброк. “Понеже на однодворцев, на черносошных крестьян, на татар и ясашных, и на пашенных, и на других им подобных государственных крестьян, котрые не за помещики, на тех положено сверх настоящего подушного збору вместо помещичья дохода, еще по четыре гривны с души”¹⁴⁴.

У період правління Катерини II підвищувалися не лише ставки подушного, але й оброчного збору: спочатку до двох рублів, а потім, з урахуванням інфляційних процесів, внаслідок яких “умножилось денежное обращение, и возвысились вообще цены на всякие вещи”¹⁴⁵, цариця, вважаючи, що “собственные помещичьи с крестьян их поборы в двое или более превосходят те, кои настояли при наложении на государственных, дворцовых и экономических крестьян нынешнего дву рублевого оклада”¹⁴⁶, поведіла для збільшення державних доходів і встановлення таким чином “рівності” селян збирати з другої половини 1783 р. з усіх категорій державних,

¹⁴¹ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1104, арк. 72–75.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Орлик В. М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // УІЖ. — 2007. — № 1 (472). — С. 96.

¹⁴⁴ Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Т. 4. — М.: Юридическая литература, 1986. — С. 210.

¹⁴⁵ ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 264, арк. 1.

¹⁴⁶ Там само.

*Ярмарок у Полтаві.
Худ. Володимир Маковський*

палацових та економічних селян “вместо прежнего дву рублевого оклада по три рубли с каждой души мужского пола”¹⁴⁷.

Оброк розглядався російським урядом як плата державних селян “с состоящих в их владениях казенных земель”¹⁴⁸, тобто за користування казенною землею, але нараховувався він за ревізькими душами, за якими селян наділяли землею, і мав такі ж недоліки, як і подушне. З суми оброку, як і з подушного також стягувалися накладні. Після введення на Лівобережжі російської подушної системи, Переяславське повітове казначейство нараховувало по 2 коп. накладних лише із кожного рубля подушного, але в указі Київської казенної палати від 31 грудня 1784 р. цьому казначейству, з посиланням на сенатський указ від 4 березня 1784 р., зазначалося, що “велено собирать накладные по две копейки с рубля не с одного подушного и поголовного оклада, но и с оброчного сбора”¹⁴⁹.

У 1797 р. для ліквідації недоліків, які об'єктивно існували при нарахуванні оброку, губернії поділялися на чотири класи за якістю землі та способами її обробітку. Усі українські губернії — Слобідсько-Українська, Новоросійська, Київська,

¹⁴⁷ Там само.

¹⁴⁸ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 9.

¹⁴⁹ ДАЧО. — Ф. 366, оп. 4, спр. 2, арк. 2 зв.-3.

Подільська, Малоросійська й Волинська — були віднесені до III класу¹⁵⁰. Податкові зобов'язання державних та економічних селян і однодвірців українських губерній 1800 р. склали 5 руб. 57 коп., козаків Полтавщини й Чернігівщини та військових обивателів Слобожанщини — 2 руб. 81 коп., військових поселенців — 2 руб. 51 коп., татар і ногайців — 5 руб. 26 коп. Колоністи сплачували не з розрахунку від кількості ревизьких душ, а від двору — по 2 руб., або з десятини землі — по 5 коп.¹⁵¹

Ставки оброку неодноразово збільшувалися протягом XVIII і XIX ст. У кінці XVIII – в середині XIX ст. вони були такими:

Таблиця 2.3

Ставки оброчної податі (оброку) в кінці XVIII – в середині XIX ст.¹⁵²

Роки	Ставки оброку в рублях з ревизької душі			
	Губернії I класу	Губернії II класу	Губернії III класу	Губернії IV класу
1797	5	4,50	4	3,50
1810	8	7	6	5,5
1812	10	9	8	7,5
1839	2,86 сріблом	2,56 сріблом	2,29 сріблом	2,12 сріблом

Окрім зазначених ставок, із кожного рубля оброку також стягувалося по 2 коп. накладних. У межах однієї губернії і далі існували різні за площею та якістю земельні наділи, а оброк нараховувався за душами і був єдиним для всієї губернії. У маніфесті від 11 лютого 1812 р. “О преобразовании комиссии погашения долгов” оброк

¹⁵⁰ ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 108, арк. 27.

¹⁵¹ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории / Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 65.

¹⁵² Складено на основі: О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по ¼ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особой бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 18278. — С. 848; О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24116. — С. 57; О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24999. — С. 195; О переложении на серебро разных податей и сборов: Именной, данный Сенату, опубликованный 19 Ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12867. — С. 839.

уперше названо податтю¹⁵³. Ураховуючи незадовільний стан державних фінансів і відшуковуючи нові джерела наповнення скарбниці, царат іменним указом від 20 лютого 1812 р. поширює оброчну подать на різні категорії селянства Воронежської, Курської, Кавказької, Слобідсько-Української, Київської, Полтавської, Чернігівської, Катеринославської, Таврійської і Херсонської губерній¹⁵⁴. Зокрема на “войсковых обывателей, казаков, казачьих подсосудков, коронных, ранговых стрелков, бобровников и пташников, короннопоместных, бывших за монастырями и прочих казенного ведомства слободских крестьян, черкас экономических и отписных, выморочных и воинских поселян”¹⁵⁵. Усі вони обкладалися оброком нарівні з казенними селянами тих губерній, де вони всі мешкали. Отже, козацтво підлягало подвійному подушному оподаткуванню, адже оброчна подать, котра поширювалася й на нього, не була, за справедливим твердженням В. Шандри, рентою за користування державною землею¹⁵⁶.

Іншим способом збільшення бюджетних надходжень було переведення губерній у вищі класи з відповідно вищими ставками оподаткування. На практиці це означало посилення фіскального тиску. Так, зокрема, іменним указом від 18 грудня 1823 р. Московська, Санкт-Петербурзька, Тверська й Слобідсько-Українська губернії переводилися до 1-го класу, Оренбурзька, Вологодська, Київська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська та Пермська — до 2-го класу, а Новгородська, Тобольська, Томська, Єнісейська й Іркутська — до третього. Усі ці заходи збільшили надходження до бюджету на 3 млн руб.¹⁵⁷. Якщо 1805 р. надходження від прямих податків становили близько 45 млн руб., то 1825 р. — близько 121 млн руб.¹⁵⁸, тобто, за останні 20 років правління Олександра I майже втричі номінально зросло податкове навантаження на населення.

Наші розрахунки, наведені в таблиці 3.3, підтверджують тезу М. М. Дружиніна про те, що сума ставок подушної податі й оброчних зборів наприкінці 30-х років ХІХ ст. у 9–11 разів перевищувала ті, що вводилися протягом 1719–1724 рр.¹⁵⁹

¹⁵³ О преобразовании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24992. — С. 184.

¹⁵⁴ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 21, арк. 10.

¹⁵⁵ О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24999. — С. 195.

¹⁵⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 107.

¹⁵⁷ Министерство финансов: 1802–1902. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. — Ч. 1. — С. 81.

¹⁵⁸ Там само. — С. 96.

¹⁵⁹ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. — Т. 1. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — С. 50.

Ставки подушної податі й оброчних зборів (1724–1839 рр.)¹⁶⁰

Роки	Подушне	Оброк	Разом
	у рублях асигнаціями й мідною монетою (з 1839 р. – сріблом)		
1724	0,74	0,4	1,14
1797	1,26	4	5,26
1810	2	6	8
1812	3	8	11
1816	3,25	8	11,25
1818	3,3	8	11,3
1823	3,3	8; 9*; 10**	11,3; 12,3*; 13,3**
1839	0,95	2,29; 2,56*; 2,86**	3,24; 3,51*; 3,81**

* Київська, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії.

** Слобідсько-Українська губернія

Маємо можливість переконатися, що коли в 1724 р. оброк становив близько 54% від ставки подушного, то вже з 1823 р. від досягнув 242,4% для губерній III класу, 272,7% — для II класу й 303% — для першого. Тобто, феодална експлуатація держаних селян зросла на 448,9 – 561,1%.

Порівняємо вартість податкового навантаження — 11 руб. 30 коп. державних окладних податків однієї ревської душі державних селян Полтавської губернії, що належала до III класу, — із цінами на продукти харчування в цьому регіоні. Для

¹⁶⁰ Складено на основі: Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Т. 4. — М.: Юридическая литература, 1986. — С. 202–203; О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по ¼ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для векселей бумаги и особливо бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложении недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 18278. — С. 848; О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24116. — С. 57; О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24999. — С. 195; О переложении на серебро разных податей сборов: Именной, данный Сенату, опубликованный 19 Ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12867. — С. 839.

прикладу візьмемо середній за урожайністю 1827 р.: тоді пуд житнього борошна коштував близько 42 коп., пшеничного — 1 руб. 26 коп., гречаного — 43 коп., свинячого сала — 4 руб. 83 коп., топленого баранячого — 8 руб. 30 коп., топленого яловичого — 9 руб. 33 коп., солі 1-го класу — 1 руб. 61 коп., а 2-го класу — 1 руб. 48 коп.; четверть пшона — 9 руб. 91 коп., ячменю — 2 руб. 96 коп., вівса — 3 руб. 28 коп.; фунт пшеничного хліба — 7 коп., житнього — 3 коп., яловичини 1-го сорту — 7 коп., 2-го — 5 коп., 3-го — 4 коп., баранини 1-го сорту — 23 коп., 2-го — 4 коп., свіжої риби — 15 коп., привізної — 20 коп., коров'ячого масла — 25 коп., овечого — 18 коп. і фунт меду — 29 коп.¹⁶¹

У 1832 р. міністр фінансів Є. Канкрін пропонує Державній раді встановити чотири оклади оброчної податі для кожної губернії, а у зв'язку зі складністю нарахувань для повітових казначейств нові оклади пропонувалося встановлювати за волостями, а не за поселеннями. При віднесенні волостей до одного з окладів оброчної податі потрібно було брати до уваги кількість і якість земель, ціни на сільськогосподарську продукцію, зручність збуту, вигідність місцезнаходження, промисли мешканців, крім сільськогосподарських, вигоди, що їх мало населення від лісових та рибних угідь, каменоломень та ін., різних місцевих умов, що позитивно впливали на економічний стан населення. Крім того мали враховуватися й несприятливі обставини, зокрема розміри податкової заборгованості, обтяжливі натуральні земські повинності, часті затоплення земель тощо. Здійснення таких заходів, на думку міністра фінансів, мало сприяти зростанню надходжень до бюджету від оброчної податі на 3 млн руб.¹⁶² Запропонований проект, підтриманий Державною радою, отримав законодавче затвердження височайшим указом у липні 1832 р. На рівні експерименту він запроваджувався в Санкт-Петербурзькій, Псковській, Новгородській та Тверській губерніях, де спеціально засновані губернські комітети за допомогою відрядженого з міністерства фінансів чиновника склали таблицю розрядів оброчних податей казенних поселян. Правила нових окладів, відповідно до височайшого повеління від 7 жовтня 1832 р., поширювалися й на всі

17.352. — *Юля 5. Имепный данпый Сенату. — О учрежденіи Волинской и Подольской Губерній первой изъ 13, а послѣдней изъ 12 уѣздовъ.*

Всемилостивѣйше повелѣваемъ Нашему Генералъ-Поручику, правящему должность Генералъ-Губернатора Мнвскаго, Волинскаго, Брацлавскаго и Подольскаго Тутолмину, исполнить по Учрежденіямъ Нашимъ, отъ 7 Ноября 1775 года, въ Намѣстничествахъ Волинскомъ и Подольскомъ, составя первое изъ 13 округовъ: Повграда - Волинскаго, Лабунскаго, Заславскаго, Острогскаго, Ровенскаго, Домбровецкаго, Овручскаго, Родомильскаго, Житомирскаго, Чудновскаго, Луцкаго, Владимирскаго и Ковельскаго, и второе изъ 12 уѣздовъ: Каменецкаго, Ушицаго, Вербовецкаго, Грудекскаго, Зинковскаго, Летическаго, Проскуровскаго, Староконстантиновскаго, Базилійскаго, Ямпольскаго, Кременецкаго и Дубенскаго. Впрочемъ назначеніе границъ сихъ Намѣстничествъ съ прикосновенными ему, предоставляемъ на соглашеніе Нашихъ Генералъ-Губернаторовъ и правящихъ ту должность, о чемъ, такъ какъ и о числѣ душъ, изъ коего сін Губерніи въ вѣхъ округи составлены будутъ, подать въ Сенатъ Нашъ вѣдомости и карты.

Указ № 17352 з "Полного собрания законов Российской империи"

¹⁶¹ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 78, арк. 2–36.

¹⁶² Министерство финансов: 1802 — 1902. — Ч. 1. — С. 267–268.

інші губернії, за винятком сибірських та привілейованих. Але все ж таки зазначений проект, незважаючи на згадані укази й повеління, що сприяли його реалізації, залишився тільки проектом. Табелі нових окладів оброчної податі не були затверджені царем.

На необхідності реформування системи управління державними селянами наголошував В. Н. Каразін, указуючи, що вона не сприяє їх господарському розвитку, не дає мотивації для підвищення продуктивності праці, і, відповідно, не приносить економічної користі державі. “Чи не бачимо ми прикладів, що який не є малий оброк казенних поселень у порівнянні з тим, що отримують поміщики, він, зі всією строгістю земської поліції, щорічно характерний недоплатою”¹⁶³.

Подушна система передбачала подвійне оподаткування для осіб, що переселялися із однієї губернії до іншої або змінювали стан. Зокрема, це стосувалося державних селян при їхньому переході в міщани, і так само міщан за умови їх переходу в категорію купців чи селян. У цьому разі названим особам належало за попереднім та новим місцем проживання сплачувати податі в повному обсязі відповідним громадам аж до проведення нової ревізії. Відповідно до Ст. 23 Статуту про податі, податки “по окладу их считаются лежащими не на каждом лице отдельно, но на целом обществе или селении, по числу душ, по ревизии в нем состоящих или в последствии причисленных”¹⁶⁴. Розмір цих податкових зобов’язань визначався через перемноження кількості ревізьких душ громади чи населеного пункту на розмір окладу, що визначався для губерній і повітів. При розкладці подушного за базу оподаткування мала братися абстрактна душа, яка не мала економічного підґрунтя, не враховувався ні майновий, ні фізичний стан платника, його платоспроможність, хоча, як указував професор Новоросійського університету С. Іловайський, “ревізька душа” була “понятием малораспространённым среди крестьян, которые при раскладке следующих с них сборов считают на свои мирские, окладные души”¹⁶⁵. На відступові від передбачених законодавцем норм під час розкладки подушного акцентував увагу М. Сперанський у “Плані фінансів”, зазначаючи, що частина поміщиків і казенних селян відходили від визначених урядом правил його розкладки за кількістю ревізьких душ і намагалися розподілити за кількістю тягла в господарстві, “и сбор сей нечто другое есть в своем основании, как прибавка к оброку. Следовательно, подушный сей сбор и ныне существует только на бумаге и в счетах правительства, на самом же деле он есть сбор поземельный, но учреждённый на правилах, весьма недостаточных и неверных”¹⁶⁶. На Слобожанщині, після поширення на неї подушного, оклад, як стверджував Д. Багалій, “щороку розкладався не по душах, а по заможності кожного”¹⁶⁷.

¹⁶³ Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора // Українська економічна думка. — К.: Знання, 1998. — С. 51.

¹⁶⁴ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 12.

¹⁶⁵ Иловайский С. И. Учебник финансового права. — Одесса: Типография Штаба округа, 1899. — С. 248.

¹⁶⁶ Сперанский М. М. План финансов // У истоков финансового права. — М.: Статут, 1998. — С. 55

¹⁶⁷ Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — С. 110.

*Ярмарок в Україні.
Худ. Василь Штернберг*

Наведені тези підтверджує аналіз матеріалів ревізій державних маєтностей 1836–1840 рр., проведений академіком М. Дружиніним. Дослідник, узявши за основу дані по Подільській губернії, вказує, що стягнення державних податків у селянських громадах переважно здійснювалося на репертиційній системі через розподіл річного окладу між усіма платниками відповідно до їхнього майнового статусу¹⁶⁸; у Балтському повіті застосовувався віковий принцип розподілу, коли “совершеннолетние платили по 5 рублей, имевшие от 12 до 16 лет — по 2 рубля, имевшие от 8 до 12 лет — по рублю, а малолетние (до 8 лет) — по 50 копеек медью”¹⁶⁹; у Воронківському фільварку названого повіту між наявними ревізькими душами розподіляли по 4 руб. 50 коп. міддю, а за вибулих стягували додатково по 1 руб. міддю за кожного робочого вола¹⁷⁰. Також застосовувалися передбачений законом подушний принцип розподілу податкових зобов'язань і змішаний, як, наприклад, у Літинському старостві Літинського повіту: “Крестьяне должны были вносить поголовный сбор по 2 рубля с души и сверх того — определённую сумму за грунт: паровой — по 4 рубля, поединок — по 2 рубля, пеший — по 1 рублю, халупник по 53 злотых”¹⁷¹.

Опрацьовані нами матеріали ревізії державних маєтностей Херсонської губернії свідчать про відсутність системності в розподілі податкових зобов'язань дер-

¹⁶⁸ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. — Т. 1. — С. 332.

¹⁶⁹ Там само. — С. 332–333.

¹⁷⁰ Там само. — С. 334.

¹⁷¹ Там само.

жавних селян і в цьому регіоні: “Раскладка всех сборов на поселян производится обыкновенно не вовремя и без соблюдения законного порядка ... и... весьма разнообразно. По некоторым вся сумма разлагается поровну по числу душ, по иным на души и скот, по другим на хозяев, смотря по их состоянию”¹⁷². Загалом ревізори зазначали, що розкладки при обкладенні худоби чи іншого майна досить часто проводилися несправедливо, не зверталася увага на їхню цінність, на отримуваний від них дохід. Як приклад, наводилося село Валегуцулово Ананьївського повіту, в якому для сплати накопиченої податкової заборгованості було вирішено за 7-ою ревізією стягнути з кожної душі 67 руб. з одиниці великої рогатої худоби й коней по 15 руб., з овець — по 3 руб. 70 коп., колоди бджіл — по 3 руб. 50 коп., з 12 вітряків — по 1354 руб. 11 $\frac{3}{4}$ коп. Внаслідок такої розкладки багатьом господарям належало сплатити від 500 до 700 і більше рублів недоїмок сільського товариства¹⁷³. Проте на початку 60-х рр. XIX ст., як і наприкінці 30-х рр., у губернії домінувала подушна система розкладки податей і повинностей. Підполковник О. Шмідт, автор фундаментального дослідження “Херсонская губерния”, виданого в серії “Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба”, констатував, що в кінці 1850-х рр. для державних селян губернії подушне складало близько 5 руб. й декількох копійок окладного збору; окрім того з них стягували 1 $\frac{1}{2}$ – 2 коп. поземельного збору з десятини та майже стільки ж з душі мирського збору, тобто, загальна сума оподаткування складала на одну ревізьку душу близько 5 руб. 20 коп., а всі натуральні повинності в рік не перевищували 50–60 коп.¹⁷⁴. Дослідник зазначав, що загальні річні повинності, менші 6 руб., для землеробів, котрі володіли в середньому 9,5 десятин землі, не були обтяжливими, а значні недоїмки державних селян по губернії обумовлювалися подушною системою оподаткування. О. Шмідт наголошував, що “самое рациональное средство для отвращения накопления недоимок — раскладка всех податей на землю, причём надел ею крестьян должен быть в размерах, соответствующих средствам каждого”¹⁷⁵. За приклад наводилося с. Іванівка Одеського повіту, в якому після неврожаю 1848 р. сільське товариство, “не видя возможности правильной и своевременной уплаты податей при душевом разделе земли, предоставило право каждому из домохозяев брать её столько, сколько позволят его средства и платить подать уже не по душам, а по числу взятых на себя десятин. Постановление это имело хорошие последствия, и текущая подать вносились своевременно и сполна”¹⁷⁶.

Аналітичний огляд інших матеріалів, зокрема окладних книг, податних зошитів, документів губернського й окружного, повітового й волосного правління різних регіонів України¹⁷⁷, також підтверджує висновок про те, що в досліджуваний період не існувало єдиної системи розрахунків подушних податкових зобов'язань членів

¹⁷² РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1089, арк. 11 зв.–12.

¹⁷³ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1089, арк. 12 зв.

¹⁷⁴ Ш м и д т А. Херсонская губерния. — Ч. 2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. 23. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 342.

¹⁷⁵ Там само.

¹⁷⁶ Ш м и д т А. Херсонская губерния. — Ч. 2. — С. 342.

¹⁷⁷ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1807; Ф. 533, оп. 1а, спр. 51; Ф. 1247, оп. 1, спр. 43; ДА-ВАРК. — Ф. 58, оп. 1, спр. 674, спр. 677, спр. 2015; ДАКиО. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23; ДАПО. — Ф. 1039, оп. 1, спр. 6; ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 55 та ін.

сільських громад у державних селах. Тільки за визначеною законодавцем ставкою оподаткування ревізької душі подушне обчислювалося під час визначення сумарного податкового зобов'язання територіальних громад, прийому зібраних платежів до повітових казначейств і в діловодстві органів управління. Тому цілком слушним є твердження М. М. Сперанського про те, що подушне існувало лише на папері й у розрахунках уряду. Зрозуміло, що така ситуація у фіскальній царині провокувала зловживання збоку виборних адміністрацій у державних селах. Значне податкове навантаження, зловживання низових адміністрацій, архаїчні методи господарювання з низькою, точніше, відсутньою, агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки у сплаті державних податей.

В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями. У лютому 1814 р. Новоросійський генерал-губернатор А. Рішельє повідомляв міністра фінансів Д. Гур'єва, що він одержує “звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в Херсоні вже переповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може й раніше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством”¹⁷⁸.

Записка сенатора Мечникова 1832 р. до Миколи I “О чрезвычайных недоимках, о причинах оных, о средствах к получению настоящих и о недопущении впредь будущих” спровокувала жорстку позицію міністра фінансів Є. Канкріна щодо забезпечення податкових надходжень до державної скарбниці з казенних селян. До цього ще жорсткішу позицію щодо стягнення податкових недоїмок займав міністр внутрішніх справ граф А. Закревський (1828–1831 рр.). Відоме його подання стосовно податкових недоїмок московських міщан до Державної ради, підтримане останньою й затверджене імператором, відповідно до якого міщан, котрі мали податкові заборгованості, належало “употреблять для заработка оных в различныя работы”, а “мещан, кои не платили за семейства свои сряду пять лет государственных податей и коих поведение окажется неисправимым, годных отдавать в военную службу, а негодных переселять в Сибирь”¹⁷⁹. Сенатор Мечников прямо вказував, що найголовнішою причиною накопичення податкових недоїмок селянами був вплив казенних палат на волосне начальство, які мали привід “не слушать ни земской полиции, ни самого губернатора”¹⁸⁰. Другою, на думку Мечникова, за вагомістю причиною існування зазначеного явища стало “ослабление прежних законных мер и средств, в продолжении времени учиненное в пользу неисправных плательщиков”¹⁸¹. Це були прямі закиди на адресу міністра фінансів та його відомства. Є. Канкрін намагався окреслити імператорові економічні чинники податкових заборгованостей державних селян, заперечував бездіяльність довіреного йому міністерства: “Огром-

¹⁷⁸ Цит. за: Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — С. 109–110.

¹⁷⁹ О мерах побуждения Московских мещан к платежу податей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 декабря 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 3. — № 2533. — С. 1206.

¹⁸⁰ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. — С. 132.

¹⁸¹ Там само.

ная переписка доказывает, что оно беспрерывно настаивает на том, чтобы в счёт текущего оклада и недоборов поступило по крайней мере столько, сколько составляет годовой оклад. Правда, что при подобных требованиях упоминалось иногда, чтоб не было приступаемо к мерам разорительным, особенно в отношении к казённым крестьянам (как-то: телесным наказаниям, выставливаниям в зимнее время окон и дверей, поставкою неплательщиков на мороз, выдерживанию без пищи, продаже за бесценок последнего имущества, на что неоднократно поступали жалобы). Но сего требовала самая польза финансов и спокойствие народа, особливо при упадке цен на все продукты”¹⁸². Враховуючи, що записка сенатора Мечникова не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, Міністр фінансів Є. Канкрін, вносячи до Державної ради на вимогу Миколи I записку сенатора Мечникова “О чрезвычайных недоимках...”, яка не містила пропозицій щодо усунення порушених проблем, разом із власними поясненнями, пропонує ряд заходів, які, на його переконання, могли сприяти вирішенню проблеми існування податкових недоїмок. Будучи схвалені радою, пропозиції Є. Канкріна знайшли відображення в іменному указі Миколи I від 15 червня 1832 р.¹⁸³. А вже 8 лютого 1835 р. імператор ухвалює доповідню Є. Канкріна “О дозволении начальникам губерний вводити военную экзекуцию в упорствующие в платеже податей казенныя селения”¹⁸⁴. На отриманому височайшому дозволі для застосування військової екзекуції у казенних селах стосовно тих осіб, які опиралися сплаті податків, наголошував міністр фінансів у листі від 18 лютого 1835 р. до подільського військового губернатора, щоправда, такий захід рекомендувалося втілювати в життя лише в крайніх випадках, для залякування інших неплатників у губернії¹⁸⁵. Таким чином, у безрезультатній боротьбі з недоїмкою влада вдавалася до застосування позаекономічних примусів, зокрема, військових екзекуцій у казенних селах. Волинський цивільний губернатор А. Римський-Корсаков у жовтні 1835 р. констатував, що “при постоянном наблюдении за ходом взыскания податей и недоимок и предпринимаемых по сему предмету мерах, я не вижу желаемого успеха в взыскании оных; напротив того, подати и недоимки поступают в самом ничтожном количестве, так что казначейства в затруднении или даже не в состоянии выполнить предназначенных расходов”¹⁸⁶.

Полтавський губернський предводитель дворянства Капніст у записці до міністра внутрішніх справ А. Строганова (грудень 1841 р.) вказував, що під час стягнення податків із державних селян губернії протягом 1821–1838 рр. їхнє рухоме майно й особисті речі, зокрема худобу, овець, одяг та ін., продавали з публічного торгу на базарах і ярмарках, “а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням”¹⁸⁷. Але недоїмка, як слушно зазначав подільський цивільний губернатор Г. Лошкарьов

¹⁸² Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. — С. 136.

¹⁸³ О мерах ко взысканию податных недоимок: Именной, данный Сенату, 15 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5436. — С. 383–386.

¹⁸⁴ О дозволении начальникам губерний вводити военную экзекуцию в упорствующие в платеже податей казенныя селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 11. — Отд. 1. — № 8813. — С. 82–83.

¹⁸⁵ ЦДІАУ. — Ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 56–57.

¹⁸⁶ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 248.

¹⁸⁷ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — С. 111.

у рапорті до імператора, постійно збільшувалася й тому не могла бути ліквідована одними лише стягненнями, адже застосування для цього суворих і рішучих заходів могло лише до краю розорити населення¹⁸⁸.

Необхідно зазначити, що не всі державні селяни українських губерній підлягали оброчному оподаткуванню, виняток становила значна частина мешканців Правобережної України, на території якої переважно існувала орендна система. Державні селяни цих губерній, як правило, були зобов'язані відбувати панщину тимчасовим орендарям. Казна одержувала не оброчні платежі селян, а орендну платню від осіб, які з публічних торгів отримували населені пункти в тимчасове користування. Загалом законодавець виділяв 6 категорій підданих, які не підлягали оброчному оподаткуванню "и платят одне подушныя подати: 1) крестьяне состоящих в хозяйственном управлении населённых казённых имений, как отправляющие разныя повинности натурою; 2) крестьяне бывших поиезуитских имений; 3) однодворческие крестьяне; 4) безземельные панцирные бояре в западных губерниях, живущие на помещичьих землях; 5) государственные крестьяне в Камчатке; 6) половники, живущие на владельческих землях"¹⁸⁹.

Надходження до бюджету з різних видів державних маєтків на Правобережжі були нерівномірними, про що свідчать такі дані:

Таблиця 2.5

Доход у рублях на 1 рев'язку душу¹⁹⁰

Губернія	Старостинські	По-монастирські	Перші позуїтські	По-галиційські	По волостях оброчних селян
Київська	7,15	14,54	6,44	–	9
Волинська	12,72	11,94	18,54	–	–
Подільська	12,87	15,07	13,65	85,62	–

Наведена різниця пояснювалася тим, що при складанні інвентаря не було уніфікованих способів обрахунку доходності маєтків відповідно до селянських прибутків. Найбільш послідовним і непримиримим борцем із фільварками і господарчим станом державних селян був генерал-губернатор Київський, Подільський та Волинський Д. Бібіков. Але, попри всі його зусилля, процес переведення державних селян на оброк відбувався досить кволо. Через 8 років після виходу положення про люстрації у правобережних губерніях значна частина селян перебувала на господарчому становищі. Зокрема 107 із 328 казенних маєтків у Волинській губернії, а

¹⁸⁸ ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 294.

¹⁸⁹ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 10.

¹⁹⁰ Складено на основі: *С т а ш е в с к и й Е. Д.* История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. — М.: Наука, 1968. — С. 88.

Граф Дмитро Бібіков

в Київській — із 76 985 державних селян на оброку було 33 585 осіб¹⁹¹. Повністю процес переведення селян на оброчне становище завершився лише в 1859 р.¹⁹².

Поліпшити ситуацію із платоспроможністю державних селян було покликане міністерство державних маєтностей, створене 1838 р. на чолі із П. Кисельовим. Саме з його ініціативи для обрахування доходів казенних поселень від земель та лісів у Росії протягом 1843–1856 рр. проводилося визначення земельних площ, місцевих відмінностей ґрунтів за назвами, якістю, середнім із них врожаєм та культивованими культурами. Своєрідним полігоном для апробації кисельовських новел у галузі оподаткування, зокрема перекладання оброку з душ на землю, стають Петербурзька та Воронежська губернії. Так, 1842 р. в цих губерніях запроваджуються нові податкові правила, відповідно до

яких обчислювався певний процент чистого прибутку із земель, вводилися особливі збори за зиски від мирських оброчних статей, лісів та ін., а селянські промисли обкладалися так званим “білетним збором”. Складність практичного застосування нововведень змусила уряд відмовитися від такої системи і продовжити пошуки способів удосконалення оцінювання дохідності земельних наділів.

У грудні 1844 р. Миколою I затверджується проект Правил про порядок стягнення грошових зборів з державних селян, котрі мали впорядкувати їхні грошові зобов’язання, які поділялися на чотири види: “а) общие сборы; б) частныя казенныя взыскаия; в) мирские сборы и г) рекрутские денежные сборы”¹⁹³. До загальних зборів належали: громадські, на забезпечення продовольством, і земські збори, державні податі та різноманітні стягнення, котрі мали сплачувати сільські товариства, зокрема розстрочені недоїмки, позики та ін. Загальні збори рахувалися за кількістю душ кожного сільського товариства, хоча “считаются лежащими не на каждом лице отдельно; но на целом сельском обществе, однако же поступать в казну могут не иначе, как по раскладке на каждое семейство, или домохозяина; а потому для ежегодного производства сих сборов необходимы: во первых, окладное исчисление, или окладной лист, во вторых, раскладка на домохозяев, и в третьих, форма, или порядок производства сборов”.

¹⁹¹ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — С. 104.

¹⁹² Там само.

¹⁹³ Высочайше утвержденный проект правил о порядке взимания денежных сборов с государственных крестьян, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 19. — Отд. 1. — № 18519. — С. 836–837.

Протягом 1842–1851 рр. правила оцінювання переглядалися шість разів, у результаті чого 1848 р. було нарешті вироблено механізм так званої зрівняльної розкладки через перекладання оброчної податі з душ на землю та промисли. Для кожної губернії обчислювався так званий контингент, тобто сума оброчної податі відповідно до її класу й кількості податного населення. Частка від губернського контингенту й суми земельного та промислового доходу губернії визначала величину окладу у відсотку, який приймався для оподаткування окремих поселень губернії¹⁹⁴. Розподіл цієї податі в середині населеного пункту здійснювали самі селяни. На основі таких правил до 1856 р. зрівняльна розкладка оброчної податі була введена в 19 губерніях: Петербурзькій, Воронежській, Пензенській, Тамбовській, Тульській, Рязанській, Курській, Орловській, Псковській, Катеринославській, Московській, Смоленській, Харківській, Саратовській, Новгородській, Тверській, Калузькій, Нижньогородській і Володимирській¹⁹⁵. У шести губерніях — Херсонській, Таврійській, Ярославській, Костромській, Казанській і Самарській — були проведені лише підготовчі роботи, а в 11 інших губерніях взагалі не було нічого зроблено для перекладення податей із душ на доходи казенних поселень та запровадження зрівняльної розкладки. Таким чином, лише у двох із дев'яти українських губерній вводилися новели у сфері прямого оподаткування державних селян, і то зовсім не на перших етапах експерименту.

Розвиток буржуазних відносин, підготовка реформи 1861 р. зумовили необхідність спрощення кадастрової оцінки і встановлення таких окладів оброчної податі, які могли б слугувати підставою для визначення капітальної вартості земель на випадок їх продажу селянам у власність. З цією метою 1859 р. видається нова інструкція для оцінки казенних земель, згідно з якою угіддя поділялися у процесі їх оцінювання на 5 класів: 1) орні землі; 2) косовиці; 3) вигони, випуски та пасовища; 4) землі під садками й цінними культурами, оброблюваними для продажу; 5) садиби, землі під забудовами, городами, невеликими садами, котрі слугували для домашнього господарства селян. При підрахунку чистих (оціночних) доходів з валових доходів вилучалися 20 — 40% для покриття витрат на обробіток землі. Кадастрові роботи за згаданою інструкцією проводилися в 14 губерніях, і тільки в 9 з них вводилася оброчна подать на нових підставах обчислення. Вона становила $\frac{1}{4}$ оціночного доходу¹⁹⁶, а інші податки та збори розраховувалися за старим, докадастровим порядком, — за кількістю душ. Для оцінки доходності помість у західних губерніях проводилися люстрації, які забезпечували обрахунок валових доходів. У прибалтійських губерніях проводилося регулювання, на підставі якого обчислювали чистий прибуток. Проте подорожна розкладка оброчної податі в кінці 1861 р. існувала лише в трьох губерніях — Смоленській, Новгородській і Псковській, а в Київській, Волинській, Подільській, деяких помістях Курляндської та Лифляндської

¹⁹⁴ Алексеевко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — С. 230–231.

¹⁹⁵ О введении в Екатеринославской губернии с 1852 года новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 17 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25831. — С. 173.

¹⁹⁶ Пушкирева В. М. История финансовой мысли и политики налогов. — М.: ИНФРА-М, 1996. — С. 161.

губерній державні селяни платили поземельний оброк, визначений проведеним там регулюванням¹⁹⁷.

У 1861 р. встановлюються нові ставки оброчної податі. Найвищими — 3 руб. 15 коп. із ревської душі — вони були для Ярославської, Костромської, Казанської, В'ятської, за винятком Орловського повіту, та для державних селян Царевського повіту Астраханської губернії; 3 руб. мали сплачувати в Орловському повіті В'ятської губернії, а також в Оренбурзькій, Симбірській, Самарській, Пермській, за винятком Чердинського й Солікамського повітів; оклад у 2 руб. 85 коп. встановлювався для Астраханської, за винятком Царевського повіту, Вологодської, за винятком Сольвического, Яренського й Устьсисольського повітів та Херсонської і російських поселенців у Таврійській губернії. Такий же розмір оброчної податі встановлювався для колоністів Таврійської, Херсонської і Катеринославської губерній¹⁹⁸. Селяни колишніх південних поселень сплачували 2 руб. 84 коп. Найнижчою податкова ставка була для Наримського відділення Томської губернії, Тобольського, Березовського й Туринського округів Тобольської губернії — 2 руб. 41 коп., а також для державних селян Чернігівської та Полтавської губерній — 2 руб. 53 коп.¹⁹⁹ Оброчна подать у формі земельного оброку, який сплачували в Київській, Волинській та Подільській губерніях, підвищувалася на 10%. Цілком слушно писав професор В. Лебедев, що оброк за характером був ще однією подушною податтю, особливо в середині XIX ст., коли згідно з указом від 7 березня 1861 р. його сплачували й ті державні селяни, які не користувалися казенною землею²⁰⁰.

Отже, державні селяни українських, як і представники цієї ж верстви населення в інших губерніях Російської імперії, підлягали поголовному оподаткуванню, сплачуючи подушне та оброчну подать, а їх податкове навантаження в 4,5 – 5,6 раза перевищувало загальнодержавні платежі поміщицьких селян. Великий податковий тиск разом із надто низькою агрокультурою, періодичними неврожаннями, коливаннями цін на хліб, а також зловживанням селянських адміністрацій стали причиною значних за обсягами податкових заборгованостей державних селян України, для ліквідації котрих в умовах феодално-кріпосницької держави влада вдавалася як до височайшого прощення, так і до застосування позаекономічних примусів, зокрема, як уже зазначалося, військових екзекуцій. Певні спроби перейти на економічно обґрунтовані податкові платежі державних селян здійснило створене 1838 р. міністерство державних маєтностей на чолі з П. Кисельовим, але, на жаль чи на щастя, переважна частина державних селян українських губерній залишилася поза орбітою цих новел.

Досліджуючи оподаткування українського селянства, не можна залишити поза увагою, особливу категорію сільських мешканців Лівобережної України — козацтво. За влучним висловом З. Когута, “У процесі приведення української соціальної структури до відповідності з імперською моделлю найбільш невизначеним було становище козаків. У серці імперії не існувало жодної подібної групи населення”²⁰¹. Дійсно, після знищення останніх проявів українського автономізму — козацьких

¹⁹⁷ ДАХаО. — Ф. 31, оп. 142, спр. 1806, арк. 35.

¹⁹⁸ Там само. — Арк. 34 зв.

¹⁹⁹ Там само.

²⁰⁰ Лебедев В. О поземельном налоге. — СПб., 1868. — С. 132.

²⁰¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 241.

полків на Слобожанщині, Гетьманщині й полкового устрою на Лівобережжі та Запорозької Січі на Півдні, — військові обивателі й козацтво продовжували існувати лише як окремих стан, близький за своїм статусом до державних селян. Проте однозначно, наслідуючи імперського законодавця, визначати козацтво як одну зі станових груп державних селян, на нашу думку, було б не цілком коректно, адже їхні політико-правові статуси значно різнилися. Особливим чином це стосувалося питань особистої свободи, права переходу в інші податні стани, права винокуріння та землеволодіння. “Как ни были ограничены права малороссийских козаков к концу XVIII века, но всё же таки их свободное состояние не могло сравниться с тяжким бесправием крестьянства”²⁰², — указував М. Стороженко. Але з урахуванням

Граф Василь Левашов

того, що проблеми політико-правового статусу різних категорій населення України кінця XVIII – середини XIX ст. виходять за межі нашого дослідження, зупинимось лише на взаємовідносинах українського козацтва й самодержавної Росії у царині державних фінансів. У першій половині XIX ст козацтво та військові обивателі склали найчисельніші станові групи державних селян Лівобережжя. Так, зокрема, козацтво в 1813 і 1850 рр. становило 83,02% і 82,93% чисельності державних селян на Полтавщині, 71,08% і 64,93% — на Чернігівщині, а щодо військових обивателів Харківщини, то, за даними на 1813 р., вони становили 81,80% державних селян²⁰³.

Історія формування фіскальних зобов'язань українського козацтва до імперії Романових у кінці XVIII ст. відображена у “височайше” затвердженій вересневій 1807 р. доповіді Сенату “О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками”. Законодавець указував, що травневий 1783 р. указ Катерини II включав українське козацтво до податних станів імперії та упорядковував їх податкові зобов'язання, адже козаки, як зазначалося в указі, “до 1783 года платили поборы неопределённые, зависевшие от воли начальства”. Отож, “...в оном году высочайшим указом мая 3 дня повелено: собирать с них на содержание военной их службы, вместо прежних не определённых поборов, с каждой души по одному рублю по 20 копеек на год; кроме того казаки малороссийские платят оброчных за право винокурения по 1 рублю с души, по указу 1794 года сентября 7 дня, вместо провианта по 50 копеек и по указу 1797 декабря 18 прибавочных вместо содержания полковых подъёмных лошадей по 26 копеек, накладных по 2 копейки на

²⁰² С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 461.

²⁰³ Підраховано на основі: Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории / Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наукова думка, 1989. — С. 12.

рубль, всего по 2 рубли 81 копеек с каждой души”²⁰⁴. Як бачимо, 1797 р. податкові зобов’язання українського козацтва були в 1,87 раза меншими, ніж у державних селян, котрі сумарно сплачували 5 руб. 26 коп. Принципова різниця мала місце і в сплаті оброку, адже для козаків він був своєрідною формою акцизу за право вільного винокуріння, а для державних селян – орендною платнею за використання державних земель. У 1803 р. Сенат визнав малоросійських козаків “полноправными владельцами принадлежащей им земельной собственности”²⁰⁵.

Податкова політика держави щодо малоросійського козацтва і військових обителів Слобожанщини, як правило, залежала від ряду внутрішньо- та зовнішньо-політичних чинників. У цьому контексті цілком слушна теза української дослідниці Т. Лазанської про те, що “в период войны правительство, используя казаков как дополнительную военную силу, снимало с них оброк. Поэтому государственная власть в зависимости от обстановки лавировала: она то частично освобождала казаков от уплаты податей, то вновь привлекала к таковой”²⁰⁶.

Козаки заносилися до окладних книг товариств тих населених пунктів, в яких вони мешкали, а місце проживання вони змінювали за обов’язковим узгодженням із казенною палатою. Саме казенна палата видавала указ про їх виключення із подушного окладу в одному товаристві й запису в іншому. Так, наприклад, Київська казенна палата на прохання “значкового товарища сына Григория Тимченка, и по учинённой справке приказали: в Переяславское и Киевское уездные казначейства послать указы и велеть, первому, вышеписанного Тимченка в двух из числа козаков, а подсоседка в одном мужеска полу души из числа козаких подсоседков уезда Переяславского в селе Капустинцах с начала сего 795 года исключить, а последнему его Тимченка в том подсоседком в толиком же числе душ и с того времени уезда киевского в местечке Воронкове в число тамошних козаков и их подсоседков и в подушной оклад причислить”²⁰⁷.

Але не всі представники лівобережного козацтва смиренно виконували царські укази й записувалися в окладні книги для сплати подушного. У попередньому розділі ми вказували, що подушна система досить складно приживалася на Лівобережжі, вільні мешканці якої ігнорували заборону на переходи з одного населеного пункту до іншого. Ще гостріше ця проблема стояла в козацьких поселеннях, адже з часів Богдана Хмельницького козацтво вважало себе не просто вільним, але й привілейованим станом. Листування нижніх земських судів з казначействами й козацькими начальниками свідчить, що частина козацтва саботувала ревізію 1794 р. Так, зокрема, в повідомленні Переяславського нижнього земського суду до Переяславського повітового казначейства, з посиланням на рапорти козацьких начальників, зазначалося, “что жители части их селений избегая дабы в сочиняемую ныне новую ревизию в тех местах где жительствоуют записаны не быти”²⁰⁸ змінювали без узго-

²⁰⁴ О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22615. — С. 1279.

²⁰⁵ С [тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 466.

²⁰⁶ Куприц Н. Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — С. 65.

²⁰⁷ ДАКиО. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 148.

²⁰⁸ Там само. — Арк. 140.

дження з фіскальними органами місця проживання. Суд наголошував, що “через таковое жителей удаление с их нынешних жилищ в сочинении ревизии может последовать замешательство”²⁰⁹.

Повище вже акцентувалося нами, що в кінці XVIII ст. козацтво Полтавщини й Чернігівщини та військові обивателі Слобожанщини окрім загальнодержавного подушного сплачували оброк за право вільного винокуріння, проте в XIX ст. Санкт-Петербург періодично накладав на них оброк, аналогічний тому, що його сплачували державні селяни, — за користування державною землею. Такий підхід влади пояснюється тим, що “правительство никак не могло определить своего окончательного отношения к казаком — считать их только держателями земли, или же наследственными владельцами старозаимочных участков”²¹⁰.

У зв'язку з війною 1812 р., коли армії Наполеона стрімко просувалися углиб держави, імператорським рескриптом від 25 червня 1812 р. малоросійському генерал-губернаторові князю Я. Лобанову-Ростовському наказувалося приступити до формування козацьких полків у Чернігівській та Полтавській губерніях за прикладом сформованих графом Віттом напередодні війни українських козацьких полків на Київщині й Поділлі²¹¹.

Генерал-губернаторові вдалося сформувати 9 козацьких кінних полків у Полтавській губернії та 6 — у Чернігівській, кожен з яких складався з 5 ескадронів²¹². Видатки лівобережного козацтва на формування цих 15 полків виявилися завеликими, адже кожен козак повинен був мати коня, на купівлю якого асигнувалося 100 руб. за рахунок товариства, окрім цього необхідними були сідло, уздечка, баклажка для води, сакви для фуражу, скребло та щітка. Одягали й озброювали козаків також за рахунок товариства, з казни видавалися лише патрони. Коштом козацьких товариств Лівобережжя названі вище полки утримувалися протягом усієї війни.

Не зрозуміло, що мав на увазі В. Стрельський, коли стверджував, що на формування козацьких полків у “Полтавській і Чернігівській губерніях було зібрано до 160 тисяч карбованців грошей”²¹³. Адже Чернігівський, Полтавський і Харківський генерал-губернатор В. Левашов у квітневій 1836 р. доповіді Миколі I про становище малоросійських козаків зазначав, що “в отечественную войну 1812 года вооружение стоило им 40 миллионов рублей”²¹⁴ Якщо взяти до уваги, що 1813 р. на території Малоросійського генерал-губернаторства мешкало 460 905 ревізьких душ козаків²¹⁵, тобто тих, чийм коштом безпосередньо утримувалися козацькі полки, то

²⁰⁹ ДАКиО. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 140 зв.

²¹⁰ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — С. 65.

²¹¹ Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 2.

²¹² Казин В. Х. Козачьи войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры / Под ред. В. К. Шенк. Репринтное издание. — Б. м., 1912. — С. 35.

²¹³ Стрельський В. І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року: Стенограма публічної лекції. — К.: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. — С. 20.

²¹⁴ Шандра В. С. “...Настоящее положение малороссийских козаков” Всеїзданийша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі I. // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 34.

²¹⁵ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — С. 276.

І. П. Котляревський формує 5-й козацький полк. Худ. В. Бокало

за 4 роки існування цих військових формувань на ревізку душу козака припадає 86 руб. 78 коп., а на рік — 21 руб. 69 коп. У той же час ставка оброчної податі для різних категорій державних селян складала 6 руб. у 1812 р., а з 1813 р. — 8 руб., тобто безпосередні річні видатки козаків протягом 1812–1816 рр. у середньому на 14 руб. 19 коп. перевищували ті, котрі вони мали б сплатити як оброчну подать.

На утримання козацьких полків використано лише частину названої суми. Співробітник Полтавської архівної комісії І. Павловський, ґрунтуючись на матеріалах архіву Полтавського губернського правління, наводить приклади не лише розкрадання зібраних козацькими товариствами коштів, а й визискування козаків чиновниками різних рангів, котрі використовували козацькі гроші для власного збагачення, а не для забезпечення боєготовності новосформованих полків²¹⁶.

Враховуючи значні затрати козацьких товариств на формування указаних полків, малоросійський генерал-губернатор від імені імператора оголосив козацтву, що воно "избавляется от всех податей, кроме подымной"²¹⁷ подати²¹⁸. Тобто козацтво звільнялося від сплати оброчної податі, покладеної на нього іменним указом

²¹⁶ Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 14–20.

²¹⁷ Ймовірно, генерал-губернатор хотів відновити традиційне для Лівобережної України подимне, тут і далі йде мова про подушне, адже назване подимне за об'єктом і ставкою оподаткування мало відповідати існуючому на той час подушному.

²¹⁸ Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26130. — С. 490.

від 20 лютого 1812 р.²¹⁹ З цього приводу, за свідченням І. Павловського, “30 августа в день тезоименитства Александра I, в некоторых полках был прочитан высочайший указ и отслужен молебен”²²⁰.

Проте в іменному указі від 8 лютого 1816 р. щодо звільнення малоросійського козацтва від сплати оброчної податі Я. Лобановим-Ростовським наголошувалося, що “по предмету сего распоряжения, от Комитета министров учинено его императорскому величеству всеподданнейшее представление журналом 17 сентября 1812 года; но высочайшего разрешения на оное еще не последовало”²²¹. Лише в листопаді 1813 р. Комітет міністрів на запит міністра фінансів графа Гур'єва щодо оподаткування малоросійських козаків вирішив це питання “оставить на том самом основании, как распорядился малороссийский генерал-губернатор”²²².

Ставлення козацьких товариств до формування кінних полків для захисту імперії Романових від Наполеона не було однозначним. Частина вірила у відродження національного війська і старих привілеїв козацтва. Такі козаки навіть виставляли до війська від себе більше, ніж це передбачалося в маніфесті Олександра I, тобто більше 4 осіб від кожної сотні ревізьких душ. Інші ставилися до цього процесу без особливого ентузіазму, й навіть слідом за місцевими поміщиками, частина котрих мала опозиційні та профранцузькі настрої²²³, неохоче брали участь у мобілізації членів товариств до новостворених козацьких полків, намагаючись зменшити кількість рекрутованих козаків. Мали місце випадки, коли козацькі товариства замість піклування про сім'ї козаків, котрі перебували в діючій армії, накладали на них значні податкові зобов'язання. Як, наприклад, у селі Красному Янівської волості Чернігівського повіту. Його мешканки — Параска Запорожчиха і Євдокія Кулешиха, — змушені були в листопаді 1813 р. звернутися до Чернігівського цивільного губернатора О. Бутовича по допомогу, оскільки, як зазначали жінки, “козацье общество не взирая на нашу бедность и службу наших мужей наступательно изнуряя нас экзекуциею взыскивают подушные и разные казённые и общественные повинности и нас так ставят на уравнение с теми в которых мужей не имеется к службе к совершенному нашему бедствию ибо мы и детей малолетних своих прокормить не в состоянии”²²⁴. Документ містить резолюцію губернатора: “Предписать нижнему суду, чтобы подтвердили волосному правлению, дабы просители податями и постоем не были отягощены”²²⁵, а наступного дня до Чернігівського нижнього земського суду направляється відповідне подання²²⁶.

²¹⁹ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 21, арк. 10.

²²⁰ Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 6.

²²¹ Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26130. — С. 490.

²²² Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26130. — С. 490.

²²³ Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 69.

²²⁴ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 1188, арк. 1.

²²⁵ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 1188, арк. 1.

²²⁶ Там само. — Арк. 2.

Після завершення війни та повернення козацтва додому граф Д. Гур'єв знову звернувся з клопотанням до Комітету міністрів про стягнення, починаючи з 1815 р., з малоросійського козацтва податків в обсязі, передбаченому лютневим 1812 р. іменним указом. Але "Комитет, не имея разрешения на прежнее представление своё от 17 сентября 1812 года, почёл себя не в праве приступить к какой-либо отмене učinённых малороссийским генерал-губернатором распоряжений"²²⁷. Разом з тим, враховуючи аргументацію міністра фінансів, що скарбниця через таку ситуацію щорічно недоотримує 2 712 929 руб., Комітет звернувся 9 лютого 1815 р. до Олександра I за дозволом скасувати розпорядження князю Я. Лобанову-Ростовському. Проте імператор "повелеть соизволил, чтобы взимание с малороссийских казаков оставлено было в настоящем его положении, впредь до особого по сему предмету учреждения, которое последует в непродолжительном времени"²²⁸. Як бачимо, графа Д. Гур'єва зовсім не цікавило те, що держава в рік опосередковано отримувала у 3,68 рази більше надходжень від лівобережного козацтва, котре власним коштом утримувало 15 полків діючої армії. І може, саме тому така посилена турбота міністра фінансів про наповнення у зазначений спосіб державної казни не знайшла підтримки імператора.

У липні 1816 р. іменним указом Олександра I козацькі кінні полки розформовуються, їхнім командирам наказувалося негайно розпустити козаків по домівках. У нагороду за службу їм залишалися лише мундирні речі, а щодо фіскального боку взаємовідносин козацтва й центральної влади, то імператор проголошував, що "мы всемиловитейше освобождаем их от всех других податей и сборов, кроме подымной по три рубля и за право винокурения по одному рублю, и того по четыре рубля с души, которые собирать на прежних основаниях с начала сего года"²²⁹. Надходження від указаних податей пропонувалося зберігати в казенній палаті разом із коштами, котрі залишаться від 122 980 руб. 57 коп., що "остались от обмундирования казаков" після сплати штаб- та обер-офіцерам розформованих полків платні за 1815 р., і грошима від продажу непридатних для подальшої експлуатації в армії коней із цих полків²³⁰. Зазначені кошти, ймовірно, планувалося використати на створення військових поселень з лівобережного козацтва, адже преамбула згаданого указу містила тезу царя про те, що "мы с удовольствием приступаем ныне к образованию сего сословия на правилах, воинскому духу его свойственных, долженствующих расширить и упрочить навсегда выгоды его поселения, и связать казаков неразрывными узами со всеми прочими военными силами нашими"²³¹.

Слід зауважити, що вже через два роки серпневим іменним указом 1818 р., на українське козацтво знову накладається рекрутська повинність, хоча й підтверджуються його пільгові податкові зобов'язання, за якими козаки "оставляются при тех самых податях, по 4 руб. с души, кои собираются с них на основании указов ...

²²⁷ Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26130. — С. 490.

²²⁸ Там само.

²²⁹ О новом образовании малороссийских казаков, и об освобождении их от разных податей: Именной, данный Черниговскому гражданскому губернатору, 11 июня 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26309. — С. 888.

²³⁰ Там само.

²³¹ Там само. — С. 887.

от 11 июня 1816 года"²³². Проте буквально наприкінці 1819 р. графу Д. Гур'єву вдається схилити на свій бік Державну раду у вирішенні питання оподаткування малоросійського козацтва, котре протягом 1812–1819 рр. отримало, на думку російських можновладців, "достаточное вознаграждение за произведённые ими в 1812 году издержки"²³³. Олександр I цього разу погоджується з аргументацією міністра та членів ради і видає 10 грудня 1819 р. іменний указ, котрий регламентує: "С 1 января наступающего 1820 года возобновить с малороссийских казаков сбор оброчного оклада в пользу государственных доходов, и вместе с тем распространить на них учреждённые подати по части путей сообщения, платимые всеми прочими состояниями казённых поселян"²³⁴. І все ж таки ставка оброчної податі для козаків установлювалася на рівні, "как она установлена была до 1812 года"²³⁵, тобто в сумі 6 руб.

Чи дійсно восьмирічна пільга покривала платежі козацьких товариств на утримання козацьких полків? Ми вже зазначали, що на той час видатки однієї козацької ревізької душі складали в середньому 86 руб. 78 коп., а сума оброчної податі, котру козаки не сплачували в період 1812–1819 рр., становила 70 руб. Окрім цього козаки не платили зборів на утримання шляхів сполучення у розмірі 25 коп. на рік протягом 1816–1817 рр. і по 30 коп. у 1818–1819 рр., тобто ще 1 руб. 10 коп., а разом — 71 руб. 10 коп. Таким чином, фактичні переплати козацтвом за цей період склали близько 15 руб., тобто, майже ще дворічну ставку оброчної податі. І це лише формальний фінансовий бік взаємин, адже оброчна податі для козацтва була взагалі незаконною.

Проблема неправомочності оброчної податі для лівобережного козацтва лежала у площині визнання його права на володіння земельними наділами, котре всіляко заперечував міністр фінансів граф Д. Гур'єв. Особливо гостро ця проблема постала в 1820 р. Влада, організовуючи переселення малоросійського козацтва на терени Чорноморського війська, вимагала, щоб ті, хто бажає змінити місце проживання, повністю розрахувалися з податковими зобов'язаннями за місцем попереднього мешкання, при цьому їм заборонявся продаж власних земель. Необхідно зазначити, що царський уряд у питанні переселення козаків з Полтавської та Чернігівської губерній на Південь, до Новоросії й Чорноморії, діяв за кліше, розробленим у кінці XVIII ст., фіскальна складова котрого була напрочуд стабільною й послідовною. Фінансові умови цієї міграції були значно гіршими за ті, що пропонувалися іноземним колоністам. Уряд не брав на себе жодних зобов'язань щодо фінансової підтримки переселенців, а вони отримували право залишити свої товариства лише після розрахунку з державою щодо фіскальних статей. Так, зо-

²³² О введении малороссийских казаков в рекрутскую повинность: Именной, данный малороссийскому военному губернатору, 25 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27505. — С. 544.

²³³ О возобновлении с 1 января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 28021. — С. 410.

²³⁴ Там само.

²³⁵ О взимании оброчного оклада с малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними губерниями обитающими: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29696. — С. 1323.

крема, Київська казенна палата, звертаючись 23 липня 1795 р. до Переяславського повітового казначейства з питання переселення 400 душ козаків з Чернігівської до Катеринославської губернії, наказувала стягнути належні із них податі й недоїмки до 1796 р. включно²³⁶. Аналогічні підходи проявилися й під час переселенських кампаній 1806–1809 рр.²³⁷, 1809–1811 рр. Проте тоді козацькі родини для погашення податкових недоїмок та облаштування на новому місці мали кошти від продажу землі, а 1820 р., з подачі графа Д. Гур'єва, таких переселенців максимально наблизили до звичайних державних селян, котрі лише за користування державними землями сплачували оренду у формі оброчної податі. Отже, саме міністерство фінансів виконало функцію каталізатора наступу на залишки колишніх козацьких привілеїв, особливо в питаннях контролю й розпорядження землями козаків.

Варто зауважити, що в урядових колах не було однастайності стосовно окресленої вище проблеми. Державна рада 14 квітня 1823 р. навіть визнала, що “земли малороссийских козаков не завият от управления министерства финансов и принадлежат либо козакам собственно, на праве дворянском, либо обществам их, не имеют сходства с землями, у казённых крестьян во владении состоящими, которыми заведывают казённые палаты. Почему на будущее время постановить правилом, чтобы дела по землям малороссийских козаков, ежели со стороны казны нет к ним притязаний, не были отсылаемы ни в казённые палаты, ни к министру финансов на заключение”²³⁸. Зрозуміло, що така розв'язка не могла задовольнити очільника міністерства фінансів, котрий, звернувшись через п'ять днів до міністра юстиції Дмитра Івановича Лобанова-Ростовського, до речі, брата колишнього малоросійського генерал-губернатора Якова Івановича, опротестовує це рішення, аргументуючи свою позицію посиленнями на закони, що раніше забороняли козакам продавати власні землі, а також тим, що козаки, як і державні селяни, сплачували оброк²³⁹. Щоправда, граф Д. Гур'єв скромно промовчав про те, що заборони на продаж козацьких земель та обкладання козаків оброком ухвалювалися виключно на вимогу очолюваного ним відомства, котре, маючи хронічний бюджетний дефіцит, значні внутрішні й зовнішні позики, шукало будь-яких шляхів для наповнення скарбниці. Отож, ідея заволодіти майже півмільйоном “нічийї” ревізьких душ та їхніми землями виглядала досить спокусливо.

Дивовижно, але малоросійський генерал-губернатор князь М. Репнін, який у липні 1816 р. змінив на цій посаді князя Я. Лобанова-Ростовського, стає на захист козацтва, намагається опротестувати пролобійовану міністром фінансів заборону продавати козакам спадкові землі²⁴⁰. На підтвердження легітимності козацького землеволодіння М. Репнін підготував аналітичну записку з історії козацтва, в якій

²³⁶ ДАКиО. — Ф. 297, оп. 1, спр. 23, арк. 210.

²³⁷ РДІА. — Ф. 559, оп. 2, спр. 616, арк. 1–3.

²³⁸ С [тороженко] Н. Кистории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 482.

²³⁹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 245.

²⁴⁰ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. — К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. — С. 107.

висвітлювалися заслуги представників цього стану перед імперією, підкріплені документальними свідченнями, що ґрунтувалися на грамотах та указах²⁴¹.

Є. Канкрін, наступник графа Д. Гур'єва, продовжив політику наступу міністерства фінансів на козацькі привілеї, а першим результатом його діяльності стало прийняття у грудні 1823 р. іменного указу про зрівняння з 1 січня 1824 р. малоросійських козаків у платежі оброчної податі з державними селянами, котрі мешкали в тих же губерніях²⁴². Тобто, козацтво Полтавської і Чернігівської губерній за цим указом мало сплачувати державні податки на рівні державних селян — 11 руб. 30 коп., з яких 8 руб. становила оброчна подать.

Нагадаємо, ситуація з оподаткуванням козацтва стала іншою лише в березні 1827 р. Саме тоді новий російський імператор Микола I в іменному указі міністрові фінансів графу Є. Канкріну зауважив, що відповідні рішення приймалися, коли було розглянуто, за поданням малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна, “журнал комитета финансов, коим одобряется предложение ваше, чтоб учиненое по указу 18 декабря 1823 года возвышение оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губерний двумя рублями с души на сей 1827 год сложить”²⁴³.

Значні зміни у фінансовій політиці російського самодержавства у ставленні до українського козацтва спровокувало польське повстання 1830 р., для участі у придушенні якого з малоросійських козаків, як і 1812 р., формуються кавалерійські полки, щоправда, в 1831 р. їх було лише 8 — “по 732 козаки в шести основних полках і по 170 — у двох резервних”²⁴⁴. За свідченням В. Левашова, формування цих полків обійшлося козацьким товариством у близько півмільйона рублів²⁴⁵. Ініціатором створення козацьких полків виступив малоросійський генерал-губернатор М. Репнін,

Російський імператор Микола I

²⁴¹ Детальніше див: Репнин Н. Краткая записка о малороссийских казаках // ЧОИДР. — Т. 2. — 1864. — С. 85–135.

²⁴² О взимании оброчного оклада с малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними губерниями обитающими: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29696. — С. 1323.

²⁴³ О сложении оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губернии, возвышенной по указу 18 декабря 1823 года: Именной, данный Министру Финансов, 18 марта 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 2. — № 970. — С. 262.

²⁴⁴ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. — С. 108.

²⁴⁵ Шандра В. С. “...Настоящее положение малороссийских казаков” Всепідданійша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі I. // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 34.

котрий при цьому запропонував зменшити податковий тиск на козацтво. Як відомо, “Микола I погодився на ліквідацію недоїмок (подушного, водяного і сухопутних податків) і збору за вільну торгівлю спиртними напоями, що накопичилися станом на 1831 р.”²⁴⁶.

23 березня 1832 р. імператор адресував іменний указ “О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной, в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною монетою” міністрові фінансів Є. Канкріну, котрим Микола I підтвердив власну згоду на запропонований міністром і схвалений Державною радою експеримент зі стягнення податкових платежів срібною монетою з мешканців Лівобережної України. Проте царський указ не обмежував сплату податей лише срібними грошима, а наказував місцевим казначействам приймати податі “как ассигнациями и медною монетою, так и серебряною рублевою, по желанию платящих”²⁴⁷. Ставки оподаткування відповідно до цього указу були такими: “вносить с ревизкой души за подать подушную по 90 копеек, за право винокурения по 55 копеек, и за оброчною с казенных крестьян по 2 руб. 20 коп., а с малороссийских казаков, с коих ныне, на основании рескрипта моего от 6 мая 1831 года, вместо 8 руб., взимается 4 руб. ассигнациями, по 1 руб. 10 коп. серебром, с доплатою дробей в общих суммах менее серебрянаго рубля”²⁴⁸. Березневий указ містив новели у фіскальній політиці самодержавства, зокрема переводив податкові платежі у двох малоросійських губерніях із асигнацій на срібло на період 1832–1833 рр. До цього, на підставі вересневого указу 1801 р., рекрутські гроші стягувалися сріблом лише у прикордонних поселеннях²⁴⁹.

Хоча козацькі полки й не встигли взяти участь у придушенні польського повстання, проте цар був задоволений їхньою відданістю престолові й рішучістю послужити імперії. Отож, Микола I у червні 1832 р. видає іменний указ, котрим урегулювалися військові та фінансові зобов’язання чернігівського й полтавського козацтва перед владою. У ньому, зокрема, стосовно козаків було задеклароване бажання імператора “облегчить их в настоящих повинностях, мы признали за благо, вместо податей, ими ныне платимых, взимать с них впредь до приведения в действие упомянутых предложений, с каждой ревизкой души по два рубля серебром в год, включая в сумму сию 55 коп. серебром за право продажи вина”²⁵⁰. Цей указ не лише зменшував податкове навантаження на одну ревізьку душу українського козацтва, а й пропонував козацьким товариствам для полегшення податкового тиску, за їхнім бажанням, “привести между собою в точную известность, владеемая каждым семейством земли, и по мере количества оных, разложить платёж следующих с

²⁴⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. — С. 108.

²⁴⁷ О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною: Именной, данный Министру Финансов, 23 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5246. — С. 151.

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. — С. 284.

²⁵⁰ О обязанности малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей: Именной, данный Сенату, 25 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 458. — С. 398–401.

общества, или селения податей"²⁵¹. Тобто, на найвищому рівні визнавалася недосконалість подушної системи стягнення податей. Проте ця новела, як і інші заходи Миколи I, була половинчастою, адже не скасовувала подушного підходу при визначенні сукупного податкового платежу козацьких поселень чи товариств. На попередньому рівні оплати для козацтва залишалися лише натуральні й грошові земські повинності. Окрім цього, царський указ припиняв спекуляції різних державних органів щодо козацького землеволодіння, чітко визначивши правовий статус спадкових і набутих представниками козацтва земель. Якщо перші могли перебувати в цивільному обігові лише серед осіб козацького стану, то другі, "преобретённые казаками по купчим крепостям от дворян или разночинцев, могут быть продаваемы и другим образом, на основании законов отчуждаемы, кому бы то ни было, без всяких ограничений"²⁵². Окрім цього козаки отримали право у випадку черезсмузжя, за дозволом казенної палати, що мав бути узгоджений із військовим губернатором, а за його відсутності – з цивільним губернатором, обмінювати свої спадкові землі на поміщицькі й різночинські.

Князь
Микола Рєпнін-Волконський

Розуміючи, що незавершеність процесу реформування лівобережного козацтва як окремого стану українського населення може призвести до рецидиву зазіхань на нього міністерства фінансів у плані перетворення козаків на державних селян, М. Рєпнін запропонував створити спеціальну установу для управління малоросійським козацтвом. Разом з тим через половинчастість законодавчого регламентування податкових зобов'язань козаків перед владними структурами постало "питання про визначення системи й розмірів їхнього оподаткування та про з'ясування майнового стану"²⁵³. З цього приводу генерал-губернатор звертається по височайший дозвіл на проведення нового перепису полтавського й чернігівського козацтва. На думку М. Рєпніна, "розмір податку має залежати від кількості працюючих у родині та від площі наділів і визначатися один раз на десять років"²⁵⁴. Запропонувавши власну систему оподаткування, він апробує її (як експеримент) у Полтавському та Чернігівському повітах, де було проведено перепис козаків і з'ясовано площу їхніх земельних ділянок. Імператор підтримав ініціативу малоросійського військо-

²⁵¹ Там само.

²⁵² О обязанности малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей: Именной, данный Сенату, 25 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5458. — С. 398–401.

²⁵³ Шандря В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. — С. 110.

²⁵⁴ Там само.

Глухів. Києво-Московська вулиця. Листівка поч. XX ст.

вого губернатора, і вже в червневому 1833 р. указі Миколи I князеві М. Репніну наголошувалося: “Разсмотрев представление ваше о порядке произведения новой переписи малороссийских казаков, и о приведении при том в известность земель и имущества их, я уполномочиваю вас как на исполнение сих предложений чрез особых чиновников, которые имеют быть вами командированы по селениям казаков в то время, когда издан будет манифест о произведении общей по государству переписи, так и на определение по сей новой переписи, немедленно по окончании оной, сбора податей”²⁵⁵.

Звільнення в 1834 р. князя М. Репніна з посади генерал-губернатора призупинило процес оптимізації оподаткування лівобережного козацтва, а податкова політика Санкт-Петербурга щодо українського козацтва навіть у найменшому наближенні була дуже далекою від справедливої та економічно обгрунтованої, що, як свідчать архівні документи, призводило лише до подальшого розорення цієї верстви українського населення. Зокрема, призначений 1835 р. Чернігівським, Полтавським і Харківським генерал-губернатором В. Левашов у всепідданійшій доповіді 1836 р. Миколі I вказував, що такі заходи, як складання недоїмок чи їхня розстрочка, не мали позитивного впливу на козацькі господарства й, відповідно, на їх платоспроможність, адже під час стягнення з козаків податкових зобов'язань і бюджетних заборгованостей до них застосовувалися “не токмо строгие, но даже жестокие меры... Сверх обыкновенных полицейских побуждений продавались на базарах движимое имущество, рогатый скот, лошади, овцы и наконец рубища их и жён их.

²⁵⁵ О произведении на особенных правилах новой переписи малороссийских казаков: Именной, данный Малороссийскому военному губернатору, 21 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6277. — С. 367–368.

Не взирая на сии разорительные и для казны вредные меры, недоимка не могла пополниться, и сии-то остатки оной были сложены или рассрочены. Словом сказать, прощалось то, чего казна и без того не могла получить; потому облегчительные меры сии ни мало цели своей не достигали"²⁵⁶. На думку В. Левашова, необхідно було відмінити обов'язок товариства платити за неплатників недоїмку, адже на Лівобережній Україні земля перебувала у приватній власності козаків, а їхні товариства, не маючи права нею розпоряджатися, ніяким чином не могли відповідати за своєчасну сплату податей членами товариства²⁵⁷. Генерал-губернатор указував, що в 1835 р. з козацьких товариств надійшло 3 805 018 руб. податкових платежів, проте бідні козаки їх взагалі не платили, особи середнього достатку внесли лише половину необхідної суми, а заможні "уплатили за других 1 298 148 рублей, или с каждой души по 4 рубля 60 копеек сверх собственного годового оклада"²⁵⁸. Міністр фінансів Є. Канкрін, вивчивши за дорученням управляючого справами Комітету міністрів доповідь В. Левашова імператору, справедливо зазначав, що "для отвращения предполагаемых неудобств от взаимной ответственности обществ в платеже податей остаётся одно средство, то, чтобы ввести предположенный новый образ обложения оными"²⁵⁹. Граф Є. Канкрін, а за ним і Комітет міністрів визнали, що покращити платоспроможність козацтва можливо шляхом, запропонованим М. Репніним: "Учреждение нового порядка взимания податей с малороссийских казаков с обложением их, и по мере владеемых земель, достояния и промыслов, было уже в виду и как отозвался министр финансов в присутствии Комитета вместе с другими предположениями бывшего малороссийского военного губернатора о новом образовании тамошних казаков". Проте вони констатували, що все це "зависит ныне от дальнейшего усмотрения и представления настоящего главного местного начальства"²⁶⁰. У листопаді 1836 р. новим генерал-губернатором краю призначають графа О. Строганова. Намагаючись продовжити політику М. Репніна щодо українського козацтва, В. Левашов доводив урядові, що зубожіння цієї верстви населення викликане, перш за все, видатками на спорядження козацьких полків у 1812 і 1831 рр., які й підірвали платоспроможність козаків, та неможливістю відновлення останньої через систематичний наступ міністерства фінансів на козацтво. Йдеться, зокрема, про його послідовне визискування різними заходами податкової політики, як-то підвищення акцизу на сіль 1814 р. з 20 до 90 коп., що обмежило можливості для чумакування, а вже 1820 р. козацтво взагалі було обкладене оброчною податтю.

Наступного, 1837 р., ситуація не покращилася. Є. Канкрін у листі до Чернігівського цивільного губернатора генерал-майора Жукова вказував, що протягом 1836 р. податкові заборгованості козаків цієї губернії зросли з 2162 тис. руб. до 2448 тис. руб.²⁶¹. Головна господарська контора для малоросійського козацтва, до якої звернувся Чернігівський губернатор з вимогою вжити негайних заходів для

²⁵⁶ Шандра В. С. "...Настоящее положение малороссийских казаков" Всепаданийша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І. // Архіви України. — 2003. — № 1-3. — С. 35.

²⁵⁷ Там само. — С. 36.

²⁵⁸ Там само. — С. 34.

²⁵⁹ Там само. — С. 39.

²⁶⁰ Там само. — С. 41.

²⁶¹ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 5217, арк. 1 зв.

ліквідації недоїмок козацьких товариств, мусила констатувати, що значні суми податкових заборгованостей козаків сформувалися ще до створення цієї установи, тобто протягом 1832–1834 рр., і “время от времени умножаются от начисления пени и процентов”²⁶². Стягнення недоїмок за попередні роки було досить проблематичним, адже козаки в силу ряду обставин “пришли в крайнюю обнищальность, и третья часть из них не имея земли, не только платитъ податных за прежнее время недоимок и долгов по ссудам на продовольствие не в состоянии даже с великою нуждою снискивают для семейств своих весьма бедное пропитание и содержание заработками”²⁶³. Окрім цього на загальну суму недоїмки впливала податкова заборгованість переселенців на Кавказ, котра мала б бути списана, проте й далі числилася за козацькими товариствами²⁶⁴.

Негативний вплив на платоспроможність козацьких сімей справили різноманітні легітимні побори та зловживання місцевих властей. За свідченням сучасників тих подій, “урядники ездят по сёлам и требуют денег то на подушное, то на земские повинности, то на содержание контор, то на содержание волосных правлений, то на содержание станových управлений, то на мирские надобности, то на оспопрививателей и т. д. Словом, предлогам ко взысканию денег нет конца, и бедные казаки платят безмолвно, не имея никогда той утешительной уверенности, что всё уже заплатили, а напротив того, оставаясь всегда в мучительном ожидании, что через несколько времени опять придут урядники взыскивать с них деньги на какую-либо новую надобность, о которой они прежде и не слышали”²⁶⁵.

На кінець 30-х рр. XIX ст., як зазначає Т. Лазанська, сумарна ставка податкових зобов'язань козаків Полтавської губернії складала 13 руб., а Чернігівської — 10 руб. 80 коп.²⁶⁶, і це при тому, що вони були звільнені від сплати оброчної податі. Для порівняння нагадаємо, державні селяни цих губерній при подушній системі розкладення мали річне податкове навантаження 11 руб. 30 коп. асигнаціями й мідною монетою.

Після створення міністерства державних маєтностей (1837 р.) козацтво переходить під його юрисдикцію, тобто долею цієї версти населення тепер відала установа, створена для управління насамперед державними селянами. Подальші законодавчі ініціативи цього відомства 1838–1839 рр. наглядно продемонструють, що українське козацтво для російської влади було лише особливою групою державних селян, котра лише мала певні привілеї. Восени 1838 р. міністр державних маєтностей П. Кисельов підтримує ініціативу Чернігівського, Полтавського і Харківського генерал-губернатора О. Строганова перед Комітетом міністрів про дозвіл малоросійським козакам переходити в інші податні стани на рівні з казенними селянами²⁶⁷. 23 листопада того ж року імператор “высочайше повелеть соизволил: сравнить малороссийских казаков в отношении к переходу в другие податные сословия с казёнными крестьянами, с тем, чтобы они исполняли все условия, постановленные законами

²⁶² Там само. — Арк. 7.

²⁶³ Там само. — Арк. 7–7 зв.

²⁶⁴ Там само. — Арк. 7 зв.

²⁶⁵ Цит. за: Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — С. 71.

²⁶⁶ Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. — С. 66.

²⁶⁷ ДАХаО. — Ф. 31, оп. 142, спр. 784, арк. 70.

при переходе в другия сословия сих последних, чтобы не состояли на рекрутской очереди, не имели за собою недоимок, а также прежде перехода, их крепостная казачья земля была непременно продана казакам же, на основании высочайшего указа 25 июня 1832 года²⁶⁸.

У жовтні 1839 р. Микола I підтримує рішення Державної ради про виключення з податного звання українських козаків, котрі вступали на службу по навчальній частині вчителі чи в університети для навчання. Знову ж таки, козаки отримували право на це на тих же підставах, що й інші представники податних станів, зокрема державні селяни. Обов'язковим було виведення їх із козацького стану, "первых, по принятии их в учительское звание, а последних, по окончании курса наук и по получении учёной степени". Далі текст документа "Про виключення з податного звання..." містить рішення стосовно конкретних осіб: "...И сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определённых учителями в Пузиковское приходское училище Фёдора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демяну и Якову Бубликам, по выданным им от казаков местечка Смелаго увольнительным свидетельствам, дозволить для продолжения наук поступить в университет"²⁶⁹

А в грудні 1839 р. лівобережне козацтво урівнюється у правах з державними селянами під час його переходу в неподатні стани. Приводом для такого рішення стало клопотання козака Полтавської губернії Івана Глоби про дозвіл на вступ у ченці. За рапортом графа П. Кисельова імператор повелів "дозволить малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатныя состояния"²⁷⁰.

Для міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів існування підпорядкованої їм такої категорії населення, як козацтво, особливе становище якого визначалося й деякими, подібно до державних селян, моментами, викликало певні труднощі в управлінні. Саме тому представники названих установ навіть у власному діловодстві досить часто називали лівобережне козацтво "державними селянами". Як, наприклад, у листі Чернігівської палати державних маєтностей до чернігівського губернатора, дійсного статського радника Шереметева, в серпні 1840 р. стосовно надання допомоги постраждалим від пожежі козакам села Кожани вказувалося: "Исправляющий должность новозыбковского окружного начальника рапортом от 26 минувшаго июля № 2123 доносит палате, что государственные поселяне (виділено нами — *авт.*) села Кожанов, Сергеенки, Деркачь и Голикова от происшедшего пожара лишились всей постройки, нуждаются в денежном посо-

²⁶⁸ О дозволеннии малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Декабря, 23 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 2. — № 11763. — С. 331.

²⁶⁹ Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в университеты малороссийских казаков: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 ноября, 16 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12769. — С. 761–762.

²⁷⁰ О дозволеннии малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 18 Января 1840, 26 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13025. — С. 959.

бии, которое необходимо им оказать, именно: Тимофею, Василию и Игнату Сергеенкам, Ивану Деркачу и Марии Голиковой, каждому по двадцати пяти рублей серебром”²⁷¹. У той же час навіть вихідні дані листа називають його “Об оказании пособия потерпевшим от пожара козакам села Кажанов”²⁷². Розглядаючи проблему козацького землеволодіння, законодавець указував, що особи “казацьего сословия, которыя переходили в податныя состояния мещан и государственных крестьян, и в неподатное монашество”²⁷³ були зобов’язані продавати свої землі лише представникам козацького стану. Таким чином, на державному рівні визнавалася якісна відмінність лівобережного козацтва від державних селян. Цікаво, що ті з козаків, хто отримував дворянство, зберігали попереднє козацьке землеволодіння, “подвергаясь токмо исполнению нераздельно с сим владением обязанностей, по отправлению поземельных повинностей и платежу податей”²⁷⁴.

Військова кампанія Російської імперії проти Оттоманської Порти, що розпочалася 1853 р. та зафіксувалася в історіографії як “Східна війна”, внаслідок ряду військових і дипломатичних прорахунків призвела до висадки на Кримському півострові восени 1854 р. союзних з Туреччиною військ. Захист імперії потребував залучення нових людських ресурсів. Отож, царат вже вкотре вдається до створення ополчення, яке для українського козацтва знову матеріалізується у традиційних для складних військових кампаній першої половини XIX ст. Малоросійських кінних козацьких полках. Новий імператор Олександр II 7 травня 1855 р. затверджує “Положение о малороссийских конных казачьих полках”, на підставі якого козаки Полтавської та Чернігівської губерній “по настоящим чрезвычайным обстоятельствам” призивалися “в государственное ополчение на службу временную для защиты веры, престола и отечества”²⁷⁵. Відповідно до цього положення формується 6 полків, з яких 4 — в Полтавській і 2 — у Чернігівській губерніях. Але, на відміну від формувань 1812 і 1831 рр., у зазначеному 1855 р. законодавець детально регламентував фінансовий аспект цього питання, вказуючи, що видатки на “устройство и содержание малороссийских полков, относятся: одне на счёт казачьих обществ, другия на счёт дворянских имений Полтавской и Черниговской губерний и, наконец, третия на счёт общаго государственнаго земскаго сбора”²⁷⁶. Щодо фіскальних зобов’язань козацьких товариств, то останні повинні були забезпечити делегованих ними на службу козаків трьома сорочками й двома штанами, внести до місцевих повітових казначейств за відповідними квитанціями кошти в сумі, визначеній екстраординарним зібранням дворянства, на придбання обмундирування для козаків, зокрема шапки, кашкета, галстука, напівжупана, шароварів, шинелі та двох пар

²⁷¹ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 8297, арк. 1.

²⁷² Там само.

²⁷³ О порядке наблюдения за поступлением в казну денег, присуждаемых ко взысканию с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 Августа, 11 июля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 19183. — С. 517.

²⁷⁴ Там само.

²⁷⁵ Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках: Именной указ, данный Правительствующему Сенату, 7 мая 1855 г., опубликованный 13 мая // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29288. — С. 320.

²⁷⁶ Там само. — С. 323.

чобіт. Окрім цього товариства мали здати шестимісячну пропорцію провіанту на продовольство для козаків з розрахунку десять пудів тридцять п'ять фунтів борошна й один пуд п'ять фунтів круп на кожного рекрутованого козака²⁷⁷. Усі інші видатки забезпечувалися з інших двох указаних джерел фінансування. Озброєння полків здійснювалося за рахунок держави. Для Полтавщини формування 4 козацьких полків обійшлося в 613 798 руб. 65½ коп., з яких 79 851 руб. 72¼ коп. внесли козацькі товариства. З цієї суми 57 062 руб. 57¾ коп. склали витрати на обмундирування, а 22 789 руб. 14½ коп. — на шестимісячне продовольство для полків, тобто 13% необхідної суми були внесені самим козацтвом²⁷⁸. Досить позитивним для козацьких товариств було рішення законодавця про їх звільнення від сплати “податей и оброчной суммы” за рекрутованих козаків²⁷⁹.

Новосформовані козацькі кінні полки проіснували до весни 1856 р. й були розпущені. Востаннє російське самодержавство звернулося до практики формування таких полків у травні 1863 р., коли для допомоги у придушенні польського повстання було сформовано 3 малоросійських кінних козацьких полки: 2 — в Полтавській та 1 полк — у Чернігівській губернії²⁸⁰.

На початку 60-х рр. XIX ст. козацтво Полтавської і Чернігівської губерній, попри уніфікаційні заходи владних структур, залишалося особливою групою населення, котра зберігала певні корпоративні права, хоча й досить обмежені російською владою після введення в Україні подушної системи оподаткування. З різних козацьких формувань, що існували на теренах імперії, у тому числі й сформованих із колишніх запорожців і реєстрових козаків Гетьманщини, лише на українське козацтво були поширені подушні статті оподаткування. Звід законів Російської імперії засвідчує, що від подушної податі вільними були “все вообще казаки, кроме малороссийских. Из сих последних жительствующие вне губерний Черниговской и Полтавской, быв причислены к государственным крестьянам, состоят в одном с ними окладе; жительствующие же в губерниях Черниговской и Полтавской малороссийские казаки, составляют особенное сословие между сельскими обывателями (виділення наше. — авт.), обложены особым, для них установленным окладом”²⁸¹.

²⁷⁷ Там само. — С. 323.

²⁷⁸ ДАПО. — Ф. 83, оп. 4, спр. 151, арк. 8 зв.

²⁷⁹ Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках: Именной указ, данный Правительствующему Сенату, 7 мая 1855 г., опубликованный 13 мая // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29288. — С. 324.

²⁸⁰ Казин В. Х. Казачьи войска: Справочная книга Императорской Главной Квартiry / Под ред. В. К. Шенк. Репринтное издание. — Б. м., 1912. — С. 35.

²⁸¹ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 8.

2.5. Місцеві податі та збори

З і зводу законів Російської імперії дізнаємося, що земські повинності полягали “в исправлении обывателями губернии некоторых определённых потребностей местного ея управления, когда устройство и содержание их не принято на счёт общих государственных доходов”²⁸². Земські повинності мали як натуральний, так і грошовий характер, проте спрямовувалися на задоволення не лише місцевих – губерньських (обласних), а й загальнодержавних потреб. До початку XIX ст. земське господарство Російської імперії, як цілком справедливо зазначав С. Вітте, розвивалося “почти без всякого вмешательства центральной власти и находилось в весьма неудовлетворительном состоянии; раскладки не имели никаких определённых оснований и были крайне неуравнительны”²⁸³. Проте навіть у кінці XIX ст. поняття земських повинностей, як повинностей місцевих, не отримало чіткого визначення в імперському законодавстві²⁸⁴.

До земських повинностей належали: поштові, утримання мостів, переправ і доріг, опалення й освітлення військових будівель, ремонт будівель, побудованих місцевим коштом та ін. Так, наприклад, у період правління Катерини II в Санкт-Петербурзькій, Псковській, Могильовській, Полоцькій, Харківській, Воронежській і Олонецькій губерніях існував грошовий збір на утримання поштових відділень, сумарні надходження від якого у кінці XVIII ст. складали 218 827 руб. 12 ½ коп.²⁸⁵ у рік. Проте в січні 1797 р. грошові збори на поштову повинність скасовуються, а утримання пошти покладається на фурманів, щоправда, за їх достатньої кількості, а в деяких губерніях було вирішено “к дополнению недостатка помощь учинить рядом от городов и уездов; где же и вовсе нет ямщиков, там содержать почты рядом с городов и уездов, яко общественную повинность, предоставляя городским и уездным жителям, самим ли отправлять сию службу, иди же вместо себя нанимать”. Губерньським правлінням спільно з предводителями дворянства наказувалося виробити зрівняльне положення щодо утримання поштових коней відповідно до кількості ревізьких душ у населених пунктах. Проте поштова повинність і надалі продовжувала існувати переважно у грошовій формі, а місцеві громади на зібрані кошти наймали фурманів для її виконання. Для прикладу, у Кременчуцькому повіті Малоросійської губернії протягом 1798 р. на утримання поштових станцій було зібрано 4844 руб. 64 коп., з яких 38 руб. 64. коп. – з 483 душ купців християн, 4 руб. 56 коп. – з 57 душ купців євреїв, 86 руб. 08 коп. – з 1076 душ міщан християн, 24 руб. 88 коп. – з 311 душ міщан євреїв, 183 руб. 12 коп. – із 2289 душ поміщицьких селян, котрі перебували в поземельному окладі, 1442 руб. 64. коп. – із 18033 душ поміщицьких селян і козацьких підсусідків, які перебували в подушному окладі, 2342 руб. 24 коп. – з 29278 козаків, 648 руб. 24 коп. – з 8103 військових посе-

²⁸² Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. – Т. 4. – СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. – С. 249.

²⁸³ *Витте С. Ю.* Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах. – М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. – С. 468.

²⁸⁴ *Скалон В.* Земские финансы // Энциклопедический словарь Ф. Брокгауза и И. Ефрона – Т. 12 а. – СПб., 1894 – С. 514.

²⁸⁵ ДАХеО. – Ф. 7, оп. 2, спр. 1, арк. 77 зв.

ляні і 74 руб. 24 коп. — з 928 душ казенних і колишніх монастирських селян²⁸⁶. Протягом наступного 1799 р. у зв'язку зі збільшенням кількості податного населення на 1045 душ дещо зросли й сумарні надходження і становили 4928 руб. 24 коп.²⁸⁷. Як бачимо, поштові збори для представників податних станів Кременчуцького повіту в кінці XVIII ст. склали 8 коп. з ревізької душі, незалежно від соціального стану та релігійної чи національної приналежності. Зібрані кошти видавалися утримувачам поштових станцій: купцеві Миколі Донову, майору Федору Каличевському та майорові Якову Бровкову²⁸⁸. Поштові збори, як і всі податі, мали спільну ваду — хронічні недоїмки. Так, в аналізованому Кременчуцькому повіті за 1799 р. в недоїмці було 20 руб. 88 коп., а в Хорольському, Миргородському й Кременчуцькому повітах вона разом складала 63 руб. 42 коп.²⁸⁹

Хаос у встановленні та стягненні місцевих грошових повинностей змусив Олександра I в липні 1802 р. звернутися до Сенату з іменним указом, у преамбулі якого зазначалося, що “взымаемые с обывателей городов, поселян и помещиков на устройство дорог, содержание почт и на исправление прочих городских и земских повинностей сборы не столько тягостны бывают сами по себе, сколько по разнообразию их сроков, по неуравнительной раскладке, и часто по произвольному их взысканию, и желая приведением их в единообразное положение и общую известность пресечь по возможности безотчётное их употребление, Мы признали нужным, чтоб Правительствующий Сенат, обратив на сие особенное внимание, занялся средствами привести сию часть народной повинности в надлежащую ей ясность и определённую”²⁹⁰. Сенату пропонувалося зібрати по губерніях відомості про наявні, окрім подушного та інших казенних податей, збори на громадські потреби й повинності, про збори на утримання поштових коней, а також на так звані “добровільні складки”. Відомості повинні були бути підписаними не лише губернаторами, а й повітовими та губернським предводителями дворянства, а в містах — міськими головами і членами магістратів. Членам Сенату зібрані дані необхідно було проаналізувати та уніфікувати таким чином, “чтоб каждой гражданин, помещик и крестьянин знал, что именно и когда в число повинностей, на нем лежащих, внести он обязан деньгами или исправитъ натурою”²⁹¹. Проте практично виконати такий указ імператора виявилось досить складно, а в деяких регіонах навіть нерально. Особливо це стосувалося територій з неусталеним адміністративним поділом, зокрема малоросійських та приєднаних від Польщі губерній. Так, зокрема, у рапорті Глухівського нижнього земського суду до Чернігівського малоросійського губернатора І. Френздорфа указувалося, що ні повітовий предводитель дворянства, ні власне зазначений суд не мають відомостей про наявні в повіті збори й натуральні повинності, окрім подушного та інших казенних податей²⁹². А маршал Новоміського повіту цієї ж губернії повідомляв губернатора про те, що скласти необхідні

²⁸⁶ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 42, арк. 172.

²⁸⁷ Там само.

²⁸⁸ Там само. — Арк. 173.

²⁸⁹ Там само. — Арк. 174–175.

²⁹⁰ Об устройстве земских повинностей: Именной, данный Сенату, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20344. — С. 202–203.

²⁹¹ Об устройстве земских повинностей: Именной, данный Сенату, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20344. — С. 204.

²⁹² ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 42, арк. 25.

відомості по його повіту за 1799–1801 рр. взагалі неможливо, адже Нове Місто було до цього позаштатним і земські повинності в ньому збиралися до Стародубського повіту²⁹³. Лише міські думи спромоглися надати детальні відомості про всі місцеві грошові й натуральні повинності²⁹⁴. У Київській губернії детальний звіт про місцеві повинності склали в 1804 р. Згідно з ним сумарні грошові повинності за вказаний рік, окрім подушного й рекрутської податей, становили 304 314 руб. 90 коп., а платниками були 509 604 ревізські душі²⁹⁵. Зазначені кошти витрачалися на утримання штатів губернських установ, на поштові станції, військові будівлі та інші необхідні видатки місцевої влади. У 1804 р. з київських міщан уперше нарівні з іншими мешканцями губернії було зібрано кошти на будівництво та утримання військових будівель, проте кошти на поштові потреби та на утримання десятників і сторожів продовжували виділятися з міських доходів, отже, не збиралися з киян²⁹⁶. Окрім грошових, мешканці губернії справляли й натуральні повинності, зокрема виконували облаштування стаєнь, лазаретів, гауптвахт, шлагбаумів, плаців, штабних квартир та інших військових об'єктів, їх опалення та ремонт; ремонт доріг, мостів і переходів; надавали підводи для військових команд і полків, а також для супроводження арештантів і провозу казни. Приблизна вартість цих повинностей у Київській губернії 1804 р. склала 395 466 руб.²⁹⁷.

У деяких регіонах на рівні експерименту вводилися й інші збори для фінансування місцевих і державних потреб. Так, зокрема, для будівництва поштових будинків із невипаленої цегли в малоросійських губерніях з 1804 р. вводився на три роки додатковий 15-копійчаний збір “с обывателей, в казну подати платящих”²⁹⁸.

Посилена увага центральних органів влади до проблеми впорядкування земських повинностей у Російській імперії дала певні зрушення у цій справі. Сенат накопичив матеріали про наявні в губерніях збори, для вивчення, узагальнення і, насамкінець, впорядкування яких згідно з іменним указом Олександра I від 1 травня 1805 р. створюється комітет для зрівняння земських повинностей²⁹⁹. З урахуванням того, що в державі й надалі існував безлад у питанні земських повинностей, імператор доручає міністрові внутрішніх справ В. Кочубею, “для скорейшого отвращения неудобств в распорядке земских повинностей доселе бывших... предоставитъ способы, коими бы до общаго их по государству уравниения, можно было предварительно привести отправление по каждой губернии в некоторую определенность”³⁰⁰. А вже 2 травня 1805 р. Олександр I затверджує “Попередне положення про образ справляння існуючих нині земських грошових повинностей по кожній губернії,

²⁹³ Там само. — Арк. 27 зв.

²⁹⁴ Там само. — Арк. 143–143 зв.

²⁹⁵ ЦДДАУУкраїни. — Ф. 533, оп. 1, спр. 728, арк. 17 зв.–18.

²⁹⁶ Там само. — Арк. 16 зв.–17.

²⁹⁷ Там само. — Арк. 19 зв.–20.

²⁹⁸ О постройке во вверенных ему губерниях на станциях почтовых домов из нежженого кирпича и о сборе на сие построение с обывателей, платящих в казну подати, по 15 коп.: Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору, 2 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21234. — С. 239.

²⁹⁹ Об учреждении в Сенате из Гг. Сенаторов Комитета для уравниения земских повинностей по всему Государству, и о должности его: Именной, объявленный Министром Юстиции, 1 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21736. — С. 1011.

³⁰⁰ Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21737. — С. 1011.

до загального їх зрівняння в державі"³⁰¹. Це положення складалося із 6 розділів і 51 статті. Законодавець указував, що грошові збори на справляння земських повинностей могли існувати лише на основі височайших указів та узаконень і поділялися на два види: щорічні та одноразові. Перші збиралися на утримання пошт, поштових будинків, казарм, їх опалення, освітлення та ін., а другі призначалися для нових будов чи виконання важливих ремонтів у будівлях, які утримувалися від землі³⁰². Депутати від дворянських зібрань і купецтва у присутності губернатора й віце-губернатора на основі кошторису щорічних земських потреб мали проводити його "раскладку сколько можно уравнительную по каждому состоянию"³⁰³, а в тих губерніях, де не було дворянських виборів, цю процедуру здійснювали за участі начальника губернії, віце-губернатора й депутатів від міст. При здійсненні розкладки мала враховуватися кількість населення в повіті й місті, місцеві вигоди повіту й міста, наявна в них промисловість, відстань від місця виконання головних земських повинностей, постій, які мешканці деяких повітів несли натурою та ін. Остаточну складену таким чином розкладку затверджував військовий губернатор чи генерал-губернатор і передавав у губернське правління для її виконання через земські й міські поліції. Кошториси одноразових земських зборів та їх розкладка проводилися аналогічно зі щорічними зборами.

Незважаючи на спроби законодавця упорядкувати таким чином земські повинності, ця проблема й надалі залишалася нерегульованою, адже царське положення, регламентуючи способи розкладки земських повинностей, залишило поза увагою предмети цих повинностей, особливо натуральних. Окрім цього не була чітко встановлювана межа земських повинностей, відповідно, все віддавалося на розсуд губернських адміністрацій.

З метою ліквідації деяких правових прогалів у питанні земських повинностей в січні 1808 р. виходить іменний указ "Про неукладення надалі підрядів на виконання земських повинностей і про виконання їх натурою", в якому наголошувалося, що в багатьох губерніях "вводятся в общие сметы и по оным раскладываются на обывателей денежные сборы, между прочим на исправление дорог, мостов, гатей, также на препровождение колодников, и потому все сии статьи отдаются по контрактам на подряд"³⁰⁴. Такий варіант був досить незручним як для мешканців губерній, які платили земські збори, так і для губернських владних структур, адже підрядчики досить часто не виконували взятих зобов'язань і всі тяжби з ремонту доріг, мостів тощо знову падали на плечі місцевого населення, котре, сплативши за це гроші у вигляді земських зборів, потім мало виконувати їх ще й натурою. Враховуючи всі ці негаразди, Олександр I забороняв надалі укладати подібні контракти, а в тих губерніях, де вони вже існували, й підрядники не бажали розривати їх достроково, вимагав від губернаторів, аби вони "со всею строгостию наблюдали, чтобы принявшие на себя исправление помянутых статей, непременно выполнили свои условия во всей точности; в противном же случае поступать с ними, как с неисправными по-

³⁰¹ Там само. — С. 1012.

³⁰² Там само.

³⁰³ Там само.

³⁰⁴ О незаключении впредь подрядов на исправление земских повинностей и об отправлении оных натурою: Именной, данный министру внутренних дел, 18 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 22829. — С. 82.

дрядчиками по законам без малейшего упущения”³⁰⁵. Проте земські збори й надалі залишалися досить далекими від упорядкування, на місцях продовжували збирати про них відомості. Наприклад, Херсонське губернське правління в серпні 1808 р. наказувало повітовим предводителям дворянства “собрать сведения сколь возможно поспешные, во-первых, о единовременном денежном сборе, назначенном на разные постройки и починки от земства содержимым, во-вторых, о ежегодном денежном сборе на исправление земских повинностей как то на содержание почт, и прочее и, в-третьих, о исправлении натурою общей земской повинности яко то мостов, гатей, дорог, препровождение колодников и тому подобного, объяснив при том, какие именно предметы исправляются подрядом... и где и какие натурою, какие значится в сметах”³⁰⁶. На невпорядкованості земських зборів особливо наголошувалося в маніфесті від 2 лютого 1810 р. з посиленням акцентом на тому, що в загальній масі податкових платежів підданих “важнейшая часть поступает ныне не на общие государственные расходы, но на исправление внутренних земских повинностей, в распорядке коих существует великая неуравнительность и безотчетность, от чего сии повинности и составляют во многих губерниях тяжесть, несравненно превышающую все казенные подати”³⁰⁷.

Проблема впорядкування земських повинностей відображена й у липневому 1811 р. наказі міністерству фінансів, в якому зазначалося, що міністр фінансів мав звертати особливу увагу на збори, відомі як земські повинності. Діючи на підставі положення 1805 р., він мав потурбуватися про зрівняння цих повинностей у всіх губерніях та поступово привести їх до загальних правил щодо казенних податей так, аби з часом “все сии повинности сняты были на казну и исправляемы из общих государственных доходов”³⁰⁸. Аналізуючи грошові земські повинності в імперії, міністерство фінансів звернуло увагу на невизначеність у “Положенні...” 1805 р. потреб, котрі фінансувалися із земських зборів. Така ситуація давала можливості місцевій владі включати до земських кошторисів зовсім нові статті видатків³⁰⁹. Саме на впорядкування статей земських повинностей спрямовувався іменний указ від 14 червня 1816 р., в якому чітко визначався їх перелік і наголошувалося, що окрім них “никакие другие обыкновенною земскою повинностью почитаемы быть не должны”³¹⁰. А в тому разі, коли в деяких губерніях усе ж буде виявлено існування особливих статей зборів, що не визначені законодавцем, то начальники губерній мали протягом двох місяців повідомити про це міністра внутрішніх справ і чекати з цього питання височайшого розпорядження, без якого, під особисту відповідальність губернаторів, заборонялося стягувати будь-які збори. Губернські установи позбавлялися права остаточно затверджувати розміри земських кошторисів. Віднині після вивчення питання в міністерстві фінансів останнє слово з цього приводу на

³⁰⁵ Там само.

³⁰⁶ ДАКиО. — Ф. 18, оп. 1, спр. 61, арк. 219.

³⁰⁷ О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24116. — С. 59.

³⁰⁸ Общее учреждение министерств: Манифест, 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24688. — С. 756.

³⁰⁹ Министерство финансов: 1802–1902. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. — Ч. 1. — С. 89.

³¹⁰ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 26, арк. 365.

законодавчому рівні мала сказати Державна рада. Разом з тим у липні того ж року відновлює свою діяльність, що була призупинена на основі лютневого 1810 р. маніфесту Олександра I, створений 1805 р. комітет для впорядкування земських повинностей³¹¹.

Усі названі заходи сприяли впорядкуванню земських повинностей в імперії, визначенню чітких ставок земських зборів з різних категорій платників та охопленню цими зборами більшої кількості підданих, зменшенню довільних поборів з населення та випадків зловживання місцевих властей земськими коштами. Візьмемо для прикладу Чернігівську губернію, яка мала досить різноплановий соціальний склад мешканців. За свідченням малоросійського генерал-губернатора князя Рєпніна, при розгляді кошторису на земські повинності на триріччя — із середини 1818 р. до середини 1821 р. — місцевими владними структурами було запропоновано стягувати на земські потреби $\frac{1}{4}\%$ із купецьких капіталів, по 1 руб. 20 коп. — із міщан різних віросповідань, по 1 руб. — з козаків і різночинців, які мешкали в містах, по 96 $\frac{1}{2}$ коп. — з усіх категорій селян³¹². Земському зборові також підлягали дворяни, котрі не мали кріпаків³¹³, а ставки оподаткування для них варіювалися залежно від майнового стану та місця проживання. Так, особи середнього достатку мали платити по 1 руб. 85 коп. з душі. Зазначимо, що таких було 68 осіб у м. Чернігові, 72 — в м. Ніжині, 88 — у м. Конотопі, 80 — у м. Козельці, 98 — у м. Новгороді-Сіверському, 230 — у м. Глухові, 107 — у м. Сосниці, 158 — у м. Мглині, 96 — у м. Стародубі, 46 — у м. Городні, 95 осіб — у м. Борзни. Значно більшими були такі збори для 186 осіб міста Кролевця і для 16 осіб міста Сураж — 5 руб. 55 коп. Більш заможні 190 осіб дворянства, які не володіли селянами, вважалися “достаточними”, й для них встановлювалися земські збори, як правило, в розмірі 3 руб. з особи, лише в містах Кролевці й Суражі вони сягали 18 руб.³¹⁴. Міністерство фінансів не підтримало такий підхід місцевих властей до встановлення земських зборів і в затвердженому Державною радою кошторисові земських повинностей на 1818–1820 рр. для цієї губернії указувалося стягувати з купців “единообразно с прочими губерниями платёж на общие повинности, то есть по половине копейки с капитального гильдейского рубля”³¹⁵. Ліквідувалися збори з дворян, які не володіли селянами³¹⁶, а для козаків, котрі мешкали в сільській місцевості, як і для тих, хто жив у містах, за клопотанням генерал-губернатора встановлювалося “таково же взыскание по рублю с души, ибо они пользуются теми же правами и платят ту же подать как и жительствоующие в городах”³¹⁷.

³¹¹ О восстановлении комитета для земских повинностей: Именной, объявленный Сенату управляющим министерством полиции, 29 июля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26377. — С. 968.

³¹² ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2346, арк. 38 зв.

³¹³ Це опосередковано підтверджувало те, що встановлений для дворян лютневим маніфестом 1810 р. одноразовий збір з доходів і який визначався за кількістю їхніх кріпаків з розрахунку 50 коп. з кожної ревізької душі, був лише додатковим фіскальним збором із селян, а земські збори з кріпаків їхні власники вважали власними видатками, тому й на дворянських зібраннях, які відігравали важливу роль у справі встановлення земських повинностей, вирішували, що справедливо встановити збори із дворян, які не володіли селянами.

³¹⁴ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2346, арк. 38 зв.

³¹⁵ Там само.

³¹⁶ Там само. — Арк. 39.

³¹⁷ Там само. — Арк. 36.

Центральна влада, продовжуючи політику впорядкування й уніфікації земських повинностей, вживала різноманітних заходів для зрівняння земських платежів у різних губерніях, особливо суміжних. Так, наприклад, на загальному зібранні Державної ради 7 лютого 1821 р., розглядаючи кошториси земських повинностей у Катеринославській і Херсонській губерніях на наступне триріччя, зверталася увага на те, що 494 749 руб. 51 коп. земських зборів Катеринославщини надавалися для допомоги Херсонщині для справляння поштової повинності³¹⁸; Такі витрати здійснювалися з височайшого дозволу та з урахуванням того, що Херсонська губернія була менш заселеною порівняно з Катеринославською, а земські повинності дуже переобтяжували її мешканців. Проте, згідно з розкладкою на 1821 р., на ревізську душу у Катеринославській губернії припадало 1 руб. 53 коп. земських зборів, а в Херсонській — лише 1 руб. 15 коп.³¹⁹. Таким чином мешканці першої переобтяжувалися зборами на користь другої, тому було прийняте рішення про перегляд земських повинностей на Херсонщині та в інших губерніях, котрі її дотували.

У деяких регіонах упорядкування грошових земських повинностей сприяло зменшенню видатків на земські потреби. Скажімо, в новоросійських губерніях відповідно до кошторису видатки зменшувалися майже на 2 млн. руб.³²⁰ У 1824–1826 рр. вони складали: по Катеринославській губернії — 846 780 руб. ¼ коп., по Херсонській — 1 609 112 руб. 14 коп. і по Таврійській — 1 044 715 руб. ½ коп., а всього по трьох губерніях — 3 500 607 руб. 33¾ коп.³²¹. Зменшення земських видатків, у свою чергу, мало позитивний вплив на зменшення ставок земських зборів, про що свідчать дані додатка С.

У той же час у Катеринославській, Херсонській, як і в ряді інших губерній, окрім зазначених земських зборів існували ще й особливі збори на земські повинності з державних селян³²². Внаслідок такого подвійного кошторису земські повинності не лише не знижувалися, а й мали тенденцію до зростання. Наприклад, 1824 р. вони на 1442 тис. руб. перевищували ті, що були в імперії в 1823 р.³²³. Причинами такого явища було те, що видатки на військові потреби і військові поселення, зокрема в Херсонській губернії, зросли на 300 тис. руб., в Подільській губернії зборами за 1824 р. покривали попередні видатки в сумі 250 тис. руб.³²⁴. А справляння земських повинностей колоністами в Новоросійському краї було взагалі безсистемним. Так, скажімо, для колоністів і євреїв-землеробів на 1824 р. встановлюються земські збори в розмірі 93 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі, проте зі шведських і данцизьких колоністів стягували лише по 70 коп. з душі й по 1 коп. з десятини землі³²⁵.

Зростали земські збори і в інших українських регіонах. Так, зокрема, в Чернігівській губернії, згідно з кошторисом на 1824–1827 рр., купецтво платило, як і у всій імперії, по ½% від оголошеного капіталу; міщани, як і раніше, — по 1 руб. 20 коп. з ревізської душі, а от для козаків та всіх категорій селян встановлювався збір у розмірі 99 коп. з душі. Окрім них поміщицькі селяни платили додатково по 15

³¹⁸ РДА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 191, арк. 3–3 зв.

³¹⁹ Там же. — Арк. 3 зв.

³²⁰ ДАОО. — Ф. 6, оп. 1, спр. 1750, арк. 82 зв.

³²¹ Там само. — Арк. 68–69 зв., 80–81 зв.

³²² Там само. — Арк. 83 зв.

³²³ Б л и о х И. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — С. 167.

³²⁴ Там само. — С. 168.

³²⁵ ДАОО. — Ф. 6, оп. 1, спр. 1744, арк. 20–20 зв.

$\frac{3}{4}$ коп. з душі на так звані повинності поміщицьких маєтків, а козаки й державні селяни — по 20 коп. з душі на повинності казенних селян³²⁶. Таким чином, сумарні грошові земські збори з поміщицьких селян склали 1 руб. 14 $\frac{3}{4}$ коп., а з козаків і державних селян — 1 руб. 19 коп., що було на 18 $\frac{1}{4}$ коп. більше, ніж у попередні роки для поміщицьких селян, на 19 коп. — для козаків і 22 $\frac{1}{2}$ коп. — для державних селян. Проте найбільш обтяженими земськими зборами були мешканці Санкт-Петербурзької губернії, де на ревізку душу припадало від 3 руб. 38 коп. до 7 руб., а найменше — Тверської, де грошовий земський збір складав 5 $\frac{1}{2}$ коп. з ревізкої душі³²⁷. Отже, в середині 20-х рр. XIX ст. земські збори в різних регіонах імперії Романових були досить далекими від уніфікованості.

Значних успіхів у справі зменшення земських зборів у другій половині 20-х рр. XIX ст., зокрема поштових повинностей, було досягнуто у Волинській губернії, за що губернатор отримав від Миколи I чин дійсного статського радника³²⁸ [984, с. 446], а його досвід був поширений і на інші губернії. За аналогічні результати окрім М. Бутовта-Андржейковича були нагороджені Курський і Чернігівський губернатори. Першого відзначено алмазними знаками Ордена Св. Анни 1-го ступеня, а другого — Орденом Св. Володимира 2-го ступеня. Також отримали нагороди Тверський та Херсонський губернатори. Дійсно, згадані цивільні губернатори вживали дієвих заходів щодо здешевлення земських повинностей і, відповідно, зменшення земських зборів. Так, у Чернігівській губернії поштові збори на триріччя — з 1827 р. — склали 143 913 руб. у рік проти 267 630 руб. за попередній період (1824–1826 рр.)³²⁹. Проте, якщо збори на поштову повинність зменшувалися, то на наймання військових квартир збільшувалися, адже вимоги до них зростали. У грудні 1827 р. міністр фінансів навіть дозволив чернігівському губернаторові ввести додатковий 6-копійчаний збір для задоволення зростаючих потреб розквартированих військ, котрі не були враховані в земському кошторисі³³⁰. Отже, попри декларації центральної влади щодо зменшення земських зборів, вони все-таки мали тенденцію до зростання. Ставлення до таких зборів віддзеркалює теза Чернігівського губернського маршала С. Ширая про те, що при їх розгляді необхідно прийняти “за основание, что земская повинность не есть налог постоянный, но случайность вымогаемая необходимостью”³³¹. Загалом же на Чернігівщині земським коштом, окрім поштової справи та розквартирування військ, справлялися потреби в опаленні й освітленні військових квартир, найму пасовиськ для коней розквартированих підрозділів, ремонту важливих дерев'яних мостів на головних трактових дорогах, утриманні 15 нижніх земських судів губернії та підвод для них, комісії народного продовольства, виконанні ремонту казенних поштових будинків, побудові пошто-вих станційних будинків та купівлі пожежних залізних труб для міст.

Чи не найбільший хаос у справі земських повинностей мав місце у Подільській губернії, де ні губернатор, ані міністерство фінансів не могли добитися детальних

³²⁶ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2346, арк. 153 зв.

³²⁷ Министерство финансов: 1802 — 1902. — Ч. 1. — С. 90–91.

³²⁸ О мерах к уменьшению цен на содержание почтовых лошадей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 355. — С. 475.

³²⁹ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2346, арк. 261.

³³⁰ Там само. — Арк. 274.

³³¹ Там само. — Арк. 476 зв.

звітів про використання земських коштів ні від казенної палати, ні від повітових маршалів. Саме тому Комітет міністрів за підтримки цесаревича визнав за необхідне для вивчення питання земських зборів на Поділлі “за прошедшие шесть трёхлетий, начиная с 1805 года, в совершенную известность для обнаружения действительных в оном останков и взыскания незаконных в течение того времени расходов, изволить находить основательным ходатайство губернатора на счёт учреждения на предполагаемом им основании Комитета, с тем однако ж, чтобы Комитету сему вменено было в непрременную обязанность привести возложенное на него поручение к окончательному исполнению, если не ближе, то по крайней мере в течение одного года со времени открытия онаго, к отвращению таким образом новых для губернского начальства затруднений в изыскании положительных сведений об остатках земского сбора”³³². Таким чином, лише в середині 1826 р. у Подільській губернії з’явилися об’єктивні можливості для впорядкування існуючих земських повинностей, коли центральна влада, за клопотанням подільського губернатора М. Грохольського, створила там спеціальний комітет.

У Полтавській, Чернігівській та Київській губерніях в кінці 1820-х рр. існувала окрема категорія людей, сформована з козаків, підпомічників, міщан і посполитих, – так звані листовози-поштарі, яких у першій губернії було 2113 осіб, у другій – 2192 особи і 83 особи – у третій³³³. Їхні помешкання звільнялися від постойів, а вони самі від податей і всілякої іншої служби, окрім доставки листів. Проте з урахуванням тієї обставини, що перевезення листів у Російській імперії лежало у площині земських повинностей, то питання про цих поштарів вирішувалося таким чином: згідно з іменним указом від 13 листопада 1828 р. належало, починаючи з 1830 р., “обратить каждого в то звание, из коего он происходит, с обложением их соответственно тому податями и повинностями с освобождением от исправляемой ими ныне возки почт”³³⁴. Але в подушний оклад були покладені не всі з них. Так, зокрема, в Чернігівській губернії листовози-поштарі Семипольської станції, вихідці із козацтва Максим і Трохим Шевченки-Малсенки, та Броварської – Григорій Іваницький, із казенних селян, за довгорічну бездоганну службу за дозволом міністра фінансів отримали особисте звільнення від платежу податей і всіх громадських повинностей³³⁵. Особливості справляння земських повинностей були у значній частині населення південного регіону, котра належала до військових поселенців. Земські збори з цієї категорії не перевищували 25 коп.

Зростання земських повинностей зумовлювалося ростом державних видатків на військові кампанії, котрі майже безперервно велися імперією за часів Миколи I, коли “многие потребности, имевшие общегосударственное значение, стали относиться на земские средства, — тем более, что в действовавшем законе не было определительного постановления о том, какие именно предметы расходов состав-

³³² Об учреждении в Подольской губернии Комитета для приведения в ясность всех оборотов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 356. — С. 480.

³³³ О возложении возки почт по Полтавской, Черниговской и Киевской губерниям на счет земских повинностей, и о обращении находившихся при сей обязанности письмовозных почталюнов в прежнее их звание: Именной, данный Сенату, 13 ноября 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 3. — № 2427. — С. 995.

³³⁴ Там само. — С. 996.

³³⁵ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 1, арк. 13 зв.

На фільварку.
Худ. Юзеф Хелмонський, 1875 р.

ляють прямую обязанность земства”³³⁶. Наприклад, для будівництва шосейної дороги від Києва до Броварів 1 131 230 ревізьких душ Київської і Чернігівської губерній на 1833–1835 рр. додатково обкладалися земським збором – по 16 ½ коп. у рік³³⁷.

Збільшення фіскальних зобов’язань губерній супроводжувалося не лише ростом земських фінансових і натуральних повинностей, а й залученням до їх справляння нових категорій населення, хай навіть не чисельних, як, наприклад, однодворців і громадян західних губерній, котрих, за поданням міністра фінансів Є. Канкріна, остаточно обкладають земськими платежами з 1 січня 1834 р. Їхні оклади визначали “таким образом, чтобы осёдлые платили с дыма втрое противу крестьянского оклада, а одинокие неоседлые наравне с оным”³³⁸. У випадку, якщо ці категорії населення вже були уведені в земський оклад, то пропонувалося до кінця поточного триріччя справляти з них земські повинності за встановленими розкладкою ставками, а після його завершення встановлювати нові за вказаним принципом.

З урахуванням того, що значна частина державних потреб, перекладених на земські кошти, задовольнялася силами лише тих губерній, в яких вони виконувалися, міністр Є. Канкрін ще 1824 р. запропонував створити допоміжний земський капітал. Проте тоді пропозицію відхилила Державна рада, а внесений ним 1833 р.

³³⁶ Министерство финансов: 1802–1902. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. — Ч. 1. — С. 278.

³³⁷ О построении шоссе по дороге от Киева до Бровар: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5831. — С. 909.

³³⁸ О взимании земского сбора с граждан и Западных однодворцев: Сенатский, по высочайшему повелению, 27 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6231. — С. 302.

новий законопроект з цього питання підтримала не лише вона, а й імператор, котрий навіть з приводу дискусії щодо доцільності обкладення допоміжним збором купецтва власноручно зазначив: “Мне кажется справедливым, чтобы все сословия участвовали в пожертвовании, имеющем предметом общественную пользу”³³⁹. Допоміжний земський капітал в Російській імперії з’являється на підставі іменного указу Миколи I від 25 липня 1834 р. Метою цього нововведення законодавець декларував у преамбулі: “Для облегчения в отправлении земских повинностей тех губерний, кои, по местным обстоятельствам, особенно отягощены денежным на сие платежём, тогда как в других губерниях повинности таковые малозначительны, — признали мы справедливым учредить вспомогательный земский капитал, для назначения из оного пособия первым губерниям на счёт последних”³⁴⁰. Усі губернії відтепер поділялися на п’ять розрядів, з яких перші два звільнялися від нового збору, а мешканці трьох останніх, які перебували в подушному окладі, обкладалися ще й допоміжним збором із розрахунку по 5 коп., 10 коп. і, відповідно, 15 коп. з душі, а купці й селяни-торговці, залежно від гільдії чи ціни свідоцтва, місця проживання та здійснення торгівельної діяльності по 4% платили всі купці 1 та 2 гільдій і селяни з торгівельними свідоцтвами 1 і 2 розрядів, а також частина купців 3-ї гільдії і селян 3-го розряду, котрі торгували у столицях, губернських і портових містах. Якщо ж останні дві категорії підприємців торгували в інших містах, то сплачували 2%³⁴¹. До переліку 11 губерній та двох областей, віднесених до першого розряду, потрапили 3 українські губернії: Катеринославська, Херсонська і Таврійська; до 9 губерній та 2 областей другого — 3 українські губернії: Київська, Чернігівська й Полтавська; до 5 губерній третього — 2 українські: Волинська та Слобідсько-Українська; до 3 губерній четвертого — одна Подільська; у п’ятому не було жодної української³⁴². Отже, із дев’яти українських губерній лише на три поширювався збір допоміжного земського капіталу, який складав по 10 коп. з душі у Подільській і по 5 коп. — у Волинській та Слобідсько-Українській (в останній через неврожай він уводився з 1836 р.³⁴³). Із запланованих 1 449 070 руб. 85 коп. щорічних надходжень цього збору Волинська губернія давала 28 426 руб. 70 коп. (1,96%), Слобідсько-Українська — 23 383 руб. 25 коп. (1,61%) і 58 071 руб. 70 коп. (4%) Подільська³⁴⁴. Тобто 7,57% допоміжного земського збору припадали на українські терени. Найменшими від нього надходження були лише в Астраханській губернії — 7284 руб. 75 коп. (0,5%), а найбільшими — в Курській — 93 241 руб. 35 коп. (6,43%)³⁴⁵.

В умовах зростаючих потреб фінансування губернських установ, а також з урахуванням досить низьких окладів чиновників земських поліцій, центральна влада, не змігши знайти необхідні для вирішення цих питань 5 млн руб. у рік, також пере-

³³⁹ Цит. за: Министерство финансов: 1802–1902. — Ч. 1. — С. 277.

³⁴⁰ Об учреждении вспомогательного земского капитала: Именной, данный Сенату, 25 июля 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7297. — С. 744.

³⁴¹ Об учреждении вспомогательного земского капитала: Именной, данный Сенату, 25 июля 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7297. — С. 745.

³⁴² Там само. — С. 745–746.

³⁴³ Там само. — С. 745.

³⁴⁴ Там само. — С. 746.

³⁴⁵ Там само.

Пивоварений завод фастівського товариства. Листівка поч. ХХ ст.

клала їх на земські повинності. Щоправда, Є. Канкрін зазначав, що “по предварительной переписке министерства внутренних дел дворянство всех почти губерний изъявило желание принять этот расход на земскую повинность”³⁴⁶. Таке “бажання” дворянства лягло на селянські плечі новим земським податковим 30-копійчаним зобов’язанням із кожної ревізької душі, яке було встановлене січневим 1835 р. указом Миколи I, а в жовтні того ж року на 40% збільшилися й ставки допоміжного земського збору. Відтепер для мешканців губернії 3-го розряду він становив 7 коп., 2-го розряду — 14 коп. і 3-го розряду — 21 коп. з ревізької душі, що також посилювало фінансовий тиск на населення, котре без того мало хронічні податкові заборгованості. Недоїмки земських зборів і збільшення статей, котрі фінансувалися земським коштом, призводили до нестачі необхідних для цього коштів у казначействах, як, наприклад, у Глухівському, Стародубському й Чернігівському повітах Чернігівської губернії³⁴⁷.

Таким чином, і в кінці 30-х — на початку 40-х рр. ХІХ ст. земські повинності в Російській імперії були далекими від уніфікованості, особливо в плані фінансового тиску на підданих, тому за пропозицією голови Державної ради князя І. Васильчикова в лютому 1842 р. Микола I звелів створити комітет для зрівняння земських повинностей на чолі з міністром внутрішніх справ Л. Перовським, до складу якого входили товариші міністра фінансів та міністра державних маєтностей, а саме головний керуючий шляхами сполучень, директор поштового департаменту та один із директорів департаментів військового міністерства³⁴⁸. Вирізнялися не лише часові межі земських фінансових триріч, податкові ставки земських зборів, а й сама база їх стягнення — подушні й поземельні збори. Останні були досить поширеними в Новоросійському краї, де казенні палати мали багато проблем з їх обліком. Так,

³⁴⁶ Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. — СПб., 1880. — С. 60.

³⁴⁷ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 5160, арк. 5–6 зв., 12.

³⁴⁸ О учреждении комитета для уравнивания земских повинностей: Именной, объявленный министром внутренних дел, 9 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 17. — Отд. 1. — № 15364. — С. 162.

зокрема, Таврійська казенна палата мала певні ускладнення в розрахунках через те, що в деяких повітах більша частина землевласників, обкладених цим збором, мала наділи менші десятини. Саме тому за пропозицією міністра фінансів, узгодженою з міністрами внутрішніх справ і державних маєтностей та підтриманою Комітетом міністрів й імператором, було вирішено: “Сбор с земель в Таврической губернии в том количестве, как назначается высочайше утверждёнными раскладами, взимать со всех владельцев, у коих не менее полудесятины, а меньше участков не облагать; если же у кого при общем количестве десятин считаются и сажени, то 1200 квадратных сажень и более до десятины, облагать как одну полудесятину, а с меньшего числа сажень сбора не назначать”³⁴⁹.

На підставі того, що земські збори мали переважно справлятися на місцеві потреби губерній, то окрім обов’язкових предметів земських повинностей, визначених законодавцем по цивільному управлінню, існували й інші, характерні лише для окремих регіонів. Так, наприклад, у Подільській губернії за рахунок земських коштів фінансувалася додаткова платня канцеляріям повітових судів. У Київській, Херсонській та деяких інших російських і білоруських губерніях існував збір на покращення продовольства нижніх чинів корпусу внутрішньої стражі. У Харківській, як і в Казанській, Калузькій, Ярославській, Владимирській, Курській, Архангельській, Тульській та ін. губерніях, із земських повинностей фінансувалося обмундирування, платня й продовольство тамтешніх арештантських рот цивільного відомства, а в Катеринославській окрім цього ще й утримувалися та облаштовувалися будівлі для такої роти³⁵⁰. У вересні 1845 р. мешканці Подільської, Волинської і Київської губерній отримують новий збір на влаштування в них присутственных місць і тюрем. Так, купецтво цих губерній додатково мало платити по ¼% оголошеного капіталу, особи ж, котрі перебували в подушному окладі (окрім державних селян), по 3½ коп. — в Подільській, по 4 коп. — у Волинській і по 5 коп. — у Київській губернії³⁵¹.

13 липня 1851 р. Микола I затверджує “Правила нового облаштування земських повинностей”, розроблені черговим, створеним у січні 1848 р., комітетом зі зрівнян-

³⁴⁹ О порядке счетоводства существующего в Новороссийском крае поземельного сбора на земские повинности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 13 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 17. — Отд. 2. — № 16081. — С. 16.

³⁵⁰ Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. — Т. 4. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. — С. 252.

³⁵¹ О установлении с обывателей Вольинской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19344. — С. 43–44; О установлении с обывателей Киевской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19345. — С. 44; О установлении с обывателей Подольской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19343. — С. 43.

ня земських повинностей, що його на той час очолював у Державній раді О. Чернишов. Саме йому в березні 1848 р. була ввірена канцелярія та всі напрацювання з цієї проблеми попереднього комітету під керівництвом міністра внутрішніх справ³⁵². Прийняті правила вносили в діючі до цього законодавчі акти щодо земських повинностей одну важливу новелу – поділ повинностей на державні (загальні) земські повинності й місцеві. До перших відтепер належали спільні для всіх частин імперії повинності, а до других – “предназначаемые на надобности либо губернии или области, или же нескольких губерний или областей, и для коих определяется сбор лишь со всех местных обывателей того края, или же только с некоторых между ними сословий, на точном основании общего положения или особенных о том постановлений”³⁵³. Щодо предметів земських повинностей, то вони мали такий розподіл: до загальних повинностей належали поштові³⁵⁴, утримання возів при етапах на головних шляхах проходження висланих, утримання арештантських рот цивільного відомства, деякі потреби з розквартирування військ; між державними й місцевими повинностями поділялися дорожня повинність і повинність на утримання місцевого цивільного управління³⁵⁵. У першому випадку до державних було віднесено утримання шосе, які з’єднували губернії³⁵⁶, а до місцевих – побудова й утримання внутрішньогубернських шосе та інших споруд, віднесених, за бажанням обивателів, до грошового збору³⁵⁷. У другому випадку до загальних повинностей належало утримання земської поліції, а до місцевих – утримання необхідної кількості бухгалтерських та контрольних чиновників у казенних палатах і повітових казначействах для ведення щомісячних рахунків і для ревізії річних звітів із земських зборів; забезпечення пенсіями та одноразовими допомогами чиновників, вибраним від дворянства, котрі отримували платню із губернських чи обласних земських зборів; утримання підвод при земських судах для виїзду їхніх членів із міст у підвідомчі цим судам населені пункти, а також для відправлення розсылних із земською поштою і взагалі утримання возів в поселеннях для земських поліцейських сполучень; влаштування чи оренда особливих будинків для постійного перебування станових приставів; утримання тюремних наглядачів або приставів; друкування у відомостях викликів на торги із земських повинностей та передплата “Сенатських відомостей” для земських судів і “Губернських відомостей” для всіх сільських церковних приходів³⁵⁸. Такий підхід мав сприяти більш рівномірному розподілові фіскальних зобов’язань між регіонами, а в усьому іншому ці правила, як цілком слушно указу-

³⁵² О усилении средств Комитета, для устройства земских повинностей в государстве: Именной, объявленный Министром Внутренних Дел, 6 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 23. – Отд. 1. – № 22059. – С. 165.

³⁵³ Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 26. – Отд. 1. – № 25398. – С. 484.

³⁵⁴ Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 26. – Отд. 1. – № 25398. – С. 485.

³⁵⁵ Там само. – С. 487.

³⁵⁶ Там само. – С. 486.

³⁵⁷ Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2. – Т. 26. – О. 1. – № 25398. – С. 488.

³⁵⁸ Там само. – С. 489.

ють автори історії “Міністерства фінансів”, “ограничились по преимуществу приведением в должный порядок разнородных и разновременных изданных узаконений по части земских повинностей”³⁵⁹. Поділ земських повинностей на державні й місцеві порушив питання про розподіл 0,25% від оголошеного купцями капіталу, тому було вирішено 0,15% використовувати на перші й 0,1% — на другі³⁶⁰.

Уведення в дію з 1 січня 1853 р. нових правил земських повинностей ліквідувало допоміжний земський збір і збір на утримання земської поліції³⁶¹, а також передбачало започаткування загальних у всій імперії нових фінансових земських триріч, починаючи з 1853 р. Проте через значний обсяг робіт місцеві “присутствія” із земських повинностей та міністерство фінансів не встигали впорядкувати ці повинності відповідно до нових правил. Тому, за наказом міністра фінансів П. Брока й відповідним до нього розпорядженням казенних палат, повітові казначейства приймали земський збір за 1853 р. “по окладам 1852 года, назначенным в особые сборы по высочайше утверждённым раскладам, с тем, что сбор сей зачтётся в число платежей, которые будут положены на текущий 1853 год”³⁶². Щоправда, в міністерському циркулярі зовсім випустили з поля зору питання видатків із земських зборів, що викликало неабиякі труднощі в роботі місцевих фінансових органів. Так, зокрема, у Волинську казенну палату надходили вимоги присутствених місць і посадових осіб щодо фінансування із земських коштів опалення й освітлення для військ, інвалідних команд і тюрем, оренди приміщень для шпиталів, утримання й озброєння кіннорозсильних команд, які перебували при земських судах і станових приставах. На утримання канцелярій та їх працівників, фінансування яких призначалося із земських зборів, а також інші видатки, заплановані кошторисом на 1849 р. і залишені на 1853 р. Волинський цивільний губернатор М. Синельников у листі від 31 січня 1853 р. до Київського військового, Волинського й Подільського генерал-губернатора І. Васильчикова інформував його про те, в якому скрутному становищі перебувала казенна палата, адже “многие из расходов, удовлетворение которых отнесено к суммам земского сбора, требуют безотлагательного удовлетворения, а между тем, по случаю неутверждения ещё сметы расходов на трёхлетие с 1853 года и по неполучению от министерства финансов разрешения и затрудняясь в указании из каких сумм и каким порядком казённая палата должна удовлетворять помянутые расходы”³⁶³.

Розуміючи те, що невчасне затвердження кошторисів земських повинностей провокувало зрив фінансування довгострокових проектів і параліч місцевих установ, які утримувалися земським коштом, на засіданнях дорадчого про земські повинності “присутствія”, Державної ради й Сенату в січні-лютому 1853 р. було під-

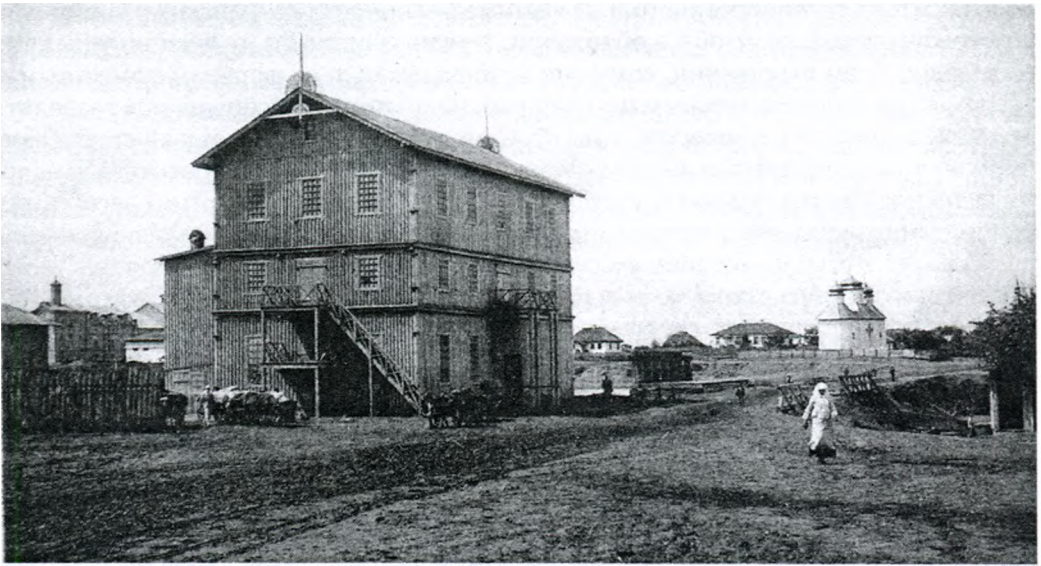
³⁵⁹ Министерство финансов: 1802–1902. — Ч. 1. — С. 279.

³⁶⁰ О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26836. — С. 750.

³⁶¹ Министерство финансов: 1802–1902. — Ч. 1. — С. 279.

³⁶² ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 84, спр. 345, арк. 398.

³⁶³ Там само. — Арк. 399.

Млин Мерінкова у м. Фастові. Листівка поч. XX ст.

тримано “в виде временной меры”³⁶⁴ подання П. Брока про стягнення земських зборів і проведення з них видатків до затвердження кошторисів і розкладок по земських повинностях на триріччя, починаючи з 1853 р. Земські кошториси були затверджені тільки в грудні 1853 р.³⁶⁵ Ставки земських зборів згідно з новозатвердженими розкладками залежали від кількості землеволодіння, приналежності до того чи іншого податного стану й місцевості проживання. Так, наприклад, лише у Київській губернії земельні земські збори варіювалися в межах $\frac{1}{2}$ – $1\frac{1}{2}$ коп. з десятини, подушні: 17 – $66\frac{1}{2}$ коп., подимні: 51 коп. – 2 руб. Для приватних повинностей дворянських маєтків було встановлено подушний 5-копійчаний збір, для самотніх однодворців – $24\frac{1}{4}$ коп., а для сімейних – $72\frac{3}{4}$ коп. з диму³⁶⁶.

Ситуація із невчасним затвердженням кошторису повторилася й наступного земського фінансового триріччя. Протягом усього досліджуваного періоду зберігалася тенденція до постійного зростання ставок земських зборів і відповідного посилення податкового тиску на населення, котре не завжди виявлялося платоспроможним, а щодо встановлених фіскальних зобов'язань, то збільшувалися не тільки подушні ставки, а й земельні збори. На грудневому 1857 р. засіданні Державної ради розглядалося питання щодо правочинності збільшення земельних зборів на приватні дворянських маєтків повинності та встановлення різних їх окладів залежно від якості земель і міри їх заселення. “В разрешении сих вопросов Государственный совет, обратясь к правилам, постановленным в уставе земских повинностей, нашёл, что правило раскладки поземельного сбора на Губернские повинности равномер-

³⁶⁴ О взимании земских сборов и производстве из них расходов на государственные, губернские и частные повинности в 1853 году: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 29 января, 5 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 28. — Отд. 1. — № 27079. — С. 102.

³⁶⁵ ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 84, спр. 346, арк. 377.

³⁶⁶ Там само. — Арк. 398 зв.–401 зв.

но относится к развёрстке оного и на частные повинности дворянских имений при чём требуется только, чтобы в обложении земель сбором было делано различие собственно в том отношении, кому они принадлежат, т. е. дворянам поместным и беспоместным, потомственным или личным, но отнюдь не воспрещается разделять земли по количеству и качеству оных³⁶⁷. Саме тому зростали не тільки ставки земських зборів, а й приватних зборів із дворянських маєтків. Усе це провокувало накопичення податкових недоїмок, котрі після застосування різноманітних засобів для їх погашення періодично списувалися як у цілому в імперії, так і на рівні конкретних осіб. Як правило, останнє стосувалося осіб дворянського походження. Щодо представників інших станів, то за відсутності височайшого маніфесту про списання недоїмок практикувалося розстрочення податкових заборгованостей. Як, наприклад, Кривінському товариству однодворців, коли їхню недоїмку в сумі 3165 руб. 57 ½ коп. вирішили “рассрочить к платежу на 12 лет, с тем, что бы общество теперь же пополнило всю числящуюся на нём податную недоимку аккуратно вносило, вместе с рассроченною недоимкою, текущие оклады податей и земского сбора”³⁶⁸.

Підготовка й проведення селянської реформи 1861 р. поставили на чергу питання системного перегляду земських повинностей, адже в передреформений період вони перебували в нероздільному зв'язку із кріпосним правом. Законодавець не виділяв окремо стан поміщицьких селян, а “попечение о развёрстке сборов и натуральных повинностей внутри обществ устав возлагает на владельцев крестьян – помещиков и на различные ведомства, упоминая о помещиках и ведомствах всякий раз, когда дело идёт об отбывании повинностей их крестьянами”³⁶⁹. Законодавчі новели в питанні земських повинностей приймаються в 1864 р., проте дореформений підхід у справі цих повинностей існував до середини 1866 р., адже владні структури не могли “приступить к распределению повинностей между крестьянами и помещиками прежде отвода крестьянам установленных земельных наделов”³⁷⁰, тому термін дії кошторисів 1860–1862 рр. періодично подовжувався.

Переведення значної частини сільського населення лівобережних та південноукраїнських губерній у розряд державних та організація управління ними на підставі указу Павла I про волосне правління сприяли поширенню на теренах цих губерній мирської організації господарства, коли для утримання селянських виборних адміністрацій (платня їх чинам, оплата діловодства та ін.) збиралися спеціальні мирські збори. На Правобережжі, де основна маса державних селян перебувала на так званому “господарчому становищі”. Якщо селянська община номінально й існувала, то її діяльність не була законодавчо регламентована, проте поряд із подушним і земськими зборами із державних селян стягували й мирські збори³⁷¹.

Вище ми вказували на безлад, котрий панував у царині місцевих зборів (земських і міських) у Російській імперії, але мирські збори з державних селян перевершували всі інші, разом узяті. Закон 1797 р. встановлював фіксований розмір платні волосному голові, старшині й писарю, проте інші статті видатків залишалися на розсуд сільського сходу, що, безперечно, створювало підґрунтя для фінансових зловживань членами сільських і волосних правлінь. Певні тенденції до встановлення контролю імперськи-

³⁶⁷ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 90, спр. 301, арк. 503.

³⁶⁸ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 87, арк. 58–58 зв.

³⁶⁹ Министерство финансов: 1802–1902. — Ч. 1. — С. 485.

³⁷⁰ Там само. — С. 486.

³⁷¹ РДІА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1104, арк. 72–75.

ми чиновниками мирської казни мають місце з початку XIX ст. Ці заходи, як справедливо вказує російська дослідниця Н. Суворіна, “являлись одним из элементов более широкой программы по упорядочиванию и уравниению повинностей в целом”³⁷².

Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися кошторисами, то мирські збори, які формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися Казенними палатами, відкривали “широчайшее поле для обогащения губернских и уездных чиновников, волостных голов и старшин, волостных и сельских писарей, сельских старост, сборщиков податей и других представителей местной администрации”³⁷³. Безпосереднє регламентування мирських зборів на законодавчому рівні відбулося лише в листопаді 1833 р., коли вони були визначені як один із чотирьох, санкціонованих державою, грошових зборів із державних селян. Законодавець подав таке визначення мирських зборів: “Сборы, потребные на удовлетворение разных частных надобностей мирского общества казённых поселян, как то: на жалование сельскому начальству, на починку и постройку запасных сельских хлебных магазинов, на караульных при церквах, на содержание в училищах крестьянских мальчиков, приготовляемых в должности писарей, на исправление натуральных повинностей наймом или подрядом, когда поселяне не могут сами оных исполнить натурою, и прочие тому подобные”³⁷⁴. Тоді ж, як указувалося в другому розділі цитованого державного документа, для більш зручного стягнення податей і зборів із державних селян казенні поселення, котрі складали волость, поділялися на дільниці або сільські мирські товариства. Законодавець поділяв мирські збори на обов'язкові й добровільні. Перші стягувалися для визначених законом потреб, зокрема на утримання сільських запасних хлібних магазинів, пожежного інструменту, ремонт місцевих доріг, мостів, перевозів, платню сільським виборним тощо, а другі витрачалися на будівництво та ремонт церков, шкіл та інших громадських будівель, наймання сторожів тощо. Ставки мирських зборів не були сталими, вони залежали від потреб того чи іншого сільського товариства й різнилися не лише в окремих регіонах імперії чи губерніях, а й навіть у межах однієї волості.

Проблема впорядкування мирських зборів не була вичерпана законом 1833 р. Влада знову повертається до неї після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів. Під час організації Херсонської палати державних маєтностей виявилось, що казенній палаті відомі були лише збори на оплату навчання для підготовки на посади писарів хлопчиків, а щодо зборів на інші потреби, то “до сведения ея доводимо не было; при ревизии обнаружилось, что мирские сборы существуют по многим селениям и не только без утверждения палаты, по некоторым местам и без составления на них приговоров”³⁷⁵. Під час ревізування Катеринослав-

³⁷² Суворина Н. Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления. По материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в. // Электронный журнал “Сибирская заимка” 2001. — № 8 // <http://zaimka.ru/power/suvorova1/shtml>.

³⁷³ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. — Т. 1. — С. 329.

³⁷⁴ О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 15 января, 28 ноября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6592. — С. 699.

³⁷⁵ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1089, арк. 99 зв.

ської губернії були виявлені документи, які вказували на фактичне призначення мирських зборів, а не на декларовані законодавцем. Ці статті видатків, опубліковані академіком М. Дружининим, свідчать про довільне використання представниками волосних і сільських правлінь надходжень від мирських зборів. Так, зокрема, вони витрачалися на купівлю горілки для чиновників, які слідували через ці адміністративні одиниці, підкупи стряпчого грошима й подарунками (баранцями, борошном), підкупи ревізорів із казенної палати, на “гостинці” повітовому скарбникові при здачі податей, купівлю в шинку горілки для виборів голови й писарів та ін.³⁷⁶

У преамбулі іменного указу Миколи I від 20 березня 1840 р. наголошувалося, що імператор вирішив, визнавши “за благо производимые ныне с государственных крестьян сборы на частные земские повинности, на мирские расходы и на пособие в пожарных случаях, для отвращения различных неудобств, от разделения их происходящих, соединить в один общественный сбор, подвергнув употребление оного особым правилам и отчётности”³⁷⁷. Проте у примітці до §16 цього указу зазначалося, що збори за добровільною згодою на різні предмети, в тому числі й на справляння натуральних повинностей, залишалися на існуючих до цього правилах. Тому навіть після об’єднання усіх місцевих зборів із державних селян у єдиний громадський збір на мирських сходках продовжували приймати рішення про стягнення додаткових зборів на ті чи інші потреби. Так, наприклад, у лютому 1843 р. мирськими товариствами казенних сіл Великої Олександрівки Олександрівської волості та Вишви Кам’янської волості Херсонського повіту Херсонської губернії було вирішено наймати десяцьких, замість відбування цієї повинності натурою, для чого в першому селі мали збирати по 6 ½ коп. із кожного з 305 дворів³⁷⁸, а в другому — по 3 коп. з наявних 730 ревізьких душ³⁷⁹. Ці мирські вироки були підтримані окружним управлінням та губернською палатою державних маєтностей.

Незважаючи на вкорінення в товариствах державних селян практики збору додаткових коштів на різні потреби, міністерство П. Кисельова продовжувало політику уніфікації та впорядкування грошових повинностей підвідомчих йому селян, тому в грудні 1843 р. імператор, за поданням міністра державних маєтностей, як експеримент, дозволяє засновувати мирські капітали державним селянам Санкт-Петербурзької, Чернігівської, Полтавської, Катеринославської і Гродненської губерній. Мирські капітали дозволялося витрачати на побудову й ремонт церков та громадських будівель; відшкодування при переносі приватних будівель під час благоустрою сіл; облаштування сільських доріг, гребель, колодязів і водопоїв; купівлю кращих порід худоби для громадської череди; купівлю землеробських знарядь та насіння, а також інші видатки для покращення землеробства; сплату податей за

³⁷⁶ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. — Т. 1. — С. 330–331.

³⁷⁷ Об общественном сборе с государственных крестьян: Именной, данный Сенату, опубликованный 8 апреля, 20 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 15. — Отд. 1. — № 13275. — С. 163.

³⁷⁸ ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 66, арк. 2.

³⁷⁹ Там само. — Арк. 12.

вибулих чи злидених селян; облаштування й утримання лікарень та богодільень; допомогу розореним селянам у вигляді процентної чи безпроцентної позики³⁸⁰.

Проте мирські збори й надалі існували в частині державних сіл. Так, зокрема, бланки рапортів про стан державних маєтностей у розділі "Грошові повинності" поряд із подушним, земським і громадським зборами містили й графу "Мирські збори", які, щоправда, стягувалися не у всіх волостях. Візьмемо для прикладу Херсонську губернію, де кожний п'ятий селянин належав відомству П. Кисельова. У 1844 р., згідно з рапортами начальників окружних управлінь палаті державних маєтностей, ситуація зі стягненням мирських зборів у цій губернії була такою: із чотирьох волостей Тираспольського округу мирських зборів не було лише в Малаєштській та окремому Іванівському сільському товаристві, а в Херсонському й Ананівському окрузі їх не було взагалі, хоча раніше й стягувалися³⁸¹. Проте рапорти сільських товариств і волосних правлінь свідчать, що мирські збори все ж таки стягувалися в Явкинській волості й окремому Інгульському сільському товаристві Херсонського округу³⁸², в Тираспольському окрузі вони існували у всіх волостях, у тому числі й Малаєштській, де мали зібрати 248 руб. 47½ коп. мирських зборів³⁸³. Лише звіти волосних та сільських управлінь Ананівського округу не містять відомостей про мирські збори й відповідають задекларованому в рапорті окружного начальника, хоча й не факт, що ці збори були відсутніми взагалі, а не збиралися незаконно. Щодо офіційно задекларованих палаті державних маєтностей ставок мирських зборів, то вони, порівняно з іншими грошовими зборами, були незначними, про що свідчать такі дані:

Таблиця 2.6³⁸⁴

Ставки грошових збірів з державних селян на одну ревізку душу в Херсонській губернії 1844 р. (в рублях)

Округ	Подушне й оброк		Земський збір		Громадський збір		Мирський збір		Сумарні збори	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
Тираспольський	3	53	0	47	0	75	0	2	4	77
Херсонський	1	75	0	29,25	0	42,25	–	–	2	46,5
Ананівський	3	53	0	52	0	75,25	–	–	4	80,5

³⁸⁰ О дозволении сельским обществам государственных крестьян Петербургской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и Гродненской губерний учредить мирские капиталы: Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ, 5 декабря 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 18. — Отд. 1. — № 17381. — С. 793.

³⁸¹ ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 55, арк. 11–19 зв.

³⁸² Там само. — Арк. 32 зв.

³⁸³ Там само. — Арк. 55 зв.

³⁸⁴ Складено на основі: ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 55, арк. 13 зв., 16 зв., 19 зв.

Мирські збори з кримських татар існували навіть у Таврійській губернії. Так, зокрема, на мирській сходці Ускутського сільського товариства Алуштинської волості Сімферопольського округу 29 червня 1844 р. згідно з вимогою волосного правління приймається рішення про додатковий збір із 885 ревізьких душ цього товариства по 4 ¼ коп. для зарплати 5-и соцьким³⁸⁵, при цьому громадський збір вони платили, як і всі, хто належав відомству державних маєтностей.

Поняття “мирські збори” фігурують і в Правилах про порядок стягнення грошових зборів з державних селян (грудень 1844 р.)³⁸⁶, і в Настанові палатам державних маєтностей і казенним про порядок ревізування податних зошитів сільських збирачів і шнурових книг волосних правлень у частині грошових зборів із державних селян, затверджених Миколою І 30 квітня 1845 р. Норми першого з названих законодавчих актів, що в повному обсязі увійшли до тому V-го. Зводу законів, виданих 1857 р., визначали, що грошові збори з державних селян поділяються на 4 види: загальні збори, приватні казенні стягнення, мирські збори й рекрутські грошові збори³⁸⁷. Під мирськими зборами законодавець називає “сборы на исправление натуральных повинностей по желанию некоторых сельских обществ, или отдельных селений, а также и на другие собственно до них относящиеся расходы, начальством разрешённые”³⁸⁸. Отже, влада, з одного боку, розуміючи феодалний характер натуральних мирських повинностей, сприяє їх заміні грошовими зборами, проте з іншого, — майже не втручається в цей процес, віддавши повноваження місцевим органам управління державними селянами, зокрема, волосним і сільським правлінням, створюючи таким чином нові можливості для зловживань, адже законодавець не давав чіткого визначення предметам мирських повинностей. Отож, отримавши на височайшому рівні індульгенцію на існування мирських зборів, практика їх стягнення з різних категорій державних селян продовжується й далі, щоправда, у вираках мирських сходок звучать тези про переваги, які отримували селяни від заміни натуральних грошовими повинностями. Так, зокрема, волосні виборні Алуштинської волості Ялтинського повіту Сімферопольського округу 7 жовтня 1845 р. на волосній сходці, перевищуючи таким зібранням надані законом повноваження, виносять мирський вирок, в якому вказують, що вони, як уповноважені від поселення, переконалися, що переведення деяких натуральних повинностей в грошові матиме значну користь для домашнього господарства, “сопряжённую с личным спокойствием”³⁸⁹.

Таким чином, після введення в 1840 р. для державних селян громадського збору, котрий мав охоплювати всі місцеві збори, в тому числі й мирський, останній не зникає, а продовжує існувати й надалі, зокрема в частині добровільних. Особливо

³⁸⁵ ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 191, арк. 4.

³⁸⁶ Высочайше утвержденный проект правил о порядке взимания денежных сборов с государственных крестьян, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 19. — Отд. 1. — № 18519. — С. 836.

³⁸⁷ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 202.

³⁸⁸ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 202.

³⁸⁹ ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 211, арк. 18.

після виходу у світ законодавчих актів кінця 1844 – середини 1845 рр. мирські збори розвивалися, замінюючи натуральні повинності. Мирські й громадські збори, як і всі податкові платежі в Російській імперії, мали тенденцію до зростання. Щоправда, в західних губерніях (Віленській, Вітебській, Волинській, Гродненській, Київській, Ковенській, Мінській, Могильовській і Подільській), на відміну від великоросійських, до яких законодавець також відносив у середині XIX ст. й усі інші українські губернії, громадські збори зменшувалися, про що свідчать такі дані:

Таблиця 2.7³⁹⁰

Ставки громадського збору в 1853–1859 рр.³⁹¹.

Губернії	Ставки громадського збору (в коп.)		
	1853 р.	1856 р.	1857 р.
Катеринославська	51	43	54,25
Полтавська	53,5	51	57,5
Таврійська	58,25	50,5	61,25
Харківська	53,5	50,75	56,75
Херсонська	64,75	55,25	66,25
Чернігівська	55,75	50,75	56
У середньому по великоросійських губерніях	56	54,5	58,5
Волинська	70	67	59
Київська	72	65	57
Подільська	72	68	54
У середньому по західних губерніях	69,5	66	58,75

Згідно з положенням від 19 лютого 1861 р. до мирських повинностей відносили лише ті, котрі стосувалися внутрішніх потреб волосних або сільських товариств³⁹².

***

Отже, на початку XIX ст. місцеві податі, збори та грошові повинності в українських губерніях, як і у всій Російській імперії, були найменш упорядкованими, що створювало підґрунтя для значних зловживань у цій галузі, особливо виборних посадовців — представників селянських адміністрацій. Проте перекладання фінан-

³⁹⁰ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (рукопис). – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 358-359.

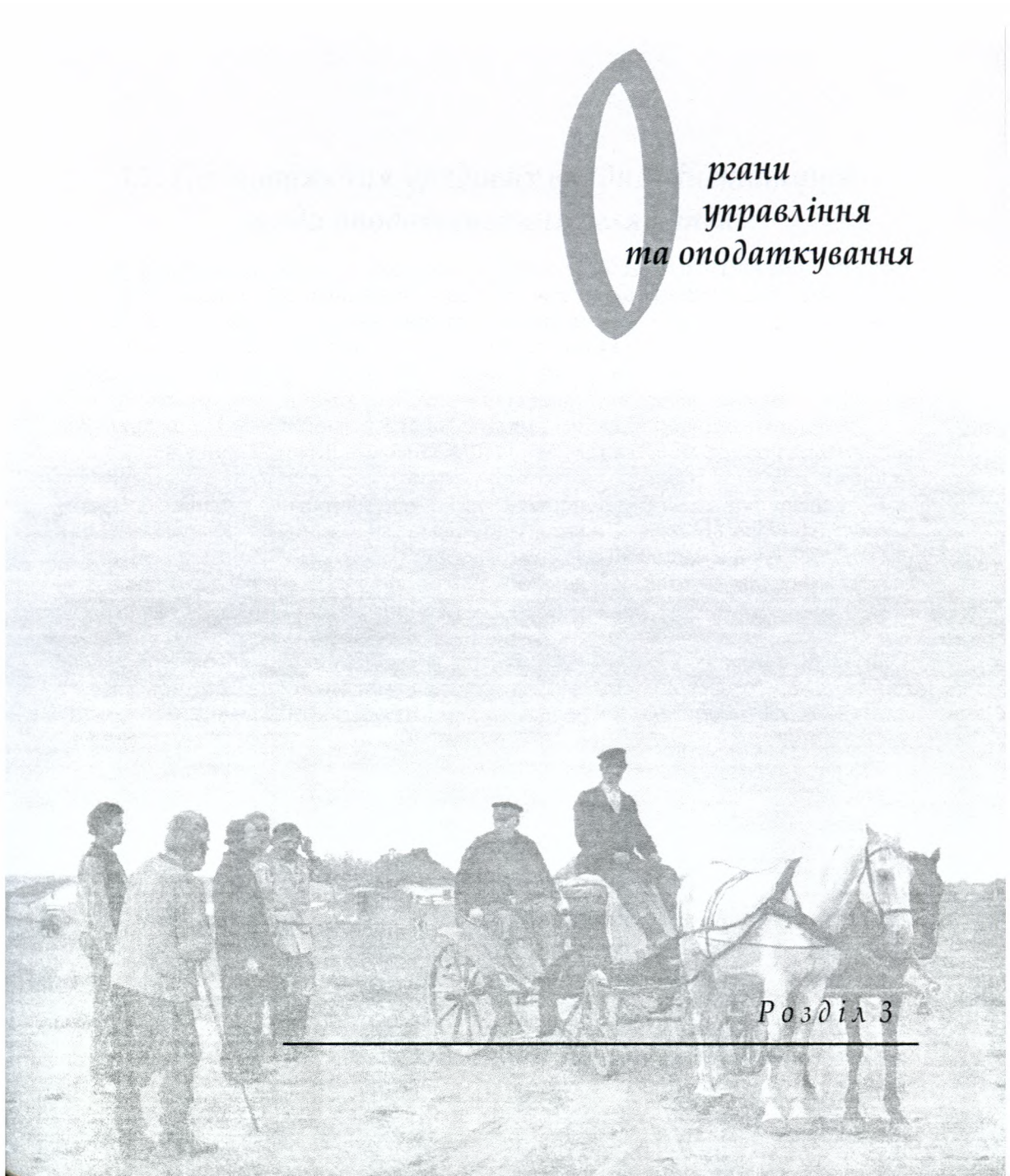
³⁹¹ Ставки затверджувалися на триріччя.

³⁹² Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. — Т. 7. Документы крестьянской реформы. — М.: Юрид. лит., 1989. — С. 72.

сування потреб державного значення на рахунок місцевих коштів через постійні негаразди казни, особливо зростаючу дефіцитність бюджету держави, з одного боку, збільшувало фінансовий тиск на населення, а, з іншого, змушувало владу не лише їх впорядковувати, а й шукати нові підходи до вирішення цієї проблеми, руйнуючи прокрустове ложе архаїчної податкової системи. Місцеві податі, збори та інші повинності потребували нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу — кріпацтва, та відмови від податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

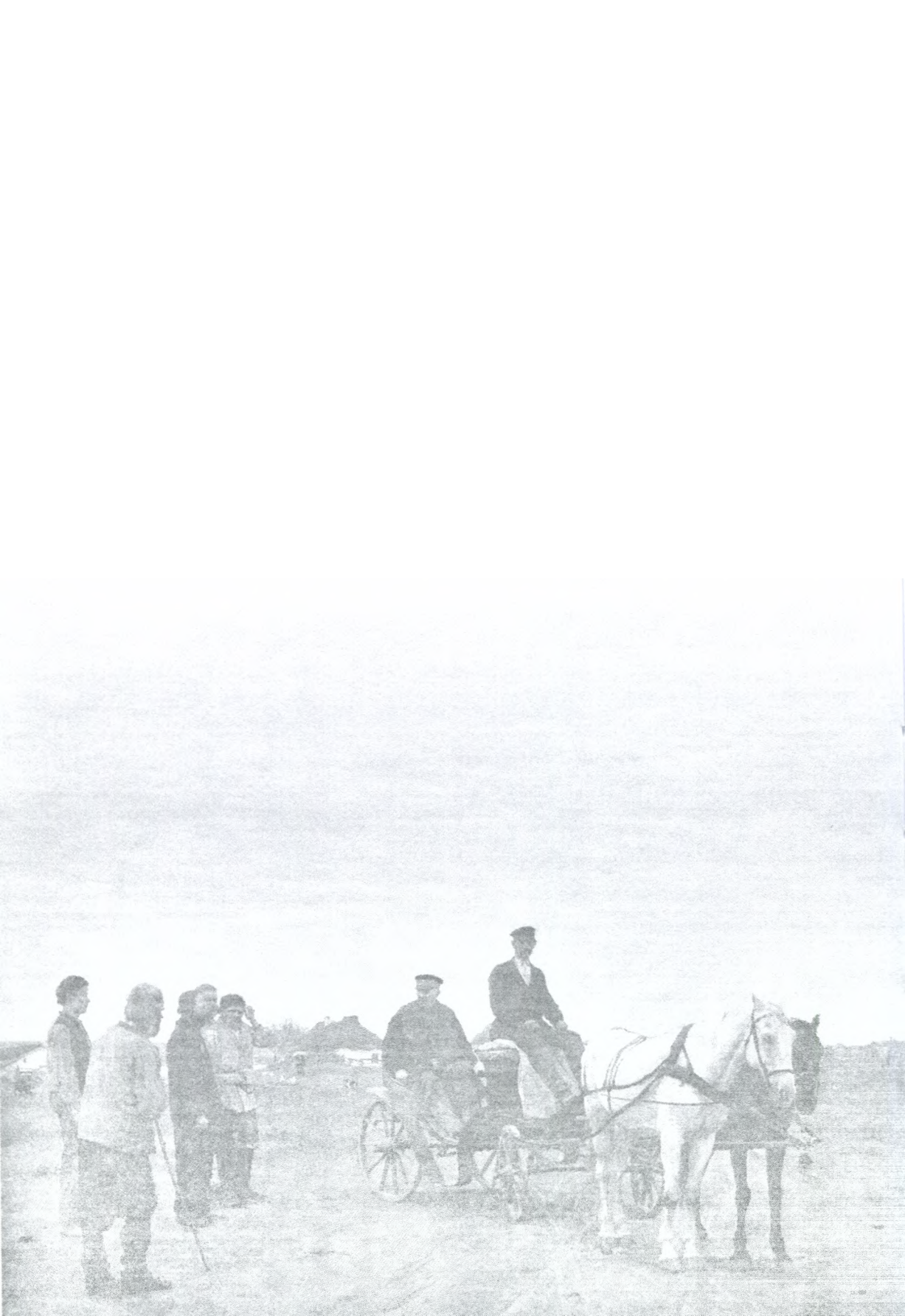

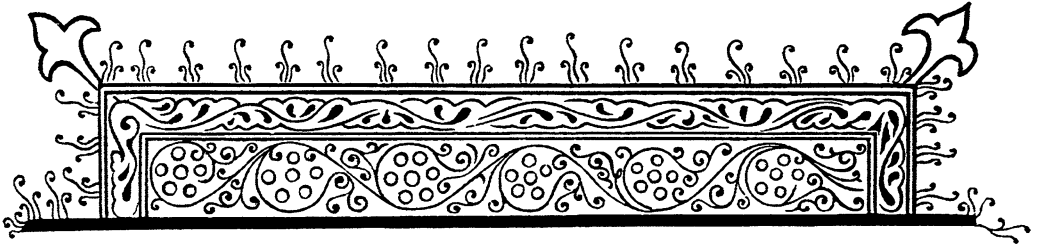
*ргани
управління
та оподаткування*

Розділ 3

3.1. Повноваження урядових владних інституцій щодо оподаткування селянства

Як відомо, внаслідок Національної революції та Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького постала Українська козацька держава — Гетьманщина, із власним державним апаратом, у тому числі й фінансовим. Найбільші фіскальні повноваження зосереджувалися в руках глави держави — гетьмана, котрий відав державними фінансами (“військовим скарбом”), установлював і контролював статті доходів та видатків бюджету, призначав чиновників фінансової канцелярії. Саме гетьмани встановлювали різні види податкових платежів або звільняли від них. У другій половині XVII ст., не зважаючи на те, що Гетьманщина перебувала під протекторатом московського царя, українські гетьмани зберігали повну автономію у фінансовій галузі. Навіть наприкінці XVII ст. тоді ще цар — Петро Олексійович, у відповідь на поданий гетьманом Іваном Мазепою фінансовий звіт за 1692 р. писав: “...Не токмо те зборы, но и всякие порядки и устроения в малороссийских городех ведает он, гетман...”¹. Безпосередньо на місцях податкову політику реалізовували полковники та сотники.

На Гетьманщині “стараннями” старшини, яка досить часто службове підвищення розглядала як один із засобів збагачення, податкова система набула гіпертрофованого вигляду. Та що там старшина, коли й гетьмани далеко не з державних міркувань вишукували нові статті оподаткування, як, наприклад, І. Самойлович, який увів “отяготительные монополии на вино, мёд, дёготь и другие предметы, выдумывал разные нововведения для своего обогащения”². Гетьмани І. Мазепа та І. Скоропадський стягували натуральні податі “на гетманскую музыку и на его кухню со всякого обывателя по пропорции их имуществ”³. Універсалом 1701 р. І. Мазепа поширює податкові статті на тих, хто намагався з різних причин уникнути сплати подимного й державних повинностей, шляхом переходу їх у козацькі підсусідки, указуючи: “Подсоседы, которые свои хаты попродавши, в козацких живут, а свои

¹ Цит. за: Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 177.

² Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. — Кн. II. — Вып. 4-5. — М.: Книга, 1991. — С. 323.

³ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. — С. 173.

Гетьман Пилип Орлик.
Худ. В. Зубков, 2002 р.

кгрунта маюг и онимы пожиткуюг, теда такие абы не заслоняючися козацкою обороною, компанейцов кормили и во вшеляких подданских повинностях з громадою конечно тянули"⁴. Загалом, гетьман І. Мазепа узурпував право на видання податкових універсалів, яке відповідно до Коломацьких статей обмежувалося радою старшин, крім того він самовільно встановлював розмір торгівельних мит та звільнення від них⁵.

Певні спроби впорядкування податкової політики в козацькій Україні належали гетьману в екзилі П. Орлику. Так, зокрема, в розділі ІХ-ому "Пактів і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького", відомих в історіографії як Конституція Пилипа Орлика, пропонувалося розділити державну скарбницю і приватний скарб гетьмана, усунути полковників та інших можновладців від збору податей та розподілу видатків шляхом побудови системи фінансових органів на чолі з Генеральним скарбником. У підпорядкуванні останнього мали перебувати обрані в кожно-

му з полків по два присяжні Скарбники, затверджені спільною ухвалою козацтва та посполитих⁶. Окрім цього розділ Х-ий Пактів зобов'язував гетьмана "пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог"⁷. Аналізуючи цю політико-правову пам'ятку, не можна залишити поза увагою й соціально спрямованого підходу законодавця до стягнення податей, відображеного в розділі ХІ, згідно з положеннями якого "вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків"⁸. Проте, на жаль, дані фінансово-правові норми залишилися лише на рівні політико-правових ідей і не мали реальної імплементації в житті Гетьманщини, на теренах якої навіть після обрання нового гетьмана, І. Скоропадського, продовжувалася недолуга фіскальна політика його попередників.

⁴ Цит. за: Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). — К.: Ін-т історії НАН України, 1994. — С. 49.

⁵ Єрмолаєв В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). — Харків: Право, 2002. — С. 27.

⁶ Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.: Т-во "Знання", 1993. — С. 32.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 33.

Гетьманський приклад наслідували нижчі за рангом українські можновладці: полковники, сотники та ін. Наприклад, у містечках Городянської, Любецької, Ропської та Седнівської сотень Чернігівському полку полковники самовільно встановили митниці, “де збирали на свою користь мито з імпортованих або експортованих товарів, розміром 2 коп. з підводи”⁹. За свідченнями стольника Протасова, який перебував при гетьманові І. Скоропадському, в “Малороссии самые последние чиновники добывают себе богатство от налогов, грабежа и винной продажи. Ежели кого определил гетман сотником, хотя из самых беднейших людей или слуг своих, то через один или два года явятся у него двор, шинки, грунты, мельницы и всякие стада и домовые пожитки”¹⁰.

Досліджуючи Українську козацьку державу, академік В. А. Смолій зазначав, що вона з її республіканською, демократичною формою правління була позбавлена перспектив розвитку “у складі абсолютистської монархічної Росії... Нові державні інститути рано чи пізно повинні були розчинитися в загальноімперських органах управління... Наступні (після 1654 р.) десятиріччя працювали проти Української держави. Йшов поступовий, але неблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів”¹¹.

Першим масштабним інкорпораційним заходом уряду Російської імперії стало запровадження 1722 р. Малоросійської колегії¹², на яку відповідно до царської інструкції поряд з іншими адміністративними функціями поклалися й фіскальні (“денежные и хлебные сборы собирать в доходы государевы”¹³). Петро І, обґрунтовуючи своє безцеремонне втручання у фінансові справи Гетьманщини, зазначав, що з її населення “многие непотребные сборы чинены”¹⁴. Таке твердження російського імператора не було голосливим. Дійсно, фінансова система Гетьманщини в першій чверті XVIII ст. перебувала в незадовільному стані, а “фіскальна справа була однією з найгірше впорядкованих галузей державного управління”¹⁵. Коли президент Малоросійської колегії Вельямінов на початку серпня 1722 р. зажадав від наказного гетьмана П. Полуботка детальної інформації з питань оподаткування населення Гетьманщини, то останній не спромігся дати чіткої відповіді, а посилення російського урядовця на “статті” Б. Хмельницького, що передбачали податкові надхо-

⁹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України. — С. 171.

¹⁰ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. — С. 424.

¹¹ Смолій В. А. Українська козацька держава // УІЖ. — 1991. — № 4. — С. 11.

¹² Об учреждении в Глухове Малороссийской Коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова: Именной, 16 мая 1722 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 6. — № 4010. — С. 681–684; О сборе денежных и хлебных доходов в Малороссии, - о сборе с пчел, казанов, мельниц и табаку, - об отдаче на откуп оброчных статей, - о сборах Ратушских, - о сборах на гетмана, - о наказании оскорбителей Величества, - о зачислении в казаки неправильно укрепленных в подданство, - о составлении списков о числе казаков, - о решении всех дел Малороссийских особой Коллегии и об уничтожении разных незаконных и обременительных поборов: Именной, данный Малороссийской коллегии, 16 апреля 1723 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 7. — № 4196. — С. 48–50.

¹³ Ригельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — С. 616.

¹⁴ ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 212, арк. 12.

¹⁵ Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К.: Варта, 1995. — С. 511.

дження з України до російської скарбниці, взагалі заскочили його зненацька¹⁶. Такий стан справ дав змогу бригадирові Вельямінову прибрати до рук фінанси краю. Йому Петро I указував “оставить в Малой России из прежних сборов следующая: записные от казаков, и от казаков же что медь сытят, с возов за пропускные квиты, от приезжих за место, с продажи лошадей и прочей скотины, с привозного всякого хлеба (кроме с продажного хлеба пошлины) с мещанских и с посполитых людей их работных; також и с тех которые берется смотря по пожиткам; мазепшина с посполитых людей, празничное от казаков и мужиков, с подсоседков казачих и мужицких, от резницких камор что збиралось сала, от бобылей неимеющих грунтов, с пеших людей с хат стацею с посполитых и сподсоседков конных и пеших, с казаков с каждого двора...”¹⁷.

Внаслідок цілеспрямованих дій керівництва Малоросійської колегії щодо реформування патріархальної фінансової системи Гетьманщини та залучення її матеріальних ресурсів до загальноімперської казни запроваджується податкова служба, підпорядкована російській адміністрації, ліквідується імунітет козацької старшини та духовних власників і поширюються на козацтво податкові статті поспільства¹⁸. Оподаткування козацької старшини у 1724 р. збільшило на 21% (8814 руб.) надходження до російського бюджету¹⁹. Основними статтями оподаткування населення Гетьманщини Малоросійською колегією в 1722–1724 рр. були покутне і скатне, медова десятина, показанщина, тютюнова десятина, збори з млинарства, з мостів і перевозів, з броварів, помірне від вина й меду та ін. В цілому податків в Україні Малоросійською колегією було зібрано 1722 р. 45 тис. руб. готівкою й 17 тис. руб. натурою, 1723 р. — 86 тис. руб. готівкою й 27 тис. руб. натурою, 1724 р. — 141 тис. руб. готівкою й 40 тис. руб. натурою²⁰. За підрахунками професора В. М. Мордвінцева, загалом козацтво й посполиті в 1824 р. забезпечували імперії 57,5% грошових надходжень та 75% хлібних²¹. Окрім того, на утримання російських військ на теренах Гетьманщини майже всі верстви українського населення, за винятком козацтва, обкладалися спеціальними зборами — “порціями” і “раціями”.

Після смерті Петра I фінансова політика уряду Російської імперії в Україні-Гетьманщині дещо пом'якшується. Відповідно до рішення Верховної таємної ради від 11 лютого 1726 р. податки з населення Лівобережжя належало знову збирати до військового скарбу, а не в царську казну. Як не парадоксально, але факт залишається фактом, що українські інтереси у Верховній таємній раді боронив давній ворог козацьких “вольностей” О. Д. Меншиков, в якого склалися досить напружені стосунки з президентом Малоросійської колегії через оподаткування українських маєтностей

¹⁶ Там само.

¹⁷ ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 212, арк. 12.

¹⁸ Горобець В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // Середньовічна Україна: Збірник наукових праць. — Вип. 1. — К.: Наукова думка, 1994. — С. 148.

¹⁹ Там само. — С. 144.

²⁰ Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — С. 122.

²¹ Мордвінцев В. М. Державні податки і повинності монастирських селян Лівобережної України в XVIII столітті. — К.: Знання, 1998. — С. 7.

“світлішого князя”²². Щоправда, вже 21 липня стягнення податків на користь російського уряду поновлюється, але після утвердження повновладдя Д. Меншикова Рада приймає постанову від 12 травня, відповідно до якої “... всякие доходы, положенные со определения коллегии по доношении генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить вовсе и впредь с них не збирать”. Того ж року скасовується Малоросійська колегія та відновлюється інститут гетьманства. Податковий тиск на Гетьманщину дещо послаблюється, про що неодноразово декларується у різноманітних імператорських нормативних актах: іменному указі від 12 травня 1727 р., грамоті від 25 липня 1727 р., указі від 16 липня 1728 р. та ін. В документах наказувалося, аби з населення України “доходы... денежные и хлебные собирать те, которые надлежат по пунктах гетмана

Гетьман Данило Апостол

Богдана Хмельницького и которые собираются при бытности бывших потом гетманов, а которые всякие доходы положены с определения коллегии по доношениям генерал-майора Вельяминова вновь, те оставить вовсе и впредь с них не собирать”²³. В імператорському указі від 10 липня 1728 р. наголошувалося, щоб старшина й інші урядовці “казаков и посольства накладов и взяток на себя и ни на кого отнюдь не брали, и ни какова пития и протчего своего и ни чего на них не накладывали, и денег за оное не правили и не вымогали... рядовым казакам и посольству налог обид и тягости отнюдь не чинили”²⁴ та наводився приклад зловживання владою гадяцького полковника Г. Милорадовича, який давав “казакам собственное свое вино и пиво для продажи, и за куфу²⁵ вина берет по тритцати четыре рубли, а за куфу пива по три рубли”²⁶. Для запобігання фінансовим зловживанням козацької старшини в цьому документі не лише повідомлялося про виклик згаданого полковника для проведення слідства, а й наказувалося ознайомити зі змістом указу старшину (“роздать каждому по листу с росписками, чтобы в предь неведением о сём ни кто не отговаривался”²⁷). 1728 р. новообраний гетьман Д. Апостол під час поїздки до Москви на коронацію Петра II отримує “Решительные пункты”, сьомий

²² З українських маєтностей О. Меншикова 1724 р. було зібрано податків на загальну суму 2344 руб. 83 коп., за 10 місяців 1725 р. – 928 руб. 83 коп. і за 3 місяці 1726 р. – 253 руб. 10 коп. (Горобець В. М. Малоросійська колегія. – С. 144).

²³ Соловьёв С. В. Сочинения: В 18 кн. – Кн. X. – Т. 19–20. – М.: Мысль, 1993. – С. 105–106.

²⁴ ДАПО. – Ф. 222, оп. 1, спр. 212, арк. 43.

²⁵ Куфа (кух, кухва) – німецька міра об’єму рідини дорівнювала 30 квартам, приблизно 4,5 літра (Архів коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. – Т. 2. – К., 2000. – С. 639).

²⁶ ДАПО. – Ф. 222, оп. 1, спр. 212, арк. 43.

²⁷ Там само.

із яких регламентував організацію фінансового управління в Лівобережній Україні. На підставі цього документа з населення Гетьманщини до військового скарбу, який мав бути відділеним від особистих коштів гетьмана, мали стягувати чітко визначені податки та збори: “собирають только с промыслов, а именно: покуховное и скатное, с продажи вина в шинки, и в отвоз в великороссийские города, да из дегтю так же покуховное и скатное, с винокуренных казанов; а со пчел и за табачную десятину, кроме козаков, в ярмарки, в торги, с купецких людей с продажным товаром, и с хлеба мерки, с мостов, с перевозов, и с гребель с проезжающих людей, с откупных разных статей, с ратушных сел годовой платеж, и за живность”²⁸. За гетьманства Д. Апостола для контролю за українськими фінансами вводиться посада генерального підскарбія, який очолював Генеральну скарбову канцелярію.

1730 р. згідно з царським указом створюється “Канцелярія конфіскації”, чиновникам якої наказувалося у своєму підпорядкуванні “иметь все описаные за вины и за доимки и за штрафы и выморочныя деревни, земли, дворы, заводы, лавки и всякия пожитки...”²⁹. Влада вимагала створення реєстру зазначеного типу маєтностей, адже внаслідок таких дій у соціальній структурі селянства Гетьманщини й Слобожанщини з’являється незначна група “відписних посполитих”, котрі після втрати свого можновладця “состояли свободными без всякого в казну платежа”³⁰.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. російська імператриця Анна Іоанівна вводить в Україні Правління гетьманського уряду. Відповідно до царської інструкції з населення Гетьманщини й надалі мали стягуватися податки, визначені Петром II, до військового скарбу стягувалися й податки на посаду гетьмана, яка на цей час була скасована, “доходы ж, которые собирались гетману на булаву и на кухню, и прочие, кои ему приходилось по гетманству, собирать до избрания нового гетмана, по прежнему определенным к тому особливим сборщикам, и те доходы держать особливо, и ни на какие расходы без именного нашего императорского величества указа не издерживать”³¹. Отже, ми знову переконаємося в залученні українських фінансів до російської казни, адже для обрання нового гетьмана ніхто й не думав давати дозвіл, проте кошти на його утримання й надалі справно стягувалися.

У 40-х роках XVIII ст. із українських селян “збирали податки на утримання консистентів (російського війська) та інші “общенародные нужды” грошима, вівсом і пшеницею”³². Цілком правомірною в історіографії є теза про те, що “спеціальним завданням правління було скомпрометувати гетьманську владу, звинуватити її у надмірних податках та інших тягарях”³³, але твердження авторів академічного курсу “Історії держави і права України” про те, що існуючі тоді фіскальні зобов’язання населення “насправді поклав на українців царат”³⁴, на нашу думку, не зовсім відповідають історичним реаліям. Скажімо, у поданні сотників Чернігівського полку до імператриці Єлизавети від 1744 р., за гетьмана Д. Апостола, вказується: “изобре-

²⁸ Ригельман О. І. Літописна оповідь. — С. 628–629.

²⁹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2006. — С. 258.

³⁰ Там само.

³¹ Ригельман О. І. Літописна оповідь. — С. 647.

³² Гуржій О. І. Еволюція соціальної структури. — С. 41.

³³ Історія держави і права України: Академічний курс. — У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — Т. 1. — К.: Ін Юре, 2000. — С. 289.

³⁴ Там само.

тен збор денег из самих козаков, который збор показан на старшини полковые и сотенные и на канцелярские служители и на канцелларские жь потребности, а з мужиков, которых болшим числом имеетя, и таковые их дела в канцелляриях всегда отправляются, ничего не собираетя, затем, что владельцы мужиков своих защитили и все тяжести мужичие на козаков свалили”³⁵. Скаржники підкреслювали, що раніше оподатковувалися лише міщани та посполиті, а козацтво “только едину службу государственную ведали”. Різке зменшення кількості козаків унаслідок закабалення частини їх старшиною призвело до значного посилення фіскального тиску на тих, хто зберіг козацький статус, “ныне оной зборъ, которого спрежде сего не бывало произийшол ежегодно, с иного козака до осми гривень и более”³⁶. Сотники вказували, що зібрані кошти начебто для канцелярських потреб, проте “сумма неведомо куда употребляется, ибо много с тех, на коих дача с той суммы определена, и в комплекте не состоятъ, и определенных на них денги неведомо где деваются”³⁷.

Наступ царату на фінансову автономію Гетьманщини тривав і за відносно лояльної до України імператриці Єлизавети, перші роки правління якої були позначені послабленням фіскального тиску на населення Лівобережжя. Так, зокрема на грудневу 1741 р. вимогу Єлизавети Петрівни Сенат розробив план заходів щодо полегшення оподаткування в Гетьманщині й Слобожанщині та відшкодування збитків, котрі були завдані цим регіонам унаслідок перебування на їх території російських військ. Цей план декларував значні полегшення для населення щодо військових постоїв, урегульовував проблему подорожніх і прогонних коштів, а також фуражу для армійських коней, прощалися 30 тис. руб. податкових недоїмок малоросійської старшини й духовенства за торгові промисли та особистий борг гетьмана Д. Апостола — 9864 руб., до генерального військового скарбу³⁸. Під час відновлення в Україні гетьманства й затвердження на цю посаду К. Г. Розумовського в іменному указі наголошувалося, що “в Малой России зборы собирать и употреблять по прежним малороссийским не только правам, но и обыкновениям”³⁹. Проте 1754 р. імператриця Єлизавета зобов’язує уряд гетьмана К. Розумовського подавати точні відомості про прибутки й видатки українського скарбу. Окрім того за поданням Сенату цариця поведіла українські внутрішні мита — “індукту” й “евекту”, скасувати, й “учредить по всей малороссийской границе портовые таможни, в которых собирать пошлину по тарифу и внутреннюю в казну Государеву”⁴⁰. Внаслідок таких інкорпорційних заходів у Гетьманщині зменшується база оподаткування, й, відповідно, її бюджет недоотримує значної суми коштів, хоча вноситься певне пом’якшення податкового тиску на жителів Лівобережжя.

³⁵ Прощение сотников Черниговского полка о казачьих обидях, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / Оттиск из Киевской Старины. Изд. В. Модзалевского. — К.: Тип. г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. — С. 11–12.

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ Лапшин С. Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741–1744 рр. // Український історичний збірник. — Вип. 9. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. — С. 80.

³⁹ Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. — М.: Университетская тип., 1848. — С. 92.

⁴⁰ Там же. — С. 84.

Гетьман Лівобережної України
Кирило Розумовський

В історіографії існують різні трактування питання митних кордонів з Росією, а особливо їх ліквідації урядом Єлизавети Петрівни, проте, аналізуючи цю проблему, необхідно враховувати, що ліквідація митних зборів на кордоні Росії й Гетьманщини, як указує український учений В. Горобець, “збігалася із скасуванням внутрішніх тарифів загалом в Російській імперії, відкриттям банків тощо, що за задумом ініціаторів економічних перетворень повинно було просувати вперед “государственный интерес”, заснований на західних ідеях”⁴¹. Таким чином, митна політика стає першою складовою фінансової, котру російська влада не лише підпорядкувала собі, але й уніфікувала відповідно до загальноімперської, законодавчо започаткувавши остаточне поглинання української фінансової системи. Ці заходи російського уряду призводять до значних політичних наслідків у взаєминах імперського й гетьманського урядів,

адже скарбниця української автономії стає повністю контрольована царатом, а її наповнення значно зменшується. “Збіднення військового скарбу привело до того, що центральний уряд був змушений навіть на утримання гетьманського уряду виділяти бюджетні асигнування з імперської казни, зрозуміло, вимагаючи від Глухова жорсткої звітності з приводу використання цих коштів... Владні прерогативи реставрованого в 1750 р. інституту гетьманства перетворили його на звичайного чиновника Російської імперії”⁴².

Тяжкий стан російських фінансів у другій половині XVIII ст. стимулював експансіоністську політику самодержавства щодо нових територіальних надбань та використання їхніх ресурсів, у тому числі й фінансових. Більш жорстким до України, ніж у попередників, був курс імператриці Катерини II. За її правління ліквідується інститут гетьманства, на українських теренах за російським зразком створюються Новоросійська, Малоросійська й Слобідсько-Українська губернії, а фінансова система Лівобережної України об’єднується з російською, фінанси українських губерній долучаються до загальноімперських, вводяться нові статті оподаткування.

У XVIII – середині XIX ст. у Російській імперії не існувало спеціальних податкових установ, а систему органів реалізації податкової політики формували декілька досить розгалужених структур, які контролювали й забезпечували податкові надходження до державної скарбниці та місцевих кошторисів. Усі ці інституції за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі

⁴¹ Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. — К.: Наукова думка, 2004. — С. 235.

⁴² Там само. — С. 235.

групи — урядові й самоврядні. До центральних податкових органів Російської імперії на період до введення міністерської системи управління належали кілька колегій, а після 1802 р. — міністерства фінансів, внутрішніх справ, поліції (1810–1819 рр.) та державних маєтностей (починаючи з грудня 1837 р.). На місцевому рівні податковими платєжами займалися генерал-губернатори, губернатори, губернські правління, митні органи, казенні палати, палати й управління державних маєтностей, земські й міські поліції та представницькі органи.

Після уніфікації адміністративно-територіального устрою українських земель відповідно до російських у 70–80-х роках XVIII ст. ключовими фігурами на місцях стають губернатори. Вони несли особисту відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок, отож, від успіхів чи невдач на цьому поприщі залежало службове благополуччя цих чиновників. Так, зокрема, коли до Слобідсько-Української губернії було приєднано 4 повіти Новоросійської губернії і 6 повітів Воронежської, котрі мали значні податкові заборгованості, слобідсько-український губернатор у рапорті до Сенату (1797 р.) детально вказував на недоїмки приєднаних територій, а, отже, прорахунки їх попереднього керівництва, хвилюючись, аби кількість нестягнутих коштів “не причтено было на счѣт моего нерадения, долгом посему правительствующему сенату донес о числе сей недоимки о скорейшем взыскании оной и под с моей стороны прилагаемые ныне старания”⁴³.

Травневим 1811 р. маніфестом Олександра I губернатори зобов’язувалися надавати міністрові фінансів щомісячні відомості про вжиті заходи для стягнення недоїмок. Особиста відповідальність губернаторів за реалізацію податкової політики держави стосувалася й місцевих податей, зборів і повинностей. Адже саме на цих чиновників покладался обов’язок подавати на затвердження до вищестоящих структур кошториси й розкладки земських повинностей. Щоправда, не всі губернатори сумлінно направляли міністрові фінансів кошториси земських повинностей. У випадку порушень останній звертався з відношенням до міністра внутрішніх справ (поліції), а він у свою чергу зобов’язував несумлінного чиновника виконати свою повинність. Так, наприклад, міністр поліції О. Балашов у липні 1816 р. указував полтавському губернаторові П. Тутолміну, що міністр фінансів О. Гур’єв у сво-

Російський імператор Олександр I

⁴³ ЦДІА України. — Ф. 1958, оп. 1, спр. 23, арк. 3.

ему відношенні до міністра поліції зазначав про відсутність у нього “действующей ныне сметы и раскладки земским денежным повинностям по некоторым губерниям, в том числе и по Полтавской, просить предписания моего кому следует, дабы по принятому правилу помянутая смета и раскладка чрез министерство полиции немедленно были к нему доставлены. В следствие сего я поручаю вашему превосходительству требуемую г. министром финансов смету и раскладку великим повинностям по Полтавской губернии доставить ко мне двойным числом без замедления. В положении о раскладке должно объяснить, на какое время она сделана и при том обозначить по именам депутатов таковую раскладку чинивших”⁴⁴.

У тих місцевостях, де існував інститут військових губернаторів, контроль за вчасною сплатою податей покладався й на останніх, а вони, у свою чергу, звітували про це генерал-губернаторам, міністрові фінансів та імператору⁴⁵. У серпні 1824 р. Сенат, за поданням міністра фінансів, приймає указ, згідно з яким губернатори зобов'язувалися подавати зазначені документи за вісім місяців до настання нового фінансового року губерній, а за порушення цього строку з наступного 1825 р. на них будуть накладатися грошові штрафи⁴⁶. У травні 1827 р. Сенат наголошує губернаторам, “дабы за действиями градских дум, относительно сбора и употребления городских доходов и за исправностию в производстве вообще по сей части дел, имели неослабный по обязанности их надзор”⁴⁷. У звітах цивільних губернаторів були обов'язковими пункти про стягнення податей та недоїмок і детальні відомості до них. Так, наприклад, київський губернатор О. О. Корнілов указував у пунктах 36 та 37 свого звіту про те, що губернське “начальство употребило все меры к скорейшему производству дел в губернии и о том равно и о взыскании податей и прочих повинностей непреставало чинить побуждения, в следствии коих весьма малая часть осталась оных к 1834 году в недоимке, причём прилагается ведомость под литерой Е о податях и недоимках... Ко взысканию всех почитающихся по Киевской губернии недоимок употребляемы были законные меры, в следствие коих значительная часть оных поступила как видно из прилагаемой при сём ведомости под литерою Е”⁴⁸. А волинський губернатор М. М. Жуковський у рапорті до Миколи I за 1835 р. зазначав, що в губернії застосовуються усі заходи, передбачені законом, “к погашению недоимок постепенно возрастающих с давнего времени. Ныне по предложению моему, — зауважував далі М. Жуковський, — губернское правление командировало в некоторые уезды на счёт виновных особых чиновников для взыскания недоимок и я надеюсь, что мера сия принесёт пользу, как очищением недоимок, так и тем, что прочие градские и земские полиции видя пример сей усилят свои действия по сему предмету. Не зависимо от сего взято в опёку в настоящем году за неплатёж податей помещичьих 18 имений, но осмеливаюсь доложить вашему императорскому величеству, что все сии средства недостаточны к совершенному очищению

⁴⁴ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 26, арк. 400–400 зв.

⁴⁵ РДІА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 189, арк. 1–2.

⁴⁶ О доставлении гражданским губернаторам смет и раскладок земских повинностей заблаговременно: Сенатский, 11 августа 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30020. — С. 479.

⁴⁷ О имении гражданским губернаторам неослабного надзора за доходами и расходами по градским думам: Сенатский, 16 мая 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 2. — № 1096. — С. 439.

⁴⁸ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1363, арк. 163 зв.–164.

недоимок, ибо в столь большом количестве суммы, какое числится в недоборе, не в состоянии губерния внести в одно время"⁴⁹.

Окрім цього про успіхи й невдачі збору податей та ліквідацію недоїмок губернатори регулярно доповідали генерал-губернаторам. Подільський губернатор П. П. Турчанинов у рапорті до київського генерал-губернатора О. Д. Гур'єва наголошував, що "подольское губернское начальство имея в особенном и главнейшем предмете взыскание податей и недоимок, нимало не ослабеваает во всех преподанных оному законом мерах побуждения и настояния над подчинёнными местами и лицами к достижению желаемого успеха"⁵⁰.

У спільному наказі губернаторам, височайше затвердженому 3 червня 1837 р., їхні повноваження в галузі податкової політики закріплюються у V відділенні (ст. 130–158). Так, законодавець указував, що цивільні губернатори, "наблюдая за своевременным, бездоимочным взносом государственных податей, имеют также главный общий надзор как за точным исправлением всех прочих повинностей, так и за правильным, соразмерным с настоящими потребностями, распределением земских денежных сборов, и сборов с городов, а равно и повинностей натуральных, исправляемых городскими и сельскими обывателями"⁵¹. Наказ у 10 та 11-ому пунктах "всепідданийших" рапортів губернаторів закріплював звітність про стан оподаткування в губернії та податкові заборгованості населення⁵², а у звітах і рапортах міністерству внутрішніх справ обов'язковою восьмою позицією була звітність губернаторів про земські й міські повинності⁵³.

Окрім губернаторів певні податкові повноваження мали губернські правління. Вони, зокрема, згідно з затвердженим Миколою I положенням про порядок провадження справ у губернських правліннях, мали сприяти справному зборові податей і зменшенню недоїмок, стягненню пені та грошей за гербовий папір, стягненню усіх казенних нарахувань, а також мали накладати заборони на маєтки через казенні заборгованості, здійснювати продаж рухомого й нерухомого майна для погашення казенних боргів, наглядати за продажем алкоголю й припиненням корчемства.

Проблеми реалізації податкової політики губернаторами разом з міністерствами внутрішніх справ та фінансів координувалися й міністерством державних маєтностей, котре після його створення направляло їм свої приписи. Як наприклад, такого роду документ був адресований у грудні 1838 р. Чернігівському губернаторові генерал-майору Жукову з проханням "употребить зависящие со стороны вашей меры ко взысканию с мещан местечка Понорницы следующих с них за минувшие годы сборов"⁵⁴.

У січні 1845 р. деталізуються повноваження губернських правлінь. А саме згідно з нововведеннями вони отримують такі повноваження в галузі податкової політики: збирати відомості про стан податкових заборгованостей в губернії, розглядати донесення поліції про успіхи "во взыскании оных; наложение за недоимку в поме-

⁴⁹ ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1804, арк. 26–26 зв.

⁵⁰ ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 67, спр. 34, арк. 223.

⁵¹ Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10303. — С. 393.

⁵² Там же. — С. 431.

⁵³ Там же. — С. 432.

⁵⁴ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 7210, арк. 1.

Мировий суддя.
Худ. Микола Кузнецов, 1887 р.

щичьих имениях опеки; попечение о взыскании всех вообще казённых начётов, по требованиям и представлениям мест высших, равных или подчиненных... Составление, по сношению с надлежащею палатою, кратких правил для сельских управлений, указующих все обязанности поселян в отношении к сборам, податям и повинностям; печатание сих правил и рассылка оных по принадлежности”⁵⁵.

Таким чином, на губернаторів та на губернські правління покладалися функції контролю за стягненням податей і ліквідацією податкових заборгованостей на ввіреній їм території. Крім того вони мали координувати діяльність спеціальних фінансових установ та місцевих владних структур, зокрема органів міського самоврядування й поліції для забезпечення бездоімочного надходження податкових платежів державного й місцевого значення.

Окрім інститутів губернаторства та губернського правління внаслідок реформування системи управління 1775 р. з’являється губернська адміністративна установа на чолі з віце-губернатором — казенна палата, котра посідала важливе місце в системі губернських установ. Палати відали обліком податного населення, доходів і витрат у губернії, рекрутськими справами, здійснювали контроль за надходженням податків⁵⁶.

У результаті наступу російського царизму на автономію України та введення губернського адміністративно-територіального поділу замість полково-сотенного,

⁵⁵ Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений, 2 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 18580. — С. 18.

⁵⁶ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії) // УДЖ. — 2003. — № 2 (449). — С. 67.

відповідно до «Учреждения о губерниях» 1775 р., казенні палати в 1782–1783 рр. стають реальністю життя Лівобережної, Південної та Слобідської України, а після третього поділу й Речі Посполитої (1795 р.) та Правобережної України. На території останньої з'явилися Волинська, Брацлавська та Подільська губернії.

Після створення міністерства фінансів у 1802 р. казенна палата переходить у його підпорядкування. Розглянемо більш детально структуру та повноваження казенних палат на прикладі діяльності Київської казенної палати в 1830 р. Згадана казенна палата складалася із 5 відділів: господарчого, винного й соляного, казначейств, контрольного, лісового. Віце-губернатор, радники, губернський скарбник, губернський контролер та один або кілька асесорів відповідно до штатного розпису складали загальне присутствіє казенної палати. Господарчий відділ, очолюваний радником, був найбільш пов'язаний з оподаткуванням найчисельнішої верстви населення українських губерній Російської імперії — селянства. До складу цього відділу входило 5 столів, обов'язки яких полягали у веденні окладних книг про доходи з оброчних статей та з оренди маєтків, збиранні відомостей про посіви та врожаї, складанні розкладок для казенних і старостинських селян під час рекрутських наборів, кошторисів для стягнення коштів на утримання волосних правлінь, що надходили разом із сумою на загальні земські повинності, укладанні контрактів при наділенні різних осіб орендними маєтками, передачею з торгів до оренди старостинських маєтків, розгляді скарг старостинських селян на власників та управляючих, проведенні торгів на поставку провіанту для армії, припасів і посуду для військових шпиталів і казенних аптек та побудову провіантських магазинів⁵⁷. Економічний відділ займався розглядом позовів різних присутственних місць стосовно державного та церковного майна, видачею хлібних позик державним і старостинським селянам, проведенням торгів на відкуп казенних оброчних статей та укладанням з відкупниками контрактів⁵⁸, вирішенням справ про зарахування до податних станів, переведенням міщан у купецтво і навпаки⁵⁹. Чиновники відділу складали річні відомості про рух населення в губернії, розглядали справи про виключення з податних станів бажаючих прийняти чернечий сан, про підтвердження шляхетського стану і, відповідно, звільнення від сплати податків, окрім зборів на земські повинності з чиншової шляхти⁶⁰.

Після створення міністерства державних маєтностей та його місцевих підрозділів протягом 1837–1838 рр., а також введенням віце-губернатора до складу губернського правління у статусі помічника губернатора з питань загального управління губернією⁶¹ казенні палати не лише отримали власного голову, а й зменшилися на один відділ.

До складу оновленої казенної палати, крім голови, входили радник, губернський скарбник, губернський контролер та асесори. Разом вони складали загальне «присутствіє» казенної палати. Окрім цього казенна палата мала канцелярію, чиновників з особливих доручень, різноманітних наглядачів та ревізорів з акцизної

⁵⁷ ДАКиО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 688, арк. 249 зв.–252 зв.

⁵⁸ Там само. — Арк. 252 зв.–254 зв.

⁵⁹ Там само. — Арк. 255 зв.–256 зв.

⁶⁰ Там само. — Арк. 259 зв.–262 зв.

⁶¹ Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10303. — С. 361.

частини, архітектора і присяжних⁶². Загальне “присутствіє” розглядало справи з торгів на підряди і відкупи, давало загальні розпорядження різним відділам палати, займалося особовими справами чиновників казенної палати та ін.⁶³ Під керівництвом губернського контролера склалися генеральні звіти казенної палати із подальшим затвердженням їх загальним “присутствієм” казенної палати⁶⁴.

Стосовно збору податей законодавець указував, що казенна палата “сама не собирает никаких податей, и не заводит для хранения оных ни кладовых, ни других помещений, предоставляя приём всех поступающих сумм уездным казначеям, и имея только над ними установленный надзор и ревизию”⁶⁵. Загалом щодо функціонування казенних палат у 60-х рр. XIX ст., то, як цілком слушно зазначає український дослідник В. Жвалюк, для них були характерними розмитість і всеосяжність повноважень⁶⁶.

На повітовому рівні міністерство фінансів представляли повітові казначейства, котрі були виключно касовими установами, а їх повноваження здебільшого не виходили за межі прийому, збереження та видачі грошових коштів. Очолював казначейство повітовий скарбник, який призначався Державним скарбником на три роки. Ця посада вводилася одночасно зі створенням казенних палат. Окрім прийому податей від населення, повітові казначейства забезпечували підзвітні їм міські й сільські товариства окладними листами, щоправда, інколи через недбалість скарбників над цими товариствами нависала загроза невиконання податкових зобов'язань.

Разом із зазначеними підрозділами міністерства фінансів значними податковими повноваженнями володіли місцеві структури міністерства державних маєтностей. Як відомо, після реформування центрального управління державним майном і виникнення міністерства державних маєтностей постало питання створення його місцевих підрозділів. У квітні 1838 р. затверджується “Встановлення про управління державними маєтностями у губерніях”⁶⁷, відповідно до якого передбачалося створення палат державних маєтностей у 35 губерніях європейської частини імперії, у тому числі й у 6 українських, зокрема з 1 січня 1839 р. у Катеринославській, Полтавській, Харківській, Чернігівській, а з 1 травня того ж року в Херсонській і Таврійській губерніях⁶⁸. Після виходу зазначеного закону створюються губернські підготовчі комісії для передачі справ із казенних палат до палат державних маєтностей. Досить часто спостерігалися певні ускладнення в їх діяльності. Так, наприклад, Катеринославська казенна палата намагалася передати до нового відомства

⁶² Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 236–237

⁶³ Там же. — С. 239, 259.

⁶⁴ ДАКиО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 1038, арк. 7–8.

⁶⁵ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — С. 12.

⁶⁶ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. — К.: Атіка, 2001. — С. 95.

⁶⁷ Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11189. — С. 405–654.

⁶⁸ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 296, арк. 39–42, 103.

невирішені справи, непов'язані з управлінням державними маєтностями, зокрема справи про торги на поштові станції, утримання мосту через р. Дніпро, зловживання сільських урядників та ін.⁶⁹ Комісії виявляли порушення чиновників казенних палат в управлінні державними маєтностями. У Херсонській губернії з державних селян стягувалися незаконні збори на будівництво й утримання церков, не завжди дотримувалися правил про продаж алкоголю, порушувався порядок передачі на утримання мирських оброчних статей⁷⁰. У ряді випадків порушувалося положення про стягнення податків, невчасно та з порушеннями провадилася розкладка податків на поселення, в деяких поселеннях уся сума податкових платежів розподілялася порівну за кількістю ревізьких душ, а в інших — на селян і худобу, на господарів, залежно від їхнього майнового стану. Комісія свідчила, що загалом розкладка податків проводилася нерівномірно, а при обкладенні худоби чи іншого майна не бралась до уваги їх доходність⁷¹, зібрані податкові платежі інколи витрачалися не за призначенням⁷².

Закон від 30 квітня 1838 р. установлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей — окружне управління — волосне управління — сільське управління. Реформування управління державними маєтностями викликало зміни в організації управління козацькими товариствами Полтавської та Чернігівської губерній, адже через нововведення з 1 березня 1839 р. ліквідовувалась головна господарча контора над малоросійськими козаками з підвідомчими їй попечительними конторами⁷³.

Палату державних маєтностей очолював керівник, лісовий відділ — губернський лісник, а інші відділи — радники. Крім них, до штату палати входили асесори, чиновники для особливих доручень, діловоди, столоначальники, бухгалтери, контролери, помічники, писарі, землеміри, лікарі, ветеринари, інженери та ін. У кожному відділенні із числа канцелярських чиновників призначався журналіст для ведення журналів вхідних паперів⁷⁴.

Палати державних маєтностей, як губернський орган, мали своє "присутствие". Загальне "присутствие" палати створювалося для розгляду і вирішення справ особливого значення, які перебували в її провадженні, зокрема у галузі фінансової політики, наприклад, про будівництво нових хлібних магазинів, про вирішення позик і про способи закупівлі хліба для нужденних державних селян; про виділення податних земель під різноманітні господарські і мануфактурні заклади, про видачу мирських оброчних статей на утримання і дозвіл на введення нових; про видачу позик із громадських і господарських капіталів; про затвердження громадських вироків стосовно зборів на мирські витрати; про складення окладних листів грошових зборів з державних селян, про внесення до них додаткових і про виключення відмінених зборів; про продаж кріпосного нерухомого майна державних селян для по-

⁶⁹ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1072, арк. 72.

⁷⁰ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1089, арк. 12.

⁷¹ Там само.

⁷² Там само. — Арк. 16 зв.

⁷³ Об открытии в некоторых губерниях палат государственных имуществ, именной, данный Сенату, 21 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 2. — № 11754. — С. 326.

⁷⁴ Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 274.

повнення недоїмок; про переведення недоїмочних казенних поселень на господарче становище до стягнення недоїмок; про розстрочення державним селянам платежу податей та недоїмок; про наслідки ревізій податкових зошитів сільських товариств, шнурових книг, рахунків і звітів волосних правлінь, окружних начальств та інших підвідомчих палаті структур; про заміну натуральних повинностей державних селян на грошові та ін.⁷⁵.

Щодо чиновників зазначених вище органів, то на чолі Катеринославської палати було поставлено колезького асесора Градського, який через три місяці отримав чин надвірного радника⁷⁶. До складу цієї установи також призначили: радником господарчого відділення – майора Слепушкіна, губернським лісником – колезького асесора Яковлева, асесором – колезького секретаря Шибаєва, начальником Катеринославського округу – капітана Гладкого, Новомосковського – поручника Миргородського, Павлоградського – титулярного радника Яніскольського, Олександрійського – підполковника Модзалевського, Бахмутського – титулярного радника князя Чермантьєва, Ростовського – колезького асесора Колесникова. По Полтавській палаті мали місце такі кадрові рішення: радником господарчого відділення призначили колезького асесора Фененка, губернським лісником – колезького асесора Слепньова, асесором – губернського секретаря Руцького. Начальниками округів: Полтавського – штабс-капітана Ельяшевича, Кобиляцького – піонер-капітана Сологуба, Кременчуцького – майора Сльозкіна, Переяславського – колезького секретаря Іваненка, Золотоніського – капітана Лацинникова, Костянтиноградського – колезького секретаря Малахова, Лубенського – надвірного радника Лосева, Лохвицького – капітан-лейтенанта Ольшевського, Прилуцького – майора Вауліна, Хорольського – колезького асесора Гребенщикова, Гадяцького – підполковника Панченка⁷⁷. До Харківської палати та окружних управлінь призначались: радником господарчого відділення – колезький радник Іванський, губернським лісником – надвірний радник Ласкавець, асесором – колезький асесор Жилінський, начальником Сумського округу – штабс-ротмістр Кочуков, Лебединського – майор Хільчевський, Охтирського – підполковник Рудзевич, Богодухівського – титулярний радник Грачов, Валківського – титулярний радник Соколов, Харківського – колезький асесор Журавльов, Вовчанського – ротмістр Бородаєвський, Зміївського – колезький секретар Топчів, Ізюмського – майор Миньченко, Куп'янського – штабс-ротмістр Штерич, Старобільського – полковник Молчанов⁷⁸. До підрозділів міністерства державних маєтностей у Чернігівській губернії призначалися: радником господарчого відділення – надвірний радник Карачинський, губернським лісником – титулярний радник Валтер, асесором – штабс-капітан Силич, начальниками округів: Остерського – майор Язучевський, Чернігівського – майор Єфремов, Городницького – титулярний радник Енько-Доровський, Козелецького – надвірний радник Ушинський, Ніжинського – штабс-капітан Поздюнін, Новгород-Сіверського – майор Домбра, Стародубського – титулярний радник Король, Новозибківського – майор Ромашевський,

⁷⁵ Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 289–292.

⁷⁶ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 269, арк. 39 зв.–40.

⁷⁷ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 269, арк. 40 зв.–41.

⁷⁸ Там само. — Арк. 41 зв.–42.

Кролевецького — підполковник Підвисоцький, Конотопського — штабс-ротмістр Оболонський, Борзенського — капітан-лейтенант Сахновський⁷⁹.

Херсонську палату після її відкриття очолив надвірний радник Гудим-Левкович, а Таврійську — надвірний радник барон Розен⁸⁰.

Кадрову політику російських властей при призначенні керівників підрозділів міністерства державних маєтностей відображає наступна таблиця:

Таблиця 3.1⁸¹

Чини керівників підрозділів міністерства державних маєтностей, призначених в українських губерніях

Клас чинів	Кількість (%)	Військові		Цивільні	
		осіб	%	осіб	%
VI (колезький радник, полковник)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
VII (надвірний радник, підполковник)	10 (18,52)	4	7,41	6	11,11
VIII (колезький асесор, майор)	17 (31,48)	9	16,67	8	14,81
IX (титулярний радник, капітан, ротмістр, осавул, капітан-лейтенант флоту)	13 (24,08)	6	11,11	7	12,97
X (колезький секретар, штабс-капітан, штабс-ротмістр, підосавул)	10 (18,52)	5	9,26	5	9,26
XII (губернський секретар, поручик, сотник, мічман)	2 (3,70)	1	1,85	1	1,85
Разом:	54 (100%)	26	48,15	28	51,85

Як бачимо, серед призначених 54 чиновників 26 осіб (48,15%) становили військові, 28 осіб (51,85%) — цивільні службовці. Найбільше, майже третина призначених — 17 осіб (31,48%) — були чиновниками VIII класу, 13 осіб (24,08%) — IX класу, 10 осіб (18,52%) — X класу, 10 осіб (18,52%) — VII класу, 2 особи (3,70%) — VI класу та 2 особи (3,70%) — XII класу. Аналіз класів керівників новоутворених підрозділів міністерства державних маєтностей в українських губерніях свідчить про прагнення П. Кисельова забезпечити якісний відбір претендентів, адже переважна їх більшість мала чини VI–IX класів — 42 особи (77,78%), а для отримання IX класу до 1834 р. необхідною була університетська освіта або складання іспиту. Зауважимо, що в зазначений період IX клас давав право на спадкове дворянство.

Структурно палати державних маєтностей поділялись на 3 відділення: господарче, лісове та контрольне. У провадженні господарчого відділення перебували справи, пов'язані з управлінням державними селянами різних категорій, іноземни-

⁷⁹ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 269, арк. 42.

⁸⁰ Там само. — Арк. 104.

⁸¹ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII — середині XIX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (рукопис). — Переяслав-Хмельницький, 2008. — С. 100.

Найясніший князь Михайло Воронцов

ми поселенцями, казенними запасними незаселеними і пустопорожніми землями та оброчними статтями. Стосовно фінансових повноважень, то господарче відділення керувало справлянням податків і натуральних повинностей із державних селян, зокрема затверджувало громадські приговори селян про збори на мирські витрати їхніх поселень, складало разом із казенною палатою окладні листи грошових зборів та розсилало їх по волостях, постачало сільські товариства податними зошитами і платіжними книжками встановленої форми, волосні правління — шнуровими книжками для реєстрації грошових зборів. Працівники відділення спостерігали за своєчасністю та правильністю розкладки у сільських товариствах грошових зборів, за їх своєчасним надходженням до повітових казначейств і волосних правлінь, про що звітували міністерству. Цим відділенням також вживалися заходи для стягнення недоїмок, розглядалися справи про розстрочку платежів податків та недоїмок, видавалися розпорядження про передачу недоїмочних сільських товариств у

безпосереднє господарче управління до погашення недоїмок. Господарче відділення, попри зазначене, оберігало селян від усіляких заборонених і довільних зборів⁸². Щодо натуральних повинностей, то відділення контролювало правильність їх розкладки та справляння, не допускаючи довільних повинностей, вирішувало справи щодо заміни натуральних повинностей грошовими та ін.⁸³ Також господарче відділення займалось справлянням рекрутської повинності з державних селян. Лісове відділення мало у своєму підпорядкуванні губернські лісові утіддя, а контрольне займалось перевіркою рахунків, звітів про обіг коштів у підрозділах палати, складанням генеральних звітів до міністерства державних маєтностей⁸⁴.

Загалом палати державних маєтностей мали у своєму провадженні чотири категорії справ, зокрема щодо організації місцевого управління в округах, волостях і селянських общинах, підтримки у селянському середовищі поліцейського порядку, опікування про права, господарство і культурно-побутові потреби селян, нагляду за справлянням селянських повинностей⁸⁵.

⁸² Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — Кн. 2. — С. 282.

⁸³ Там же.

⁸⁴ Там же. — С. 272–273.

⁸⁵ Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва. — Т. 1. — М. — Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — С. 528.

На повітовому рівні міністерство державних маєтностей представляли окружні управління, які структурно нагадували губернську палату, лише у зменшеному вигляді. Цілком слушно зауважував російський дослідник державного права О. Градовський, що для державних селян повітова влада мала більше значення від інших, адже саме в її руках зосереджувалось безпосереднє управління волостями і селами, і саме тому вони стояли ближче до селян⁸⁶. Окружний начальник керував господарською частиною, а управління лісами, якщо такі були, покладалося на одного чи кількох лісників. Обов'язки окружного начальника були досить значними й відповідали обов'язкам господарчого відділення палати державних маєтностей. В реалізації податкової політики саме окружний начальник відповідав за те, щоб усі грошові збори вносилися своєчасно й без заборгованостей, контролював, щоб не було утисків і незаконних зборів із селян з боку збирачів податей, а селянські адміністрації вживали усіх, передбачених законом, заходів для стягнення податкових недоїмок. На окружних начальника та їхніх помічників покладалося щомісячне й несподіване ревізування наявних сум та шнурових книг волосних і сільських управлінь. П. Д. Кисельов у травневому 1841 р. циркулярі до палат державних маєтностей указував на невиконання зазначених обов'язків деякими посадовцями, підкреслюючи, що, якщо "и за сим будет обнаружено неисполнение того, то ответственность за то будет обращена непосредственно на окружных начальников и их помощников"⁸⁷.

Окрути державних маєтностей, як правило, відповідали повітовому поділу губерній, хоча на законодавчому рівні передбачалося створення округів із двох повітів у випадку, коли в одному з них була незначна кількість державних селян⁸⁸. Важко не погодитися із тезою видатного російського фінансиста І. Х. Озерова, що завдяки такій організації підрозділів міністерства державних маєтностей, особливо щодо "надзора за взиманием податей, поступления в казну увеличились, недоимки уменьшились. Таким образом, в 30-х годах полиция была совершенно устранена от взимания податей с казённых крестьян"⁸⁹. Отже, на повітовому рівні податкові повноваження підрозділів міністерства державних маєтностей були значно ефективнішими, ніж у міністерства фінансів, де повітові казначейства мали лише роль статистів.

На території Київської, Волинської, Подільської губерній кількість державних селян не була значною, але, з іншого боку, у власності держави там була маса конфіскованих маєтків в учасників польського повстання 1830 р., які знаходилися в економічному управлінні тимчасових власників. Загалом у західних губерніях Російської імперії було 1666 казенних маєтків (593 964 особи державних селян), в тому числі старостинських — 842 (307 063 особи), перших поезуїтських — 164 (35 889 осіб), других поезуїтських — 31 (9902 особи), конфіскованих — 354 (181 850 осіб), монастирських 204 (17 950 осіб), тих, які перейшли від греко-російського духовенства у Київській губернії 7 волостей (22 027 осіб на оброку), у Вітебській і Могилівській

⁸⁶ Градовский А. Начала русского государственного права. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. — Т. 3. — С. 283.

⁸⁷ ДАВАРК. — Ф. 81, оп. 1, спр. 75, арк. 2.

⁸⁸ Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — Ч. 1. — Кн. 3. — С. 616.

⁸⁹ Озеров И. Х. Финансовое право. — Вып. 2-й. — М.: Типо-Литография Г. И. Простакова, 1905. — С. 67.

губерніях — 3107 осіб, ленних 71 (16 035 осіб), погалиційських 2 (141 особа)⁹⁰. Переважна маса державних селян даного регіону перебувала на так званому “господарському становищі”. Такі маєтки зазвичай здавалися казною в оренду з торгів, на термін якої тимчасові власники отримували всю повноту влади над селянами, а оскільки цей термін був досить коротким, то орендарі намагалися отримувати максимальні прибутки, надзвичайно експлуатуючи й визискуючи селян, — відповідно, життя останніх стало гіршим, ніж у поміщицьких маєтках.

Погляди російських урядовців на конфісковані маєтки були неоднозначними: Комітет у справах західних губерній пропонував роздати конфісковані маєтки у вотчинне володіння, або дарувати їх цілими фільварками (від 300 до 600 душ.); міністр фінансів граф Є. Канкрін не погоджувався із такою позицією, вважаючи, що для “правительства важнее “привязать” крестьян западных губерний к России, “нежели некоторое умножение русских владельцев”⁹¹. Для вирішення цього питання 1835 р. створюється Таємний комітет під головуванням І. Васильчикова, а згодом цей комітет перейменовується у Таємний комітет про конфісковані маєтки у повернутих від Польщі губерніях. І Васильчиков і П. Кисельов, який був членом зазначеного комітету, виступали за створення майоратів із конфіскованих маєтків. Але після створення міністерства державних маєтностей погляди П. Кисельова змінюються. Якщо у травні 1839 р. він підтримує ідею майоратів і навіть розробляє нові пропозиції щодо їх створення, то вже у грудні того ж року подає Миколі І обґрунтовану доповідь “Про ускладнення у створенні майоратів з конфіскованих маєтків”, в якій пропонує залишити конфісковані маєтки у загальній масі казенних⁹². П. Кисельов зазначав, що “крестьяне конфискованных имений, испытав выгоды свободного быта под казенным управлением, страшатся вновь подпасть частному владению”⁹³. Залишення зазначених категорій селян у державній власності, на думку міністра державних маєтностей, повинне було сприяти русифікації південно-західних губерній, де були сильні антиросійські настрої шляхти, саме тому необхідно було “обратить в пользу правительства массу народа, ибо дворян колонизировать вдруг невозможно”⁹⁴.

У губерніях Правобережної України на час утворення міністерства державних маєтностей було 64 645 осіб чоловічої статі усіх категорій державних селян у Київській, 38 755 — у Подільській і 28 668 — у Волинській губернії⁹⁵. Управління державним майном у зазначеному регіоні реформувалося відповідно до “Встановлення про управління державним майном у Західних губерніях і Білостоцькій області”

⁹⁰ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. — М.: Наука, 1968. — С. 87.

⁹¹ Неупокоев В. И. Позиция П. Д. Киселева в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. — С. 62.

⁹² Там же. — С. 65.

⁹³ Цит. за: Неупокоев В. И. Позиция П. Д. Киселева в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. — С. 66.

⁹⁴ Цит. за: Неупокоев В. И. Позиция П. Д. Киселева в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. — С. 70.

⁹⁵ Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К.: Держполітвидав УРСР, 1954. — С. 98.

від 28 грудня 1839 р.⁹⁶ шляхом утворення губернських палат державних маєтностей і передачі їм в управління від казенних палат державних маєтностей. Для прикладу про обсяги таких передач наведемо такі дані:

Таблиця 3.2⁹⁷

Табель державних маєтностей Київської губернії, що перебували у віданні казенної палати й запропонованих до передання у нове управління

Помістя:	маєтків	31
	маєтків та сіл	213
	інших казенних поселень	64 539
Населення:	відставних солдатів	461 особа
	солдатів у безстроковій відпустці	212 осіб
	міщан і купців	2096 осіб
	однодворців	2201 особа
Податі й повинності (щорічний збір):	подушне, оброк	423 359 руб.
	земські повинності	79 162 руб. 41 коп.
	мирські збори	10 380 руб.
Недоїмки:	подушне, оброк	34 123 руб. 09 коп.
	земські повинності	1983 руб. 60 коп.
	мирські збори	3395 руб. 93 коп.
За інвентарем і люстрацією щорічний прибуток маєтків:	сріблом	758 999 руб. 77 коп.
	асигнаціями	10 771 руб. 50 коп.

При передачі державних маєтностей в новостворені спеціальні органи управління державними селянами казенні палати інколи навіть не володіли реальною картиною щодо їх кількості. Так, зокрема, при перевірці державних маєтностей у Волинській губернії генерал-майором Еммі і колезьким асесором Кременецьким виявилось 99 не облікованих державних селян⁹⁸.

⁹⁶ Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственными имуществами в Западных губерниях и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13035. — С. 989–1150.

⁹⁷ Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. – С. 111.

⁹⁸ РДА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1107, арк. 34.

Палатам державних маєтностей на Правобережжі, відповідно до закону від 28 грудня 1839 р., підпорядковувалися тимчасові власники державних маєтків. За цим же документом передбачалося припинення здачі з торгів державних маєтків, а для подальшого переведення селян на оброк вказувалася необхідність проведення нової люстрації. Але таке переведення державних селян здійснювалося досить повільно. Закон не передбачав знищення фільваркової системи. Видане тоді ж положення про люстрації західних губерній⁹⁹ також розвивало ідею збереження фільваркової системи з упорядкуванням устрою маєтків і лише згодом передбачало поступове переведення окремих селянських господарств на оброк. Відповідно до даного положення маєтки з фільварковою системою отримали назву тих, що знаходилися на господарчому становищі, на противагу маєткам, що перебували на оброкові.

На підставі закону від 28 грудня 1839 р. на Правобережжі вводилася триступенева система управління державними маєтностями: губернські палати — окружні начальники — сільські товариства. Особливості управління даним регіоном змусили уряд внести певні корективи у структуру палат державних маєтностей. До них поряд із зазначеними вище працівниками вводився губернський люстратор зі штатом спеціально підготовлених чиновників. Крім того для правової охорони державних маєтностей і державних селян створювалося спеціальне судове відділення.

Селянська реформа 1861 р. внесла свої корективи у справи управління державними селянами — вони переходять під владу загальних селянських установ і місцевої поліції, отримують волосний та сільський устрій на рівні з селянами, що вийшли з кріпосної залежності.

З урахуванням тієї обставини, що підрозділи міністерства фінансів, а згодом і міністерства державних маєтностей, не мали власних органів примусу для впливу на недоїмників, значна роль у реалізації податкової політики Російської імперії відводилася органам поліції та суду, на котрих покладался обов'язок примусового стягнення податкових заборгованостей з населення. Аналізуючи діяльність органів поліції, В. Жвалюк цілком слушно зазначає, що вони мусили "займатися фактично всім", а їх компетенція була безмежною¹⁰⁰. Саме до земських поліцій часто зверталися по допомогу казенні палати для виконання того чи іншого розпорядження центральної влади стосовно різних груп селянства. Як, скажімо, це було у травні 1808 р., коли виникла потреба уточнення кількості податного населення, "о всех прописанных или пропущенных излишне, или в двойне написанных в 5-ю ревизию, и после оной"¹⁰¹. Проте поліцейські органи не особливо переймалися приписами й указами структури, котрій не підпорядковувалися. І Херсонська казенна палата на початку 1809 р. указувала, що міські й земські поліції "уповательного успеха никакого в сём деле не произвели, ибо чрез немалое прошедшее время ни отколь в палату о таковых пропущенных и вдвойне написанных людях сведений по ныне не доставлено"¹⁰². У ситуацію змушене було втрутитися Херсонське губернське прав-

⁹⁹ Высочайше утвержденное положение о люстрации государственных имуществ Западных губерний и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13036. — С. 1150–1183.

¹⁰⁰ Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. — С. 125.

¹⁰¹ ДАКиО. — Ф. 76, оп. 1, спр. 15, арк. 13.

¹⁰² Там само.

ління, яке звеліло й “начальникам особого полицейского управления писать по надлежащему, а нижним земским судам, городovým магистратам, ратушам, городничим, полицмейстерам и бутской войсковой канцелярии подтвердить строжайше указами, и от первых требовать дабы благоволи отнесённые к ним требования, а последним велеть сделанные им от сего правления по означенному предмету предписания, равно и нынешнее требование казённой палаты выполнили во всей точности не упустительно”¹⁰³.

Одна з перших спроб упорядкування податкових повноважень органів поліції та суду була зроблена в маніфесті від 16 травня 1811 р., згідно з яким безпосередній нагляд за сплатою податей покладался на земських справників і городничих¹⁰⁴, а для стягнення недоїмок земський суд направляв “одного или двух заседателей, смотря по расстоянию мест и по числу неплательщиков”¹⁰⁵. За бездіяльність засідателів встановлювалася відповідальність: “Если заседатель, отправленный для взыскания недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется; то он удаляется от своего места и предаётся суду для поступления с ним по всей строгости законов”¹⁰⁶. Проте, згідно з маніфестом, поліцейські чини усувалися від особистого збору податкових заборгованостей, вони мали лише спонукати сільське товариство та його виборну адміністрацію до збору недоїмок.

Окрім нагляду за своєчасною сплатою податей і спонуканням до стягнення податкових заборгованостей, органи поліції мали контролювати законність торгівлі алкогольними напоями, на чому наголошувалося губернаторам і губернським правлінням у сенатському указі від 11 січня 1812 р., які на основі попередніх указів 1794 р., а особливо листопадового 1809 р., “обратили деятельное попечение земской полиции к пресечению корчемства”¹⁰⁷.

У листопадовому сенатському указі 1818 р., присвяченому заходам боротьби зі зростанням податкових заборгованостей, котрі в імперії сягали 96 млн руб., а в деяких губерніях навіть перевищували річні оклади, знову наголошувалося на забороні земським засідателям чи справникам особисто приймати недоїмки, але разом з тим зазначалося, що за нестягнення навіть незначних недоїмок у розмірі 1–20 руб. “члены земских судов и градских полиций немедленно должны быть отрешаемы и отдаваемы под суд за упущение их должности”¹⁰⁸. Проте систематичне вказування на відповідальність поліцейських чинів за накопичення податкових заборгованостей населення аж ніяк не сприяло зменшенню недоїмок. Адже чинники, які лежали в їх основі, були значно глибшими й вимагали кардинальних змін у площині податкової системи та елементів її управління. Дамоклів меч особистої відповідальності, котрий висів над головами представників земських і міських поліцій,

¹⁰³ Там само. — Арк. 15.

¹⁰⁴ О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24633. — С. 650.

¹⁰⁵ Там же.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ О прилежании земской полиции к пресечению корчемства: Сенатский, 11 января 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24949. — С. 10.

¹⁰⁸ О мерах ко взысканию накопившихся по Государству недоимок: Сенатский, с изъяснением Комитета министров, 7 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27572. — С. 609.

провокував їх на протиправні дії. Міністр фінансів граф Гур'єв повідомляв Сенат у квітні 1820 р., що “из переписки, произведенной им с губернскими начальствами о своевременном сборе в казну доходов и взыскания недоимок, допущенных по некоторым губерниям до чрезвычайности, открывается, что по иным местам градския и земския полиции занимаются не токмо понуждением ко взносу в казну податей и недоимок, но и самым сбором оных”¹⁰⁹. Замість реформування податної системи держава й надалі посилювала відповідальність місцевих чиновників за накопичення недоїмок, особливо це стосувалося колишніх підвладних Польщі територій. Так, згідно з “Правилами про стягнення недоїмок у губерніях: білоруських, дитовських, Мінській, Київській, Волинській, Подільській і Білостоцькій області”, затвердженими у жовтні 1821 р., губернатори у випадку виявлення ними зволікання чи послаблень у процесі стягнення недоїмок отримували право накладати “запрещения на имена виновных в сей медлительности, как то: членов нижних земских судов, городничих, поветовых маршалов и дворянских опеков и запрещения сии не снимать до совершенного очищения недоимок”¹¹⁰. Нижні земські суди доповідали губернаторам про вжиття тих чи інших заходів, спрямованих на ліквідацію податкових заборгованостей. Проте через неефективність боротьби земських судів, які не підпорядковувалися казенним палатам, з недоїмками державних селян, у Санкт-Петербурзькій і Псковській губернії вводилася за прикладом удільних, щоправда, як експеримент, нова система управління державними селянами, а земські суди взагалі усувалися від участі у заходах по ліквідації податкових заборгованостей. В українських губерніях, до поширення на них зазначеної практики, правоохоронні органи відповідали за ліквідацію таких боргів усіма категоріями податних станів, а також поміщиками, орендарями та їхніми нащадками. Скажімо, залишені в Подільській губернії по смерті князя Йосипа Любомирського недоїмки за розпорядженням губернатора стягувалися з його спадкоємців Ямпільським нижнім земським судом¹¹¹. А от земський справник Звенигородського нижнього земського суду Зуевич у рапорті до київського губернатора П. Желтухіна від 20 березня 1828 р. зазначав, що його суд неодноразово приписував місцевим економам зауваження про необхідність погашення недоїмок. Окрім цього члени суду особисто передавали їм відповідні укази, спонукаючи до виконання проплат, але оскільки за поміщицькими маєтками рахувалася значна кількість податкових заборгованостей, то було вирішено забрати під опіку маєтки таких поміщиків — “назначении опекунов для собрания с них доходов, о продаже с публичного торгу экономических наличностей, на удалении сих владельцев от жительства и распоряжения теми именьями”¹¹².

Станом на 1831 р. найбільші недоїмки державних селян були в Курській губернії — 9,1 млн руб., Харківській — 6,8 млн руб., Орловській — 3,7 млн руб., Казанській — 3,3 млн руб., Херсонській — 2,4 млн руб., Тверській — 2 млн руб., Псковській — 1,8 млн руб., Оренбурзькій — 1,7 млн руб., Чернігівській — 1,7 млн руб.,

¹⁰⁹ Цит. за: *Бржеский Н.* Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. — С. 126.

¹¹⁰ О взыскании недоимок в губерниях: Белорусских, Литовских, Минской, Киевской, Волынской, Подольской и Белостокской области: Высочайше утвержденные правила, 11 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. — № 28778. — С. 881–884.

¹¹¹ ДАКиО. — Ф. 2, оп. 1, спр. 2213, арк. 343.

¹¹² ЦДДА України. — Ф. 533, оп. 3, спр. 401, арк. 30 зв.

Воронезькій — 1,6 млн руб., Тамбовській — 1,6 млн руб., Катеринославській — 1,5 млн руб., Калузькій — 1,4 млн руб., Тульській — 1,4 млн руб., Сибірській — 1,3 млн руб. та Полтавській губернії — 0,9 млн руб.¹¹³ А щодо поміщицьких селян, то в цьому питанні “лідерами” стали: Чернігівська губернія — 2,417 млн руб., Херсонська — 1,811 млн руб., Полтавська — 1,506 млн руб., Харківська — 1,419 млн руб., Курська — 1,278 млн руб. та Смоленська — 0,870 млн руб.¹¹⁴. Як бачимо, накопичення податкових недоїмок було невід’ємною рисою російської дореформеної податкової системи, а от органи поліції виявилися безсилими, щоб протидіяти цьому процесові. Цікаво, що в іменному указі від 15 червня 1832 р. “Про заходи для стягнення податкових недоїмок” зовсім не згадуються органи поліції й судів як суб’єкти його реалізації, за винятком віддання “изобличённого следствием в злоупотреблениях или неправильных распоряжениях опекуна, суда, для определения взыскания по мере вины”¹¹⁵, що було звичайною судовою практикою стосовно зловживань посадових осіб. Проте згідно з липневим 1832 р. циркуляром міністерства фінансів, адресованому казенним палатам щодо механізму виконання зазначеного указу, на останніх покладалася необхідність повідомляти про боржників міську й земську поліцію через повітові казначейства “на тот конец, чтобы взыскание тех недоимок нигде нимало останавливаемо не было”¹¹⁶.

Окрім цього існувала й інша практика залучення владними інституціями представників правоохоронних органів як відповідальних до справи збору податей і погашення недоїмок. Так, зокрема, Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор В. Левашов, за погодженням із міністром фінансів Є. Канкріним, вимагав від підвідомчих йому губернаторів використання повітових стряпчих під час проведення розкладок податей і повинностей товариствами державних селян¹¹⁷. За серпневою 1832 р. пропозицією Комітету міністрів, що була підтримана Миколою І, у південних губерніях, потерпілих від значних неврожаїв початку 30-х рр. XIX ст., припиняється посилене стягнення податей, наслідком чого стало “уменьшение высылки из губерний в государственное казначейство доходов, поставляет последнее в крайнее затруднение удовлетворять возложенным на него расходам”¹¹⁸. Міністр фінансів з волі імператора звертається із таємним дорученням до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, аби він, не відмінюючи положення Комітету міністрів, “приличным образом” вплинув на тих, хто був платоспроможним, таким чином, щоб “они вносили подати по мере возможности”¹¹⁹. Виконання цього доручення М. С. Воронцов покладає на губернаторів і градоначальників, котрі у свою чергу передоручали його представникам місцевих поліцій.

Незважаючи на всі названі заходи, ефективність діяльності земських судів і земських поліцій у сфері забезпечення податкових надходжень була, як правило, мінімальною в усіх регіонах імперії. В аналізі за 1835 р. питань щодо забезпечення збору податей і недоїмок у Волинській губернії нижніми земськими судами домінують

¹¹³ Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. — С. 135.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ О мерах ко взысканию податных недоимок: Именной, данный Сенату, 15 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5436. — С. 385.

¹¹⁶ ДАЖО. — Ф. 118, оп. 15, спр. 4, арк. 250 зв.

¹¹⁷ ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 64, спр. 108, арк. 20.

¹¹⁸ ДАОО. — Ф. 1, оп. 200, спр. 13, арк. 1 зв.

¹¹⁹ Там само.

Граф Єгор Канкрін.
Худ. Франц Крюгер

негативні відгуки, зокрема йдеться про повільність і незадовільний стан дій земських засідателів Дубенського суду, слабкість розпоряджень Володимир-Волинського, повільність Луцького, Рівненського й Заславського, слабкість дій засідателів Кременецького, недбалість Старокостянтинівського нижнього земського суду¹²⁰. Загалом було зроблено висновок, що стягнення податей, а особливо недоїмок, “требует настоятельных побуждений, дабы примером строгости возбудит деятельность, ослабившуюся снисхождением начальства, ибо хотя действительно в некоторых случаях сопряжено взыскание недоимок с затруднениям по бедности жителей, но за всем тем при усердии чиновников можно бы было ожидать большего успеха, если бы они занимались сим важным предметом не мимоходом, а так точно, как в законе предписано”¹²¹. Але навіть за умов існування конкретних погроз на адресу

виконавців з боку губернських правлінь, що з “чиновниками градских и земских полиций, неминуемо поступлено будет по 417 статье продолжения Свода законов о недоимках, а в особенности падёт ответственность на полицмейстеров, городничих и земских исправников, обязанных по председательствованию своему в полициях, кроме личного действованиа по взысканию недоимок, побуждать к сему неослабно частных приставов, квартальных и заседателей”¹²², недоїмки продовжували зростати. Враховуючи зростання податкових заборгованостей населення й нездатність місцевих поліцій протидіяти цьому негативному для державних фінансів процесу, міністерство фінансів навіть ініціювало застосування військових ексекуцій при стягненні податей і недоїмок з державних селян¹²³. Чиновник особливих доручень міністра внутрішніх справ Є. Анучин в історичному огляді розвитку поліцейських установ указує, що в першій половині XIX ст. “жалкое состояние сельской полиции сделалось одним из главнейших недостатков уездного управления, парализовавшим все распоряжения высшей власти”¹²⁴. Усі ці та ряд інших негараздів у

¹²⁰ ЦДДА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1804, арк. 54–56.

¹²¹ Там само. — Арк. 65–65 зв.

¹²² Там само. — Оп. 64, спр. 34, арк. 193 зв.

¹²³ Орлик В. М. Єгор Канкрін і фискальна політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. — К.: НАН України, Ін-т історії України. — 2006. — Число 13. — Част. 2. — С. 97–110.

¹²⁴ Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. — СПб.: Тип. МВД, 1872. — С. 176.

діяльності земських поліцій спричинили її реформування, засади якого викладені в червневому 1837 р. височайше затвердженому наказі чинам і службовцям земської поліції. Податкові повноваження органів земської поліції регламентувалися ст. 40–44, за якими Земський суд, отримавши вимоги про стягнення податкових та інших недоїмок чи відомості про їх наявність у повіті, мав направляти виписки з них становим приставам для впливу на боржників. Ті ж, у свою чергу, надавали судові щотижневі стислі та щомісячні детальні відомості про стягнення недоїмок із поясненням причин, через які ще залишалися податкові заборгованості¹²⁵. Становим приставам, як і іншим чиновникам земської поліції, підтверджувалася заборона “принимать, а тем более требовать от поселян деньги, следующие с них на подати и другие повинности; сии деньги должны поступать прямо от помещичьих крестьян, чрез вотчинные управления, в уездное казначейство, а от казенных к участковому сборщику или старосте”¹²⁶. Якщо органи поліції виявлялися безсилими в забезпеченні погашення недоїмок, то земський суд мав звертатися з поданням до губернського правління, котре повинне було вживати передбачені законом заходи. Таким чином, після реформування земської поліції безпосередня відповідальність за вчасну сплату податей і погашення недоїмок населення покладалася на станових приставів. Засоби впливу цих чиновників на боржників, особливо на поміщицькі маєтки, варіювалися від погроз про передачу в опіку чи продаж їх власності (частково або цілком) до толерантних умовлянь. Для прикладу наведемо лист від пристава 3-го стану Сквирського повіту Київської губернії до поміщика Е. Михайловського від 26 серпня 1844 р.: “Милостивый государь Еразм Михайлович. Настоящий год оканчивается и следуемые в казну за 2-ю половину Государственные подати неуплочены, меня считают слабым чиновником и я же получаю от начальства неприятные выговоры, и даже грозят задержать моё жалование. Если желаете мне добра и чтобы я смог успеть отличить свой стан противу других и тем отвратить выгодное мнение до сего продолжившиеся покорнейше прошу Вас милостивый государь ускорить с оплатою податей прислать мне для отметки по регистру квитанцию, за что буду Вам благодарен. Надеюсь, что Вы сем общем деле примите своё участие почтить меня удовлетворительным на сем уведомлением и до того с истинным высокопочтением и совершенною преданностию имею честь быть милостивого государя покорным слугою”¹²⁷. Проте Е. Михайловський, незважаючи на таке шанобливе прохання, надіслав авторові листа розписку про сплату податей лише через три місяці — 30 листопада 1844 р.

Діяльність земських поліцій у справі стягнення податей та недоїмок і надалі залишалася малоефективною, — вони здебільшого виконували роль статистів, повідомляючи губернське правління про непогашені недоїмки¹²⁸, а губернські установи й надалі відмічали відсутність успіхів підрозділів поліції в цій справі¹²⁹ та нагадували їй представникам про їх особисту відповідальність за невчасну сплату податей

¹²⁵ Высочайше утвержденный Наказ чинам и служителям земской полиции, О суммах на отопление домов, занимаемых начальниками губерний и областей: Сенатский, по Высочайшему повелению, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10306. — С. 495.

¹²⁶ Там же.

¹²⁷ ЦДА України. — Ф. 2219, оп. 1, спр. 104, арк. 144–144 зв.

¹²⁸ ДАПО. — Ф. 83, оп. 4, спр. 152, арк. 1.

¹²⁹ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 194, арк. 2.

населенням¹³⁰. Незважаючи на неефективність залучення правоохоронних органів до справи ліквідації податкових заборгованостей, центральна влада не йшла шляхом створення спеціалізованого податкового апарату й реформування податкової системи, а продовжувала використовувати недієві складові державного механізму. Російське законодавство у кінці 50-х рр. XIX ст. містило норми особистої відповідальності станових приставів, закладені на початку другого десятиліття того ж століття для чинів земських поліцій: “Если становый пристав во взыскании недоимок, в нарушение правил, для сего установленных, попустил какое-либо послабление, и таковой поступок откроется, то он удаляется от своего места и предается суду для поступления с ним по всей строгости законов”¹³¹.

---

¹³⁰ ДАвАРК. — Ф. 27, оп. 1, спр. 6668, арк. 98–98 зв.

¹³¹ Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857. — С. 122.

3.2. Фіскальні повноваження

дворянських та селянських самоврядних інституцій

У попередніх розділах указувалося, що на території земель, які протягом XIV–XVIII ст. входили до складу Литви чи Польщі (Речі Посполитої), зокрема в сільській місцевості домінуючою одиницею оподаткування був “дим” (будинок, двір), або тотожні: подимщина, димне, подимне. У власницьких селах відповідальним за надходження до скарбниці цієї податі був власник, а у вільних громадах таку функцію виконували уповноважені від керівництва села (староста, вїйт, голова та ін.), котрі збирали її з кожного “диму”.

Вагоме місце у процесі реалізації фіскальної політики держави посідали дворянські представницькі органи, особливим чином це стосувалося земського оподаткування. В іменному указі Олександра I від 3 березня 1805 р. “О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных” наголошувалося, що “должность маршалов, как губернских, так и поветовых, во всем, что до порядка дворянских выборов и состава дворянских собраний, до хранения употребления сумм, до распорядка земских повинностей и вообще до всех отношений их губернскому начальству принадлежит, поставляется на тех же самых правилах, каковыя для дворянских предводителей и Дворянской грамоте и последующих узаконениях предписаны”¹³². Однак посади маршалів були не лише на Правобережній Україні, а й на Лівобережній, яка, як відомо, значно раніше зазнала інтеграції до Російського імперського державно-правового механізму.

Губернатори через дворянські представницькі органи, особливо повітові, намагалися вирішувати, чи, принаймні, контролювати вирішення різноманітних проблем управління регіоном, у тому числі й фіскальних. З цього приводу цивільні начальники губерній давали спеціальні приписи очільникам повітового дворянства. Так, наприклад, згідно з приписом Малоросійського полтавського губернатора О. Б. Сонцова за № 912 від 17 квітня 1802 р. хорунжий Гадяцького повіту Ковалевський, який також обіймав посаду повітового маршала, наказав кільком молодим дворянам повіту не лише контролювати за допомогою нижнього земського суду вчасне зібрання державних податей, але й узяти дієву участь у заходах по знищенню сарани¹³³.

Губернські предводителя дворянства мали право звертатися до імператора або вищих посадовців імперії. Так, наприклад, Київський губернський маршал звернувся до царя із клопотанням дворянства губернії про розстрочення суми земських зборів, встановлених на 1806 р. для утримання різних військових будівель та будівництва будинків, обсяг яких сягав 453 262 руб., на наступні 1807–1809 рр.¹³⁴ У квітні 1806 р. Олександр I задовольнив це прохання, наказуючи, щоб інші кошти, визначені на земські повинності, в сумі 119 801 руб. були стягнуті вчасно, згідно з поло-

¹³² О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных: Именной, данный Сенату, 3 марта 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21646. — С. 883–884.

¹³³ ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 4, арк. 33.

¹³⁴ О раскладке земских повинностей в Киевской губернии: Именной, данный киевскому военному губернатору Торماسову, 23 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22072. — С. 151.

Граф Дмитро Гур'єв
Худ. невідомий

женням. Але трирічна розстрочка не вирішувала зазначеної проблеми, й Київський губернський маршал таємний радник Козловський знову звертається із клопотанням до імператора. Причини, викладені маршалом, були визнані досить вагомими. Отож Олександр I відстрочив указаний трирічний платіж до того часу, коли буде чітко визначена потреба губернії у військових будівлях та поштових будинках, на основі якої мали бути проведені нові розрахунки необхідних для цього коштів та затверджені нові розкладки¹³⁵.

Депутати від дворянських зібрань і купецтва у присутності губернатора й віце-губернатора на основі кошторису щорічних земських потреб проводили його "раскладку сколько можно уравнительную по каждому состоянию"¹³⁶, а в тих губерніях, де не було дворянських виборів, цю процедуру здійснювали за участі начальника губернії,

віце-губернатора й депутатів від міст. При здійсненні розкладки мала враховуватися кількість населення в повіті й місті, місцеві вигоди повіту й міста, їхня промисловість, відстань від місця виконання головних земських повинностей, постій, які мешканці деяких повітів несли натурою та ін. Остаточну укладену таким чином розкладку затверджував військовий губернатор чи генерал-губернатор і передавав у губернське правління для її виконання через земські й міські поліції. Кошториси одноразових земських зборів та їх розкладка проводилися аналогічно із щорічними зборами.

Попереднє положення врегульовувало й добровільні дворянські складки, що, правда, із зауваженням, що вони не відносилися до земських повинностей, а вводилися дворянством на його зібраннях "по собственному подвигу его и по раскладке, им самим устанавливаемой на предметы общепользные"¹³⁷, проте цей "подвиг" лягав на плечі селянства додатковими податковими зборами, адже "раскладка сумм, дворянством определяемых, должна чиниться по соразмерности душ, каждым владеемых"¹³⁸. Досить поширеною була практика "всеподданнейших" звернень до імператора не лише губернських маршалів чи предводителів дворянства, але й навіть депутатів від дворянства тієї чи іншої губернії. Що ж до фіскальних проблем,

¹³⁵ Об отсрочке земских сборов на воинские постройки и на почтовые станции: Именной, данный Киевскому гражданскому губернатору, 30 июля 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22575. — С. 1228.

¹³⁶ Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21737. — С. 1012.

¹³⁷ Там же. — С. 1015.

¹³⁸ Там же. — С. 1016.

які порушувалися в подібних зверненнях, особливо дворянством “привілейованих” губерній, то найчастіше це були питання гуральництва, шинкування, винних відкупів та сплати податей за селян у неврожайні роки¹³⁹.

Не всі дворяни сумлінно вносили визначені для них кошти до дворянського збору, тому повітові предводителя були змушені не лише нагадувати їм про це, а й присилати від себе представників для збору такого роду недоїмок. Так, наприклад, Сквирський повітовий предводитель дворянства в листопаді 1858 р. лише після направлення до поміщиці с. Турбівки Ізабели Чечель свого канцеляриста М. Черняковського забезпечив сплату нею коштів дворянського збору в сумі 86 руб. 7 коп. сріблом¹⁴⁰.

Якщо в поміщицьких селах в дореформений період селянські громадські адміністрації цілком залежали від сваволі власників, то вже перші спроби організації управління державними селянами шляхом утворення спеціальних селянських адміністрацій належать до кінця XVIII ст., коли в 1797 р. казенні села було поділено на волості та визначено порядок їх внутрішнього управління. Волость мала охоплювати не більше 3000 ревських душ з волосним управлінням на чолі, “до складу якого входили: волосний голова, сільський староста або виборний того села, де перебувало волосне правління, і писар”¹⁴¹. Того ж року, враховуючи специфіку регіонів, “по різнообразности губерний Российской империи составляющих и неравенству казенных селений в числе душ и обширности земель”¹⁴², організація волосного й сільського управління державних селян поширюється на українські губернії. Так, зокрема, у Малоросійській губернії 96 585 ревських душ чоловічої статі було охоплено 42 волостями¹⁴³, населення яких було в межах від 1 тис. ревських душ (Межимоська волость Кременчуцького повіту)¹⁴⁴ до 3 тис. душ (Густинотроїцька волость Прилуцького повіту¹⁴⁵, Смілянська — Конотопського¹⁴⁶ та Мирчихинобудиська — Глухівського повіту¹⁴⁷). Велику кількість державних селян у цьому регіоні становили малоросійські козаки, чії товариства мали “в присутствии суда по желаніям избрать добрых трезвых и неподозрительных людей и ежели можно грамотных”¹⁴⁸ до волосних правлінь. До реформи Павла I системи управління державними селянами в українських губерніях вийти були сільськими виборними чиновниками в селянських товариствах, а в козацьких — отамани. Зауважимо, що зміну усталеної системи організації місцевої селянської влади українське селянство і козацтво зустріли без особливого ентузіазму. Так, наприклад, у Гадяцькому повіті Малоросійської губернії без жодних проблем відкрилися краснолуцьке й сарське волосні правління, проте призначені на 31 березня 1798 р. вибори волосного правління в с. Комишах були зірвані через запізнення на збори значної кількості представників

¹³⁹ РДІА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 497, арк. 1–15.

¹⁴⁰ ЦДІА України. — Ф. 2219, оп. 1, спр. 104, арк. 189.

¹⁴¹ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — С. 15.

¹⁴² ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 39, арк. 1.

¹⁴³ Там само. — Арк. 177 зв.

¹⁴⁴ Там само. — Арк. 176 зв.

¹⁴⁵ Там само. — Арк. 176.

¹⁴⁶ Там само. — Арк. 177.

¹⁴⁷ Там само. — Арк. 177 зв.

¹⁴⁸ Там само. — Арк. 99 зв.

Граф Павло Кисельов.
Худ. Франц Крюгер. 1851 р.

сусідніх сіл. А коли на повторних виборах 2 квітня того ж року присутнім на зборах зачитали пропозицію малоросійської казенної палати про відкриття в с. Комишах волосного правління, все товариство запротестувало проти цього, вказуючи, що “зависит от их воли чтоб было волостное правление не в селе Комышах, но в Веприке и продолжали шум, крик, упрямство, таковым образом что не от суда деланные увещания головы и приход оного села Комышов священника не могли возыметь ни какого действия”¹⁴⁹. Таким чином були зірвані й ці новопризначені збори. Лише після залучення солдатів і драгунів для наведення порядку та арешту 4 квітня того ж таки року веприцьких козаків 6 квітня гадяцький комісар Ковалевський зумів провести вибори волосного правління¹⁵⁰. Створені волосні правління не лише порушили традиційну для козацтва систему самоврядування, а й зловживали на-

даними їм владними повноваженнями, особливо це стосувалося незаконних зборів з козаків, про що доповідали губернському правлінню нижні земські суди¹⁵¹.

Проте волосна організація управління поширювалася не на всі категорії державних селян. Зокрема, у приєднаних від Польщі губерніях, де вони, як правило, перебували в оренді, обов’язки правлінь, особливо фіскальні, покладалися на орендарів, оскільки й “самое попечение за исправным взносом старостинскими крестьянами государственных податей возложено уже на арендаторов”¹⁵², а функції сільської адміністрації традиційно виконували вїйти.

Податкові функції волосних правлінь полягали в розкладці податей на мирських зборах шляхом винесення мирських вироків, зборі відповідно до них податей і внесенні їх до повітових казначейств та в складанні ревізьких казок. З урахуванням особливого статусу волосних писарів, як писемних людей, у волосному правлінні взагалі й в успішному виконанні його фіскальних функцій зокрема та “для приведения волостных писарей в приличное уважение от крестьян, сколько и для поощрения их самих к добропорядочному поведению и ревности в исполнении их

¹⁴⁹ Там само. — Арк. 100.

¹⁵⁰ Там само. — Арк. 101–102.

¹⁵¹ ЦДДА України. — Ф. 1336, оп. 4, спр. 3294, арк. 1–6.

¹⁵² Об учреждении управления казенных старостинских имений в губерниях, от Польши возвращенных: Сенатский, 31 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5271. — С. 183.

обязанностей"¹⁵³, грудневим указом 1824 р. їм призначається річна платня в розмірі 400 руб. із коштів, які збиралися на утримання волосних правлінь, а на посаду волосного писаря рекомендувалося призначати кандидатів із писемних селян своєї волості. Окрім цього законодавець указував на недопустимість довільних поборів із державних селян представниками волосних правлінь: "Кроме государственных податей и земских повинностей, достаточных для содержания всего, законами определённого, не было допускаемо по волостям никаких сборов под видом добровольных складок, кроме установленных расходов по рекрутским наборам"¹⁵⁴. Відповідальність за дотримання вимог указу покладалася саме на волосних писарів, адже у випадку виявлення будь-яких зловживань, а особливо незаконних поборів і розтрат мирських коштів, вони мали віддаватися під суд¹⁵⁵.

У справі управління державними селянами багато інновацій влада запозичувала з досвіду удільних маєтностей. Так, наприклад, у червні 1826 р. приймається рішення про поширення правил управління удільними селянами (як експеримент) на державних селян Санкт-Петербурзької і Псковської губерній¹⁵⁶. А восени 1833 р., враховуючи позитивні результати проведеного експерименту, приймається "Положение о порядке взимания с казённых поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы, также и по казённым взысканиям"¹⁵⁷, згідно з яким кругова порука серед державних селян, як справедливо зазначав І. Озеров, досягає своєї кульмінації¹⁵⁸. Для організації найзручнішого стягнення грошових зборів казенні поселення, що склали волость, поділялися казенними палатами на дільниці чи сільські мирські товариства, в яких мало нараховуватися від 300 до 500 душ. На кожній дільниці товариство на три роки вибирало сільського старосту. Саме на нього покладалася обов'язки збору податей, встановлених сільським мирським сходом, "соответственно количеству земли, отведённой каждому семейству и сообразно другим принятым между поселянами местным правилам, наблюдая, чтобы сборы за числящихся по ревизии умерших и выбылых по разным случаям, но из оклада неисключённых, а также за несостоятельных, разложены были согласно тем правилам и обычаям на наличных плательщиков, к сельскому мирскому обществу принадлежащих"¹⁵⁹. Сільське мирське товариство відповідало перед владою за невчасну сплату податей, податковій заборгованості своїх членів, а у випадку, коли

¹⁵³ Об определении волостных писарей из грамотных крестьян и о недопущении произвольных с крестьян поборов: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 29 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30177. — С. 675.

¹⁵⁴ Там же.

¹⁵⁵ Там же. — С. 676.

¹⁵⁶ О распространении порядка управления удельными крестьянами на казенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 423. — С. 631–636.

¹⁵⁷ О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 15 января, 28 ноября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6592. — С. 698–707.

¹⁵⁸ Озеров И. Х. Финансовое право. — Вып. 2-й. — М.: Типо-Литография Г. И. Простакова, 1905. — С. 67.

¹⁵⁹ О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы. — С. 701.

податкова заборгованість досягала розміру річного окладу, вона стягувалася з мешканців усієї волості. Перекладаючи відповідальність за своєчасну сплату податей на сільські й волосні товариства, держава наділяла їх значними повноваженнями. Вони могли продати майно несумлінного платника, окрім предметів, необхідних для його сім'ї, зокрема, щоденного одягу, домашнього посуду, землеробського знаряддя, робочої худоби, посівних матеріалів та продуктів, які забезпечували харчування боржника і його сім'ї; призначити боржника або членів його сім'ї на роботи, плату за яку спрямовували на погашення недоїмки¹⁶⁰. Якщо й таким чином податкова заборгованість не ліквідовувалася, то тоді товариство з дозволу цивільного губернатора приступало до продажу з публічного торгу нерухомого майна боржника, за винятком житлових і господарчих приміщень, необхідних його сім'ї. Товариство могло віддати такого селянина в рекрути чи навіть заслати на поселення. Зазначимо, що функції сільських старост у козацьких поселеннях Полтавської і Чернігівської губерній виконували стани, на утримання яких додатково стягувалося по 5 коп. у першій¹⁶¹ і по 3 коп. у другій губернії¹⁶².

Незважаючи на детальну регламентацію повноважень сільських мирських товариств, це положення, як справедливо указує М. Бржеський, мало вагомий недолік, котрий полягав у тому, що “ближайший надзор как за действиями полиции и волостных правлений по наблюдению за поступлением с казённых крестьян сборов и по взысканию недоимок, так равно за ведением податного счетоводства и отчётности возложен был на казенную палату, — учреждение, слишком далеко стоявшее от крестьянской жизни и, по своему бюрократическому строю, неспособное руководить крестьянским податным делом иначе, как путём бумажной переписки, т. е. формально, с преобладанием узко-фискальной точки зрения”¹⁶³.

Після утворення 1837 р. міністерства державних маєтностей волосні й сільські органи переходять у підпорядкування палат та управлінь державних маєтностей. Реформа системи управління державними селянами П. Кисельова не просто перепідпорядкувала селянські адміністрації губернським та окружним підрозділам новоутвореного міністерства, а й збільшила їхні територіальні межі та кількість підвідомчого населення до 6000 душ¹⁶⁴. Податкові функції реформованих волосних правлінь містилися лише на 14-му місці із зазначених законодавцем 16-ти, що переконує у не фіскальних мотивах нововведень. Усі повноваження волосних правлінь детально ре-

¹⁶⁰ Там же. — С. 705.

¹⁶¹ О порядке удовлетворения расходов по содержанию волостных правлений и станов малороссийских казаков в Полтавской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 11. — Отд. 1. — № 9426. — С. 839.

¹⁶² О назначении суммы на содержание волостных и становых правлений в Черниговской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Временным Советом для управления департаментом государственных имуществ, 6 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — О. 1. — № 10102. — С. 216.

¹⁶³ Бржесский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. — С. 367.

¹⁶⁴ Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11189. — С. 551.

гламентувалися. Так, зокрема, в галузі податків і повинностей державних селян волосні правління були зобов'язані розглядати вироки сільських сходів про грошові збори на покриття мирських видатків; приймати від збирачів, зберігати, витрачати й рахувати суми, визначені на мирські потреби; розсилати до сільських товариств отримані від окружного начальства податні зошити й бланки платіжних таблиць; відмічати в окладних листах недоїмки сільських това-

*Млин. Друга половина XIX ст.
Старі Сонжари Полтавської губернії*

риств по мирських видатках; наглядати за своєчасною і правильною розкладкою в сільських товариствах грошових зборів, за внесенням їх до податних зошитів і до платіжних таблиць та за роздачею їх платникам; наглядати за своєчасним і без заборгованостей внесенням сум подушного, оброчного, земського й громадського зборів та коштів для забезпечення продовольства до повітового казначейства, а сум на мирські потреби — до волосного правління; надавати окружному начальству піврічні відомості про успіхи у справі грошових зборів; вживати належних заходів для стягнення податкових заборгованостей; проводити торги з продажу нерухомого майна боржників для ліквідації недоїмок; готувати подання про розстрочку сплати недоїмок з поважних причин сільським товариствам; перевіряти грошові суми у збирачів податей; наглядати за правильним веденням рахівництва в сільських товариствах; надавати на ревізію податні зошити сільських товариств та шнурові книги, рахунки і звіти волосного правління; оберігати державних селян від усіяких заборонених зборів і невстановлених повинностей; здійснювати розкладку на сільські товариства натуральних повинностей, покладених на волость, і спостерігати за правильністю цієї розкладки на селян у самих товариствах та за належним виконанням цих повинностей; направляти подання про переведення натуральних повинностей державних селян у грошові¹⁶⁵. Оскільки волосне правління складалося із голови й двох засідателів, одного — по поліційній частині, а другого — по господарчій, то останній, зрозуміло, опікувався податями, зборами й повинностями. Волосні сходки не мали жодних управлінських функцій, на них проводилися лише волосні вибори, а от на сільських сходках, поряд із виборами правління, вирішували й громадські справи, в тому числі й питання про призначення грошового збору на мирські потреби, проводили розкладку податей, повинностей і зборів, покладених на сільське товариство, визначали засоби для стягнення недоїмок, заслуховували звіти збирача податей. До складу сільського сходу входили сільський старшина, ста-

¹⁶⁵ Там же. — С. 558–559.

роста, збирач податей, доглядач магазину й виборні, останні призначалися із державних селян з розрахунку по дві особи від кожних десяти дворів¹⁶⁶. Сільський сход збирався три рази на рік: у січні для розкладки податей, повинностей і зборів та для складання вироків про заходи для стягнення недоїмок за минулий рік; другого разу сход збирався у кінці квітня — на початку травня для розподілу, за потреби, полів і “для составления приговоров о мерах взыскания недоимок с неплательщиков, за первую половину”; втретє зібрання проводилося “в сентябре или начале октября для составления приговоров о потребности мирских расходов, равно о мерах к побуждению недоимщиков”¹⁶⁷. Так, наприклад, жовтнева 1840 р. сходка Іскутського сільського товариства Алуштинської волості Таврійської губернії була зібрана через зроблений Алуштинським волосним правлінням розрахунок недоїмок, які були на селянах цієї волості. Указане сільське товариство складалося із п’яти сіл, розкладку суми заборгованостей пропонувалося провести по 15 коп. сріблом на всі 894 ревізькі душі, котрі рахувалися за цим товариством. Учасники сходу визнали такі розрахунки правильними і мирським вирокком “единогласно приговорили взыскать эту недоимку с нас согласно таковому расчёту, и отправитъ с сборщиком в Симферопольское уездное казначейство”¹⁶⁸.

Безпосереднє стягнення встановлених для селян податей і зборів покладалося на збирача податей, котрий у великих поселеннях міг мати помічника, але вся відповідальність з фінансової звітності покладалася лише особисто на нього. Цих сільських посадовців обирали на триріччя, а палата державних маєтностей затверджувала їх на посаді чи звільняла з неї за поданням сільського старшини, волосного правління й окружного начальника. Збирач податей і його помічник звільнялися від усіх громадських робіт і нарядів, щоправда, перший з усією сім’єю, а другий — лише особисто. Окрім того збирач отримував платню із громадського збору в межах 50–100 руб. на рік. Функції цих осіб полягали у стягненні з державних селян податей та інших грошових зборів, що були внесені до податного зошити й платіжних таблиць, а також недоїмок по цих зборах; нагляд за внесенням у повному обсязі визначених на господарів платежів; спонування до того особистими нагадуваннями й через сільського старосту; “хранение поступивших с государственных крестьян денежных сборов, на основании правил, постановленных сельским сходом; внесение собранных сумм на подати, повинности и на взыскание в уездное казначейство, а сбора на мирские расходы в волостное правление, под установленные квитанции”¹⁶⁹. Крім того вони мали надавати сільському сходу звіт про суми податкових надходжень із державних селян, подання через старшину про боржників для вжиття заходів щодо стягнення податкових недоїмок. Збирачі податей за сприяння сільського писаря вели податкові зошити та платіжні таблиці.

Покладання на сільські адміністрації обов’язку спонукати державних селян до своєчасного й у повному обсязі внесення податей сприймалося місцевими начальниками по-різному, що створювало значне підґрунтя для свавілля. Наприклад, поведінка козацького старшини села Краснопілля Кролевецького повіту Чернігівської

¹⁶⁶ Там же. — С. 604.

¹⁶⁷ Там же. — С. 605.

¹⁶⁸ ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 24, арк. 4.

¹⁶⁹ Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11189. — С. 609.

губернії І. Олещенка, котрий 12 травня 1845 р. прибув з двома краснопольцями до підвідомчого йому села Добротова для стягнення податей та недоїмок, мала бути пристойною, як і його колег, а проте вони, “ходя по селу Добротову в п'яному виде взыскивая податные деньги били людей”¹⁷⁰. А коли не застали вдома козака Г. Клименка, то за несплату чоловіком податей І. Олещенко побив палицею його дружину Катерину, котра була на 8-у місяці вагітності й через побої передчасно народила двох дітей, які майже відразу померли¹⁷¹.

Підполковник генерального штабу О. Шмідт, перу якого належить детальний опис Херсонської губернії середини ХІХ ст., указував, що “безграмотность крестьян и незнание законов отдают их не только в руки сельских старшин, но и эти последние бывають часто в руках писарей. Жалобы крестьян на произвольные налоги и сборы, взимаемые с них сборщиками податей, можно встретить почти в каждом селении”¹⁷². Випадки звільнення збирачів податей із займаних посад через їхні службові зловживання були непоодинокими. Так, зокрема, Липецьке, Точилівське й Байтальське сільські товариства Пасицельської волості Ананіївського повіту Херсонської губернії на мирських сходках визнали неблагонадійними збирачів податей Г. Шоріса, К. Урсатія та Т. Куриленка й вирішили звільнити їх за виявлені товариством розтрати¹⁷³. Проте навіть в останній чверті ХІХ ст. питання перевірки сільським товариством фінансової звітності були досить проблематичними. М. М. Астирев, котрий мав досвід роботи на посаді волосного писаря, у кінці 1870–1880-х рр. писав, що в той період звіти волосних старшин, які після реформи 1861 р. змінили сільських, сприймалися селянами переважно на віру, “где же выискаться из числа совершенно безграмотных крестьян охотнику проверить шесть денежных книг с тысячными приходами и расходами? Это совершенно невозможно, и это отлично известно, как самому сходу, так и волостным, предлагающим сходу — “для формы” — учеть их”¹⁷⁴. Отже, якщо такі перевірки в більшості випадків були нереальними навіть в останній чверті ХІХ ст., то що можна говорити про дореформене село!

Зрозуміло, що не всі представники сільських адміністрацій були пройдисвітами й шахраями — частина з них добросовісно виконувала свої посадові обов'язки, а міністерство державних маєтностей їх до цього заохочувало спеціальними нагородами, що були встановлені січневим іменним указом 1841 р., а саме: срібними медалями трьох ступенів, золотими медалями та форменими жупанами¹⁷⁵. Останніми, зокрема в Херсонській губернії, було нагороджено голову Пасицельського волосного правління З. Унтилова¹⁷⁶, засідателя Гвоздавського волосного правління

¹⁷⁰ ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 9943, арк. 1 зв.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 8 зв.

¹⁷² Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. 23. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — С. 346.

¹⁷³ ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 321, арк. 1.

¹⁷⁴ Астирев Н. М. О волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. — М.: Тип. В. В. Исленьева, 1886. — С. 40.

¹⁷⁵ О форменных кафтанах и медалях для награждения государственных крестьян: Именной, данный министру государственных имуществ, 27 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14222. — С. 70.

¹⁷⁶ ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 217, арк. 2.

М. Макаренка, писаря Кам'янського волосного правління Ф. Клоченка, Лунговського — В. Занделова¹⁷⁷, Явкінського — Ф. Попелишка¹⁷⁸ та ін.

У губерніях Правобережної України не було ні волостей, ні волосних правлінь. В них, як зазначалося вище, існувала триступенева система: губернські палати — окружні начальники — сільські товариства. Така ситуація в цьому регіоні проіснувала до 1866 р., «коли державних селян передали у відання загальногубернських та повітових установ і на них було поширене Положення від 19 лютого 1861 р. Сільські правління були перейменовані у волості, а селяни приєднані до розряду селян-власників»¹⁷⁹.

***

Таким чином була сформована й діяла протягом кінця XVII – середини XIX ст. система місцевих фінансових органів Гетьманщини та Російської імперії. Державний лад Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. відзначався відсутністю чітко визначеної компетенції більшості установ. Як правило, державні структури одночасно відали різними питаннями управління, інколи навіть непов'язаними між собою. Для виконання завдань фінансового управління в українських губерніях створювався цілий ряд спеціальних установ, які за своїм функціональним призначенням та підпорядкуванням поділялися на дві великі групи: урядові та самоврядні. Необхідно зазначити, що окрім міністерств фінансів, внутрішніх справ і державних маєтностей та їхніх підрозділів на місцях податкова політика імперії Романових розроблялася й реалізовувалася у різноманітних міжвідомчих комітетах, комісіях та інших структурах. Великий недолік фінансового управління полягав у відсутності єдиного міністерства, що особливо негативно позначалося на формуванні державного бюджету. Але найвагомішою вадою міністерства фінансів Російської імперії у процесі адміністрування податкової політики держави була відсутність функцій примусу щодо порушників податкового законодавства майже в усіх його структурах, за винятком митних органів. Дореформена практика залучення місцевих поліцій, а інколи навіть і військових підрозділів до вирішення цих питань майже не давала позитивного результату, а лише породжувала бюрократичну тяганину.

Отже, прослідкувавши еволюцію податкового апарату в кінці XVII – середині XIX ст., можна стверджувати, що спроби влади зробити його максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету, чи, як його тоді називали, державного розпису, досить часто були не дієвими. Адже головне, чого прагнули і на що, відповідно, й звертали увагу урядовці, — це максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність. У губерніях ключове становище займали казенні палати, які з колегіального присутственного місця перетворилися на бюрократичні установи, функції яких протягом досліджуваного періоду значно звужилися. Досліджуючи діяльність органів фінансового управління вказаного періоду, необхідно відзначити, що адміністрування фінансової політики здійснювалося не лише спеціальними фінансовими органами, а й іншими управлінськими структурами.

¹⁷⁷ Там само. — Арк. 1.

¹⁷⁸ Там само. — Арк. 73.

¹⁷⁹ Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. — С. 18.

Інститути управління мали ряд хронічних вад, яких керівництво так і не змогло остаточно позбутися. Існував ряд недоліків у діяльності фіскальних органів губернського, а особливо місцевого рівня. Це, насамперед, зловживання владою представників сільських громадських адміністрацій під час збору податей, що зафіксовані переважно в першій половині XIX ст. Негативним явищем був формалізм фінансових установ стосовно волосних і сільських збирачів податків, котрим казначейства безпідставно відмовляли в прийомі платежів після 13 години й вони змушені були, ризикуючи власним життям та значними сумами державних і земських зборів, залишатися на ніч у повітових містах. Казначейства не завжди чітко дотримувалися інструктивних матеріалів вищестоящих установ, не забезпечували міські й сільські товариства податковою документацією.

Селяни

Проведене дослідження свідчить, що держава намагалася забезпечувати своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей та земських повинностей, не обтяжуючись при цьому створенням спеціальних податкових органів, а перекладаючи всю роботу на самоврядні структури. Нагадаємо, що у власницьких маєтках податковим агентом виступав сам поміщик, на якого законодавець покладав розкладку та стягнення податей. Простота адміністрування архаїчної подушної системи та постійні фінансові негаразди імперії Романових, пов'язані з дефіцитом бюджету, його переобтяженням військовими видатками, провокували владу на підтримку існування "дешевого" податкового апарату. Лише хронічні податкові недоїмки населення, зарадити яким не змогли навіть і шляхом застосування військових езекуцій, примусили самодержавство провести певні реформи системи управління державними селянами. Через кадровий дефіцит і неписьменність значної маси селянства податкові збори часто ставали ареною значних зловживань посадових осіб.

Важливо зауважити про існування ряду схем, за якими нечисті на руку службовці намагалися привласнити державні, земські або мирські кошти. Губернатори, як найвищі посадові особи губерній, в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. відчували себе своєрідними "удільними князьками", сприймали підвладні губернії як феодалні тримання. Теза про те, що в Російській імперії існувало нечуване за своїми розмірами й поширенням казнокрадство, при чому на всіх рівнях державного управління, давно відома в історіографії. Без системних змін державний апарат самодержавної Російської імперії був приреченим, а органи адміністрування податкової політики не були винятком.

Загальні висновки та підсумки дослідження

Таким чином, із строкатої та складної соціальної структури, особливо в селах, слободах і містечках, у другій половині XVII – XVIII ст. проходив процес формування двох основних, найчисленніших категорій сільського населення України: державних і поміщицьких. У цей період, фактично, зникли цілі станові групи населення (монастирські, рангові, вільні військові та деякі інші), а натомість виникли нові.

Після входження більшості українських земель до складу Російської імперії для забезпечення реалізації податкової політики уряду в українських, як і в інших губерніях, створюється ціла система державних та самоврядних органів, серед яких провідне місце посідають казенні палати, адже саме в них до реформування П. Д. Кисельовим системи управління державними селянами зосереджувалося все фінансове управління губерній. Особиста відповідальність за своєчасне надходження податей і ліквідацію недоїмок покладалася на губернаторів, а службове благополуччя цих чиновників багато в чому залежало від їхніх успіхів чи невдач на цьому ж таки поприщі.

Досить вагому роль у здійсненні податкової політики відігравали органи поліції, адже ні підрозділи міністерства фінансів, ні міністерства державних маєтностей не мали власних органів примусу. На земські й міські поліції покладался найближчий нагляд за торгівлею алкогольними напоями, за своєчасною сплатою податей, а в разі виникнення податкових заборгованостей населення поліція мала спонукати його до примусового стягнення таких боргів.

Намагання держави забезпечити своєчасне й у повному обсязі надходження державних податей і земських повинностей без обтяження себе проблемою формування спеціальних податкових органів, а, натомість, перекинувши всю роботу на самоврядні сільські й міські структури та на поміщиків, створювало підґрунтя для зловживань при зборі податей і, відповідно, посилювало фіскальний тиск на населення.

Можна стверджувати, що російська влада в дореформений період не прагнула до створення дієвого податкового апарату, адже для урядовців визначальними були максимальна простота й дешевизна податкового адміністрування, навіть його безоплатність. Ці фактори, а найбільше простота адміністрування подушної податкової системи, провокували Санкт-Петербург на існування “дешевого” податкового апарату. Отож, відсутність єдиного міністерства була значною вадою фінансового, а разом з тим і податкового управління, що вкрай негативно позначалося на формуванні державного бюджету.

Як відомо, саме зосередження важелів фінансового управління й контролю в одному міністерстві забезпечує дієвий контроль за реалізацією фінансової, в тому числі й податкової політики багатьох держав світу.

В Україні система органів державного фінансового контролю перебуває на стадії формування, очевидно, саме тому в державі існує ряд автономних органів: Міністерство фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна митна служба та ін. Вітчизняній практиці ще належить оволодіти досвідом, що нагромаджений людством, у тому числі й історичним, коли система державних органів вибудовується не під окремих осіб, а насамперед з метою ефективної реалізації функцій держави, в тому числі й фіскальних.

Податкова політика Російської влади в українських губерніях у першій половині XIX ст., тобто в період після знищення інститутів української автономії на Слобожанщині, Лівобережжі й Запоріжжі та приєднання Правобережжя й Південної України, мала незначні відмінності від тієї, що провадилася у російських етнічних губерніях. Вона була типовою для нових неросійських територій і залежала від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їх сепаратистських і автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози ззовні та ін. Проте найбільш вагомим чинником, котрий безпосередньо впливав на формування основ податкової політики, були особистості російських імператорів Олександра I, Миколи I, Олександра II та вищих державних урядовців, а саме М. М. Сперанського, Д. О. Гур'єва, Є. Ф. Канкріна, П. Д. Кисельова. Так, зокрема, М. М. Сперанський і Д. О. Гур'єв вбачали можливість реально покращити фінансовий стан держави шляхом посилення податкового тиску. Саме за часів керування міністерством фінансів Д. О. Гур'євим неодноразово підвищуються ставки подушного, оброчної податі, гільдійських зборів, уводяться додаткові до подушного збори на водні й сухопутні шляхи сполучення, посилюється фіскальний тиск на козацтво Лівобережжя.

Податкова політика російського самодержавства в українських губерніях, як і в імперії в цілому, мала регіональні особливості. Так, на Слобожанщині й Лівобережжі вона суттєво відрізнялася від інших регіонів України зокрема через наявність у цих регіонах особливих груп населення — військових обивателів і козацтва. У містах правобережних губерній, як і в білоруських та прибалтійських, довгий час існували залишки польської фіскальної системи. Певної специфіки процесові провадження податкової політики в цих регіонах також додавала наявність значної кількості єврейських містечок на їхніх територіях. Південна Україна через своє особливе значення у геополітичних планах Російської імперії другої половини XVIII — на початку XIX ст. взагалі не мала аналогів в імперії за кількістю податкових пільг.

Існуюча в дореформеній імперії Романових система прямого оподаткування ґрунтувалася на стягненні за визначеною законодавцем ставкою податі з кожної “ревізської душі”, тобто тієї частини суспільства, котра належала до податних станів: державних, приписних, удільних, кріпосних селян, поміщицьких дворових людей, різного найменування вільних поселенців, а також міщан, цехових і робочих людей у містах. Недосконалість порядку встановлення кількості ревізських душ, зокрема неврахування демографічних змін, породжувала феномен “мертвих душ”, коли за померлих у період між ревізіями необхідно було общинам чи поміщикам платити податі. Саме цей правовий казус ліг в основу багатьох афер, одну з яких висвітлив М. Гоголь у поемі “Мертві душі”. На основі подушної системи також установлювалися ставки оброчної податі для державних селян, земських, мирських та інших зборів. Окрім цього зауважимо, що подушне не розподілялось окремо, а розкладалося разом з усією сумою належних зборів, тим більше, що й уряд своїми розпорядженнями кінця XVIII — початку XIX ст. включив до нього платежі на розвиток шляхів сполучення, на утримання “присутственных” місць, а для українських, як і прибалтійських та білоруських губерній та області Війська Донського, ще й збір за право винокуріння.

Постійне збільшення ставок подушного й оброчної податі у кінці XVIII — першій половині XIX ст. призводило до перевищення податкових зобов'язань над платоспроможністю значної частини підданих. Зловживання виборних

адміністрацій, домінування архаїчних методів господарювання з низькою або й узагалі відсутньою агрокультурою, неврожайні роки й нестабільні ціни на збіжжя породжували постійні недоїмки у сплаті державних податей. В Україні не було жодного регіону, який не мав би проблем із податковими заборгованостями, навіть у пільгових південних губерніях ця проблема стояла досить гостро. Якщо подушна система оподаткування могла бути прийнятною для феодального кріпосницького суспільства, то вона суперечила організації життя міських і містечкових громад, члени котрих, будучи особисто вільними людьми й залишивши свої товариства, прирікали інших до сплати за них подушних податкових зобов'язань. Отож саме міщани першими в Російській імперії будуть звільнені від подушного (1863 р.).

Податкова політика Російської імперії визначалася не лише становим підходом, існувало оподаткування за етнічною та релігійною приналежністю. Так, наприклад, для євреїв у кінці XVIII – середині XIX ст. встановлювалися спеціальні збори. Кримські татари до 1829 р. взагалі звільнялися від сплати державних податей, і лише 1832 р. татари-селяни Кримського півострова майже зрівнюються у платежі подушного з іншими категоріями державних селян, проте оброчна подать на них так і не була поширена. Значні фіскальні преференції мали поселення та колонії з іноземців, які визначалися у кожному окремому випадку відповідним законодавчим актом. Навіть після завершення пільгових років колоністи не зливалися із масою податного населення імперії, адже для них зберігалися значні особливості в оподаткуванні. Ті з них, котрі жили на казенних землях, не підлягали подушному оподаткуванню, на подушній основі вони лише сплачували збори — накладні до подушного, зокрема на утримання водних і сухопутних шляхів сполучення та на утримання присутствених місць. Проте колоністи, які мешкали на власних чи поміщицьких землях, обкладалися подушними податями за окладами поміщицьких селян, а після підвищення податкових ставок у грудні 1861 р. податкові платежі на рівні державних селян (1 руб.) існували лише для частини іноземних переселенців.

Найбільш вагомим у фіскальному відношенні серед непрямих податей і зборів в імперії Романових був так званий питний дохід, тобто оподаткування виробництва алкоголю й торгівлі ним, а гуральництво було чи не найрозвиненішою галуззю промисловості. Якщо в російських губерніях існувала відкупна система стягнення податей з алкоголю, то в українських мав місце хоча б частковий вільний продаж спиртних напоїв, із специфічною системою його оподаткування, що створювало для владних структур значні труднощі в її адмініструванні. Саме через це українські терени разом із губерніями Білорусії та Прибалтики протягом усього дореформеного періоду зберігали назву “привілейованих губерній”, адже в них оподаткування виробництва й торгівлі алкогольними напоями зберігало свої особливості, відзначаючись широким колом суб'єктів цього виду підприємницької діяльності. Наявність в українських регіонах навіть обмеженої відкупної системи мало негативні наслідки як для населення, так і для держави, адже споживання і, як наслідок, розорення перших провокувало накопичення недоїмок прямих податей. Відкупна система породжувала значні зловживання відкупників, податкові заборгованості декого з них перед державою набували рис хронічних. За таких умов відкупники стають одним із найбільших джерел накопичення первісного капіталу. Проте найбільшим фіскальним недоліком відкупів було те, що держава отримувала значно менше порівняно з тим, що визискували у населення відкупники. Тому

відкупи були приреченими, а оподаткування виробництва й продажу алкоголю стане одним із перших об'єктів реформ Олександра II.

У Російській імперії існували три самостійні системи місцевих податей і зборів: земські, міські та мирські. У дореформений період місцеве оподаткування, незважаючи на всі спроби влади, було найменш упорядкованою складовою податкової системи держави Романових і слугувало цариною для різноманітних зловживань чиновників місцевих імперських та виборних адміністрацій. У кінці XVIII – на початку XIX ст. земські й міські повинності перебували в аналогічному стані, не було уніфікації ні в їх обліку, ні у звітності по них як у Російській імперії в цілому, так і в українських губерніях зокрема. Питання системного перегляду земських повинностей виникло лише внаслідок підготовки й проведення селянської реформи 1861 р., адже вони перебували в непорушному зв'язку із кріпосним правом. Якщо законодавець встановлював ставки подушного й оброку, а земські повинності регулювалися спеціальними кошторисами, то мирські збори формально призначалися мирськими сходами й затверджувалися казенними палатами. Усі спроби владних структур упорядкувати цей місцевий фіскальний інститут виявилися не дієвими, а мирські збори навіть у пореформений період залишалися цариною різноманітних зловживань місцевих адміністрацій, особливо сільських.

Ставки загальнодержавного та земського оподаткування для представників податних станів Російської імперії не залежали від їхньої етнічної приналежності (за винятком євреїв). Ставки подушного були єдиними для держави, а ставки оброчної податі були встановлені найвищими для Рязанської, Ярославської, Костромської, Тульської, Калузької, Володимирської, Сибірської, Орловської, Курської, Тамбовської, Воронежської, В'ятської, Нижньгородської, Казанської, Саратовської а з 1823 р. Московської, Санкт-Петербурзької, Тверської та Слобідсько-Української губерній. Дещо нижчими вони були для державних селян Смоленської, Астраханської, Київської, Катеринославської, Херсонської, Таврійської, Оренбурзької, Вологодської та Пермської губерній. Ще меншими у Псковській, Вологодській, Мінській, Лифляндській, Естляндській, Курлянській, Могильовській, Волинській, Полтавській, Подільській, Чернігівській губерніях, які разом із Новгородською, Тобольською, Томською, Єнісейською та Іркутською належали до третього класу. А найнижчими ставки оброчної податі були у Виборзькій, Архангельській та Полоцькій губерніях. Якщо врахувати ставки місцевих податей і зборів, зокрема, земських і мирських, то найбільшого податкового тиску зазнавали мешканці Санкт-Петербурзької губернії, адже на них розкладалися найбільші номінальні ставки оподаткування. Окрім цього державні селяни цієї губернії одними з перших в імперії випробовували на собі нові підходи до оподаткування.

Виконане дослідження свідчить, що всі складові російської фіскальної політики як в українських губерніях, так і в цілому по імперії діяли не скоординовано, не синхронно, що свідчить про відсутність єдиної системи державних заходів у цій сфері. Часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур щодо оптимізації податкової політики Російської імперії не могли вирішити всього комплексу зазначених проблем. Податкова система потребувала нагального комплексного реформування, котре можна було розпочати лише після ліквідації основ феодального ладу — кріпацтва — та відмови від подушної податкової системи, яка лежала в основі як загальнодержавного, так і місцевого оподаткування.

Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії у дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податі і збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилися будівництво та ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи. Російські загальнодержавні податі — подушне, гільдійські (процентні збори) й оброчна подать у першій половині XIX ст. не створювали й, тим більше, не спрямовувалися на блага цивілізації, — вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства.

Различия через силу, пренебрегая и силой обстоятельств и
Нашей денежной системы, произведенная, тогдашняя
столь не только присвоение государственными ассигнациям,
вопреки первоначальному ихъ назначенію, первенства надъ
серебромъ, составляющимъ основную Имперіи Нашей мо-
нету, но и возрожденіе чрезъ то самое многообразныхъ на-
жей, въ каждой почти мѣстности различныхъ.

Убѣждаясь въ необходимости положить, безъ всякаго отла-
гательства, конецъ симъ колебаніямъ, нарушающимъ единство
и стройность Нашей монетной системы и влекущимъ за собою
потери и затрудненія разнаго рода для всѣхъ сословій въ
Государствѣ, Мы, во всегдашней попечительности о поль-
захъ Нашихъ вѣрноподданныхъ, признали за благо принять
рѣшительныя мѣры къ пресѣченію происходящихъ отъ сего
неудобствъ и къ упрежденію оныхъ на будущее время.

Въ слѣдствіе того, по подробномъ обсужденіи всѣхъ,
принадлежащихъ сюда, вопросовъ въ Государственномъ Со-
вѣтѣ, постановляемъ нижеслѣдующее:

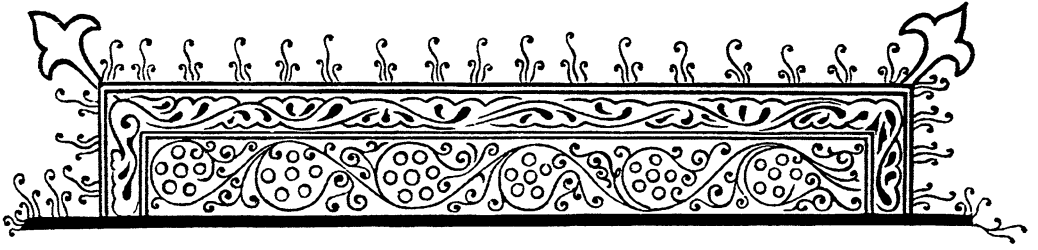
1. Въ возстановленіе правила Манифеста блаженныя
памяти Императора Александра I-го, 20 Іюня
1810 года, серебряная Российскаго чекана монета
отнынѣ впредь устанавливается главною государствен-
ною платежною монетою, а серебряный рубль, настоя-
щаго достоинства и съ настоящими его подразде-
леніями, главною, непремѣнимою законною мѣрою (ме-
нетною единицею) обращающихся въ государствѣ де-
негъ; соотвѣтственно чему всѣ подати, повинности
сборны, а также разныя платежи и ипотечные расход-
ки свое время имѣютъ быть исполнены на серебрѣ.
2. При такомъ установленіи серебра главною плате-
жною монетою, государственныя ассигнаціи, согла-
сно означенію, остаются вспомо-

Различия перемены, временемъ и
Нашей денежной системѣ, происшедшихъ, имѣли послѣд-
ствиемъ не только присвоение государственнымъ ассигнаціямъ,
вопреки первоначальному ихъ назначенію, первенства надъ
серебромъ, составляющимъ основную Имперіи Нашей до-
нету, но и возрожденіе чрезъ то самое многообразныхъ ма-
жей, изъ каждой почти мѣстности различныхъ.

Убѣждаясь въ необходимости положить, безъ всякаго отла-
гательства, конецъ симъ колебаніямъ, нарушающимъ единство
и строиность Нашей монетной системы и влекущимъ за собою
потери и затрудненія разнаго рода для всѣхъ сословій въ
Государствѣ, Мы, во всегдашней попечительности о поль-
захъ Нашихъ вѣрноподданныхъ, признали за благо принять
неудобствъ и къ упрежденію оныхъ на будущее время.

Въ слѣдствіе того, по подробномъ обсужденіи всѣхъ,
принадлежащихъ сюда, вопросовъ въ Государственномъ Со-
ветѣ, постановляемъ нижеслѣдующее:

1. Въ возстановленіе правила Манифеста блаженнаго
памяти Императора Александра I-го, 20 Іюня
1810 года, серебряная Российскаго чекана монета
отнынѣ впредь устанавливается главною государствен-
ною платежною монетою, а серебряный рубль, настоя-
щаго достоинства и съ настоящими его подразде-
леніями, главною, непремѣняемою законною мѣрою (мо-
нетною единицею) обращающихся въ государствѣ де-
негъ; соотвѣтственно чему всѣ подати, повинности и
сборы, а также разныя платежи и штатные расходы,
къ свое время имѣютъ быть исчислены на серебро.
2. При таковомъ установленіи серебра главною платеж-
ною монетою, государственнымъ ассигнаціямъ, согласно
первоначальному ихъ назначенію, остаются вспомога-
тельнымъ знакомъ мѣстности, съ опредѣленіемъ имъ
премѣняемаго на серебро курса, считая серебряный
рубль, какъ въ крупной, такъ и въ мелкой монетѣ,
въ три рубля пятьдесятъ копѣекъ ассигнаціями.

Архівні джерела

1. Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 13, спр. 24;
2. РДАДА. — Ф. 13, спр. 52
3. РДАДА. — Ф. 13, спр. 34
4. РДАДА. — Ф. 13, спр. 93
5. РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1809
6. РДАДА. — Ф. 248, оп. 29, спр. 1814.
7. Російський державний історичний архів (далі — РДІА). — Ф. 559, оп. 2, спр. 616
8. РДІА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1072
9. РДІА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1089
10. РДІА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1104
11. РДІА. — Ф. 560, оп. 1, спр. 1107
12. РДІА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 189
13. РДІА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 191
14. РДІА. — Ф. 560, оп. 6, спр. 497
15. Центральний державний історичний архів України в Києві (далі — ЦДІА України). — Ф. 129, оп. 1, спр. 11.
16. ЦДІА України. — Ф. 130, оп. 1, спр. 23
17. ЦДІА України. — Ф. 145, оп. 1, спр. 3
18. ЦДІА України. — Ф. 204, оп. 5, спр. 3681
19. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2183
20. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2204
21. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2204-а.
22. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 4167
23. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7635
24. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7788
25. ЦДІА України. — Ф. 1247, оп. 1, спр. 43;
26. ЦДІА України. — Ф. 1331, оп. 1, спр. 51
27. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 108
28. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 39
29. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 50
30. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 52
31. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 1, спр. 67
32. ЦДІА України. — Ф. 1336, оп. 4, спр. 3294
33. ЦДІА України. — Ф. 1709, оп. 1, спр. 31
34. ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 136
35. ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 22.
36. ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 233.
37. ЦДІА України. — Ф. 1725, оп. 1, спр. 26
38. ЦДІА України. — Ф. 1760, оп. 1, спр. 107
39. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 150
40. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 226
41. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 428
42. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 58
43. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 1, спр. 8
44. ЦДІА України. — Ф. 193, оп. 2, спр. 303
45. ЦДІА України. — Ф. 1958, оп. 1, спр. 23
46. ЦДІА України. — Ф. 204, оп. 5, спр. 314
47. ЦДІА України. — Ф. 204, оп. 5, спр. 3769
48. ЦДІА України. — Ф. 204, оп. 5, спр. 747
49. ЦДІА України. — Ф. 204, оп. 5, спр. 947
50. ЦДІА України. — Ф. 206, оп. 3, спр. 546
51. ЦДІА України. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7364
52. ЦДІА України. — Ф. 206, оп. 3, спр. 7933
53. ЦДІА України. — Ф. 210, оп. 2, спр. 2.
54. ЦДІА України. — Ф. 2219, оп. 1, спр. 104
55. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1363
56. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1804
57. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 1, спр. 1807
58. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 64, спр. 108
59. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 64, спр. 34
60. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 84, спр. 345
61. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 84, спр. 346
62. ЦДІА України. — Ф. 442, оп. 90, спр. 301
63. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 57
64. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 159
65. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 197.
66. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 204
67. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 270
68. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 345.
69. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 353
70. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 383
71. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 713.
72. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 732
73. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 1, спр. 78
74. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 1351
75. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2183
76. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 2204
77. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787
78. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 6048
79. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7483
80. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7594
81. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7787
82. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7788
83. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7789
84. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7795
85. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 7802

86. ЦДІА України. — Ф. 533, оп. 1а, спр. 51
 87. ЦДІА України. — Ф. 533, оп. 3, спр. 401
 88. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 1, спр. 335.
 89. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 1, спр. 467
 90. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 1, спр. 335
 91. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 1697
 92. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 2136
 93. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 2809
 94. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 3310
 95. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 54
 96. ЦДІА України. — Ф. 54, оп. 3, спр. 83
 97. ЦДІА України. — Ф. 57, оп. 1, спр. 339
 98. ЦДІА України. — Ф. 59, оп. 1, спр. 620
 99. ЦДІА України. — Ф. 51, оп. 3, спр. 3787
 100. ЦДІА України. — Ф. 533, оп. 1, спр. 728
 101. ЦДІА України. — Ф. 145, оп. 1, спр. 3
 102. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІРНБУВ). — Ф. 2, № 1490.
 103. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 27507
 104. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 27449–27460
 105. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 54556
 106. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55414
 107. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55425
 108. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 57673
 109. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 57940.
 110. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 2533
 111. ІРНБУВ. — Ф. 1, № 55425
 112. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1486
 113. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1487
 114. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1490
 115. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1491,
 116. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1498;
 117. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1502.
 118. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 1523
 119. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 221
 120. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 25351
 121. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 2695
 122. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 3884
 123. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 22775
 124. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 22776
 125. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 22778
 126. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 22779
 127. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 25325
 128. ІРНБУВ. — Ф. 2, № 25326.
 129. ІРНБУВ. — Ф. 42, № 30
 130. ІРНБУВ. — Ф. 42, № 38
 131. ІРНБУВ. — Ф. V, № 1–103
 132. Державний архів в Автономній республіці Крим (далі — ДАВАРК). — Ф. 27, оп. 1, спр. 6668
 133. ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 191
 134. ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 211
 135. ДАВАРК. — Ф. 400, оп. 2, спр. 24
 136. ДАВАРК. — Ф. 58, оп. 1, спр. 2015;
 137. ДАВАРК. — Ф. 58, оп. 1, спр. 674
 138. ДАВАРК. — Ф. 58, оп. 1, спр. 677
 139. ДАВАРК. — Ф. 81, оп. 1, спр. 75
 140. Державний архів Житомирської області (далі — ДАЖО). — Ф. 118, оп. 13, спр. 296
 141. ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 269
 142. ДАЖО. — Ф. 118, оп. 13, спр. 87
 143. ДАЖО. — Ф. 118, оп. 15, спр. 4
 144. Державний архів Київської області (далі — ДАКиО). — Ф. 2, оп. 1, спр. 2213
 145. ДАКиО. — Ф. 2, оп. 1, спр. 2213
 146. ДАКиО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 1038
 147. ДАКиО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 688
 148. ДАКиО. — Ф. 280, оп. 1, спр. 1038
 149. ДАКиО. — Ф. 297., оп. 1, спр. 23.
 150. Державний архів Кіровоградської області (далі — ДАКіО). — Ф. 76, оп. 1, спр. 15
 151. ДАКіО. — Ф. 18, оп. 1, спр. 61
 152. ДАКіО. — Ф. 76, оп. 1, спр. 15
 153. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 1, оп. 200, спр. 13
 154. ДАОО. — Ф. 1, оп. 151, спр. 118
 155. ДАОО. — Ф. 1, оп. 200, спр. 13
 156. ДАОО. — Ф. 6, оп. 1, спр. 1744
 157. ДАОО. — Ф. 6, оп. 1, спр. 1750
 158. Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО). — Ф. 1039, оп. 1, спр. 6;
 159. ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 1461
 160. ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 212
 161. ДАПО. — Ф. 222, оп. 1, спр. 264
 162. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 21
 163. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 26
 164. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 4
 165. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 4,
 166. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 78
 167. ДАПО. — Ф. 83, оп. 4, спр. 151
 168. ДАПО. — Ф. 83, оп. 4, спр. 152
 169. ДАПО. — Ф. 83, оп. 4, спр. 152
 170. ДАПО. — Ф. 83, оп. 3, спр. 26
 171. Державний архів Харківської області (далі — ДАХаО). — Ф. 31, оп. 142, спр. 1806
 172. ДАХаО. — Ф. 31, оп. 142, спр. 1806
 173. ДАХаО. — Ф. 31, оп. 142, спр. 784
 174. Державний архів Херсонської області (далі — ДАХеО). — Ф. 300, оп. 1, спр. 217
 175. ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 217
 176. ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 321
 177. ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 55
 178. ДАХеО. — Ф. 300, оп. 1, спр. 66
 179. ДАХеО. — Ф. 7, оп. 2, спр. 1
 180. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 128, оп. 1, спр. 1188
 181. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 2346
 182. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 42
 183. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 5160
 184. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 5217
 185. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 7210
 186. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 7210
 187. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 8297
 188. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 1, спр. 9943
 189. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 1
 190. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 194
 191. ДАЧО. — Ф. 128, оп. 2, спр. 194,
 192. ДАЧО. — Ф. 366, оп. 4, спр. 2
 193. ДАЧО. — Ф. 366, оп. 4, спр. 2

**Опубліковані джерела
та монографічна література**

1. Авсеенко В. Г. Малороссия в 1767 году: Эпизод из истории XVIII столетия. — К., 1864.
2. Акты царствования Екатерины II: Учреждения для управления губерний и Жалованные грамоты дворянству и городам /Под ред. Г. Н. Шмелева. — М.: Издание московских высших женских курсов, 1907. — 160 с.
3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі: Акты ЗР). — СПб., 1853. — Т. 5.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1861. — Т. 3
5. Акты ЮЗР.— СПб., 1878. — Т. 10.
6. Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13.
7. Алексеев М. Общая теория переложения налогов. — Х., 1870. — 17 с.
8. Алексеев М. М. Конспект финансового права. — Х.: Литогр. А. И. Степанова, 1894. — 565 с.
9. Алексеев М. М. О налогах. — Б. м., б. г. — 208 с.
10. Алексеев М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. — СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1879. — 250 с.
11. Алексеев М. М. О подушной подати в России. — Х.: Университетская типография, 1870. — 29 с.
12. Аммон Г. А. Финансисты в истории России. // Финансы. — № 2. — 1994. — С. 63–65.
13. Ананьич Н. И. К истории отмены подушной подати в России // Исторические записки. — 1974. — № 94. — С. 197–201.
14. Ананьич Н. И. Податные реформы первой половины 80-х годов XIX в. — Автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук. — Ленинград, 1978. — 19 с.
15. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России, с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени. — СПб.: Тип. МВД, 1872. — 239 с.
16. Архів коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. — Т. 2. — К., 2000.
17. Астырев Н. М. В волостных писарях: Очерки крестьянского самоуправления. — М.: Тип. В. В. Исленьева, 1886. — 351 с.
18. Багалай Д. И. Займанщина в Левобережной Украине XVII и XVIII ст. // Киевская старина, 1883.— № 11.
19. Багалай Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст. — Харьков, 1886. — Т. 2.
20. Багалай Д. И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерний) в XVI–XVIII ст.— Харьков, 1886. — Т. 1.
21. Багалай Д. І. Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — 255 с.
22. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К.: Час, 1993. —
23. Барвинский В. А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII—XVIII вв. — Харьков, 1909. — 269, IV с
24. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь. — М.: Книжный мир, 2002. — 720 с.
25. Бармак М. В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). — Тернопіль: АСТОН, 2007. — 512 с.
26. Басалаева Е. В., Носова Г. В. Налоги, частный бизнес и реформы Е. Ф. Канкрин // Финансы. — № 2. — 2002. — С. 71.
27. Белокопский И. Родина — Мать: Губернские, уездные и волостные учреждения Российского государства. — СПб.: Типо-Литография “Альшутлера”, 1901. — 74 с.
28. Белоусова Л. Г., Малинова П. Г. Одесской таможне 200 лет. — Одесса: ОКФА, 1995. — 99 с.
29. Бельский К. С. Финансовое право: Наука. История. Библиография. — М.: Юрист, 1994. — 208 с.
30. Берковский В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи. // Український історичний збірник. — 2006. — Вип. 9. — С. 347–360.
31. Бернар И., Коли Ж.—К. Толковый экономический и финансовый словарь: французская, русская, английская, немецкая, испанская терминология: В 2-х тт. — Т. I: Пер. с фр. — М.: Междунар. отношения, 1997. — 784 с.
32. Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. — СПб.: Типография Муллер и Богельман, 1895. — 211 с.
33. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 1. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1882. — 292 с.
34. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 2. — СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. — 295 с.
35. Блюх И. С. Финансы России XIX столетия: История — статистика. — Т. 3. — СПб.: Тип. Тов-ва “Общественная польза”, 1882. — 232 с.
36. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). — К.: ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.
37. Бондаревський А. В. Волосне управління та становище селян на Україні після реформи 1861 р. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 128 с.
38. Борисевич С. О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). — К.: Вид-во НАДУ, 2007.
39. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861: Автореф. дис...

- канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. — Дніпропетровськ, 1992. — 18 с.
40. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.
  41. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К.: Наукова думка, 1986.
  42. Брадке Е. Ф. Автобиографические записки // Русский архив. — 1875. — Кн. 1. — № 1–3.
  43. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1897. — 427 с.
  44. Бржеский Н. К. Государственные долги России: Историко-статистическое исследование. — СПб.: Типо-лит. А. М. Вольфа, 1884. — 376 с.
  45. Бржеский Н. К. Круговая порука в суждениях редакционной комиссии и главного комитета. — Б. м., б. г. — 131 с.
  46. Бржеский Н. К. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. — СПб., 1906.
  47. Булыгин И. А. Монастырские крестьяне России в первой четверти XVIII века. — М., 1977.
  48. Бумаги императрицы Екатерины II. — СПб., 1871. — Т. 1.
  49. Бутич І. Л. Селянські рухи на Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. — Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1950.
  50. Бутич М. І. До історії створення та діяльності генерал-губернаторств і військових губернаторств на Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) // Історичні дослідження. — К., 1985. — Вип. II. — С. 45–50.
  51. Бутков Д. А. История финансов СССР (Финансы российской империи в XVIII и первой половине XIX ст.). — М.: Госфиниздат, 1944. — 48 с.
  52. Вагнер А. Русские бумажные деньги. Исследование народно-экономическое и финансовое: С приложением Проекта восстановления металлического обращения / Пер. с нем. Н. Бунге. С дополнениями и примечаниями переводчика. — К.: Университетская типография, 1871. — 416 с.
  53. Варадинов Н. История министерства внутренних дел. — Ч. 2. — Кн. 1. — СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1859. — 632 с.
  54. Василенко Н. Подушная подать в России // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XXIV (47) — СПб., 1898. — С. 125.
  55. Василенко Н. П. Прикрепление крестьян в Малороссии // Великая реформа: Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. — М., 1911. — Т. 1.
  56. Василик О. Д., Павлюк К. В. Державні фінанси України: Підручник. — К.: НІОС. — 2002. — 608 с.
  57. Васильев И. Новейшее руководство к познанию российских законов. — М., 1826.
  58. Васильев И. О духе законов, ныне существующих в Российском государстве. — М., 1824.
  59. Васильчиков А. Земская повинность в России. Исторический очерк // Вестник Европы — 1871. — Т. 1. — С. 628–666.
  60. Васильчиков А. И. О самоуправлении. — Т. 1. — СПб.: Тип. Г. Мюллера, 1869. — 352 с.
  61. Васильчиков А. И. О самоуправлении. — Т. 2. — СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1870. — 477 с.
  62. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800–1914 рр. — всемогутність чи слабкість? Деякі зауваження до методології й інтерпретації // Конференція: Концепція Сх. Європт. — Харків, 1996. — С.
  63. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 516 с.
  64. Вернадский Г. В. История права. — Серия “Мир культуры, истории и философии”. — СПб.: Издательство “Лань”, 1999. — 176 с.
  65. Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. — К.: Наукова думка, 2004.
  66. Веселаго В. В. Принципи економічної політики Богдана Хмельницького // Нариси з історії економічної думки на Україні. — К.: Видавництво АН УРСР, 1956. — С. 85–101.
  67. Веселаго В. В. Экономическая политика Богдана Хмельницкого (1648–1657 гг.): Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. — К, 1955. — С. 7.
  68. Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849–1911 гг. — М.: Мысль, 1991. — 708 с.
  69. Витте С. Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве, читанных его императорскому высочеству великому князю Михаилу Александровичу в 1900–1902 годах. — М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1997. — 487 с.
  70. Владимиров М. М. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 — 9 мая 1887 г.: Материалы для исторического очерка. — Екатеринослав, 1887. — 275 с.
  71. Военно-статистическое обозрение Подольской губернии, составленное Генерального Штаба капитаном Тверниковым: Сведения общии // Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. 10. — Ч. 2. — СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849. — 159 с.
  72. Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. 10. — Ч. 1–3; Т. 11. — Ч. 1–4; Т. 12. — Ч. 1–3. — СПб.: Тип. Департамента Генерального Штаба, 1849–1852.
  73. Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. — М.: Мысль, 1992. — 446 с.
  74. Войнович И. А. Питейный вопрос. Исследование в экономическом и финансовом отношении. — СПб, 1876.

75. Воротіна Н. В. Акциз //Юридична енциклопедія: В 6 т. /редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 1. — К.: “Укр. енцикл.”, 1998. — С. 89.
76. Воссоединение Украины с Россией. — М., 1954. — Т. 2.
77. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1953. — Т. 3.
78. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Т. 3. — М., 1954
79. Высочайше утвержденное наставление о свидетельствах уездных казначейств, 10 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10793. — С. 1002–1006.
80. Высочайше утвержденное наставление палатам государственных имуществ и казенным, о порядке ревизии тетрадей сельских сборщиков и шнуровых книг волостных правлений, по части денежных сборов с государственных крестьян, 30 апреля 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 18973. — С. 373–378.
81. Высочайше утвержденное положение о люстрации государственных имуществ Западных губерний и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13036. — С. 1150–1183.
82. Высочайше утвержденное Положение о Малороссийских конных казачьих полках: Именной указ, данный Правительствующему Сенату, 7 мая 1855 г., опубликованный 13 мая // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29288. — С. 320–324.
83. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений, 2 января 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 18580. — С. 16–19.
84. Высочайше утвержденное Учреждение министерства государственных имуществ, 26 декабря 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10834. — С. 1039–1053.
85. Высочайше утвержденное учреждение о управлении государственных имуществами в Западных губерниях и Белостокской области, 28 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13035. — С. 989–1150.
86. Высочайше утвержденные правила нового устройства земских повинностей, 13 июля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 1. — № 25398. — С. 483–531.
87. Высочайше утвержденный Наказ министерству государственных имуществ: именной указ, данный Сенату, 30 марта 1855 г., опубликованный 20 апреля // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29180. — С. 234–242.
88. Высочайше утвержденный Наказ чинам и служителям земской полиции, О суммах на отопление домов, занимаемых начальниками губерний и областей: Сенатский, по Высочайшему повелению, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10306. — С. 484–497.
89. Высочайше утвержденный общий наказ гражданским губернаторам, 3 июня 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10303. — С. 361–439.
90. Высочайше утвержденный проект правил о порядке взимания денежных сборов с государственных крестьян, 12 декабря 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 19. — Отд. 1. — № 18519. — С. 836–842.
91. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях, 30 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11189. — С. 405–654.
92. Высочайше утвержденный Устав о производстве десятой народной переписи, 3 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 32. — Отд. 1. — № 31918. — С. 435–470.
93. Гаврилов Д. П. Сведения о существующем порядке и способах отправления натуральных земских повинностей в центральных губерниях империи // Труды комиссии Высочайше утвержденной для улучшения системы податей и пошлин. — Т. 4. — Ч. 1. — СПб.: Издание Комиссии для улучшения системы податей и пошлин, 1862. — 104 с.
94. Галь Б. О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Дніпропетровськ: Національна гірничо-академія, 2000. — 195 с.
95. Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев: Русская типография, 1890. — 122 с.
96. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку //Український архів. — К., 1931. — Т. 4.
97. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. — К., 1929. — Т. 1.
98. Генеральное следствие о маєтностях Галяцкого полка 1729–1730 г. — Полтава, 1893.
99. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729–1730 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі — ЧИОНЛ). — К., 1893.–Кн. 7.–Отд. 3.
100. Генеральное следствие о маєтностях Миргородского полка 1729–1730 гг. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. — Полтава, 1910. — Вып. 7/9.

101. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729–1730 г. // *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии.* – Чернигов, 1901. – Вып. 1.
102. Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка 1729–1730 г. – Харьков, 1896.
103. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка 1729–1730 г. – К., 1896.
104. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729–1730 г. // *Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии.* – Чернигов, 1908. – Вып. 3.
105. Герасимова В. С., Тур В. Г. Система налогообложения, пошлин и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // *Сугдейский сборник.* – Киев; Судак: Академперіодика, 2003.
106. Голобуцкий В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994.
107. Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР: дожовтневий період. – К.: Вища шк., 1970. – 298 с.
108. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. – Х.: НУВС, 2001. – С. 19 с.
109. Гончарук В. Я. Правове регулювання виробництва і обігу спиртних напоїв у Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX ст. – Харків: Вид-во Нац. унту внутр. справ, 2002. – 234 с.
110. Горобель В. М. Малоросійська колегія та фінансова реформа на Україні-Гетьманщині (1722–1727) // *Середньовічна Україна: Збірник наукових праць.* – Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1994. – С.
111. Гошко Т. Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). – Львів: Афіша, 2002. – С. 204.
112. Грабовецкий В. В. Расслоение крестьян Галицкой земли во второй половине XVII – первой половине XVIII в. // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г.* – К., 1962.
113. Грабовецкий В. В. Гуцульщина XIII–XIX століть. Історичний нарис. – Львів, 1982.
114. Грабовецкий В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. – К., 1962.
115. Градовский А. Начала русского государственного права. – СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1883. – Т. 3. – 384 с.
116. Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // *Полное собрание законов Российской империи.* – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16188. – С. 358–384.
117. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства, 21 апреля 1785 г. // *Полное собрание законов Российской империи.* – Т. 22. – СПб., 1830. – № 16187. – С. 341–358.
118. Гребёнка Е. Приключения синей ассигнации // Гулак-Артемовський П. Поетичні твори. Гребінка Е. Поетичні твори, повісті та оповідання. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 411–536.
119. Гребцова И. С. Переодическая печать в общественном развитии южного степного региона Российской империи (1820–1865). Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. – Одесса: Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова, 2002. – 403 с.
120. Гредингер М. Основы питейной монополии в России. – Рига: Тип. А. И. Липинского, 1895. – 80 с.
121. Грушевский Мих. Очерк истории украинского народа. – 3-е изд. – СПб., 1911.
122. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1996.
123. Гурбик А. О., Гошко Ю. Самоврядні засади та судочинство західноукраїнських селян // *Історія українського селянства.* – Т. 1. – С. 279–293.
124. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. – К., 1986.
125. Гуржий І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К.: Держполітвидав УРСР, 1954. – 451 с.
126. Гуржий І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького ґніту (з 80-х рр. XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1958.
127. Гуржий І. О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). – К., 1950.
128. Гуржий І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1968. – 191 с.
129. Гуржий О. І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). – К.: Ін-т історії НАН України, 1994.
130. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.) / Под. ред. А. М. Лазаревского. – К., 1897. – Ч. 3 (1730–1734 гг.).
131. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1.
132. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 2.
133. Документи Богдана Хмельницького (упорядники І. Крип'якевич та І. Бутчик). – К., 1961.
134. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. 2. Реализация и последствия реформы. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 657 с.
135. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева. – Т. 1. – М. – Л.: Изд-во АН СССР, 1946. – 632 с.

136. Дружинин Н. П. Необходимыя для всех сведения о податях, пошлинах, сборах и о воинской повинности: Общедост. очерк истории финансового права. — СПб., 1894. — 79 с.
137. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье 1775–1800 гг. — М.: Издательство АН СССР, 1959.
138. Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. — М.: Наука, 1981. — 215 с.
139. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. — М.: Изд-во АН СССР, 1959. — 259 с.
140. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800–1825 гг. — М.: Наука, 1970. — 383 с.
141. Дюгамель К. Опыт государственного права Российской империи. — СПб., 1833.
142. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. — К., 1959;
143. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1968
144. Ерошкин Н. П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века). — М.: Мысль, 1981. — 252 с.
145. Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореволюционной России (1800–1861). — М., 1985.
146. Ефименко А. Я. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. — СПб., 1905. — Т. 2.
147. Ермолаев В. М., Козаченко А. І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII–XVIII ст.). — Харків: Право, 2002.
148. Жвалюк В. Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія / За наук. ред. проф. О. Н. Ярмиша. — К.: Атіка, 2001. — 176 с.
149. Жуковский В. А. Полное собрание сочинений в 12-ти томах. — Т. 12. — СПб.: Издание А. Ф. Маркса, 1902. — 168 с.
150. Журнал Министерства государственных имуществ. — № 1. — 1841.
151. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. — М.: Мысль, 1978. — 288 с.
152. Западные окраины Российской империи. — М.: Новое литературное обозрение, 2006. — 608 с.
153. Захаров В. Н., Петров Ю. А., Шацкило М. К. История налогов в России. IX – начало XX в. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2006. — 296 с.
154. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в период первой половины XIX в. — Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского гос. ун-та, 1963. — 208 с.
155. Игнатович И. И. Помещичье крестьяне накануне освобождения. — М., 1925. — 280 с.
156. Из народных рассказов о слободско-украинских помещиках // Киевская старина, 1885. — № 1. — С. 200
157. Иконников В. С. Александр Андреевич Беклешов (1743–1808). — К., 1890.
158. Иловайский С. И. Учебник финансового права. — Одесса: Типография Штаба округа, 1899. — 385 с.
159. Инвентарные положения Западных губерний. — Б. м.: Издание Комиссии для составления Положения о крестьянах, 1859. — 227 с.
160. Инсарский В. А. Половодье: Картины провинциальной жизни прошлого времени. — СПб., 1875.
161. Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний: 16 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19873. — С. 635–644.
162. Исторический обзор деятельности Комитета министров. 1802–1902. — Т. 1–3. — СПб., 1902.
163. История Польши. — М., 1954. — Т. 1.
164. История Правительствующего Сената за двести лет. — Т. 1–5. — СПб., 1911.
165. История уделов за столетие их существования (1797–1897). — СПб., 1897. — Т. 2.
166. История финансового законодательства России: Учебное пособие. Серия “Экономика и управление”. — М.: ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д: Издательский центр “МарТ”, 2003. — 256 с.
167. История финансовой политики в России: Сборник статей. — СПб.: СПб. гос. университет, 2000. — 352 с.
168. Источники малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1859. — Ч. 2.
169. Ігнат'єва Т. В. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2005. — 20 с.
170. Історія господарства: Україна і світ. — К.: Вища шк., 1995. — 480 с.
171. Історія держави і права України: Академічний курс. — У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. — Т. 1. — К.: Ін Юре, 2000.
172. Історія селянства Української РСР. — К., 1967. — Т. 1.
173. Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. — Т. 1. — К.: Наукова думка, 2006.
174. Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти Кн.– К., 1979.– Т. 2.
175. Кабанов Н. Как собираются налоги. — Р/на–Дону: Донская речь, б. г. — 16 с.
176. Кабузан В. М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). — М., 1971.
177. Кабузан В. М. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Укр. іст. журн., 1960. — № 6.
178. Кавелин К. Д. Монографии по русской истории. — СПб., 1904. —
179. Казин В. Х. Казачьи войска: Справочная книга Императорской Главной Квартиры / Под ред.

- В. К. Шенк. Репринтное издание. — Б. м., 1912. — 465 с.
180. Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 140–168; № 8. — С. 157–195; № 9. — С. 597–622.
181. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. — СПб., 1880. — 162 с.
182. Каразін В. Лист одного поміщика ...ської губернії до свого губернатора // Українська економічна думка. — К.: Знання, 1998. — С. 50–58.
183. Карамзин Н. М. Записка о древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях. — М.: Наука, 1991. — 127 с.
184. Кирилов И. К. Цветущее состояние Всероссийского государства. — М., 1977.
185. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. — СПб. Тип. В. В. Нувальта, 1869. — 455 с.
186. Клаус А. Сектаторы-колонисты // Вестник Европы. — 1868. — Т. 1. — С. 256–300; Т. 2. — С. 277–326; Т. 6. — С. 42–742.
187. Ключевский В. О. Подушная подать и отмена холопства в России // Сочинения. В 9 т. Т. VIII. — М.: Мысль, 1990. — С. 194–270.
188. Коваленко О. Павло Полуботок // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К.: Варта, 1995.
189. Ковальський І. С. Проведення Генерального опису в Переяславському полку (1765–1768 рр.) // Укр. іст. журн., 1960. — № 6.
190. Ковальчук Г. І. Економічний розвиток західноукраїнських земель. — К., 1988.
191. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — 317 с.
192. Козловский Я. И. Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их. — Рига, 1901. — 853 с.
193. Конвенция между Россией и Пруссией о втором разделе Польши; Декларация России и Австрии о третьем разделе Польши // Под стягом России: Сборник архивных документов. — М.: Русская книга, 1992. — С. 140–148.
194. Коняев А. И. Финансовый контроль в дореволюционной России. (Очерки истории). — М., 1959. — 164 с.
195. Коркунов Н. М. Русское государственное право. — Т. 2. — СПб.: Типография М. М. Сталюлевича., 1897. — 527 с.
196. Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. — М.: ООО "Издательство Астрель": ООО "Издательство АСТ", 2004. — 862 с.
197. Короленко Б. А. Инкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005. — 16 с.
198. Короленко Б. А. Инкорпорація Криму Російською імперією у 1783–1796 рр.: політичний та етносоціальний аспекти: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2005.
199. Костантинович Н. А. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Вып. 4. Полк Стародубский (Дополнение). — Чернигов, 1885.
200. Костин М. Летописецула Церий Молдовой дела Арон-Водэ ынкоаче. — Кишинэу, 1972.
201. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. — Кн. II. — Вып. 4–5. — М.: Книга, 1991.
202. Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. — К.: Наукова думка, 1982.
203. Кочаков Б. М. Русский законодательный документ XIX–XX вв. // Вспомогательные исторические дисциплины. — М.-Л., 1937. — С. 319–371.
204. Крижанівська В. Ф. Форми соціального протесту правобережного селянства // Історія українського селянства. — Т. 1. — С. 293–302.
205. Кропотов М. Еще о круговой порукке, крестьянских платежах и податных порядках в крестьянских обществах. — Б. м., б. г. — Разд. паг.
206. Кулишер И. М. История русского народного хозяйства. 2-е изд. — Челябинск: Социум, 2004. — 743. + XIV с.
207. Куницын А. Изображение взаимной связи государственных сведений. — СПб., 1817.
208. Куприц Н. Я. Из истории государственно-правовой мысли дореволюционной России. — М.: Изд-во МГУ, 1980. — 168 с.
209. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / АН УССР. Ин-т истории / Отв. ред. Е. И. Луговая. — К.: Наук. думка, 1989. — 116 с.
210. Лазаревский А. М. Заметки о Мазепе: По поводу книги Ф. М. Уманца "Тетман Мазепа" // Киевская старина, 1898. — № 4. — С. 144.
211. Лазаревский А. М. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // Киевская старина, 1899.– № 1.
212. Лазаревский А. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ.– К., 1896.– Кн. 11.– Отд. 2.– С. 111.
213. Лазаревський А. М. Малоросійські посполитіє крест'яне (1648–1783 гг.): Історико-юридический очерк по архивним источникам. — К., 1908.
214. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полк Нежинский.
215. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1888. — Т. 1. Полк Стародубский;

216. Лазаревский А. М. Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII – XVIII вв.: Искры // Русский архив, 1875.– № 2
217. Ламанский Е. И. Из воспоминаний // Русская старина. – 1915. – № 3.
218. Лапшин С. Характеристика української політики уряду імператриці Єлизавети Петрівни в 1741–1744 рр. // Український історичний збірник. – Вип. 9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2006.
219. Лебедев В. О поземельном налоге. – СПб., 1868. – 254 с.
220. Лебедев В. А. Земские повинности и местные налоги / Сб. государственных знаний. Под ред. В. П. Безобразова. – Т. 2. – СПб.: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1875. – С. 125–180.
221. Лебедев В. А. Питейное дело. – СПб.: Тип. Правит. Сената, 1898. – 106 с.
222. Лебедев В. А. Финансовое право. Учебник. – М.: Статут (в серии “Золотые страницы финансового права России”), 2000. – 461 с.
223. Левицкий О. Положение крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. / Оттиск из Киевской Старины. – К.: Типо-литография Т-ва Н. А. Гирич, 1906. – 46 с.
224. Левченко Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900). – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2006. – 300 с.
225. Леонгард А. Несколько слов о наших финансовых учреждениях. – СПб, 1869. – 47 с.
226. Листовский И. С. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление государю Николаю Павловичу о расрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 217–221.
227. Літопис Самовидця. – К., 1971.
228. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. – СПб.: Типография В. С. Балашева, 1886. – 311 с.
229. Локоть Т. В. Бюджетная и податная политика России – М.: Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1908. – 240 с.
230. Лохвицкий А. Губерния и ее земские и правительственные учреждения. – Ч. 1. – СПб.: Тип. Бочкарева, 1864. – 228 с.
231. Лучицкий И. В. (Рецензія на кн.) А. М. Лазаревский. Описание старой Малороссии. – Т. 1. Стародубский полк. – Вип. 1, 2 // Университетские известия, 1889. – № 12. – С. 288 – 289.
232. Львов Д. Недоимочность и круговая порука сельских обществ. – Казань: Типолитогр. ун-та, 1897. – 12 с.
233. Майер Ф. Опыт сельского благоустройства, или полиции. – М.: Тип. С. Селивановского, 1835. – 371 с.
234. Максимов Е. Д. Городские общественные управления в деле помощи бедным. – СПб.: Госуд. тип., 1905. – 223 с.
235. Максимов М. И. Об откупной системе // Южный сборник. Учено-литературный журнал, издаваемый Н. Максимовым. – Одесса, 1859. – № № 1–2
236. Максимович Г. А. Деятельность Румянцова-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т. 1.
237. Маркович Я. М. Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1.
238. Марциновский П. Н. Доходная часть бюджета крымского ханства в 1777–1783 гг., по материалам “Камерального описания Крыма” // Культура народов Причерноморья. – 2001. – № 20.
239. Материалы для очерка служебной деятельности Шидловских в Слободской Украине 1696–1727 гг. / Собр. и изд. С. И. Шидловский. – СПб., 1896.
240. Махнова Г. П. Чисельність і склад українського населення Росії в 60-х рр. XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1965. – № 2.
241. Мельничук Я. С. Аграрные отношения в Саноцкой земле во второй половине XVII века. – Автореф. ... дис. канд. истор. наук. – Львов, 1959.
242. Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края // Киевская старина. – 1901. – № 10. – Отд. 2. – С. 12–14.; 1902. – № 2. – Отд. 2. – С. 92.
243. Месяц В. Д. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII века.– ВІСНИТИ, 1964.
244. Мешков И. И. Записки И. И. Мешкова // Русский архив. – 1905. – Кн. 2. – № 6.
245. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – М.: Новое литературное обозрение, 2006. – 248 с.
246. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М.: Университетская тип., 1848.
247. Миллюков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб.: Тип. Балашова, 1892. – XII, 736, 156 с.
248. Министерство финансов: 1802–1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч. 1. – 639 с.
249. Министерство финансов: 1802–1902. – СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. – Ч. 2. – 692 с.
250. Мирон [Франко І.] Записка о состоянии Подолии в 1843 г. // Киевская старина. – 1896. – № 3. – С. 90–94.
251. Моравский С. Федор Лисовский. 1709–1722: Очерк из внутренней истории Малороссии в 1-й половине XVIII ст. // Киевская старина. – 1891. – № 10.
252. Мордвинов Н. С. Избранные произведения. – М.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1945. – 255 с.

253. Мордвинцев В. М. Социально-экономическое положение и антифеодалная борьба монастырских крестьян Левобережной Украины в 30–80-х годах XVIII в. — Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
254. Мордвинцев В. М. Державні податки і повинності монастирських селян Лівобережної України в XVIII столітті. — К.: Знання, 1998. — 184 с.
255. Морякова О. В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти XIX века. Социальный портрет, быт и нравы // Вестник Московского университета. Серия 8: История. — 1993. — № 6. — С. 11–23.
256. Морякова О. В. Система местного управления России при Николае I. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. — 272 с.
257. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XIX века). — Кишинев, 1964.
258. Муравлева Т. Н. Крестьянское движение на Левобережной и Слободской Украине в 70–90-е годы XVIII века. — Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1954.
259. Мякотин В. А. К истории Нежинского полка. — СПб., 1896.
260. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины XVII–XVIII вв. — Прага, 1924–1926. — Т. 1. — Вып. 1, 2, 3;
261. Н. С. [Стороженко М.] Угроза генерал-губернатора кн. Я. И. Лобанова-Ростовского жителям м. Смелого (роменск. у.) за ослабление 1811 г. Численность податных сословий в губерниях Полтавской и Черниговской в 1835 г. // Киевская старина. — 1895. — № 3. — С. 97–99.
262. Накази малоросійським депутатам. 1767 г. — К., 1889.
263. Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980.
264. Нариси історії Росії: Пер. з рос. / Б. В. Ананьїч, І. Л. Андреев, Є. В. Анісімов та ін.; за заг. ред. О. О. Чубар'яна. — К.: Ніка-Центр, 2007. — 800 с.
265. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К.: Наукова думка, 1975. — 276 с.
266. Неупокоев В. И. Позиция П. Д. Киселева в вопросе создания майоратов в западных губерниях // Из истории экономической и общественной жизни России. — М.: Наука, 1976. — С. 61–83.
267. Неупокоев В. Государственные повинности крестьян Европейской России в конце XVIII – начале XIX в. / Отв. ред. П. Г. Рынзюнский, АН СССР. — М.: “Наука”, 1987. — 286 [2] с.
268. Нечай Н. В. Нариси з історії оподаткування. — К.: “Вісник податкової служби України”, 2002. — 144 с.
269. Новікова Л. В. Внесок А. О. Скальковського (1808–1898) у дослідження Південної України. Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. — Одеса: ОНУ ім. І. І. Мечникова, 2004. — 22 с.
270. Нольде Э. Ф. Настоящее положение питейно-акцизного дела в России. — СПб.: Обществ. польза, 1884. — 171 с.
271. Нольде Э. Ф. Питейное дело и акцизная система. — СПб.: Тип. М. Н. Стасколевича, 1882. — 40 с.
272. О бытии графу Разумовскому в Малороссии Гетманом: именной, данный Сенату, 5 июня 1750 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 9758. — С. 284.
273. О бытии помещицким людям и крестьянам в повиновении и послушании у своих помещиков, и о неподавании челобитен в собственные Ея Величества руки: Сенатский, 22 августа 1767 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 18. — СПб., 1830. — № 12966. — С. 334–336.
274. О введении в Екатеринославской губернии с 1852 года новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 17 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25831. — С. 173.
275. О введении в Империи нового порядка в сборе податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 11 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29680. — С. 1297–1299.
276. О введении в Курской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 января 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 24. — Отд. 1. — № 22883. — С. 2.
277. О введении в оклад лиц бывшей шляхты: Сенатский, по Высочайшему повелению, 25 сентября 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 2. — № 7404. — С. 31.
278. О введении в С.-Петербургской губернии нового податного порядка: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 12 декабря 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 2. — № 36387. — С. 433.
279. О введении в Харьковской губернии новой податной системы: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 10 ноября 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26757. — С. 657.
280. О введении малороссийских казаков в рекрутскую повинность: Именной, данный малороссийскому военному губернатору, 25 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27505. — С. 544.
281. О введении новой податной системы в Московской губернии: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 3 марта 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. —

- Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26032. — С. 130.
282. О взимании в пользу городских доходов по полу-проценту с суммы, написанной в контрактах, заключаемых на простой бумаге содержателями почт с вольнопромышленниками на отдачу им в содержание некоторых станций: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 Мая, 9 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 1. — № 25104. — С. 263–264.
283. О взимании во всех губерниях подушных и оброчных податей за вторую половину 1816 года по последней 7-й ревизии: Манифест, 4 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26384. — С. 973.
284. О взимании двухрублевой винной пошлины за жительствующим во владельческих городах Западных губерний граждан из бывшей шляхты: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 23 Февраля, 7 февраля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12001. — С. 131–132.
285. О взимании еврейми поземельного оброка с поселяемых ими на собственных землях единоверцев: Высочайше утвержденное положение еврейского комитета, 18 января 1857 г., опубликованное 18 февраля // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 32. — Отд. 1. — № 31424. — С. 57–58.
286. О взимании земских сборов и производстве из них расходов на государственные, губернские и частные повинности в 1853 году: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 29 января, 5 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 28. — Отд. 1. — № 27079. — С. 101–103.
287. О взимании земского сбора с граждан и Западных однодворцев: Сенатский, по высочайшему повелению, 27 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6231. — С. 302.
288. О взимании оброчного оклада с малороссийских казаков наравне с казенными поселянами, в одних с ними губерниями обитающими: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29696. — С. 1323.
289. О взимании податей: подушной, за право винокурения и оброчной в малороссийских губерниях, вместо ассигнаций, серебряною: Именной, данный Министру Финансов, 23 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5246. — С. 130.
290. О взимании полупроцентного в пользу городских доходов сбора, при явке актов на составление торгового товарищества, писанных на известную сумму, без означения в них ежегодных платежей: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 23 ноября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 2. — № 35156. — С. 277–278.
291. О взимании сборов с купцов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 24 декабря, 4 декабря 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26836. — С. 750.
292. О взносе податей и всяких сборов в казну ассигнациями и медною монетою: Именной, объявленный генерал-прокурором государственному казначею, 3 июля 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19472. — С. 196.
293. О взыскании с владельцев за оставленные им казенные земли недоимок: Сенатский, 19 января 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 10. — Отд. 1. — № 7776. — С. 57–59.
294. О взыскании земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом, 22 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 2. — № 7694. — С. 286–287.
295. О взыскании казенного долга с Хортицких Менонистов и Иозефстальских колонистов, и о платеже ими поземельных денег: Высочайше утвержденный доклад Министра Внутренних Дел, 9 сентября 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21909. — С. 1241–1243.
296. О взыскании казенной недоимочной подати: Сенатский, 14 июня 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 19001. — С. 680–681.
297. О взыскании недоимок в губерниях: Белорусских, Литовских, Минской, Киевской, Волынской, Подольской и Белостокской Области: Высочайше утвержденные правила, 11 октября 1821 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. — № 28778. — С. 881–884.
298. О взыскании недоимок с мещан таким же образом, как взыскиваются оныя с казенных крестьян: Сенатский, 7 августа 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26395. — С. 986–987.
299. О взыскании недоимок с помещичьих крестьян и дворовых людей: Сенатский, 16 июля 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 15. — Отд. 1. — № 13672. — С. 502–511.

300. О взыскании с Новороссийских колонистов казенного долга: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30281. — С. 131–136.
301. О власти казенных палат утверждать поселян, избираемых в волостные и сельские должности: Сенатский, 8 октября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 3221. — С. 706–708.
302. О возвышении денежного сбора, установленного с таврических татар: Именной, данный Сенату, 14 января 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5073. — С. 10.
303. О возвышении податей, платимых колониями, поселенными в разных губерниях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 12 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25031. — С. 219.
304. О возвышении подушной подати со всех казенного ведомства поселян и помещичьих крестьян: Именной, данный Сенату, 23 июня 1794 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17222. — С. 529–531.
305. О возложении возки почт по Полтавской, Черниговской и Киевской губерниям на счет земских повинностей, и о обращении находившихся при сей обязанности письменных почтальонов в прежнее их звание: Именной, данный Сенату, 13 ноября 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 3. — № 2427. — С. 995–996.
306. О возможном сокращении расходов по всем частям государственного управления: Именной, объявленный военному министру министром финансов, 1 июня 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 32. — Отд. 1. — № 31898. — С. 421.
307. О возобновлении с 1 января 1820 года сбора оброчного оклада с Малороссийских казаков, и о распространении на них учрежденных податей по части путей сообщения: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 28021. — С. 410.
308. О восстановлении комитета для земских повинностей: Именной, объявленный Сенату управляющим министерством полиции, 29 июля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26377. — С. 968–969.
309. О восстановлении поветовых судов в городах Киевской губернии: Богуславе, Чигирине, Умане, Липовце и Махновке: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 сентября 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21440. — С. 500–504.
310. О всемиростивейше дарованных милостях и облегчениях по случаю бракосочетания Его Императорского Высочества, Государя Наследника, Цесаревича и Великого Князя Александра Николаевича: Манифест, 16 апреля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14460. — С. 308–313.
311. О Всемиростивейшем даровании народу милостей и облегчений: Манифест, 27 марта 1855 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29165. — С. 222–227.
312. О вспомогательном земском сборе на 1848 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 декабря, 10 ноября 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 22. — Отд. 1. — № 21691. — С. 843–844.
313. О выборе чиновников и урядников в губерниях: Малороссийской, Литовской, Минской, Волынской, Подольской, Киевской и Белорусской по тамошним правам: Именной, данный Сенату, 9 сентября 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19839. — С. 613–614.
314. О Высочайше дарованных разным сословиям милостях, по случаю заключенного мира с Портою Оттоманскою: Манифест, 17 марта 1775 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 20. — СПб., 1830. — № 14275. — С. 82–86
315. О даровании малороссийским казакам Полтавской и Черниговской губерний облегчения в исполнении повинности, по набору с них людей в военную службу: Именной, данный Сенату, опубликованный 10 Февраля, 11 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14178. — С. 49–50.
316. О даровании народу разных облегчений: Манифест, 1 января 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 29. — С. 40.
317. О дозволении малороссийским казакам переходить в другие податные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 22 Декабря, 23 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 2. — № 11763. — С. 331.
318. О дозволении малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатные состояния: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 18 Января 1840, 26 декабря 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 13025. — С. 959.

319. О дозволені министерству финансов разрешать отсрочки недоимок обществам и лицам, получившим уже прежде подобное облегчение: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 5908. — С. 30.
320. О дозволені начальникам губерний вводить военную экзекуцию в упорствующия в платеже податей казенных селения: Высочайше утвержденная докладная записка Министра Финансов, 24 января 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 11. — Отд. 1. — № 8813. — С. 82–83.
321. О дозволені помещикам Екатеринославской губернии поставлять в военное ведомство хлеб на пополнение податных недоимок, накопившихся на крестьянах их до 1 января 1850 года: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное товарищем министра внутренних дел, 19 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26535. — С. 529.
322. О дозволені сельским обществам государственных крестьян отдавать неплательщиков податей на работы вне своих губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 25 января 1855 года, 27 декабря 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 29. — Отд. 2. — № 28870. — С. 136–137.
323. О дозволені сельским обществам государственных крестьян Петербургской, Черниговской, Полтавской, Екатеринославской и Гродненской губерний учредить мирские капиталы: Именной, объявленный Министром Государственных Имуществ, 5 декабря 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 18. — Отд. 1. — № 17381. — С. 792–794.
324. О дополнительной раскладке общественного сбора с государственных крестьян Западных губерний: Сенатский, 12 августа 1852 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 27. — Отд. 1. — № 26516. — С. 507.
325. О доставлении ведомостей в экспедицию государственных доходов о недоимках и прочих казенных взысканиях, по приложенным при сем формам: Сенатский, 25 января 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17298. — С. 619–621.
326. О доставлении гражданским губернаторам смет и раскладок земских повинностей заблаговременно: Сенатский, 11 августа 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30020. — С. 478–479.
327. О доставлении от гражданских губернаторов в министерство финансов вместо ежемесячных, полугодовых ведомостей о недоимках: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 16 июня, 9 мая 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6191. — С. 261.
328. О доставлении отдельно министерству государственных имуществ смет и раскладок о земских повинностях государственных крестьян: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 4 Июля, 3 мая 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11207. — С. 685.
329. О задерживании при градской полиции, за невнесение казенными селениями недоимки волосных старшин, кои имеют медали или донаты ордена святого Иоанна Иерусалимского: Сенатский, по Высочайшему повелению, 24 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25164. — С. 374.
330. О закрытии в некоторых губернских городах окружных управлений: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 5 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35516. — С. 183.
331. О закрытии Комитета по делам Западных губерний: Именной, объявленный Комитету министров председательствующим в оном, 20 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 23. — О. 1. — № 21908. — С. 53.
332. О закрытии окружных управлений в некоторых губернских и уездных городах: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 19 сентября 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 2. — № 36156. — С. 120.
333. О закрытии с 1 января 1852 г. комитета о земских повинностях и упразднении канцелярии оного: Именной, объявленный Сенату министром юстиции, 21 декабря 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25840. — С. 175.
334. О записке крестьян в купеческое звание; о переписке купцов из города в город; о даче купцам паспортов на случай отлучек их по коммерции и о взыскании недоимок: Сенатский, 19 августа 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. — № 28389. — С. 420–423.
335. О земских повинностях тех губерний, где учреждены военные поселения: Положение Комитета министров, 19 февраля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2689. — С. 122–125.
336. О изъявлении сердечной Монаршей признательности всем сословиям Екатеринославской губернии за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной тревоги: Высочайшая грамота всем сословиям Екатеринославской губернии,

- 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30879. — С. 802.
337. О именовании Новосербского селения Новороссийской губернии; о поселении в оной полков, двух гусарских и пикинерского; о плане раздачи земель к их заселению: Высочайше утвержденный доклад сенаторов действительного тайного советника Никиты Ивановича и генерала Петра Ивановича Паниных, 22 марта 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 12099. — С. 657–667.
338. О исключении поселенных в Малороссии Беловежских колонистов из подушного оклада, с тем однако ж, что они в почтовых и полицейских повинностях обязаны участвовать наравне со всеми Российскими подданными и о обложении их поземельно податью: Высочайше утвержденный доклад министра внутренних дел, 1 августа 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20879. — С. 812–813.
339. О льготе дарованной жителям трех Новороссийских губерний: Именной, данный Сенату, 27 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 2. — № 4038. — С. 227.
340. О льготе по земским сборам людям, причисляемым в мещане и государственные крестьяне: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 10 января 1846, 26 ноября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19469. — С. 132–133.
341. О менонистах, поселенных в Киевской губернии на землях графа Протопоцкого: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 11 июля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20843. — С. 731–734.
342. О мерах взыскания недоимок с селений казенных и помещичьих: Манифест, 16 мая 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24633. — С. 649–651.
343. О мерах исполнения Высочайшего повеления относительно распределения на разряды местностей Новороссийского края для оказания льгот и облегчений тамошним жителям, пострадавшим от бывших военных действий: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 1 мая 1857 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 32. — Отд. 1. — № 31780. — С. 347–348.
344. О мерах к дворовению Румелийских выходцев в Бессарабских и Одесских колониях: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 октября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 2. — № 3993. — С. 131–138.
345. О мерах к возвращению ссуды взысканию недоимок по Губерниям, потерпевшим от неурожая: Именной, 1 декабря 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 2. — № 7599. — С. 221–224.
346. О мерах к допущению льготной уплаты недоимок хлебом, с обращением оного в запасы и на продовольствие войск действующей армии: Именной, данный черниговскому, полтавскому и харьковскому генерал-губернатору, 30 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 21. — Отд. 1. — № 19895. — С. 416–417.
347. О мерах к уменьшению государственных долгов; о прекращении выпуска в оборот новых сумм ассигнациями, и о возвышении некоторых податей и пошлин: Манифест, 2 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24116. — С. 53–60.
348. О мерах к уменьшению цен на содержание почтовых лошадей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 355. — С. 474–477.
349. О мерах ко взысканию накопившихся по Государству недоимок: Сенатский, с изъяснением Комитета министров, 7 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27572. — С. 608–609.
350. О мерах ко взысканию податных недоимок: Именной, данный Сенату, 15 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5436. — С. 383–386.
351. О мерах сокращения государственных расходов: Именной, объявленный главнокомандующему вторым отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии министром финансов, 9 марта 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35536. — С. 194–195.
352. О наблюдении губернским правлением, чтобы сборы процентных денег с купеческих капиталов поступали в казну в свое время бездомночно: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19683. — С. 432–433.
353. О наблюдении казенным палатам за исправным верным сбором податей и доставлении оных, куда следует; о скорейшем взыскании недоимок и о свидетельстве денежной казны: Сенатский, 30 апреля 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22112. — С. 229–243.
354. О назначении пяти-летней льготы от платежа податей и повинностей, переселяющимся из Турецких владений Российским подданным: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 30 апреля 1835 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 10. — Отд. 1. — № 8097. — С. 381–382.
355. О назначении суммы на содержание волостных и станowych правлений в Черниговской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Временным Советом для управления департаментом государственных имуществ, 6 апреля 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 12. — Отд. 1. — № 10102. — С. 216.
356. О не обложении сборов на земские повинности земель, занятых состоящими на льготе переселенцами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 марта 1856 г., опубликованное 2 мая // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 31. — Отд. 1. — № 30303. — С. 153–155.
357. О не покупке купцам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крепостных: Сенатский, 14 марта 1746 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 12. — СПб., 1830. — № 9267. — С. 523–528.
358. О не покупке купцам и прочим разночинцам, состоящим в подушном окладе, людей и крепостных: Сенатский, 14 марта 1746 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 12. — СПб., 1830. — № 9267. — С. 523–528.
359. О невзыскании окладных податей с жителей вновь присоединенных областей в частях бывшего Волынского, Хелмского, Бельского и Русского воеводств: Манифест, 13 июля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17356. — С. 730.
360. О невзыскании податей с помещиков за людей, получивших свободу по решению судебного места: Сенатский, 24 апреля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 4. — № 2843. — С. 279–280.
361. О невзыскании с обитающих в Таврической губернии поселян магометанского исповедания, подымной подати: Именной, данный министру финансов, 8 апреля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25078. — С. 280.
362. О невозвращении в крепостное состояние людей, кои окажутся между возвратившимися в подданство России запорожцами, и об исключении из ревизии тех из них, кои поступят в казачье войско: Сенатский, с прописанием Именного, 15 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 4. — № 2736. — С. 161.
363. О незаключении впредь подрядов на исправление земских повинностей и об отправлении оных натурою: Именной, данный министру внутренних дел, 18 февраля 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 22829. — С. 81–82.
364. О некоторых расходах, оставленных временно на земстве: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату товарищем министра финансов, 2 января 1861 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 36. — Отд. 1. — № 3 6500. — С. 5.
365. О немедленном взносе недоимок и податей: Именной, данный Сенату, 1 мая 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 6. — Отд. 1. — № 4529. — С. 534.
366. О немедленном взыскании казенных недоимок: Сенатский, 20 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19888. — С. 651–653.
367. О немедленном взыскании недоимок земского сбора за текущее трехлетие: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 1 мая, 19 марта 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 10. — Отд. 1. — № 7974. — С. 253.
368. О нераспространении земской давности на казенные взыскания недоимок в податях, пошлинах и других сборах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 марта 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 9. — Отд. 1. — № 6908. — С. 218–219.
369. О неупотреблении в губерниях, от Польши присоединенных, других весов и мер, кроме тех, которые установлены для всего Государства: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 30 марта 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30310. — С. 189–191.
370. О новой медной монете на серебро: Именной, данный Сенату, опубликованный 9 октября 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 15. — Отд. 1. — № 13757. — С. 550.
371. О новом образовании малороссийских казаков, и об освобождении их от разных податей: Именной, данный Черниговскому гражданскому губернатору, 11 июня 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26309. — С. 887–888.
372. О обложении жителей Бессарабской области теми же самыми податями, какия взымались с них при Турецком правительстве: Положение Комитета министров, 4 сентября 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 25935. — С. 274–275.
373. О обложении крепостных дворовых людей в Бессарабии сбором на земские повинности наравне с прочими состояниями: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром финансов, 20 июня 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — *Собрание 2.* — Т. 16. — Отд. 1. — № 14673. — С. 644–645.

374. О обложении крестьян или дворовых людей за Кавказском полуторных окладом подымной подати вместо двойной подушной: Сенатский, по Высочайшему повелению, 10 января 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30041. — С. 22–23.
375. О обложении малороссийских казаков, уволенных из военной службы и поступивших в первобытное состояние, пошлиною за право продажи вина: Сенатский, 18 января 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 5916. — С. 34–35.
376. О обложении окладом состоящих в Новороссийской губернии разного звания людей, неплательщиков податей и не несущих рекрутской повинности: Сенатский, 10 декабря 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19682. — С. 429–432.
377. О обложении податями всех холостых людей в Бессарабской области, известных под названием бурлак: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2612. — С. 44–46.
378. Об обложении поселянским окладом вдов и вдовившихся в старостинских имениях мещан: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, прописанное в указе Сената 26 октября, 22 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 6. — О. 2. — № 4817. — С. 63–65.
379. О обложении славяно-сербов, поселенных в Новороссийском краю, податями и повинностями: Положение Комитета министров, 13 октября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 27092. — С. 800–801.
380. О образовании в палатах государственных имуществ Западных губерний люстрационных отделений: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное министром государственных имуществ, 31 марта 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 25. — Отд. 1. — № 24038. — С. 204–205.
381. О общественном сборе с государственных крестьян на трехлетие с 1844 года: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 февраля 1844 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 19. — Отд. 1. — № 17610. — С. 88.
382. О объявлении всем сословиям Таврической губернии Монаршей искренней признательности за подвиги и терпение и за жертвы святому делу Отечества: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Таврической губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30881. — С. 803.
383. О объявлении всем сословиям Херсонской губернии Монаршей искренней признательности за доблестные деяния, совершенные ими в минуты бранной тревоги: Высочайшая грамота, данная всем сословиям Херсонской губернии, 26 августа 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30880. — С. 803.
384. О обязанности казначеев и всех вообще сборщиков вносить в казну следующие от них суммы, непременно в той самой монете, в какой суммы сии к ним поступили: Сенатский, по Высочайшему повелению, 1 февраля 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30119. — С. 65.
385. О обязанности малороссийских казаков относительно военной службы и прочих повинностей: Именной, данный Сенату, 25 июня 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5458. — С. 398–401.
386. О отнесении издержек по содержанию арестантов на земские сборы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 26 марта, 23 февраля 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 17. — Отд. 1. — № 15320. — С. 109.
387. О отнесении на счет общественного сбора с государственных крестьян излишних расходов, по производству содержания чиновников управления государственными имуществами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 31 января, 7 января 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 21. — Отд. 1. — № 19592. — С. 19–20.
388. О передаче в таможенное ведомство двух малороссийских казачьих полков: О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно расщочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденная докладная записка министра финансов, 14 сентября 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5602. — С. 601–606.
389. О передаче из военного ведомства в ведение Министерства Государственных Имуществ дел по конфискованным в Киевской и Подольской губерниях имениям: Высочайше утвержденное положение комитета западных губерний, объявленное министром государственных Имуществ, 12 декабря 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 15. — Отд. 1. — № 14043. — С. 830–831.
390. О переложении на серебро разных податей сборов: Именной, данный Сенату, опубликованный 19 ноября, 9 ноября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12867. — С. 839–840.

391. О переписи в Киевской и в Азовской губерниях новопостроенных сел и деревень: Сенатский, 24 августа 1713 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 5. — СПб.: Типография П. отделения Собственной Его императорского величества канцелярии, 1830. — № 2706. — С. 50–51.
392. О переписи вольных людей по Волынской губернии: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 18 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21268. — С. 138–140
393. О переселении 124 семейств Черниговских колонистов в Екатеринославскую губернию: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 июня 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 6. — Отд. 1. — № 4616. — С. 421–425.
394. О переселении менонитов с земли графа Румянцева на казенную землю в Малороссийской губернии и о предоставлении им прав пожалованным Новороссийским менонистам: Именной, данный Сенату, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19887. — С. 656.
395. О перечислении некоторых губерний из класса в класс для взимания с 1 января будущего 1824 года оброчной с земель подати: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29697. — С. 1323.
396. О платеже податей казенными поселянами, записавшимися по городам в купечество и мещанство, по обоим состояниям: Сенатский, 28 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24136. — С. 74–76.
397. О платеже податей, на точном основании Высочайшего Манифеста 9 апреля 1812 года, ассигнациями и медною монетою: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 25 февраля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 27693. — С. 74.
398. О податях и повинностях иностранных выходцев, принадлежащих к состоянию крестьян: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 23 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30172. — С. 666–671.
399. О податях с купечества, мещан, крестьян и других обывателей губерний Киевской, Черниговской, Новгородско-Северской, Харьковской, Могилёвской, Полоцкой, Рижской, Ревельской и Выборгской; о сборе пошлин с дел и с продаваемых недвижимых имений в губерниях Малороссийских и о распространении на оныя губернии права выкупать недвижимые имения ближайшим родственникам, по общим государственным узаконениям: Именной, данный Сенату, 3 мая 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — № 15724. — С. 907–911.
400. О податях, положенных на поселян разных наименований и мещан, в разных губерниях находящихся: Именной, данный Сенату, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24999. — С. 195–196.
401. О позволении помещикам и владельцам земель принимать и выписывать иностранных колонистов для поселения их на своих землях: Именной, данный Сенату, 25 сентября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 27022. — С. 501–504.
402. О порядке взимания податей в Ярославской и Костромской губерниях в 1859 году, и об увеличении душевого оклада оброчной подати с государственных крестьян сих губерний: Именной, объявленный Сенату министром государственных имуществ, 20 апреля 1859 г., опубликованное 3 июня // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34392. — С. 372.
403. О порядке взимания с казенных поселян денежных сборов на государственные подати, земские повинности и мирские расходы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенатом 15 января, 28 ноября 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6592. — С. 698–707.
404. О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгород-Северской губерниях, в дворянские заседатели, предводители и в уездные судьи; о наблюдении Расправам для казаков учрежденным, их прежних прав; о правах малороссийских магистратов; о дозволении казакам и всем казенного ведомства людям записываться в мещанство и купечество; об учреждении ратуш в местечках казенного ведомства; о взятии в ведомство директоров Экономии приписных к генеральной и полковым артиллериям деревень и земель; о бытии под их надзором находящихся на Беловежской степи иностранной колонии, и о распоряжении по устройству почт, дорог и устройению городов: Именной, данный генерал-фельдмаршалу и Малороссийскому генерал-губернатору графу Румянцову Задунайскому, 26 октября 1781 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — СПб., 1830. — № 15265. — С. 295–297.
405. О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных: Именной, данный Сенату, 3 марта 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21646. — С. 883–884.
406. О порядке наблюдения за поступлением в казну денег, присуждаемых ко взысканию с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 27 Августа, 11 июля 1845 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 19183. — С. 16–517.
407. О порядке обложения оброчною податью выходящих из льготы колонистов: Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 2 марта 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 28. — Отд. 1. — № 27068. — С. 89–90.
408. О порядке производства дел в Казенных Палатах: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 6. — Отд. 2. — № 4832. — С. 70–71.
409. О порядке производства дел: Высочайше утвержденная инструкция казенным палатам, 29 сентября 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 6. — Отд. 2. — № 4833. — С. 71–89.
410. О порядке производства денежных взысканий с государственных крестьян, следующих в доход казны: Сенатский, 5 мая 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 18. — Отд. 1. — № 16818. — С. 298–299.
411. О порядке ревизии книг волостных старшин и сельских обществ за прежнее по 1840 год время по Западным губерниям и Белостокской области: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 18 февраля 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14288. — С. 128.
412. О порядке свидетельства Уездных Казначейств: Сенатский, 28 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 23. — Отд. 1. — № 21949. — С. 84–87.
413. О порядке сложения недоимок земского сбора за убылые по десятой ревизии души: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 26 октября 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 2. — № 35029. — С. 185–186.
414. О порядке счетоводства существующего в Новороссийском крае поземельного сбора на земские повинности: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Финансов, 13 октября 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 17. — Отд. 2. — № 16081. — С. 15–16.
415. О порядке удовлетворения расходов по содержанию волостных правлений и станов малороссийских казаков в Полтавской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 28 июля 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 11. — Отд. 1. — № 9426. — С. 838–839.
416. О построении шоссе по дороге от Киева до Брвара: Именной, данный Сенату, 16 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5831. — С. 909.
417. О постройке во вверенных ему губерниях на станциях почтовых домов из нежженого кирпича и о сборе на сие построение с обывателей, платящих в казну подати, по 15 коп. : Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору, 2 апреля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21234. — С. 239.
418. О пояснении указов о льготах: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 7 февраля, 5 января 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 23. — Отд. 1. — № 21864. — С. 13–14.
419. О правилах взыскания пени за неисправный платеж государственных податей и недоимок: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 марта 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25057. — С. 243–244.
420. О правилах для принятия и водворение иностранных колонистов: Высочайше утвержденный доклад Министра внутренних дел, 20 февраля 1804 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21163. — С. 137–138.
421. О правилах к скорейшему взысканию казенных недоимок, с приложением циркулярного предписания, данного министром финансов казенным палатам и экспедициям по сему ж предмету: Сенатский, 14 марта 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26195. — С. 551–555.
422. О правилах к скорейшему обревизованию губернских счетов казенной палаты: Сенатский, 23 мая 1801 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19888. — С. 656–659.
423. О предоставлении выходцам из-за границы, поступившим в податное состояние, льготы, установленной Манифестом 1779 года: Сенатский, 29 сентября 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26446. — С. 1033–1034.
424. О предписании гражданским губернаторам, дабы сметы о земских повинностях предварительно вносились были к главным начальникам губерний: Сенатский, 3 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 308. — С. 425–426.
425. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством экспедиции государственного хозяйства, конторы опекунства Новороссийских иностранных поселенцев: Высочайше утвержденный доклад Сената, 6 апреля

- 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19372. — С. 115–128.
426. О преимуществах водворяющихся в Новороссийской губернии вышедших из Турции греков и болгар: Высочайше утвержденный доклад Сената, 5 января 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20103. — С. 5–7.
427. О прекращении выдачи денежной ссуды колонистам: Именной, данный министру внутренних дел, с приложением журнала Комитета, учрежденного для сокращения издержек на 1810 год, 25 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24131. — С. 68–69.
428. О преобразовании Комиссии погашения долгов: Манифест, 11 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 24992. — С. 181–193.
429. О преобразовании экспедиции о государственных доходах: Высочайше утвержденный доклад государственного казначея Голубцова, 15 августа 1808 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 30. — № 23221. — С. 516–521.
430. О приведении в надлежащее исполнение всех мер, постановленных в 10 пунктах Манифеста 2 февраля о возвышении податей и налогов: Именной, данный Сенату, 26 февраля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24132. — С. 69–71.
431. О приеме Адмиралтейской коллегии присылаемых от помещиков для смирения крепостных людей, и об употреблении их в тяжкую работу: Сенатский, по Высочайше утвержденному докладу, 17 января 1765 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 17. — СПб., 1830. — № 12311. — С. 10.
432. О приеме от дворян объявлений о доходах с их имений: Именной, данный предводителю дворянства Санкт-Петербургской губернии, 20 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25001. — С. 196–197.
433. О призрении и устройстве выходящих в Россию болгар и других единоверцев: Высочайше утвержденная записка Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора, 7 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3697. — С. 492–493.
434. О принятии в подданство сербов, желающих поселиться в России и служить особыми полками, о назначении на границе со стороны Турецкой выгодных мест к поселению; об определении жалования по окладу гусарских полков конным, а пешим оклада пехотных; и о подчинении оных полков Военной коллегии: Именной, данный Сенату, 24 декабря 1751 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 9919. — С. 552–558.
435. О принятии выходящих на поселение из Турции болгар и греков: Именной, данный экспедиции государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20343. — С. 200–202.
436. О принятии состоящих в Киевском, Черниговском и Новгородском наместничествах за архиерейскими домами, Киевопечерскою Лаврою и прочими монастырями крестьян в ведомство директоров домоводства; о присоединении их к поселянам, содержащая войска в малороссийских губерниях, и об отпуске определенной суммы на содержание помянутых архиерейских домов и монастырей из собираемых с тех имений оброков: Именной, данный Сенату, 5 июня 1750 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 16374. — С. 574–575.
437. О присоединении доходов Екатеринославской и Вознесенской губерний и области Таврической к общим государственным доходам: Именной, данный Сенату, 14 ноября 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 117551. — С. 5.
438. О причислении в оклад непоказанных в ревизию душ и после оной объявленных, и о взыскании за них в казну двойной подати: Сенатский, 19 августа 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25206. — С. 409–410.
439. О продолжении выдачи государственным крестьянам Екатеринославской губернии видов на отлучки на простой бумаге: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Министром Государственных Имуществ, 13 декабря 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 24. — Отд. 2. — № 23727. — С. 309.
440. О продолжении действия смет и раскладок земских повинностей текущего с 1853 года трехлетия на 1856 год: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 июня 1855 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 30. — Отд. 1. — № 29464. — С. 455–456.
441. О продолжении еще на десять лет льготы от платежа казенных податей, дарованной жителям Тираспольского уезда, с распространением оной и на обывателей городов: Тирасполя, Очакова, Овидиополя и Дубоссар: Именной, данный Сенату, 5 декабря 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20540. — С. 383.
442. О продолжении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни и об исключении умерших от оной из подушного оклада: Именной, данный Сенату, 8 февраля 1799 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. — Т. 25. — № 18851. — С. 554.
443. О продолжении на десять лет отпуска денежной суммы на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 9 марта 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 24. — Отд. 1. — № 23075. — С. 141.
444. О продолжении производства некоторых расходов из сборов на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 25 января 1856 г., опубликованное 14 марта // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30088. — С. 46–48.
445. О продолжении срока контрактам, заключенным на содержание питейных заведений в местах вольной продажи: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, опубликованное 31 октября, 27 сентября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 24. — Отд. 2. — № 23530. — С. 69.
446. О продолжении срока контрактов заключенным помещиками на содержание в имениях их питейной продажи, по 1 Января 1851 года: Сенатский, 18 октября 1849 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 24. — Отд. 2. — № 23587. — С. 111–112.
447. О продолжении, еще за три года, отпуска из казны следующим городам Подольской губернии откупных однопроцентных денег: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 29. — Отд. 1. — № 27962. — С. 223.
448. О произведении на особенных правилах новой переписи малороссийских казаков: Именной, данный Малороссийскому военному губернатору, 21 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6277. — С. 367–368.
449. О производстве взыскания недоимок по подушной и оброчной подати по силе указа 23 февраля: Сенатский, в следствие Именного апреля 18, 22 апреля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26236. — С. 612.
450. О производстве по всей империи новой народной переписи: Манифест, 16 июня 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6265. — С. 344–360.
451. О производстве следствий в селениях Каменке и Старых Кайдаках при Днепровских порогах, в случае замеченного откупщиками корчемства: Сенатский, 23 ноября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 2. — № 4130. — С. 420–421.
452. О производстве торгов на откупа привилегированных губерний: Именной, объявленный Министром Финансов, 11 марта 1846 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 21. — Отд. 1. — № 19812. — С. 320–321.
453. О произведении предварительных торгов на исправление земских повинностей в уездных городах, под руководством дворянских предводителей обще с земскими судами: Именной, данный Сенату, 25 марта 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 22167. — С. 101.
454. О просьбах, каковые могут быть принимаемы Сенаторами, назначаемыми для взыскания недоимок, или по другому какому либо частному делу: Сенатский, с прописанием Высочайше утвержденного положения Комитета министров Февраля 21, 9 марта 1820 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 37. — № 28192. — С. 109.
455. О разборах законности учреждения существующих винокуренных заводов в 16 привилегированных губерниях: Сенатский, 11 мая 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 25. — Отд. 1. — № 24150. — С. 435–436.
456. О разделении казенных селений на волости и о порядке внутреннего их управления: Высочайше утвержденный доклад экспедиции государственного хозяйства, 7 августа 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 18082. — С. 672–677.
457. О разрешении встречных недоумений при исполнении Всемилостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года, касательно сложения разных денежных взысканий: Сенатский, 2 июня 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 2. — № 1145. — С. 490–494.
458. О разрешении недоразумений по надзору над питейным сбором: Сенатский, 14 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 27884. — С. 289–290.
459. О разрешении некоторых недоразумений, втретившихся при исполнении Манифеста 11 февраля об усилении кредитной системы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 27 февраля 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25011. — С. 203–204.
460. О разрешении, что недоимки на прописанных душах числящиеся по сбору, на составление капитала для обеспечения народного продовольствия, не могут слагаться быть по манифесту 22 Августа 1826 года: Сенатский, 21 мая 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3673. — С. 464–465.

461. О раскладке земских повинностей в Киевской губернии: Именной, данный киевскому военному губернатору Тормасову, 23 марта 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22072. — С. 151.
462. О распорядке Государственных доходов на 1811 год: Манифест, 25 января 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24494. — С. 341.
463. О распоряжениях по поселению сербов Шевича и Прерадовича с их единоземцами между Бахмутом и Луганью: Сенатский, 29 мая 1753 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — СПб., 1830. — № 10104. — С. 840–844.
464. О распространении Всемилостивейшего Манифеста 22 августа 1826 года на подавших о прописанных душах объявление после 1 июля 1827 года: Сенатский, 22 января 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2614. — С. 46–48.
465. О распространении льготы, дарованной жителям Подольской губернии, потерпевшим от заразной болезни, на селения Волинской губернии: Именной, данный Сенату, 23 февраля 1799 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18869. — С. 573.
466. О распространении Манифеста 16 Мая 1811 года, на заложенные в кредитных установлениях недвижимые имения, в случае неплатежа оными податей: Сенатский, 27 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3448. — С. 99.
467. О распространении на охотников бывшего стрелкового полка Императорской фамилии Всемилостивейшей льготы от платежа земских сборов: Сенатский, по Высочайшему повелению, 19 декабря 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 31273. — С. 1068.
468. О распространении порядка управления удельными крестьянами на казенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 423. — С. 631–636.
469. О распространении прибавочного рубля на подать, с земли взимаемую: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27032. — С. 753.
470. О распространении продолженной указом 5 декабря 1802 жителям Тираспольского уезда еще на десять лет льготы на весь край между Бугом и Днестром лежащей и заключающий в себе, сверх Тираспольского, часть Ольвиопольского и Херсонского уездов: Именной, данный Сенату, 27 января 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20596. — С. 437.
471. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, касательно расщочки недоимок, на крестьян Слободско-Украинской губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 23 августа 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5574. — С. 565.
472. О распространении силы указа 15 июня 1832 года, о расщочке податных недоимок на Малороссийские губернии: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 27 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5864. — С. 940.
473. О распространении указа 1794 июня 23 о собрании с купечества, в гильдиях записанного, единовременно по одному проценту со ста с объявленных капиталов, и на купцов евреев, и о взыскании с них податей вдвое против христианского исповедания: Сенатский, 29 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 17694. — С. 56–257.
474. О распространении, шестилетней льготы от платежа податей на всех выходцев из-за границы: Сенатский, 20 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20621. — С. 463–464.
475. О распубликовании главных оснований об устройстве питейных с 1855 года сборов в шестнадцати привилегированных губерниях: Сенатский, 7 августа 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 28. — Отд. 1. — № 27500. — С. 399–401.
476. О распубликовании составленной на трехлетие с 1856 года сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: Сенатский, по Высочайшему повелению, 29 марта 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30318. — С. 161.
477. О расщочке государственным поселением Таврической губернии: Евпаторийского, Симферопольского и Феодосийского округов, платежа недоимок по земским повинностям: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату министром государственных имуществ, 1 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 2. — № 35183. — С. 298–299.
478. О рассылке смет и раскладок общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1847 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, распубликованное 12 марта, 3 февраля 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 22. — Отд. 1. — № 20881. — С. 111–112.

479. О расходах, входящих по особым предписаниям в состав земских повинностей после утверждения смет: Сенатский, по Высочайше утвержденному мнению Государственного совета, 30 июня 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30401. — С. 343–344.
480. О расширении границ пошлинного в Новороссийских губерниях откупа: Именной, данный Сенату, 29 апреля 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — О. 1. — № 3629. — С. 367–368.
481. О решении дел о корчемстве, без очереди и о правилах отдачи под суд чиновников, в преступлении должности: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 3 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30138. — С. 641.
482. О сбирании в Литовской губернии с мещан, також казенных и помещичьих крестьян, подушных денег, наравне с Минскою и Белорусскою губерниями: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 18277. — С. 845–846.
483. О сбирании с дворянских имений особых сумм на содержание по губерниям Судебных мест; о содержании на счет городов городских полиций; о возвышении подушного оклада; о прибавке на купеческие капиталы по ¼ процента, а на мещан по 50 копеек; о оброчной накладке на казенных крестьян; о возвышении цены за гербовую бумагу и паспорта; о восстановлении гербовой для вексельной бумаги и особливо бумаги для пересылки документов в чужие края и о писании вообще всех актов, кои в судное место представлены быть могут, на гербовой бумаге; о печатных пошлинах в Таможнях и о сложенных недоимок по 1797 год: Именной, данный Сенату, 18 декабря 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 18278. — С. 846–850.
484. О сборе в наместничествах Киевском, Черниговском, Новгородско-Северском, Курском, Харьковском, Воронежском и Тамбовском с каждой ревизской души по два четверика муки и по полтора рарта круп: Именной, данный Сенату, 6 марта 1789 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 16750. — С. 14.
485. О сборе государственных податей в губерниях: Лифляндской, Курляндской, обеих Литовских, Минской, Подольской, Киевской и Области Белостокской, вместо денег, хлебом: Манифест, 17 ноября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24875. — С. 902–903.
486. О сборе денежных и хлебных доходов в Малороссии, — о сборе с пчел, казанов, мельниц и табаку, — об отдаче на откуп оброчных статей, о сборах Ратушских, — о сборах на гетмана, — о наказании оскорбителей Величества, — о зачислении в казаки неправильно укрепленных в подданство, — о составлении списков о числе казаков, — о решении всех дел Малороссийских особой Коллегии и об уничтожении разных незаконных и обременительных поборов: Именной, данный Малороссийской коллегии, 16 апреля 1723 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 7. — СПб., 1830. — № 4196. — С. 48–50.
487. О сборе на содержание присутственных мест и чинов по всем губерниям, как с помещичьих, так и со всех казенных поселян по 18 коп. с души: Сенатский по Высочайше утвержденному докладу, 10 декабря 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22392. — С. 923–925.
488. О сборе по полупроценту в пользу городских доходов с контрактов и условий, в коих не означено договорной суммы: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 20 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 25. — Отд. 1. — № 23931. — С. 125–126.
489. О сборе податей с греков, волохов, болгаров, персиян и прочих иноверцев, а также с подсосудков и работников, обитающих в Черниговском наместничестве: Сенатский, 25 сентября 1783 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 21. — № 15833. — С. 1012.
490. О сложенных безнадежных ко взысканию недоимок земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 октября 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 2. — № 25692. — С. 72–73.
491. О сложении в бывшей Таврической области сбора за пастбу скота на казенных пагитях и об учреждении в том краю овчарного завода настоящей испанской породы: Высочайше утвержденный доклад Экспедиции государственного хозяйства, 20 июня 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 180091. — С. 70–71.
492. О сложении казенных недоимок: Сенатский, 30 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18512. — С. 231–233.
493. О сложении недоимки податей, расположенных на 20 лет и по поземельному сбору: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18632. — С. 348–349.
494. О сложении недоимки, числящейся по земскому сбору на поселенных и пахотных солдатах за прежнее время, до возобновления с них сбора податей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенатом 20 Октября, 27 сентября 1832 г. // Полное собрание

- законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5622. — С. 625.
495. О сложении недоимок, числящихся на еврейско-земледельцах Екатеринославской губернии, и о продолжении, на пять лет, дарованной им льготы в платеж податей и других денежных сборов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 26 января 1860 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35383. — С. 71–72.
496. Осложнении оброчной подати с казаков Полтавской и Черниговской губернии, возвышенной по указу 18 декабря 1823 года: Именной, данный Министру Финансов, 18 марта 1827 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 2. — № 970. — С. 262.
497. О сложении повсеместно пеней за недоимки, накопившиеся по некоторым податям и о взыскании самых недоимок с рассрочкою: Именной, данный Сенату, 9 июня 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29504. — С. 1031–1033.
498. О сметах и раскладах земских сборов и расходов на трехлетие с 1 января 1860 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 июня 1860 г., опубликованное 8 августа // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35901. — С. 752.
499. О сметах и раскладке земских сборов на трехлетие с 1853 года: Сенатский, по мнению Государственного совета, Высочайше утвержденному 25 декабря 1853 года, 16 февраля 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 29. — Отд. 1. — № 27933. — С. 183–185.
500. О сметах и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1850 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 16 Марта, 15 февраля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 25. — Отд. 1. — № 23920. — С. 115.
501. О смете и раскладке земского сбора на трехлетие с 1857 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 29 декабря 1857 г., опубликованное 12 марта 1858 года // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 32. — Отд. 1. — № 32612. — С. 1056–1057.
502. О смете и раскладке общественного сбора с государственных крестьян на трехлетие с 1859 года: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 6 апреля 1859 г., опубликованное 14 мая // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34334. — С. 273–274.
503. О сметной раскладке земских повинностей на 1852 год: Сенатский, по Высочайшему повелению, 14 апреля 1851 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 26. — Отд. 1. — № 25120. — С. 269–270.
504. О совершении священного коронования Его Императорского Величества, и о дарованных по сему случаю милостях и облегчениях разным состояниям: Манифест, 22 августа 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 540. — С. 891–896.
505. О содержании в Малороссии артиллерии доходами города Коропа; о порядке сбора с тамошних обывателей порций и раций для драгунских лошадей; о переводе Малороссийских прав на российский язык; о бытии в Малороссии третейским судам по прежнему обыкновению; о производстве в оной ревизии душ, с означением звания людей, которых положить вновь в оклад следует; о нечинении одиноким казакам в повинностях облегчения; о невнимании на мостах и перевозах никакой пошлины; о продаже грунтов; о числе значковых товарищей в Малороссийских полках; о полах и диаконах, посвященных без надлежащих аттестатов и о невступлении архиереям в гражданские дела; о имении греческим купцам, в Нежине живущим, расправы в делах между собою, по прежнему обыкновению: Именной, данный генерал-лейтенанту князю Шаховскому, 8 августа 1734 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 9. — СПб., 1830. — № 6614. — С. 395–399.
506. О содержании с 1851 по 1855 г. чарочных откупов в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 6 апреля 1850 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 25. — Отд. 1. — № 24059. — С. 314–348.
507. О сохранении системы особенного покровительства Новороссийскому краю, с распространением онаго и на все прочие страны Империи, которых подобно сему не имеют еще надлежащего усовершенствования: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25149. — С. 363–364.
508. О сравнении панцирных бояр в повинностях с малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный доклад Сената, 8 сентября 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22615. — С. 1278–1280.
509. О трехдневной работе помещицких крестьян в пользу помещика, и о непринуждении к работе в дни воскресные: Манифест, 5 апреля 1797 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — СПб., 1830. — № 17909. — С. 587.
510. О увольнении обитающих в Крыму народов от неустановленных по их привилегиям повинностей: Сенатский, 6 октября 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20445 а. — Прилож.

511. О усилении средств Комитета, для устройства земских повинностей в государстве: Именной, объявленный Министром Внутренних Дел, 6 марта 1848 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 23. — Отд. 1. — № 2059. — С. 165.
512. О условиях на винный откуп в Новороссийских губерниях: Именной, данный Сенату, 18 июля 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24299. — С. 262–276.
513. О условиях на откупа питейного сбора с 1827 по 1831 год по губерниям: Малороссийским, Западным, Новороссийским, Сибирским и Омской области, также по городу Одессе и по округам военных поселений: Сенатский, 30 октября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 641. — С. 1079–1161.
514. О установлении на полуострове Таврическом порто-франко на 30 лет и о даровании разных выгод жителям сего острова и приезжающим туда иностранцам: Манифест, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18373. — С. 64–68.
515. О установлении с обывателей Волынской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19344. — С. 43–44.
516. О установлении с обывателей Киевской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19345. — С. 44.
517. О установлении с обывателей Подольской губернии сбора, на устройство помещений для присутственных мест и тюрем сей губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное министром внутренних дел, 23 сентября 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 2. — № 19343. — С. 43.
518. О устройстве земских повинностей в губерниях, надзору Его Высочества Государя Цесаревича вверенных: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, с приложением дополнительных правил, 11 марта 1828 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 3. — № 1863. — С. 228–236.
519. О учинении казенным палатам уравнильной разверстки земель между казенными поселянами вообще по губернии и о представлении Сенату ведомостей о сей разверстке с положениями палатскими, не отдавая земель во владение крестьянам: Сенатский, 19 августа 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18633. — С. 349–350.
520. О учреждении в городе Евпатории, Таврической губернии, уездного казначейства: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 3 ноября 1843 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 18. — Отд. 1. — № 17291. — С. 738.
521. О учреждении в Каменце-Подольском комитета для уравнивания городских повинностей: Именной, объявленный подольскому военному губернатору министром внутренних дел, 14 февраля 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. Приложения — № 21622 а. — С. 36.
522. О учреждении комитета для уравнивания земских повинностей: Именной, объявленный министром внутренних дел, 9 марта 1842 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 17. — Отд. 1. — № 15364. — С. 162.
523. О учреждении крестьянских мирских капиталов: Именной, объявленный главноуправляющему вторым отделением собственной Его Величества Канцелярии министром государственных имуществ, 15 декабря 1847 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 22. — Отд. 1. — № 21790. — С. 899–900.
524. О учреждении по Харьковской, Полтавской и Курской губерниям хлебных сборов в уплату недоимок: Высочайше утвержденное положение особого Комитета, учрежденного для рассмотрения предположений о пополнении податных недоимок, опубликованное 20 апреля, 12 марта 1845 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 20. — Отд. 1. — № 18825. — С. 268–274.
525. О формах ведомостей, каковые должны присылать казенные палаты о питейном доходе: Сенатский, 22 мая 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17337. — С. 701–702.
526. О форменных кафтанах и медалях для награждения государственных крестьян: Именной, данный министру государственных имуществ, 27 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14222. — С. 70.
527. О штатах для казенных палат и уездных казначейств: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета 18 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29694. — С. 1322–1323.
528. О. Л. [Левицкий О.] К истории винокурения и винной торговли в Малороссии в XVIII в. // Киевская старина. — 1903. — № 11. — С. 60.
529. Об акцизе в пользу Санкт-Петербурга с торгующих крестьян: Высочайше утвержденное мнение

- Государственного совета, 24 июня 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 422. — С. 626–631.
530. Об избрании волостных голов и писарей из среды поселян той же волости: Сенатский, 23 сентября 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 3180. — С. 671–672.
531. Об изменении порядка в расходовании сумм земского сбора: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 30 мая 1860 г., опубликованное 28 июня // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 35. — Отд. 1. — № 35842. — С. 640–642.
532. Об изменении сроков сметам земских повинностей по губерниям: Виленской, Гродненской, Волынской, Подольской и области Белостокской: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 31 мая 1835 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 10. — Отд. 1. — № 8196. — С. 672–673.
533. Об изменении установленных в 1852 году правил, касательно взимания акциза с провозимого в Новороссийский край вина и способа измерения количества оного: Сенатский, по положению Комитета министров, Высочайше утвержденному 27 октября сего года, 15 декабря 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 2. — № 35241. — С. 354–355.
534. Об исключении из оклада детей нижних чинов поселенных полков, долженствующих поступить в округи военного поселения: Сенатский, по Именному, 31 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 379. — С. 512–513.
535. Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в университеты малороссийских казаков: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 22 ноября, 16 октября 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — Отд. 1. — № 12769. — С. 761–762.
536. Об искоренении незаконных с крестьян сборов: Именной, объявленный Сенату санкт-петербургским военным генерал-губернатором, 30 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 26819. — С. 229–232.
537. Об исполнении гражданскими губернаторами требований комитета о земских повинностях: Сенатский, 31 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 27035. — С. 757–758.
538. Об облегчении мещан и ремесленников в платеже недоимок: Именной, данный Сенату, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30114. — С. 587–588.
539. Об обложении винных пошлиною проживающих в Западных губерниях однодворцев: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Финансов, 23 марта 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11083. — С. 197–198.
540. Об обложении холодных жителей Бессарабской области, под названием бурлаков, сбором на земские повинности: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 4 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 15. — Отд. 1. — № 13231. — С. 107–108.
541. Об обращении состоящего на колонистах казенного долга, на устройство собственного их благосостояния: Именной, данный Сенату, 21 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18490. — С. 214.
542. Об общественном сборе с государственных крестьян: Именной, данный Сенату, опубликованный 8 апреля, 20 марта 1840 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 15. — Отд. 1. — № 13275. — С. 162–165.
543. Об означении в свидетельствах, выдаваемых на провоз водок, количества оных и полученного с них акциза: Сенатский, 4 ноября 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27569. — С. 606–607.
544. Об оказании жителям Новороссийского края и соседственных с оным губерний облегчения в платеже податей и недоимок: Именной, данный Сенату, 6 декабря 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 3321. — С. 831–833.
545. Об оказывании законных пособий содержателям питийных сборов по откупным их делам: Сенатский, 3 декабря 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30600. — С. 631.
546. Об определении в земские суды Екатеринославской губернии по одному заседателю, для пресечения кормчества: Высочайше утвержденное мнение Комитета министров, 29 сентября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30508. — С. 494–495.
547. Об определении в земские суды некоторых губерний особых заседателей для прекращения корчемства и контрабанды: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 17 июня 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 29953. — С. 388–390.
548. Об определении в казенные палаты особых чиновников для наблюдения за откупными, состоящими в казенном надзоре: Высочайше утвержденное

- положение Комитета министров, 21 января 1841 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 16. — Отд. 1. — № 14204. — С. 62–63.
549. Об определении волостных писарей из грамотных крестьян и о недопущении произвольных с крестьян поборов: Сенатский, по Высочайше утвержденному положению Комитета министров, 29 декабря 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30177. — С. 675–676.
550. Об определении переселяющимся в Новороссийский край казенным крестьянам и казакам льготы, с дачею им пособия; о возобновлении силы указа 1781 июля 6, о платеже оставшимся на прежних жительствох крестьянам за переселенцов подати, и об остановлении переселения в прочие губернии: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 17 июня 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25150. — С. 364.
551. Об определении присылаемых на поселение за продрозости помещицких людей, в военную службу: Именной, данный Сибирскому губернатору, 28 января 1766 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 17. — СПб., 1830. — № 12556. — С. 545–546
552. Об освобождении водворенных в Новороссийском краю колонистов от общей почтовой повинности, и о содержании им дорог, мостов и переправ в их селениях в исправности: Именной, данный николаевскому военному губернатору Беклешеву, 6 февраля 1803 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20610. — С. 457.
553. Об освобождении жителей Подольской губернии, потерпевших расстройство в экономике по случаю свирепствовавшей там моровой заразы, от платежа податей на два года, снабдя их годовым посевом: Именной, данный Сенату, 12 апреля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18480. — С. 199.
554. Об освобождении некоторых еврейских обществ, на основании Всемилостивейшего манифеста 27 марта 1855 года, от поставки рекрут в штраф за накопившуюся податную недоимку: Сенатский, 16 мая 1856 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 31. — Отд. 1. — № 30496. — С. 298–299.
555. Об освобождении от платежа винной пошлины казаков, вошедших в откупные пределы: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, объявленное Сенату, Министром Финансов, 21 февраля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 5996. — С. 100.
556. Об освобождении от платежа гильдейских податей неженских греков, торгующих в Черниговской губернии: Сенатский, 15 апреля 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 270. — С. 370–374.
557. Об оставлении взимания податей с малороссийских казаков в настоящем положении: Именной, объявленный Комитету министров графом Аракчеевым, 8 февраля 1816 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 26130. — С. 490.
558. Об оставлении доходов с винного откупа в Новороссийских колониях собираемых на будущее 4-х летие в пользу тех колоний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 14 января 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 27635. — С. 23–24.
559. Об оставлении питейных домов в округах военного поселения только в тех местах и в таком числе, как означено в прилагаемой у сего ведомости: Именной, объявленный министру финансов генералом от артиллерии Графом Аракчеевым, 8 декабря 1823 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29670. — С. 1288–1289.
560. Об оставлении поселенных в Екатеринославской, Таврической, Иркутской и Томской губерниях отставных пахотных солдат в звании казенных крестьян, с увольнением их от всех податей и повинностей на 15 лет: Именной, объявленный Комитету министров на положение онаго, 28 февраля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30269. — С. 122.
561. Об оставлении права помещиков и казаков Киевской и Малороссийских губерний курить и продавать вино в прежнем положении; о продаже откупщикам питей не выше цены, установленных в Великороссийских губерниях и о не стеснении казенных и помещицких крестьян откупщиками и поверенными их: Сенатский, данный министру финансов, 26 октября 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24832. — С. 880–881.
562. Об отводе Мариупольским переселенцам, на наличное число душ, по 30 десятин земли; об оставлении излишней земли для новых переселенцев и для скотоводства, получая за сию землю ежегодно оброчных денег по 5 коп. за десятину: Высочайшее повеление, объявленное Комитету министров графом Аракчеевым, 15 мая 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 26863. — С. 307–312.
563. Об отдаче на отдаче на откуп сбора доходов в Бессарабии: Положение Комитета министров, 21 апреля 1815 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 33. — № 25825. — С. 70–71.

564. Об отдаче на откуп винной продажи в Новороссийских губерниях: Высочайше утвержденный доклад Комитета для рассмотрения условий с винными откупщиками учрежденного, 20 июня 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22184. — С. 381–395.
565. Об отдаче на откуп питейного сбора в Сибирских, Новороссийских, Малороссийских и Западных губерниях: Именной данный Сенату, 22 августа 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 27008. — С. 489–491.
566. Об отказе в просьбах некоторым содержателям питейных сборов, относительно воспрещения городским жителям выходить за город в вольные шинки пить вино: Сенатский, 28 июля 1831 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 6. — Отд. 1. — № 4728. — С. 704–706.
567. Об открытии в некоторых губерниях палат государственных имуществ, именной, данный Сенату, 21 ноября 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 2. — № 11754. — С. 326.
568. Об открытии в Одессе порто-франко: Именной, данный Сенату, 4 июля 1819 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 36. — № 27866. — С. 257–258.
569. Об открытии действий главной хозяйственной конторы для малороссийских казаков: Сенатский, 2 августа 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7323. — С. 809.
570. Об открытии министерства государственных имуществ: Сенатский, 19 января 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 10907. — С. 38.
571. Об отмежевании малороссийским колонистам потребного количества земли, Высочайшая резолюция на доклад Сената, 21 августа 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19523. — С. 268–272.
572. Об отмене взимания в казну чоповой подати по тем из старостинских казенных имений, кои очистились уже от прежних арендных прав: Сенатский, данный министру финансов, 26 апреля 1833 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 8. — № 6151. — С. 234–235.
573. Об отмене подати, собираемой с поселян хлебом, и о собирании, вместо оной, в казну деньгами по 15 коп. за каждый: Именной, данный Сенату, 10 декабря 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 24. — № 17628. — С. 226–227.
574. Об отмене торгов на откупа в привилегированных губерниях: Сенатский, по Высочайшему повелению, 9 сентября 1854 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 29. — Отд. 1. — № 28531. — С. 758–759.
575. Об отмене шилингового сбора, взимаемого в некоторых присоединенных от Польши губерниях с владельцев старостинских имений: Сенатский, 21 марта 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2760. — С. 187–189.
576. Об отобрании подсоседков и служителей от купцов и мещан в трёх Малороссийских наместничествах и о записании их, по желанию, в купечество, мещанство или в число Государственных крестьян: Сенатский, 17 января 1784 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 22. — СПб., 1830. — № 15907. — С. 8–10.
577. Об отправлении евреев за неплатеж трехгодичной подати, так же и бродяг из иностранных, на казенные рудокопные заводы: Именной, объявленный Сенату генерал-прокурором, 1 мая 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19409. — С. 150.
578. Об отсрочке земских сборов на воинские постройки и на почтовые станции: Именной, данный Киевскому гражданскому губернатору, 30 июля 1807 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22575. — С. 1227–1228.
579. Об отсрочке торгующим крестьянам следующих с них податей по манифесту 11 февраля: Положение Комитета министров, 22 мая 1812 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25113. — С. 322–323.
580. Об отсылке в приказы общественного призрения взысканных штрафных за кормчество денег: Сенатский, 9 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30417. — С. 369–370.
581. Об охранении питейных откупов в двух Малороссийских, семи Западных и трех Новороссийских губерниях от подрыва, происходящего от подвоза вина на судах: Сенатский, 15 июля 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 29984. — С. 438–439.
582. Об очищении черты границы с Австриею: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 13 ноября 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 666. — С. 1202–1203.
583. Об увольнении в Екатеринославской губернии состоящих на льготе колонистов и менонитов от платежа 18 копеечной подати: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27462. — С. 425–426.
584. Об увольнении задунайских переселенцев навсегда за границу и об уменьшении подати, взимаемой с остающихся на месте водворения: Высочайше утвержденное положение Комитета министров,

- 9 апреля 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5281. — С. 189–191.
585. Об увольнении польских жителей от хлебной подати и о сборе с них вместо того деньгами: Именной, данный правящему должность генерал-губернатора Минского, Изяславского и Брацлавского, генерал-поручику Тутолмину, 12 апреля 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17316. — С. 661.
586. Об удалении евреев, которые содержат корчмы, мельницы и тому подобные заведения в аренде, от границы на 50 верстное расстояние, по истечении срока контрактам: Сенатский, 14 ноября 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30581. — С. 598.
587. Об удержании в казенных палатах части из следующих в отпуск в градские доходы однопроцентных с винной продажи денег, в уплату состоящих на купцах и мещанах казенных недоимок: Сенатский, 10 мая 1806 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 29. — № 22121. — С. 257–259.
588. Об умножении менонистов платежа долговой суммы и о сравнении старых Новороссийских колонистов с казенными крестьянами: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 19 ноября 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 27149. — С. 879–881.
589. Об уничтожении акцизного сбора в Курлянской губернии с привозимых в города на продажу продуктов: Высочайше утвержденный доклад Сената, 15 марта 1800 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 26. — № 19329. — С. 79–81.
590. Об уничтожении откупной монополии по продаже питей казенных имений пяти Западных губерний: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 2 декабря 1858 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 33. — Отд. 2. — № 33839. — С. 431–432.
591. Об употреблении городских доходов Полтавской губернии на Богоугодные заведения: Именной, данный Малороссийскому генерал-губернатору князю Куракину, 20 июня 183 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20808. — С. 686–687.
592. Об упразднении канцелярии бывшего при Сенате комитета для уравниения земских повинностей: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 5 апреля 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11115. — С. 269–270.
593. Об уравниении армян Астраханской, Херсонской, Таврической и Екатеринославской губерний и Кавказской области, в платеже государственных податей с прочими Российскими подданными: Именной, данный Сенату, опубликованный 9 Июня, 21 мая 1836 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 11. — Отд. 1. — № 9196. — С. 533.
594. Об уравниении доходов и расходов города Одессы и о пособии сему городу от казны: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 22 июня 1859 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 34. — Отд. 1. — № 34656. — С. 602–605.
595. Об уравниении евреев в тех губерниях, где им жить дозволено в общественных повинностях с прочими обывателями: Высочайше утвержденный доклад Сената, 30 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21766. — С. 1050–1053.
596. Об условиях на питейный откуп с 1823 года в губерниях и городах, на особых правах состоящих: Именной, данный Сенату, 23 июня 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29075. — С. 236.
597. Об установлении пошлины с вина в привилегированных губерниях: Манифест, 29 сентября 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24361. — С. 364–366.
598. Об устройстве гильдий и о торговле прочих состояний: Дополнительное постановление, 14 ноября 1824 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 39. — № 30115. — С. 588–609.
599. Об устройстве денежной системы: Манифест, 1 июля 1839 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 14. — О. 1. — № 12497. — С. 600–603.
600. Об устройстве земских повинностей: Именной, данный Сенату, 24 июля 1802 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 27. — № 20344. — С. 202–204.
601. Об утверждении мнения графа Зубова, касательно прошения греков, живущих в Керчи и Еникале: именной, данный Екатеринославскому, Вознесенскому и Таврическому генерал-губернатору графу Зубову, 30 июня 1795 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17348. — С. 719–724.
602. Об утверждении сметы и раскладки общественного сбора с государственных крестьян: О порядке отбывания квартирной повинности во владельческих городах и местечках Западных губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, опубликованное 4 марта, 9 февраля 1853 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 28. — Отд. 1. — № 27000. — С. 46.
603. Об утверждении ярмарочных сборов по городам Малороссийских Губерний: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Сенату Управляющим Министерством Внутрен-

- них дел, 29 сентября 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — О. 2. — № 3961. — С. 77–79.
604. Об учинении выговора Волынской казенной палате за медленность в исполнении предписания Сената по делу о спорных землях Свиноухского староства с помещичьими селениями, и о поставлении произшедших со стороны ея беспорядков на вид казенным палатам и губернским правлениям, на особых правах состоящих: Сенатский, 30 апреля 1822 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 38. — № 29023. — С. 173–177.
605. Об учреждении в Глухове Малороссийской Коллегии и о назначении в оную присутствующим бригадира Вельяминова: Именной, 16 мая 1722 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 6. — № 4010. — С. 681–684.
606. Об учреждении в Подольской губернии Комитета для приведения в ясность всех оборотов: Высочайше утвержденное положение Комитета министров, 22 мая 1826 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 1. — № 356. — С. 477–480.
607. Об учреждении в Сенате из Гг. Сенаторов Комитета для уравниения земских повинностей по всему Государству, и о должности его: Именной, объявленный Министром Юстиции, 1 мая 1805 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21736. — С. 1011.
608. Об учреждении в Удельных имениях поземельного сбора и о сосредоточении оных посредством обмена удельных селений на казенные: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 16 января 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3427. — С. 29–31.
609. Об учреждении вспомогательного земского капитала: Именной, данный Сенату, 25 июля 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7297. — С. 744–746.
610. Об учреждении из всех слободских полков особой губернии и о сборе податей на содержание и учреждение слободских лёгких полков: Высочайше утверждённый доклад сенаторов князя Шаховского, генерал-аншефа Панина и тайного советника Олсуфьева, 16 декабря 1764 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 16. — № 12295. — С. 1003–1006.
611. Об учреждении Инспекторов питейного сбора: Высочайше утвержденная записка министра финансов, 20 июля 1825 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 40. — № 30426. — С. 378–379.
612. Об учреждении Комитета для погашения государственного долга и утверждения государственного кредита: Именной, данный Сенату, 8 мая 1796 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 23. — № 17455. — С. 880.
613. Об учреждении особого поземельного сбора в пользу Гольдингенской Латышской церкви: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, объявленное Министром Внутренних Дел, 3 ноября 1837 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 12. — Отд. 1. — № 10667. — С. 852.
614. Об учреждении особого сбора с татар, в Таврической губернии обитающих, на устройство Таврического полуострова: Именной, данный Сенату, 6 февраля 1829 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 4. — № 2658. — С. 100–101.
615. Об учреждении по губерниям особых Комиссий для исследования причин недоимки по винным откупам; и о способах поддержания и управления питейных сборов: Мнение Государственного совета, 29 апреля 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 32. — № 25578. — С. 779–783.
616. Об учреждении при некоторых казенных палатах особых столов для дел о земских повинностях: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 9 декабря 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5814. — С. 895–896.
617. Об учреждении управления казенных старостинских имений в губерниях, от Польши возвращенных: Сенатский, 31 марта 1832 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 7. — № 5271. — С. 183.
618. Об учреждении форпостов по Перекопской линии и по берегам Гнилого моря, для удержания привоза и вывоза запрещенных товаров: Именной, данный Сенату, 13 февраля 1798 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 25. — № 18374. — С. 68.
619. Об учреждении экспедиции заготовления государственных бумаг: Высочайше утвержденное мнение Государственного совета, 21 августа 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27496. — С. 531–534.
620. Оболенский Л. К истории организации финансовых учреждений // Вестник финансов. — 1927. — № 11.
621. Общее учреждение министерств: Манифест, 25 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24688. — С. 687–756.
622. Общий тариф для всех портовых пограничных таможен Российской империи, кроме состоящих в губерниях: Астраханской, Оренбургской, Тобольской, Иркутской и в Грузии. Правила для взимания пошлин с цены привозимых товаров, 12 марта 1822 г. // Полное собрание законов

- Российской империи. — Т. 38. — № 28965. — С. 105–108.
623. Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения. — Т. 1. — 1952. — с.
624. Оглобин О. Українська історіографія 1917–1956. — К., 2003. — 251 с.
625. Одесса 1794–1894. — Одесса: Издательство Одесской городской думы, 1895. — 836 с.
626. Озеров И. Х. Как расходуются в России народные деньги?: Критика русского расходного бюджета и государственный контроль: (По неизданным документам). — 2-е изд. — М.: Тип. А. П. Поплавского, 1907. — 320 с.
627. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. — Вып. 1. Учение об обыкновенных доходах. — М.: Тип-фия И. Сытина, 1911. — 544 с.
628. Озеров И. Х. Основы финансовой науки: Курс лекций. — Вып. 2. Бюджет Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит. — М.: Тип-фия И. Сытина, 1914. — 364 с.
629. Озеров И. Х. Финансовое право. — Вып. 2-й. — М.: Типо-Литография Г. И. Простакова, 1905. — 207 с.
630. Озеров И. Х. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в начале XX века. — М.: Д. С. Горшков, 1905. — 273 с.
631. Олійник О. Л. Особливості управлінських структур Запорозьких Вольностей часів Нової Січі (1734–1775 pp.). // http://www.cossackdom.com/articles/olink_uprava.htm
632. Олійник О. Л. Система оподаткування у Вольностях Війська Запорозького Низового часів Нової Січі // http://www.cossackdom.com/articles/olink_podatki.htm
633. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). — К., 1931.
634. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Синода за 1740 год. — СПб., 1908.
635. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. — К., 1989.
636. Орлик В. Міграції, як складова процесу виникнення молдо-волозьких поселень в Центральній Україні в другій половині XVIII століття // Проблеми міграції. — 1999. — № 2.
637. Орлик В. М. Державні селяни у податковій політиці Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. (на матеріалах українських губерній) // УДЖ, 2007. — № 1 (472). — С. 94–104.
638. Орлик В. М. До питання історії волозько-молдавських поселень на Україні. — К.: КДЛУ, 1996.
639. Орлик В. М. До питання фінансового стану українських губерній у другій чверті XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2002. — Вип. 2. — Ч. II. — С. 45–48.
640. Орлик В. М. Егор Канкрін і фінансова політика Російської імперії в правобережній Україні в другій чверті XIX ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. — К.: НАН України, Інститут історії України. — 2006. — Число 13. — Част. 2. — С. 97–110.
641. Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт. — Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. — 631 с.
642. Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук (рукопис). — Переяслав-Хмельницький, 2008. — 547 с.
643. Павлович В. Екатеринославская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. XI. — СПб., 1862. — 293 с.
644. Павловский И. Ф. Из прошлого Полтавщины. Комитет о земских повинностях // Украина, 1907. — № 11–12. — С. 275–278.
645. Павловский И. Ф. Малороссийское козацье ополчение в 1812 году по архивным данным // Киевская старина. — 1906. — № 9. — С. 1–20; № 10. — С. 137–154.
646. Павловский И. Ф. Полтава в начале XIX века // Киевская старина. — 1902. — № 7–8. — С. 111–164; № 9. — С. 293–318.
647. Пайпс Р. Россия при старом режиме. — М.: Независимая газета, 1993. — 414 с.
648. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. — К.: Т-во “Знання”, 1993.
649. Переписні книги 1666 року. — К., 1933.
650. Пичета В. И. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии. — М., 1940.
651. Пірко В. О. Галицьке село наприкінці XVII — в першій половині XVIII ст. (Історико-економічний нарис за матеріалами Перемишльської землі). — Донецьк, 2006.
652. Плакат о сборе подушном и протчем // Российское законодательство X–XX вв.: в 9 т. — Т. 4. — М.: Юридическая литература, 1986. — С. 202–212.
653. Погребинский А. П. Государственные финансы царской России в эпоху империализма. — М.: Финансы, 1968. — 167 с.
654. Погребинский А. П. Очерк истории финансов дореволюционной России (XIX–XX вв.). — М.: Госфиниздат, 1954. — 268 с.
655. Положение об акцизе с хлебного вина и о питейном сборе с мест раздробительной продажи питей в губерниях: Виленской, Гродненской, Минской, Ковенской, Витебской, Могилевской, Киевской, Подольской, Вольнской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской и в области Бессарабской. — СПб., 1849. — 51 с.

656. Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія Наук (Нарис історії). — К.: Наукова думка, 1993. — 415 с.
657. Поляков В. Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII — первая четверть XIX века). — Л., 1976.
658. Пояснительная записка о работах по соглашению оценок государственных имуществ между губерниями // Комис. высочайше учрежденная для улучшения системы податей и пошлин. — СПб., 1860. — 112 с.: табл.
659. Права, по которым судится малороссийский народ... из трех книг, а именно: Статута Литовского, Зерцала Саксонского и приложенных при том двух прав, также из книги Порядка, по переводе из польского и латинского языков на российский диалект в единую книгу сведены в граде Глухове, лета от Рождества Христова 1743 года / Под ред. А. Ф. Кистяковского. — К., 1879.
660. Правила приема в казну серебряной и медной монеты от содержателей питейных сборов с 1831 по 1835 год по привилегированным и Сибирским Губерниям, по городу Одессе и с земель Черноморских казаков: Сенатский, 24 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3747. — С. 664–665.
661. Правилова Е. А. Финансы империи: Деньги и власть в политике России на национальных окраинах, 1801–1917. — М.: Новое издательство, 2006. — 456 с.
662. Предварительное положение о земских повинностях // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 28. — № 21737. — С. 1011–1016.
663. Приклонский С. А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. — СПб.: Изд. Ф. Павленкова, 1886. — 380 с.
664. Приходько М. А. Завершение правового оформления министерской системы управления в России в начале XIX в. // Государство и право. — 2001. — № 3. — С. 100–107.
665. Прохоров Д. А. Государственные учреждения Таврической области в конце XVIII века // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4.
666. Прошение нежинских купцов и мещан о воспрещении польским и австрийским евреям розничной торговли на ярмарках в Малороссии. 1797 г. в июле // Киевская старина. — № 7/8. — 1902. — С. 12–15.
667. Прошение сотников Черниговского полка о козачьих ободах, поданное имп. Елизавете в 1744 г. / Оттиск из Киевской Старины. Изд. В. Модзалевского. — К.: Тип. г. Т. Корчак - Новицкого, 1894.
668. Путро О. І. Становище козацтва на Лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. // Укр. іст. журн., 1969.—№ 1
669. Пушкарева В. М. История финансовой мысли и политики налогов. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 192 с.
670. Радищев А. Н. Описание моего владения // Избранные философские и общественно-политические произведения. — М., 1952.
671. Рау К. Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В. Л. В 2-х т. Т. I. — СПб.: Тип. Майкова, 1867. — 212 с.
672. Рау К. Г. Основные начала финансовой науки / Пер. с нем. Под ред. Лебедева В. Л. В 2-х т. Т. II. — СПб.: Тип. Майкова, 1868. — 318 с.
673. Реент О. П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Український історичний журнал. — 1999. — № 3. — С. 3–22.
674. Реент О. П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — 340 с.
675. Репнин Н. Краткая записка о малороссийских казаках // ЧОИДР. — Т. 2. — 1864. — С. 85–135.
676. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. — К.: Либідь, 1994. — 768 с.
677. Ровинский Н. Н. Местные бюджеты дореволюционной России. // Советские финансы. — 1946. — № 6. — С. 33–38.
678. Рожков Н. А. Русская история в сравнительно-историческом освещении: В 12-ти т. — М., 1923. — Т. 4.
679. Российское законодательство X–XX веков. В девяти томах. Т. 7. Документы крестьянской реформы. — М.: Юрид. лит., 1989. — 816 с.
680. Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. В. П. Семёнова. — Т. 7. Малороссия. — СПб.: Издание А. Ф. Девриена, 1903. — 518 с.
681. Россия. Финансовое хозяйство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. XXVII^a (54). — СПб., 1899. — С. 198.
682. Ростунов И. И. Генералиссимус Александр Васильевич Суворов: Жизнь и полководческая деятельность. — М., 1989
683. Русов А. А. Описание Черниговской губернии. — Чернигов, 1898. — Т. 1.
684. Рутковский Я. Экономическая история Польши. — М.: Изд-во иностранной литературы, 1953.
685. Рыбаков Ю. Я. Промышленное законодательство России первой половины XIX века (историко-ведческие очерки). — М.: Наука, 1986. — 214 с.
686. Рынздзонский П. Г. Гильдейская реформа Канкрин 1824 г. // Исторические записки. — 1952. — № 10. — С. 110–139.
687. Рябцевич В. Н. О чём рассказывают монеты. / Под ред. д-ра ист. наук А. П. Игнатенко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Мн.: Нар. асвета, 1978. — 399 с.

688. С[тороженко] Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века // Киевская старина. — 1897. — № 4. — С. 124–156; № 6. — С. 460–483; № 10. — С. 115–131; № 11. — С. 143–156; № 12. — С. 332–350.
689. Савченко І. В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. — 199 с.
690. Саксонов В. Б. Організаційно-правове забезпечення фіскальної політики Російської імперії на території Південної України (остання третина XVIII століття): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. — Харків: Національний університет внутрішніх справ, 2004. — 201 с.
691. Самойленко О. О., Нагребельний В. П. Фіск // Юридична енциклопедія: В 6 т. /редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — Т. 6. — К.: “Укр. енцикл.”, 2004. — С. 285.
692. Сапилов Е. В. Государственные органы управления финансами России. / Ин-т экономки РАН. Центр информации. — М., 2000. — 162 с.
693. Сборник постановлений по управлению государственных имуществ. — Т. 2. — СПб., 1850. — 786 с.
694. Свод законов. — 5. Уставы о податях, о пошлинах, и о сборах с питей, с свеклосахарного производства, и с табаку — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
695. Свод законов. — Т. 2. Общее губернское учреждение — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1857.
696. Свод уставов о повинностях // Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича составленный. — Т. 4. — СПб.: Типография Второго Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1842. — 403 с.
697. Селецкий П. Д. Записки Селецкого П. Д. // Киевская старина. — 1884. — № 2. — С. 247–296; № 3. — С. 443–464; № 4. — С. 609–643; № 5. — С. 77–87; № 6. — С. 239–266; № 7. — С. 485–504; № 8. — С. 609–629; № 9. — С. 82–103.
698. Селянський рух на Україні 1850–1861 рр. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наукова думка, 1988. — 448 с.
699. Селянський рух на Україні. Середина XVIII ст. — перша чверть XIX ст.: Збірник документів і матеріалів. — К., 1978.
700. Семевский В. И. Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II. — СПб., 1901. — Т. 2.
701. Семевский В. И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века. — СПб., 1888. — Т. 1.
702. Семевский М. И. Записка о финансах, политике и торговли Российского государства в 1810 году. — М.: Университетская типография, 1869. — 23 с.
703. Семенкова Т. Г. Е. Ф. Канкрин и финансы России // Финансы СССР. — 1991. — № 10. — С. 40–44.
704. Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963.
705. Систематический сборник узаконений (2500 статей) для чинов городской полиции, составленный из 15 томов “Свода законов...”, по изданиям и продолжениям 1857 — 1887 годов. / Сост. Ив. Чулков. — М.: Тип. Снегиревых, 1889. — 280 с.
706. Скалон В. Земские финансы // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 12а. — СПб., 1894 — С. 514.
707. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. — Т. 1. — Одесса, 1836.
708. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. — Одесса, 1850. — 364 с.
709. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. II. — Одесса, 1853. — 552 с.
710. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731–1823. — Ч. I. — Одесса, 1836. — 288 с.
711. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731–1823. — Ч. II. — Одесса, 1838.– 349 с.
712. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. — Дніпропетровськ: Січ, 1994. — 678 с.
713. Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. — Одеса, 1923. — Ч. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини XVII–XVIII століття.
714. Слабченко М. Е. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. — Одесса, 1909.
715. Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. — Т. 1. — Х.: Державне видавництво. — 318 с.
716. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1964. — 460 с.
717. Слюсарський А. Г. Слобідська Україна: Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954. — 279 с.;
718. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII ст. — К, 1985.
719. Смолий В. А. Українська козацька держава // УІЖ. — 1991. — № 4.
720. Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII — XVIII ст.). — К., 1985.

721. Снежинский В. С. Заметки о подготовительных работах по введению казенной продажи питей. — СПб., 1896. — 121 с.
722. Соколов Н. Как собираются крестьянские недоимки и почему они накаплиются? // Жизнь. — 1897. — № 24. — С. 33–40.
723. Соловьёв С. В. Сочинения: В 18 кн. — Кн. X. — Т. 19–20. — М.: Мысль, 1993.
724. Соловьёв Я. В. Министерство финансов Российской империи в 1858–1903 гг.: организация и функционирование: Дис. на соиск. учен. степени кан. ист. наук. — М.: Моск. гос. обл. ун-т, 2003. — 393 с.
725. Сперанский М. М. План финансов // У истоков финансового права. — М.: Статут, 1998. — С. 19–106.
726. Сперанский М. М. Проекты и записки. Под ред. С. Н. Валка. — М., 1961
727. Сперанский М. М. Руководство к познанию законов. — СПб., 1845.
728. Ст. Фон-Нос [Ніс С.] Письмо кн. Н. Г. Репнина к императору Николаю Павловичу (По делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губернии) // Киевская старина. — 1882. — № 12. — С. 557–563.
729. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в. — М.: Наука, 1968. — 483 с.
730. Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. — К., 1960.
731. Стецюк К. І. Вільні військові села — соціальний наслідок визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: 36. наук. праць. — К., 1986. — С. 15–25.
732. Стрельський В. І. Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. Стенограма публічної лекції. — К.: Товариство для поширення політичних та наукових знань Української РСР, 1953. — 32 с.
733. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР. — М.: Наука, 1966. — 514 с.
734. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — 240 с.
735. Суворина Н. Г. Материально-финансовая база органов крестьянского самоуправления. По материалам ревизий западносибирских волостей первой половины XIX в. // Электронный журнал "Сибирская заимка". — № 8., 2001 // <http://zaimka.ru/power/suvorova1/shtnl>
736. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII в. — К., 1884.
737. Сухонин П. П. Листки из далекого прошлого // Колосья. — № 3. — 1885.
738. Тарасов И. Т. Очерк науки финансового права // Финансы и налоги: очерки теории и практики. — М.: Статут (в серии "Золотые страницы финансового права России"), 2004. — С. 47–376.
739. Терский Н. С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. — СПб.: Типография В. Киршбаума, 1890. — 252 с.
740. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. // Записки історико-філологічного відділу УАН. — К., 1931. — Кн. 26.
741. Ткаченко Н. М. Очерки по истории крестьян Левобережной Украины XVII в.: Автореф. дисс. ... д-ра ист. наук. — К., 1963.
742. Толкушкин А. В. История налогов в России. — М.: Юристъ, 2001. — 433 с.
743. Торжество історичної справедливості: Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній українській радянській державі. — Львів, 1968.
744. Троицкий С. М. Финансовая политика русского абсолютизма в XVIII веке. — М.: Наука, 1966. — 275 с.
745. Труды комиссии высочайше утвержденной для пересмотра системы податей и сборов. В 23 т. — СПб., 1860–1877.
746. Тунманн. Крымское ханство. — Симферополь: Таврия, 1990.
747. Универсал гетмана Разумовского об ограничении права перехода крестьян // Киевская старина, 1885. — № 7. — С. 477–482.
748. Условия на новый с 1811 по 1815 год питейных откуп по городам, в губерниях: Полтавской, Черниговской, Слободско-Украинской, Виленской, Гродненской, Волынской, Минской, Витебской, Могилевской, Киевской и Подольской, да по отчисленным от Слободско-Украинской к Воронежской губернии, 8 декабря 1810 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24455. — С. 476–481.
749. Условия на питейный откуп с 1-го января 1819 по 1823 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 1 января 1818 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — № 27212. — С. 37–47.
750. Условия на питейный откуп с 1-го января 1831 по 1835 год в двух Малороссийских и семи Западных Губерниях, 16 июня 1830 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 5. — Отд. 1. — № 3664. — С. 589–607.
751. Условия на питейный откуп с 1-го января 1835 по 1839 год в двух Малороссийских и семи Западных губерниях, 21 июня 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 7210. — С. 622–649.
752. Условия питейный откуп с 1 января 1839 по 1843 год в двух малороссийских и семи западных губерниях, 10 июня 1838 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 13. — Отд. 1. — № 11314. — С. 865–895.

753. Устав государственной комиссии погашения долгов: Манифест, 16 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 26791. — С. 192.
754. Устав о питейном сборе и учреждение для управления питейного сбора в 29 великороссийских губерниях, на основании устава: Манифест, 2 апреля 1817 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 34. — № 26764. — С. 134–172.
755. Устав об управлении малороссийскими казаками: Высочайше утвержденный, 17 января 1834 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Собрание 2. — Т. 9. — Отд. 1. — № 6727. — С. 46–52.
756. Учреждение таможенного управления по Европейской торговле, 24 июня 1811 г. // Полное собрание законов Российской империи. — Т. 31. — № 24684. — С. 681–685.
757. Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII—XVIII вв.: Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова // Записки історично-філологічного відділу УАН.— К., 1927.— Кн. 11.— С. 167–168.
758. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии.— Харьков, 1852. — Кн. 1, 4.
759. Финансовое право: Учебник / Отв. ред. Н. И. Химичева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Юристъ, 1999. — 600 с.
760. Фінансове право: Підручник. / (Алісов Є. О., Воронова Л. К., Кадькаленко С. Т. та ін.); Керівник авт. колективу і відп. ред. Л. К. Воронова. — Х.: Фірма “Консум”, 1998. — 496 с.
761. Франко І. Сила податкова Галичини // Зібрання творів. — Т. 44. — Кн. 1. — С. 139.
762. Фридман М. И. Винная монополия в России. — М.: Общество купцов и промышленников России, 2005. — 560 с. (Серия: Экономическая история России).
763. Хаеш А. Мертвые души из Сатанова. Генеалогические сведения в документах о холере 1830–1831 годов // <http://www.jewish-heritage.org/prep27.htm>
764. Хижняков В. Черниговская старина (1765–1810 гг.): По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. — № 6. — 1899. — С. 367–407.
765. Хок С. Л. Мальтус: рост населения и уровень жизни в России. 1861–1914 годы // Отечественная история. — 1996. — № 2. — С. 28–54.
766. Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. Переклад, адаптація, приклади з права України і список термінів — Р. Корнута. — К.: Видавництво “Реферат”, 2004. — 176 с.
767. Черникова Н. В. Религиозная жизнь Российской империи глазами чиновника министерства внутренних дел // <http://www.sedmitza.ru/index.html?did=39657>.
768. Чухліб Т. В. Особливості селянського господарювання на Правобережній Україні (остання четверть XVII — XVIII ст. // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. — К., 2006. — С. 263–279.
769. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд. — К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. — 75 с.
770. Шандра В. С. “...Настоящее положение малороссийских козаков” Всеїзданийша доповідь 1836 р. генерал-губернатора В. В. Левашова Миколі І. // Архіви України. — 2003. — № 1–3. — С. 29–42.
771. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ століття. — К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. — 427 с.
772. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малья России, из частей коей оно наместничество составлено. — К., 1851
773. Шванебах П. Х. Наше податное дело. — СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. — 203 с.
774. Шмелев К. Ф. Финансовая политика дореволюционной России и Советского Союза: Ист.-экон. очерк. — М., 1926.
775. Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 1. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. 23. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — 601 с.
776. Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. 2. // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. — Т. 23. — СПб.: Тип. Калиновского, 1863. — 874 с.
777. Эринбург И. Г. Люди, годы, жизнь: Воспоминания. — Т. 1. — М.: Советский писатель, 1990.
778. Юридический вестник. — М., 1889. — № 12.
779. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — Т. 1. — Львів: Світ, 1990. —
780. Янжул И. И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. — М.: “Статут”, 2002. — 555 с.
781. Янсон Ю. Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах. 2-е изд. — СПб., 1881. — с.
782. Яснопольский Н. П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. — Ч. 1.: О географическом распределении государственных доходов в России. — К.: Тип. Императорского Университ. св. Владимира, 1890. — 236 с.
783. Яценко В. Б. Інтеграційна політика російського уряду щодо козацтва слобідських полків в добу Єлизавети Петрівни // http://www.ukrterra.com.ua/review/223/yacenko_rusurjad.htm

- А**
- Авдівка (Овдівка), с. 19
 Авсеенко В. Г. (Авсеенко В. Г.) 31, 237
 Азовська губернія 37, 132
 Алганіз 77
 Алексеев Михайло 34
 Алексеенко М. М. (Алексеевко М. М.) 130, 145, 237
 Алуштинська волость 184, 224
 Аммон Г. А. 237
 Ананіївський округ 183
 Ананіївський повіт 140, 225
 Ананійч Б. В. 244
 Ананійч Н. І. (Ананьич Н. І.) 131, 237
 Андреевич Тимофій 25
 Андреев І. Л. 244
 Ансімов Є. В. 244
 Анна Іоанівна, імператриця 57, 194
 Антипиха 42
 Анучин Є. (Ануцін Е.) 214
 Апостол Д. 45, 56, 193, 194, 195
 Артемівка, сл. 23
 Архангельська губернія 176, 231
 Астирев М. М. (Астырев Н. М.) 225, 237
 Астраханська губернія 70, 146, 174, 231
- Б**
- Багалій Д. І. (Багалей Д. І.) 16, 19, 23, 28, 32, 41, 55, 84, 138, 237
 Бадся, сл. 51
 Бакланський дворець 45
 Бакуринські 21, 84
 Юрій 22
 Я. Л. 72
 Балаклія 28
 Балашов О. 197
 Балтський повіт 139
 Бантшиш-Каменський Д. М. (Бантшиш-Каменський Д. Н.) 25, 191, 237
 Баранович Л. 19
 Барвінський В. О. (Барвинский В. А.) 16, 21, 25, 29, 31, 32, 46, 83, 237
 Барихін О. Б. (Барихин А. Б.) 237
 Бар, м. 22
 Бармак М. В. (Бармак М. В.) 237
 Басалаєва Є. В. (Басалаева Е. В.) 237
 Басань, м-ко 33
 Батурич, м. 17, 45
 Батуричський повіт 34
 Бахмутський округ 204
 Безбородко А. 66
 Безбородько 85
 Белецка Магдалина 18
 Бельське воеводство 60, 119, 120
 Белконський І. (Белокопский И.) 237
 Белоусова Л. Г. (Белоусова Л. Г.) 237
 Бельський К. С. (Бельский К. С.) 237
 Березанка, с. 27
 Березань, м. 33, 35
 Березовський округ 146
 Берково, с. 21
 Берковский В. 237
 Берла І. 23, 56
 Берли 23
 Бернар І. (Бернар И.) 237
 Бессарабія 115
 Бестужев 53
 Бешке, слобода 115
 Бихівська волость 45
 Бібіков Д. 143
 Білопільський повіт 20
 Білорусь 50, 230
 Білостоцька область 212
 Блех І. (Блѣх И.) 237
 Блюх І. С. (Блюх И. С.) 121, 237
 Бобриця, с. 72
 Бовуа Даніель 237
 Богеменко П. 77
 Богодухів, м. 28
 Богодухівський округ 204
 Богущі 21
 Бондаревський А. В. 219, 226, 237
 Борзенського 205
 Борзна, м. 169
 Борисевич С. 87
 Борисевич С. О. 87, 237
 Борисенко В. Й. 27, 33, 94, 95, 189, 191, 238
 Бориспіль, м-ко 72
 Бородаєвський 204
 Бороздни 21
 Боршівка, с. 21
 Брадке Є. Ф. (Брадке Е. Ф.) 238
 Браницькі, землевласники 17
 Брацлавська губернія 116, 201
 Брацлавське намісництво 87, 118
 Брацлавщина 60
 Бржеський М. К. (Бржеский Н. К.) 141, 142, 212, 213, 222, 238
 Бринчук Грицько 61
 Бровари, м-ко 81, 173
 Броварська станція 172
 Бровков Яків 165
 Брок П. 178, 179
 Брюховецький Іван 19, 94
 Бублики
 Демян 161
 Яків 161
 Бугаївка, с. 21
 Буг, р. 115
 Буковина 63
 північна 8, 59
 Булігін І. А. (Булыгин И. А.) 82, 238
 Бутич І. Л. 70, 238
 Бутич М. І. 238
 Бутков Д. А. 238
 Бутович О. 151
 Бутовт-Андражейкович М. 171
 Бут Павло 7
 Бутурлін В. 14
- В**
- Вакулін Данило 27
 Валахія 115
 Валегуцуполово, с. 140
 Валки 82
 Валківський округ 204
 Валтер 204
 Варадинов Н. 238
 Василенко М. П. (Василенко Н. П.) 32, 131, 238
 Василик О. Д. 238
 Васильєв І. 238
 Васильєв М. 23
 Васильєв О. І. 88
 Васильчиков І. 175, 178, 208
 Васильчиков О. І. (Васильчиков А. И.) 238
 Ваулін 204
 Велика Вісь, с. 22
 Велика Олександрівка, с. 182
 Величенко С. 238
 Вельямінов 191, 192, 193
 Вельямінов С. 42
 Верблужка, р. 86
 Верменич Я. В. 98, 238
 Вернадский Г. В. 238
 Верстюк В. Ф. 189, 196, 238
 Веселаго В. В. 26, 93, 238
 Виборзька губернія 109, 231
 Виборзьке намісництво 108
 Видуш С. 73
 Витте С. Ю. 164, 238
 Вишва, с. 182
 Вишневецький І. 17, 19
 Вишневецькі 17, 18
 Віленська губернія 185
 Вітебська губернія 88, 185, 207
 Вітте С. 149, 164
 Владимирська губернія 176
 Владіміров М. М. (Владимиров М. М.) 238
 Власівська сотня 50
 Внесок А. О. 244
 Вовчанський округ 204
 Водолаз, с. 82
 Воейков Ф. 115
 Возгрин В. Е. 238
 Вознесенська губернія 116, 117
 Войнович І. А. 238
 Войца Василій 26
 Волинська губернія 8, 88, 124, 127, 128, 134, 143, 145, 146, 171, 174, 176, 185, 201, 207, 208, 209, 212, 231
 Волинське намісництво 87, 118
 Волинь 60, 128
 Волков 110

Волкова Євстафія 110
 Вологодська губернія 135, 146, 231
 Володимирська губернія 145, 231
 Володимирський повіт 60, 61
 Волинське воеводство 119, 120
 Волькевичевн-Будлянська Софія Петрівна 72
 Ворожба, м-ко 28
 Воронежська губернія 70, 113, 120, 135, 144, 145, 164, 197, 213, 231
 Воронізьке намісництво 110
 Воронківський філварок 139
 Воронково, м-ко 21, 23, 148
 Воронцов М. С. 213
 Воротіна Н. В. 239
 Вяземський А. А. 99
 В'ятська губернія 113, 146, 231

Г

Гаврилов Д. П. 239
 Гадяцький замок 79
 Гадяцький ключ 26, 45
 Гадяцький округ 204
 Гадяцький повіт 217, 219
 Гадяцький полк 20, 55, 76
 Галагани 74, 75
 Галаганова К. 75
 Галичина 60
     східна 8, 59
 Галь Б. О. 239
 Галятовський І. 19
 Гарисловля, с. 72
 Ге Г. 239
 Герасимова В. С. 116, 240
 Гетьманщина 7, 65, 67, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 226
 Гладкий 204
 Глухів, м. 169
 Глухівський повіт 175, 219
 Глухов, м. 196
 Глушкове, с. 23
 Гоголь М. 229
 Голикова Марія 162
 Голиков, с. 161
 Голобуцький В. 240
 Голобуцький В. О. 94, 95, 240
 Голтва, м. 76
 Голубцов Ф. 127
 Гонцов, с. 107
 Гончарук В. Я. 240
 Горленко Дмитрій 24
 Горобець В. М. 189, 192, 193, 196, 238, 240
 Городницький округ 204
 Городниченко Ганна 71
 Городниченко П. 71
 Городня, м. 169
 Городянська сотня 191
 Горчаки С. 15
 Гошко Т. Д. 240
 Гошко Ю. 63

Грабовецький В. В. (Грабовецкий В. В.) 62, 240
 Градовський О. (Градовський А.) 207, 240
 Градський 204
 Грачов 204
 Гребенчиков 204
 Гребцова И. С. 240
 Гредингер М. 240
 Григорьев В. 34
 Грицак Я. 8
 Гродненська губернія 182, 185
 Гроновський Л. 56
 Грохольський П. 127
 Грохольський М. 172
 Грузевич 21
 Грузія 50
 Грушевський М. С. 23, 32, 93, 240
 Грязна К. Б. 22
 Гудим-Левкович 205
 Гуня Дмитро 7
 Гурбик А. О. 63, 240
 Гур'єв Д. О. 141, 151, 152, 153, 154, 155, 212, 229
 Гур'єв О. Д. 197, 199
 Гуржій І. О. (Гуржий И. А.) 38, 74, 84, 88, 141, 142, 144, 208, 240
 Гуржій О. І. (Гуржий А. И.) 40, 190, 194, 240
 Гусинки, с. 84
 Густинойроїцька волость 219
 Гуцульщина 61

Д

Давидгороцький округ 119
 Данилевський А. 78
 Данилівка, с. 82
 Дараган В. 71
 Даран, хутір 54
 Деркач Іван 162
 Деркач, с. 161
 Дикий степ 98
 Дніпро, р. 50, 85, 86
 Дністр, р. 115
 Добротов, с. 225
 Домбра 204
 Домоткань, р. 86
 Донов Микола 165
 Дон, р. 34
 Донське Військо 70, 131, 229
     станіці 120
 Дорошенко П. 19
 Дружинин Н. М. 135, 139, 181, 182, 206, 240
 Дружиніна О. І. (Дружинина Е. И.) 116, 117, 241
 Дружинін М. М. 135, 139, 182
 Думбровицький округ 119
 Дунайські князівства 115
 Дюгамель К. 241
 Дядиченко В. А. 31, 241

Е

Екатеринославська губернія 117
 Елисаветградський повіт 116
 Ельяшевич 204
 Еммі 209
 Енько-Доровський 204
 Ерінбург І. Г. (Еринбург И. Г.) 268
 Естляндська губернія 231

Є

Європа 15
     східна 8
     центральна 8
 Єлизавета Петрівна, імператриця 43, 194, 195, 196
 Єнісейська губернія 135, 231
 Єренков М. А. 23
 Єрмолаєв В. М. 190
 Єрошкін М. П. (Ерошкин Н. П.) 241
 Єсимонтовський Олексій 34
 Єсимонтовський Опанас 34
 Єфіменко О. Я. (Ефименко А. Я.) 42, 241
 Єфремов 204

Ж

Жадова, слобода 53
 Жарман 72
 Жвалюк В. Р. 131, 202, 210
 Желтухін П. 212
 Жидачівський повіт 60
 Жилінський 204
 Житомирський округ 119
 Жолкевські 17
 Жуков 159, 199
 Жуковський В. О. (Жуковский В. А.) 241
 Жуковський М. 198
 Жуковський М. М. 198
 Журавка І. 56
 Журавльов 204
 Жураковский Лук'ян 24
 Жученко Ф. 25

З

Зайченко Федір 161
 Закарпаття 8, 59
 Закревський А. 141
 Занделов В. 226
 Запоріжжя 86, 229
 Запорозжя 7, 34, 95
 Запорозжичиха Параска 151
 Запорозька Січ 23, 68, 85, 114, 115, 147
 Запорозьке Військо 7
 Запорозьке Низове Військо 95, 96
 Заріччя, с. 62

- Захаров В. М. (Захаров В. Н.) 107, 241
Зверев В. 115
Зелененко Василь 51
Зміїв, м-ко 28
Зміївський округ 204
Золотов В. О. (Золотов В. А.) 241
Золотоніський округ 204
Золочев, м-ко 82
Зуков, слобода 53
- І**
- Іваненко 204
Іваницька сотня 71
Іваницький Григорій 172
Іванівка, с. 140
Іванків, с. 13, 19, 72
Іванов Л. 52
Іванов М. 34
Іванович Яків 154
Іванський 204
Івацукі 48
Ігнатович Д. (Многогрішний) 19
Ігнатович І. І. (Ігнатович І. І.) 241
Ігнат Сергієнко 162
Ігнатєва Т. В. 241
Ізюм 28
Ізюмський округ 204
Ізюмський полк 28, 40, 55, 84
Ізяславське намісництво 87, 118
Іконніков В. С. (Иконников В. С.) 76, 241
Ілгівка, слобода 19
Ілленко Я. 43
Іловайський С. І. (Иловайский С. И.) 138, 241
Інгул, р. 86
Інсарський В. О. (Инсарский В. А.) 241
Іркутська губернія 231
Іркутськ, м. 135
- К**
- Кабанов М. (Кабанов Н.) 241
Кабузан В. М. 40, 65, 70, 241
Кавелін К. Д. (Кавелин К. Д.) 241
Кавказ 160
Кавказька губернія 113, 135
Кагарлик, с. 27
Кажанов, с. 162
Казанська губернія 70, 113, 145, 146, 176, 212, 231
Казін В. Х. (Казин В. Х.) 149, 163, 241
Калатура Г. 76
Калита, м-ко 72
Каличевський Федір 165
Калужька губернія 113, 145, 176, 213, 231
Каманін І. (Каманин И.) 242
Камінна Гора, с. 60, 61
Камінська, слобода 53
Камчатка, півострів 143
Кам'янська волость 182
Канкрін Є. Ф. 8, 9, 127, 137, 141, 142, 155, 156, 159, 173, 175, 208, 213, 229, 242
Кантемір Д. К. 60
Капніст 52, 142
Капустинці, с. 148
Каразін В. Н. 138, 242
Карамзін М. М. (Карамзин Н. М.) 242
Карачинський 204
Карбутівський дівочий монастир 43
Картухіни 72
М. А. 72
Катерина І, імператриця 67, 113, 115, 119, 164
Катерина ІІ, імператриця 16, 68, 72, 74, 99, 107, 109, 110, 113, 115, 120, 121, 132, 147, 196
Катеринославська губернія 8, 113, 125, 127, 135, 145, 146, 154, 170, 174, 176, 182, 185, 213, 231
Катеринославська провінція 115
Катеринославське намісництво 116, 118
Катеринославський округ 204
Катеринославщина 84, 125, 126, 170
Квітка 53
Киево-Печерська лавра 19, 81, 82, 83
Киево-Печерський жіночий монастир 18
Київ, м. 21, 28, 173
Київська губернія 8, 37, 88, 120, 124, 125, 126, 127, 132, 133, 135, 143, 144, 145, 146, 166, 172, 173, 174, 176, 179, 185, 207, 208, 209, 212, 215, 231
Київська Русь 107
Київське воеводство 60
Київське намісництво 65, 70, 71, 82, 83, 84, 108, 110
Київський монастир 56
Київський полк 20, 22, 29, 56
Київський Пустинно-Микільський монастир 18, 19
Київський Троїцький Більницький монастир 81
Київщина 60, 113, 125, 126, 149
Кирилов І. К. (Кирилов И. К.) 55, 242
Киселівка, с. 27
Кисельов П. Д. 9, 144, 146, 160, 161, 182, 183, 205, 207, 208, 222, 228, 229
Кисіль А. 17
Кищенко 77
Кістяківський О. Ф. (Кистяковский А. Ф.) 39, 265
Клаус А. 242
Клеванський маєток 60
Клименко Г. 225
Клименко Катерина 225
Климов Григорій 17
Клоченко Ф. 226
Клочківка, слобода 53
Ключевський В. О. (Ключевский В. О.) 242
Кобиляцький округ 204
Ковалевський 53, 217, 220
Коваленко О. 191, 242
Ковальський І. С. 48, 83, 242
Ковальчук Г. І. 63, 242
Ковенська губернія 185
Ковяги, с. 44
Когут З. 96, 146, 154
Кожанов, с. 161
Козаченко А. І. 190
Козелець, м. 110
Козелецький округ 204
Козелецький повіт 74, 110
Козелець, м. 48, 169
Козловський Я. І. 242
Колесников 204
Коллі Ж. К. (Колли Ж. К.) 237
Коломак 28
Коломієць С. 56
Коломієць Г. 34
Комарецький 72
Комаровський, хутір 110
Комищі, с. 219
Комісаровка, р. 86
Кондратьєви 23
Конєцпольські 17
Конотоп, м. 169
Конотопський округ 205, 219
Конратєв Г. 23
Константинов І. 34
Коняєв А. І. 242
Корєцький округ 119
Коркунов М. М. (Коркунов Н. М.) 242
Корнилов А. А. 121, 242
Корній 61
Корнілов О. О. 198
Короленко Б. А. 117, 242
Король 204
Коронєць І. 56
Корча, острог 33
Костантинівич М. О. (Костантинівич Н. А.) 57, 242
Костін Мирон (Костин М.) 59, 242
Костомаров М. І. (Костомаров Н. И.) 189, 242
Костромська губернія 145, 146, 231
Костюк 60, 61
Костянтиноградський округ 204
Котляревський Іван Петрович 95, 96, 242
Кочаков Б. М. 242
Кочубей В. 166
Кочубей С. 66

- Кочуков 204
 Красковский Артем 22
 Красне, с. 34, 151
 Красногразов 117
 Краснопілля, с. 224
 Красовський 71
 Кременецький 209
 Кременчуцька сотня 50
 Кременчуцький округ 204
 Кременчуцький повіт 164, 165, 219
 Кремінна, слобода 52
 Крижанівська В. В. 63, 242
 Крим 114, 117
 Кримське ханство 8, 98, 116, 117
 Кримський півострів 116, 117, 162, 230
 Кролевецький повіт 224
 Кролевецький округ 205
 Кролевець, м. 169
 Кролівець, м. 169
 Кропивне, с. 56
 Кропотов М. 242
 Крути, с. 27
 Кулешиха Євдокія 151
 Кулішер І. М. (Кулишер И. М.) 242
 Кунашівка, с. 27
 Куніцін О. (Куницын А.) 242
 Купріц М. Я. (Куприц Н. Я.) 148, 242
 Купчинський 72
 Куп'янський округ 204
 Курені, с. 34
 Куриленко Т. 225
 Курінь, с. 26
 Курляндська губернія 128
 Курлянська губернія 231
 Курске намісництво 110
 Курська губернія 113, 135, 145, 174, 176, 212, 213, 231
- Л**
- Лазанська Т. І. (Лазанская Т. И.) 134, 147, 148, 149, 160, 242
 Лазаревський О. М. (Лазаревский А. М.) 16, 25, 29, 30, 32, 42, 43, 54, 56, 242
 Ламанський Є. І. (Ламанский Е. И.) 243
 Лапшин С. 195, 243
 Ласкавець 204
 Лацинківо 204
 Лашко 61
 Лебедев В. (Лебедев В.) 146, 243
 Лебединський округ 204
 Лебединський повіт 23
 Левашов В. 149, 155, 158, 159, 213
 Левицький О. (Левицкий О.) 130, 243
 Левченко Л. 243
 Лежи, с. 20
 Леонгардт А. 120, 243
- Лесик Яків 75
 Липці, с. 82
 Лисенко К. 77
 Лисовський Ф. 41
 Литва 217
 Литвин 77
 Литовченко Аким 161
 Литченки, с. 34
 Лифляндія 99
 Лісовець П. 75
 Лістовський І. С. (Листовский И. С.) 243
 Літинське староство 139
 Літинський повіт 139
 Ліфляндська губернія 231
 Лобанов-Ростовські
 Дмитро Іванович 154
 Я. 149, 151, 152, 154
 Лодиженський К. (Лодыженский К.) 243
 Локоть Т. В. 122, 123, 243
 Лосев 204
 Лохвицький А. 243
 Лохвицький округ 204
 Лошкар'єв Г. 142
 Лубенко І. 72
 Лубенський округ 204
 Лубенський полк 18, 30, 46, 51, 55
 Лубни, м-ко 48
 Лукашовце, с. 22
 Лупула-Зверев Василь 115
 Лучицький І. В. (Лучицкий И. В.) 30, 243
 Лучкович 72
 Львівська земля 59
 Львов Д. 243
 Любецький повіт 22
 Любецька сотня 191
 Любомирський Йосип 212
- М**
- Маякотин В. А. 31
 Мавроєні 117
 Мазела Іван Степанович 19, 25, 26, 56, 57, 189, 190
 Мазоли, с. 48
 Майер Ф. 243
 Макаренко М. 226
 Макишина Дирчина, с. 84
 Максимович Г. О. (Максимович Г. А.) 68, 243
 Максимович І. 19
 Максимов М. І. (Максимов М. И.) 243
 Малаєшгтська волость 183
 Малахов 204
 Малінова П. Г. (Малинова П. Г.) 237
 Малоросійська губернія 134, 164, 196, 219
 Малоросія 115, 192
 Мандрика С. 56
- Маркович Я. А. 41, 46, 51
 Маркович Я. М. 15, 16, 243
 Марциновський П. Н. 117, 243
 Масани, с. 21
 Масликовка, с. 84
 Матвеев М. 35
 Махнова Г. П. 65, 243
 Мгарський монастир 18
 Мглин, м. 169
 Меженник, с. 72
 Межигірський монастир 19
 Межимоська волость 219
 Мезин, с. 13, 19
 Мельничук Я. С. 61, 243
 Меншиков Д. 193
 Меншиков О. Д. 132, 192
 Мердер А. 243
 Мерефа, с. 82
 Мерефянська сотня 23
 Мерчик, с. 82
 Месяц В. Д. 42, 243
 Мечников 141, 142
 Мешков І. І. (Мешков И. И.) 243
 Микола І, імператор 128, 141, 142, 144, 149, 155, 156, 158, 161, 174, 175, 176, 182, 184, 198, 199, 208, 213, 229
 Микуличин, с. 61
 Миллер А. 243
 Милорадович 84
 Мильюков П. Н. 243
 Миньченко 204
 Миргородський 204
 Миргородський повіт 165
 Миргородський полк 28, 49, 52, 55
 Мирон [Франко І.] 243
 Миропілля, с. 28, 34
 Мирчинобудиська волость 219
 Михайлович Дмитро 23
 Михайлов П. 34
 Михайловський Е. 215
 Михайлов Я. 34
 Міллер Г. Ф. (Миллер Г. Ф.) 195, 243
 Мінська губернія 185, 212, 231
 Міхно 60
 Многогрішний Дем'ян 19, 26
 Могилівська губернія 88, 109, 164, 185, 207, 231
 Могилівське намісництво 107
 Могилівська губернія 113
 Модзалевський 204
 Мозирський округ 119
 Мокієвський 23
 Молдавія (Молдова) 50, 115
 Молчанов 204
 Моравський С. 41, 243
 Мордвінов Н. С. 243
 Мордвінцев В. М. (Мордвинцев В. М.) 81, 192, 244
 Морякова О. В. 244
 Москва, м. 193
 Московська губернія 135, 145, 231

Мохов М. А. (Мохов Н. А.) 63, 244
 Муравльова Т. М. (Муравлева Т. Н.)
 79, 82, 244
 Мурашко 26
 Мурзинка, слобода 115
 М'якотін В. О. (М'якотин В. А.) 16, 29,
 30, 31, 244

Н

Наддніпрянина 35
 Наполеон, імператор 149, 151
 Наулко В. І. (Наулко В. И.) 244
 Начутце, слобода 52
 Денис 61
 Невтруев, с. 72
 Неупокоев В. І. (Неупокоев В. И.)
 106, 107, 208, 244
 Нечай Н. В. 244
 Нижегородська губернія 145
 Нижньогородська губернія 113, 231
 Ніжин, м. 48, 169
 Ніжинський Благовіщенський мо-
 настир 18
 Ніжинський округ 204
 Ніжинський полк 13, 19, 20, 26, 46,
 55, 57
 Ніжинський Різдваїний монастир
 19
 Ніс А. П. 41
 Нова Сербія 67, 85, 86, 87
 Новгород, м. 169
 Новгород-Сіверське намісництво
 72, 73, 83, 84, 107
 Новгород-Сіверське правління 77
 Новгород-Сіверський, м. 65, 108
 Новгород-Сіверський округ 204
 Новгород-Сіверщина 113
 Новгородська губернія 135, 137, 145,
 231
 Новгородська сотня 57
 Новгородський Спаський монастир
 19
 Новгородсько-Северська губернія
 120
 Новгородсько-Сіверське намісни-
 цтво 110
 Нове Місто, м. 166
 Новікова Л. В. 244
 Новозібківський округ 204
 Новоміргородський повіт 116
 Новомісний повіт 165
 Новомосковський округ 204
 Новоросійська губернія 86, 113, 114,
 115, 133, 196, 197
 Новоросійський край 170, 175
 Новоросія 68, 70, 114, 153
 Новослобідський козацький полк
 86
 Новослобідський козацький полк 86
 Нольде Э. Ф. 244
 Носова Г. В. 237

Носович Лукаш 23
 Н. С. 84
 Н. С. [Стороженко М.] 244
 N Константій 26
 N Павло 71
 N Роман 61
 N Тиміш 61

О

Оболонський 205
 Обухів, с. 22
 Овруцький округ 119
 Огарев Н. П. 264
 Оглобин О. 264
 Огранович Ніколай (Огранович Ни-
 колай) 107
 Одеський повіт 140
 Одринка, с. 82
 Озеров І. Х. (Озеров И. Х.) 207, 221,
 264
 Олександр I, імператор 121, 124, 135,
 151, 152, 165, 166, 167, 169, 197,
 217, 218, 229
 Олександр II, імператор 162, 229,
 231
 Олександрівська волость 182
 Олександрійський округ 204
 Олещенко І. 225
 Олійник О. Л. 96, 264
 Олсуф'єва 98, 106
 Ольшани, м. 82
 Ольшевський 204
 Омельченко Микита 75
 Опанасівка, с. 50
 Опанасівський хутір 77
 Оранський 19
 Оренбурзька губернія 70, 135, 146,
 212, 231
 Оржиця, с. 82
 Орлик В. М. 85, 86, 115, 120, 132, 149,
 156, 200, 214, 264
 Орлик П. 190
 Орловська губернія 113, 145, 212,
 231
 Орловський повіт 146
 Осняки, с. 22
 Остерський округ 204
 Островерхівка, с. 82
 Острогоський жіночий монастир
 20
 Острогоський полк 84
 Остроградський В. 76
 Острозька ординація 124, 126
 Острозький полк 98
 Острянин Яків 7
 Оттоманська Порта 162
 Охтирка, м. 48
 Охтирський округ 204
 Охтирський полк 28, 40, 54, 55, 84

П

Павлович В. 264
 Павловський І. Ф. (Павловський И. Ф.)
 149, 150, 151, 264
 Павловський 56
 Павловський І. Ф. (Павловський И. Ф.)
 150, 151, 264
 Павлоградський округ 204
 Павло I, імператор 76, 84, 117, 118,
 121, 127, 180, 219
 Павло Петрович, влк. князь 75
 Павло Тетеря 93
 Павлюк К. В. 238
 Пайпс Р. 264
 Панін 87, 98, 106
 Панін Микита Іванович 114
 Панін Петро Іванович 114
 Панченко 204
 Пасищельська волость 225
 Пензенська губернія 113, 145
 Перевід, с. 24
 Перекоп 82, 116
 Перервинці, с. 51
 Пересічна, с. 82
 Пересязьжа, с. 22
 Переяслав, м. 54
 Переяславська округа 111
 Переяславський округ 204
 Переяславський повіт 110, 111, 148
 Переяславський полк 20, 21, 23, 29,
 38, 55
 Переяславщина 22
 Пермська губернія 135, 146, 231
 Перовський Л. 175
 Петербурзька губернія 144, 145
 Петро I, імператор 9, 56, 120, 127,
 189, 191, 192
 Петро II, імператор 193, 194
 Петров М. 35
 Петров Ю. А. 107
 Петрушин 27
 Печі, с. 27
 Пирятинський повіт 73
 Підвисоцький 205
 Підгорці, с. 18
 Підлипне, с. 26
 Пінський округ 119
 Пірко В. О. 60, 264
 Пісківський маєток 75
 Пісочинські 21
 Пічета В. І. (Пичета В. И.) 59, 264
 Плетений Ташлик, р. 86
 Плосььке, с. 27
 Погорілки, с. 27
 Погребинський А. П. 121, 123, 130,
 264
 Поділля 60, 149, 172
 Подільська губернія 8, 88, 126, 127,
 130, 134, 139, 143, 145, 146, 170,
 171, 172, 174, 176, 185, 201, 207,
 208, 212, 231

- Подільське намісництво 87, 118
 Под М. 77
 Позднюк 204
 Покорська економія 74, 75
 Полонська-Василенко Н. Д. 265
 Полоцька губернія 109, 164, 231
 Полоцьке намісництво 108
 Полтавська губернія 8, 40, 70, 124, 127, 135, 136, 146, 149, 155, 160, 161, 162, 163, 172, 174, 182, 185, 198, 202, 203, 213, 222, 231
 Полтавський округ 204
 Полтавський полк 25, 48, 51, 55, 78, 94
 Полтавщина 134, 147, 149, 163
 Полуботок П. Л. 42, 191
 Польща 7, 8, 87, 88, 114, 118, 119, 120, 208, 212, 217, 220
 Поляков В. Л. 265
 Понорницька сотня 19, 107
 Понорський І. 56
 Попелишко Ф. 226
 Порта 85, 115
 Потоцькі 17
     М. 93
     С. 17
 Потьомкін Г. 116
 Почеп, м. 45
 Правилова Е. А. 265
 Прерадович 86
 Прибалтика 230
 Прикарпаття Галицьке 62
 Приклонський С. А. 265
 Прилуцький округ 204
 Прилуцький повіт 74, 219
 Прилуцький полк 20, 24, 46, 49, 55, 57, 71, 77
 Прип'ять, р. 21
 Приходько М. А. 265
 Протасов 191
 Прохоров Д. А. 117, 265
 Псковська губернія 137, 145, 164, 212, 221, 231
 Путро О. І. 84, 265
 Пушкарева В. М. 145, 265
- Р**
- Радичів, с. 13, 19
 Радищев О. М. (Радищев А. Н.) 76, 265
 Радомишлецький округ 119
 Рау К. Г. 265
 Рашавський Г. 76
 Рашівка, м-ко 76
 Реєнт О. П. 151, 265
 Рєпнін М. Г. (Рєпнін Н. Г.) 84, 155, 265
 Решенко К. 76
 Решетилівка, м-ко 25
 Рєпнін М. 154, 155, 157, 158, 159, 169
 Ржевський І. 33
 Ризька губернія 109
 Ризьке намісництво 108
 Римський-Корсаков А. 142
 Риндзюньський П. Г. (Риндзюньський П. Г.) 265
 Рігельман О. І. 191, 194, 265
 Ріпки, с. 22
 Річ Посполита 7, 8, 59, 87, 93, 98, 201, 217
 Рішельє А. 141
 Ровенський округ 119
 Ровинський Н. Н. 265
 Рогозова, м-ко 21
 Рожков М. О. (Рожков Н. А.) 26, 265
 Розен 205
 Розумовський К. Г. 45, 66, 67, 79, 82, 195
 Розумовський О. К. 68
 Романови 8, 10, 87, 118, 147, 151, 171, 226, 229, 230, 231
 Романович І. 71
 Романов М. 35
 Романовський В. О. (Романовський В. А.) 29
 Романовський В. Ю. 73
 Ромашевський 204
 Ропська сотня 191
 Російська імперія 7, 8, 9, 10, 37, 50, 66, 67, 70, 74, 82, 85, 86, 88, 98, 106, 108, 114, 115, 116, 117, 120, 122, 125, 126, 128, 132, 144, 146, 147, 162, 163, 164, 166, 172, 174, 175, 180, 185, 191, 192, 196, 197, 201, 207, 208, 219, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232
     центральні райони 66
 Ростовський округ 204
 Ростунов І. І. (Ростунов І. І.) 115, 265
 Рубці 21
 Рудзевич 204
 Рудківка, с. 74
 Румянцев-Задунайський П. О. 80, 106
 Румянцев П. О. 67, 71
 Русов О. О. (Русов А. А.) 66, 265
 Руське воеводство 59, 60, 119, 120
 Рутковський Я. 93, 265
 Руцький 204
 Рыбаков Ю. Я. 265
 Рябцевич В. Н. 94, 265
 Рязанська губернія 113, 145, 231
- С**
- Савицький С. 73
 Савицький Ф. Т. 73
 Савченко І. В. 114, 116, 118, 266
 Саксонов В. Б. 86, 114, 117
 Самарська губернія 145, 146
 Самойленко О. О. 266
 Самойловичі (Самуйловичі)
     Іван 17, 19, 25, 26, 189
     Яків 26
 Самоткань, р. 86
 Санкт-Петербург, м. 46, 85, 149, 158, 228, 229
 Санкт-Петербурзька губернія 135, 137, 164, 171, 182, 212, 221, 231
 Сапілов Є. В. (Сапилов Е. В.) 266
 Саратовська губернія 113, 120, 145, 231
 Сахновський 205
 Свилярна, слобода 52
 Свин, с. 27
 Свирський Ф. 71
 Святогірський монастир 83
 Седнівська сотня 191
 Селецький П. Д. (Селецкий П. Д.) 266
 Семевський В. І. (Семевский В. И.) 44, 74, 266
 Семенкова Т. Г. 266
 Семєнов В. П. 265
 Семеренки, с. 50
 Семиполки, с. 71
 Семипольська станція 172
 Сербин І. І. 23
 Сергієнки 161
     Василь 162
     Г. Я. 60
     Тимофій 162
 Сергієнко Г. Я. 266
 Сердюк В. 71
 Сєребрянська сотня 77
 Серенко Улас 50
 Сибір 67, 130, 141
 Сибірська губернія 231
 Силич 204
 Симбірська губернія 113, 146, 213
 Симонов 73
 Симоновича Я. 78
 Симонтовка, с. 34
 Синельников М. 178
 Синяки, с. 27
 Сімферопольський округ 184
 Сірко І. 23
 Січ 86, 114
 Скалон В. 164, 266
 Скальковський А. О. (Скальковский А. А.) 86, 96, 116, 266
 Сквирський повіт 215
 Скоропадські
     І. 19, 26, 37, 42, 51, 58, 189, 190, 191
     М. 66
 Скрипка С. 77
 Слабине, с. 22
 Слабченко М. Є. (Слабченко М. Е.) 18, 32, 266
 Слєпньов 204
 Слєпушкін 204
 Слобідська губернія 106

- Слобідсько-Українська губернія 99, 106, 133, 135, 174, 196, 197, 231
 Слобідсько-Українська (Харківська) губернія 8
 Слобожанщина 7, 8, 15, 16, 20, 23, 26, 28, 33, 35, 38, 39, 40, 42, 45, 50, 58, 59, 61, 65, 66, 69, 70, 72, 79, 81, 82, 83, 84, 98, 99, 106, 107, 109, 113, 134, 138, 147, 148, 194, 195, 229
 Слов'яно-Сербія 85, 86
 Сльозкін 204
 Слюсарський А. Г. (Слюсарский А. Г.) 16, 26, 32, 33, 34, 45, 55, 65, 82, 106, 190, 266
 Смагнюк Г. 76
 Смик Г. 76
 Сміла, м-ко 161
 Смілянська волость 219
 Смоленська губернія 106, 113, 145, 213, 231
 Смолий В. А. 14, 28, 191, 266
 Снетинська сотня 107
 Сокол М. 77
 Соколов 204
 Соколов Н. 267
 Солікамський повіт 146
 Соловйов С. В. (Соловьёв С. В.) 193, 267
 Соловьев Я. В. 267
 Сологуб 204
 Сольвигегодський повіт 146
 Сомко 23
 Сомкович Яким 21
 Сонцов О. Б. 217
 Сосниця, м. 169
 Софійський монастир 56
 Сперанський М. М. (Сперанский М. М.) 123, 138, 141, 229, 267
 Старобільський округ 204
 Стародуб, м. 169
 Стародубський округ 204
 Стародубський повіт 175
 Стародубський полк 15, 34, 41, 46, 55, 56, 57, 72
 Стародубщина 21, 42
 Сташевський Е. Д. (Сташевский Е. Д.) 88, 143, 208, 267
 Степанівка, с. 13
 Стефановка, с. 22
 Стецюк К. І. 23, 24, 29, 31, 267
 Стопяпи, с. 54
 Стороженко М. 147
 С[тороженко] Н 147, 154, 266
 Стрельський В. І. 149, 267
 Строганов А. 142
 Строганов О. 159, 160
 Струмилин С. Г. 267
 Ступаківка, с. 71
 Ст. Фон-Нос [Ніс С.] 267
 Субтельний О. 192
 Суворіна Н. Г. (Суворина Н. Г.) 181, 267
 Суджа, м-ко 28
 Сулима Федір 26
 Суличівка, с. 22
 Суми, м. 33
 Сумський округ 204
 Сумський полк 40, 84
 Сумський Успенський монастир 20
 Сураж, м. 169
 Сухинки, с. 74
 Суховерхий 60, 61
 Сухонин П. П. 267
 Сяноцька земля 59
- Т**
 Таврійська губернія 8, 123, 124, 127, 130, 135, 145, 146, 170, 174, 184, 185, 202, 205, 213, 224, 231
 Таврійська область 116, 117, 118
 Таврійський півострів 117
 Талалаївка, с. 25
 Тамань, півострів 116
 Тамбовська губернія 113, 120, 145
 Тамбовське намісництво 110
 Тарасевич І. 56
 Тарасов І. Т. (Тарасов И. Т.) 267
 Тарновський 78
 Тарновський В. 78
 Тверська губернія 135, 137, 145, 171, 212, 231
 Терновської волості (Путивльщина) 15
 Терський М. С. (Терский Н. С.) 267
 Тетеря П. 19
 Тимченко Григорій 148
 Тираспольський округ 183
 Тишкевич 19
 Ткаченко Іван 50
 Ткаченко М. М. (Ткаченко Н. М.) 13, 14, 16, 17, 32, 267
 Тобольська губернія 113, 135, 146, 231
 Тобольський округ 146
 Толкушкін О. В. (Толкушкин А. В.) 267
 Толочко О. П. 189, 196, 238
 Толстой 24
 Толстой П. 56
 Томара С. 56
 Томенко М. В. 190
 Томська губернія 231
 Наримське відділення 146
 Томськ, м. 135
 Топчів 204
 Трифановський А. 77
 Троїцький С. М. (Троицкий С. М.) 267
 Тростянка, с. 34
 Трубецької І. Ю. 23
- Тульська губернія 113, 145, 176, 213, 231
 Тунманн 116, 267
 Турбівка, с. 219
 Тур В. Г. 116, 240
 Туреччина 59, 68, 85, 117, 162
 Туринський округ 146
 Турчанінов П. П. 199
 Тутолмін П. 197
- У**
 Угорщина 59
 Україна 7, 192, 194, 195, 196
 Гетьманщина 192
 західна 59, 61, 63
 лівобережна 8, 15, 16, 27, 29, 31, 33, 34, 36, 39, 40, 46, 50, 53, 54, 55, 59, 61, 62, 65, 66, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 88, 98, 106, 107, 108, 109, 110, 113, 122, 133, 146, 147, 148, 149, 156, 159, 194, 195, 196, 201, 217, 229
 південна 66, 85, 113, 114, 116, 117, 118, 122, 201, 229
 правобережна 8, 15, 39, 50, 51, 59, 60, 61, 63, 66, 87, 88, 118, 119, 122, 132, 143, 180, 201, 208, 210, 217, 226, 229
 Слобідська 16, 23, 36, 38, 44, 55, 62, 65, 74, 76, 84, 107, 201
 степова 8
 Ханська 115
 Українська держава 191
 Українська козацька держава 189, 191
 Унтилов З. 225
 Унучка Сава 22
 Урсатій К. 225
 Усердя, м-ко 26
 Устьсисольський повіт 146
 Уфимська губернія 113
 Ушинський округ 204
- Ф**
 Федоренко П. 83, 268
 Федорович Тарас 7
 Фененко 204
 Феодосія, порт 118
 Філарет (Филарет) 20, 34, 268
 Фінляндія 99
 Франко І 268
 Фрідман М. Й. (Фридман М. И.) 268
- Х**
 Хаеш А. 268
 Ханенко М. 66
 Харків, м. 82

Харківська губернія 40, 70, 113, 127, 145, 164, 176, 185, 212, 213
Харківське намісництво 79, 106, 107, 113, 158
Харківський округ 204
Харківський полк 28, 38, 40, 41, 44, 52, 53, 55, 84
Харківщина 147
Харьківська губернія 120
Харьківське намісництво 110
Хелмське воеводство 119, 120
Херсон, м. 141
Херсонська губернія 8, 127, 135, 139, 145, 146, 170, 174, 176, 182, 183, 185, 202, 203, 212, 213, 225, 231
Херсонський повіт 116, 182, 183
Херсонщина 170
Хижняков В. 268
Хільчевський 204
Хмельниці, с. 27
Хмельницькі
Богдан 7, 13, 14, 18, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 93, 95, 148, 189, 191, 193
Павло Янович 21
Юрій 19, 27
Хмельниця, с. 27
Хок С. Л. 268
Холмська земля 59
Хоменки 72, 76
Хомівка, с. 75
Хорват 86
Хорольський округ 204
Хорольський повіт 165
Хорошевський жіночий монастир 20
Хороше Озеро, с. 27
Христин І. 73

Ц

Царевський повіт 146
Циппеліус Райнгольд 268

Ч

Чердинський повіт 146
Чермантьєв 204
Чернечая Гребля, слобода 52
Чернишов О. 177
Чернігівська губернія 8, 40, 70, 120, 124, 127, 135, 146, 149, 153, 155, 160, 162, 163, 169, 170, 172, 173, 174, 175, 182, 202, 203, 204, 212, 213, 222, 224, 231
Чернігівське намісництво 65, 70, 71, 79, 82, 83, 84, 108, 110, 113
Чернігівський магістрат 27
Чернігівський округ 204
Чернігівський повіт 151, 157, 175
Чернігівський полк 13, 19, 22, 46, 49, 55, 107, 191, 194
Чернігівщина 21, 22, 113, 134, 147, 149, 171
Чернігов, м. 169
Чернікова Н. В. (Черникова Н. В.) 268
Чернотич, с. 77
Черняковський М. 219
Чехівськ, м. 45
Чечель Ізабела 219
Чигиринське староство 26
Чорне море 118
Чорноморія 153
Чуйкевичівна А. 43
Чухліб Т. В. 59, 268

Ш

Шагін-Гірей 116
Шандра В. 268
Шандра В. С. 135, 149, 154, 155, 156, 157, 159, 268
Шафонський О. (Шафонский А.) 65, 70, 82, 109, 268
Шаховський 98, 106
Шаціло М. (Шацило М. К.) 107
Шванебах П. Х. 268
Шевич 86
Шевченко-Малсенко
Максим 172
Трохим 172

Шеневський 82
Шептаківська волость 45, 54
Шереметев 161
Шибаяев 204
Шидловський Лаврентій 44
Шидловський С. І. (Шидловский С. И.) 44
Ширай С. 171
Шмелюв Г. М. (Шмелев Г. Н.) 237
Шмідт О. (Шмидт А.) 86, 140, 225, 268
Шоріс Г. 225
Штерич 204
Шульга, Федір 34

Щ

Щабалтасівка, с. 73

Ю

Юдицка Афанасія 19
Юзефович І. 78

Я

Явкинська волость 183
Яворницький Д. І. 95, 268
Язучевський 204
Яковенко Г. 77
Яковлев 204
Якубенко 79
Якушко Федір 34
Ялтинський повіт 184
Ямпіль, м. 45
Янжул І. І. (Янжул И. И.) 9, 10, 268
Янівська волость 151
Яніскольський 204
Янова М. О. 73
Яновець, с. 22
Яновський 72
Янсон Ю. Э. 268
Яренський повіт 146
Ярославська губернія 145, 146, 176, 231
Яснопольський М. П. (Яснопольский Н. П.) 268
Яценко В. Б. 98, 268

Наукове видання

Гуржій О. І., Орлик В. М.

**Селяни України
та їх оподаткування
в XVII – середині XIX ст.:**

Відповідальний редактор *В. А. Смолій,*
доктор історичних наук, професор, академік НАН України

Літературний редактор *Ганна Бондаренко*
Художній редактор *Олександр Пишонківський*
Технічний редактор *Юрій Кирилов*

Підписано до друку 29.07.2012. Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 22,6. Папір офсетний.
Гарнітура Palatino Linotype
Тираж 500 Зам. №

Видавець *Пишонківський О. В.*
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК 1500 від 22.09.2003.
09117. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4
Тел.: 044 33-111-42, Тел./факс: 0456 33-21-22,
e-mail: janina-book@ukr.net

Віддруковано у друкарні "Норд Комп'ютер"
на цифрових лазерних видавничих комплексах
Rank Xerox DocuTech 135 і DocuColor 2060.
83003. Україна, м. Донецьк, вул. Разенкова, 6.
Тел.: (062) 389-73-82, 389-73-86,
e-mail: nordpress@gmail

Гуржій О. І., Орлик В. М.

Г95 Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.). – Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 2012. – 278 с.
ISBN 978-617-604-016-3

У монографії розглядаються проблеми історії оподаткування сільського населення України у XVII – середині XIX ст., висвітлюються процеси структуризації та еволюції різних груп сільських мешканців у взаємозв'язку з їхніми фіскальними зобов'язаннями. Автори комплексно досліджують особливості становлення та діяльність основних інституцій реалізації податкової політики на тлі складних і часто непослідовних заходів урядових структур, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фіскальної політики.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться історією України та Російської імперії.

ББК 63.3 (4УКР8)

Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії у дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податі і збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилися будівництво та ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи. Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні збори) й оброчна подать у першій половині XIX ст. не створювали й, тим більше, не спрямовувалися на блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства...

Василь Орлик

ОРЛИК Василь Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету. Дослідник проблем історії фінансової політики періоду середньовіччя та нового часу. Автор численних наукових праць з історії фінансового управління, оподаткування та грошового обігу.

ГУРЖІЙ Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАНУ. Директор Всеукраїнської громадської організації “Український інститут воєнної історії”. Лауреат премії НАНУ імені Михайла Грушевського. Дослідник середньовічної історії України, історіограф і джерелознавець. Автор численних наукових праць з історії України XVII–XIX ст.

Видавець
Олександр Пшонківський

ISBN 978-617-604-016-3

9 786176 040163